

کشف الیاری
صحيح البخاری

مجلد اول
کتاب التَّحْلِيلِ
والتَّحْلِيلِ

مکتبۃ المدینہ
دہلی

کشف الباری

عمافی

صحیح البخاری

تالیف: صدر وفاق المدارس مولانا سلیم اللہ خان شیخ الحدیث

جامعہ فاروقیہ کراچی

کتاب الموضوع

خصوصیات

جلد ۱۶

- ◀ دا حدیثو تخریج
- ◀ د تعلیقات بخاری تخریج
- ◀ د اسماء الرجال مختصر تعارف
- ◀ د گرانو لغاتو لغوی صرفی اونحو حل
- ◀ ماقبل باب سرہ د ربط پورہ تحقیق
- ◀ د شرحی دهری خبری لاندی پہ حاشیہ کنبی حوالہ
- ◀ د ترجمۃ الباب مقصد بیانولو کنبی پورہ تحقیق
- ◀ د مختلفو مذاہبو تحقیقی بیان اوبیا د مذهب حنفی ترجیح
- ◀ د حدیث اطراف خودل

خورو نکی: فیصل کتب خانہ محلہ جنگی پینبور

موبائل: ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

د کتاب ټول حقوق د ناشر سره محفوظ دي

د کتاب نوم: - کشف الباری عما فی صحیح البخاری
شارح: - صدروفاق المدارس مولانا سلیم الله خان

شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی

د ملاویدو پټي: د فیصل کتب خانه پېښور څخه علاوه

- رحیمی کتب خانه خوست -- ۰۷۹۹۱۶۱۳۱۳
- اسلامي کتب خانه خوست --
- دیوبند کتب خانه خوست -- ۰۷۹۹۸۸۶۶۸۰
- روغانیول کتب خانه جلال آباد
- دعوت کتب خانه جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۹۷۹۶۵
- رشیدیہ جدید کتب خانه کابل
- انتشارات نعمانیہ کابل
- انتشارات علامه تفتازانی کابل ۰۷۷۷۴۹۰۵۰ --
- قدرت کتب خانه کابل --
- واحدی کتب خانه خوست
- صداقت کتب خانه کابل -- ۰۷۰۰۳۰۵۴۰۷
- مکتبه القرآن والسنة کابل
- مکتبه صدیقیه غزنی
- مکتبه فریدیہ خوست
- مسلم کتب خانه جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۰۶۴۱۶
- غزنوی کتب خانه غزنی -- ۰۷۴۸۵۷۵۱۹۹

خوړونکي: ← فیصل کتب خانه محلہ جنګی پېښور

موبائل: ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱

فهرست مضامین

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۲۵	عرض مرتب	۲۵
۲۲	یو وضاحت	۲۲

② کتاب الوضوء

۲۷	ترتیب کتب	۲۷
۲۷	د نسخو اختلاف	۲۷
۲۸	د لفظ (وضوء) تحقیق	۲۸

① باب مَا جَاءَ فِي الْوُضُوءِ

۲۹	په شروع کېږ د آیت مبارکه راوړلو وجه	۲۹
۲۹	د آیت کریمه جامعیت	۲۹
۳۰	د آیت کریمه په مفهوم کې د علماء کرامو اختلاف	۳۰
۳۴	اودس لړه واجونکې څه څیز دي؟	۳۴
۳۵	د آیت کریمه نه په اودس کې د اشتراط نیت استنباط	۳۵
۳۲	د اشتراط نیت فی الوضوء په سلسله کې د قاضی ابن العربی رحمه الله تقریر	۳۲
۳۷	د قاضی ابن العربی د تقریر مناقشه	۳۷
۳۷	قوله: فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ	۳۷
۳۷	د غسل په شرعی معنی کې د علماء کرامو اختلاف	۳۷
۳۷	د مالکیانو دلائل او د هغې تضعیف	۳۷
۳۹	قوله: وَجُوهَكُمْ	۳۹
۳۹	د وجه تحدید	۳۹
۳۹	قوله: وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ	۳۹
۳۹	مرافق	۳۹
۳۹	څنګل به وینځلې شي یا نه؟	۳۹
۴۰	د ظاهریه وغیره دلیل	۴۰
۴۰	د جمهور د طرف نه دې جواب	۴۰
۴۴	قوله: وَأَسْخُوا بِرُءُوسِكُمْ	۴۴
۴۴	د مسح لغوی او اصطلاحی معنی	۴۴
۴۴	د سر په مسح کې فرض مقدار څه دي؟	۴۴
۴۴	د امام شافعی رحمه الله اقوال	۴۴
۴۴	د امام احمد بن حنبل رحمه الله اقوال	۴۴

شمیره	مضمون	صفحه
۴۵	د امام مالک <small>رحمہ اللہ</small> اقوال	۴۵
۴۵	د امام ابو حنیفہ <small>رحمہ اللہ</small> اقوال	۴۵
۴۵	کعب خہ تہ ونبلی شی؟	۴۵
۴۵	د کعب یہ بارہ کنس د شعبہ گانو اختلاف او د هغی تردید	۴۵
۴۸	آیا د امام محمد <small>رحمہ اللہ</small> بہ نزد د کعب نہ مراد د ظهر قدم والا لور هډوکي دي؟	۴۸
۴۸	خبي به وينخلي شی که مسح به پري کولې شی؟ د علماء کرامو د مذهب تنقيح	۴۸
۵۰	اودس چرته فرض شوي دي؟	۵۰
۵۲	آیا د وخت د داخلیدو نه مخکې اودس صحيح دي؟	۵۲
۵۲	قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَيَبْنَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ فَرَضَ الْوُضُوءَ مَرَّةً مَرَّةً وَتَوَضَّأَ أَيْضًا مَرَّتَيْنِ وَثَلَاثًا.	۵۲
۵۳	د ذکر شوي عبارت غرض	۵۳
۵۴	امر د تکرار تقاضه کوي یا نه؟	۵۴
۵۴	قوله: وَلَمْ يَزِدْ عَلَى ثَلَاثٍ.	۵۴
۵۲	د اودس اندامونو لړه د دري کړتو نه زیات وينخلو حکم	۵۲
۵۲	د احنافو په نزد د زیاده علی الثلاث حکم څه دي؟	۵۲
۵۷	قوله: وَكَرَّةٌ أَهْلُ الْعِلْمِ الْإِمْرَاءُ فِيهِ وَأَنْ يُجَاوِزُوا فَعَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.	۵۷
۵۷	اسراف فی الماء	۵۷
۵۸	د اودس په اندامونو کنس د تثلیث فی الغسل حکم	۵۸
۵۸	آیا تثلیث سنت نه دي؟	۵۸

⑦ بَابُ لَا تُقْبَلُ صَلَاةٌ بِغَيْرِ طَهْوٍ

۵۹	د مخکې باب سره مناسبت	۵۹
۵۹	د ترجمه الباب مقصد	۵۹
۵۹	د حدیث شریف نه د ترجمه الباب انعقاد	۵۹
۵۹	(لا تقبل صلاة بغير طهور)	۵۹
۶۱	دلنه اختلاف دا دي چه د قبول حقیقی معنی څه ده؟	۶۱
۶۱	قوله: بغير طهور:	۶۱
۶۲	رجال الحديث	۶۲
۶۲	① اسحاق بن ابراهيم حنظلي	۶۲
۶۲	② عبد الرزاق	۶۲
۶۲	③ معمر	۶۲
۶۳	④ همام بن منبه	۶۳

شماره	مضمون	صفحه
۵	سیدنا ابوهریره <small>رضی اللہ عنہ</small>	۲۳
	قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَقْبَلُ صَلَاةٌ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَتَوَضَّأَ:	۲۳
	د جنازې د مانځه دپاره طهارت	۲۳
	د سجدې تلاوت دپاره طهارت	۲۴
	قوله: قَالَ رَجُلٌ مِنْ حَضَرَمَوْتَ:	۲۲
	قوله: حضر موت:	۲۲
	قوله: مَا الْحَدَّثَ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ:	۲۲
	قوله: قَالَ فُصَاءُ أَوْصَرَاتٍ:	۲۷
	باب فَضْلِ الْوُضُوءِ وَالْعَرَالِ الْمُحْتَلُونَ مِنْ أَثَارِ الْوُضُوءِ	
	د مخکې باب سره مناسبت	۲۸
	د ترجمه الباب مقصد	۲۸
	رجال الحديث	۲۹
	① يحيى بن بكير	۲۹
	② الليث	۲۹
	③ خالد	۲۹
	④ سعيد بن ابی هلال	۷۰
	⑤ نعيم المجرم	۷۳
	⑥ سیدنا ابوهریره <small>رضی اللہ عنہ</small>	۷۴
	قوله: رَقِيتُ مَعَ أَبِي هُرَيْرَةَ عَلَى ظَهْرِ الْمَسْجِدِ:	۷۴
	قوله: قَتَوْنَا:	۷۴
	په مسجد کېږي اودس کول	۷۵
	حاصل مذاهب	۷۷
	د سیدنا ابوهریره <small>رضی اللہ عنہ</small> د عمل توجیه	۷۷
	قوله: فَقَالَ إِبْنُ مَعِيْنٍ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ:	۷۸
	دلته امب اجابت مراد دې یا امت دعوت؟	۷۸
	قوله: غَرَّاهُ جَلِيلٌ:	۷۸
	د لفظ (غر) تحفيق	۷۸
	قوله: مِنْ أَثَارِ الْوُضُوءِ:	۷۹
	آیا اودس دې امت د خصوصيات نه دې؟	۷۹
۸۰	يو اشکال او د هغې جواب	

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۸۰	د غره او تحجیل صفت به هر مومن ته حاصلیری او که په دې کتب څه تخصیص شته؟	۸۰
۸۱	آیا په تندۍ باندې نخښه د سجدي د وجې نه نه ده؟	۸۱
۸۲	قوله: فمن استطاع منكم ان يطيل غرته فليفعل	۸۲
۸۲	د اطاله غره و تحجیل حکم	۸۲
۸۶	څومره مقدار اطاله مستحب ده؟	۸۶
۸۷	د ترجمه الباب سره مطابقت	۸۷

④ باب لَا يَتَوَضَّأُ مِنَ الشَّكِّ حَتَّى يَسْتَيْقِنَ

۸۷	د مخکښ باب سره مناسبت	۸۷
۸۷	مقصد د ترجمه الباب	۸۷
۸۸	د شک د وجې نه د اودس حکم	۸۸
۸۹	رجال الحديث	۸۹
۸۹	① علی	۸۹
۸۹	② سفیان	۸۹
۸۹	③ الزهري	۸۹
۸۹	④ سعيد بن المسيب	۸۹
۸۹	⑤ عباد بن تميم	۸۹
۹۱	⑥ عمه	۹۱
۹۳	يو بله تنبيه	۹۳
۹۴	قوله: أَنَّهُ شَكَكَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الرَّجُلُ الَّذِي يُخَيَّلُ إِلَيْهِ	۹۴
۹۵	قوله: الرجل	۹۵
۹۵	قوله: يخيل	۹۵
۹۵	قوله: يجد الشئ	۹۵
۹۵	قوله: في الصلاة	۹۵
۹۶	قوله: فَقَالَ لَا يَنْقِلُ أَوْ لَا يَنْقِرُ فِي حَتَّى يَتِمَّ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا	۹۶
۹۶	قوله: حَتَّى يَتِمَّ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا	۹۶
۹۶	د حديث الباب نه د جمهورو استدلال او د امام مالك <small>رحمته الله</small> تاويل	۹۶
۹۷	د امام مالك <small>رحمته الله</small> د تاويل جواب	۹۷

⑤ باب: التَّخْفِيفُ فِي الْوُضُوءِ

۹۷	د باب سابق سره مناسبت	۹۷
۹۷	د ترجمه الباب مقصد	۹۷

شمیره	مضمون	صفحه
	رجال الحديث	۹۸
①	علی بن عبد الله	۹۸
②	سفيان	۹۸
③	عمرو	۹۸
④	كريب	۹۸
⑤	ابن عباس <small>رضي الله عنهما</small>	۱۰۰
	قوله: اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَامَ حَتَّى نَفَخَ ثَمَّ صَلَّى وَرُبَّمَا قَالَ اضْطَجَعَ حَتَّى نَفَخَ ثَمَّ قَامَ فَصَلَّى	۱۰۰
	قوله: ثَمَّ حَدَّثَنَا بِهِ سُفْيَانُ مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ عَنْ عُمَرُو عَنْ كُرَيْبٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ	۱۰۰
	قوله: قَالَ بَيْتٌ عِنْدَ عَالِشٍ مِثْلُهَا لَيْلَةً	۱۰۰
	قوله: فَقَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ اللَّيْلِ	۱۰۱
	قوله: فَلَمَّا كَانَ فِي بَعْضِ اللَّيْلِ قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	۱۰۱
	قوله: فَتَوَضَّأَ مِنْ شَيْءٍ مُعَلَّقٍ وَضَوْءًا خَفِيفًا	۱۰۲
	شَرْن	۱۰۲
	قوله: يَحْقِيقُهُ عُمَرُو وَيَقْلِبُهُ	۱۰۲
	قوله: وَقَامَ يُصَلِّي	۱۰۳
	قوله: فَتَوَضَّأَ تَوَاضُّعًا وَمَا تَوَضَّأَ	۱۰۳
	قوله: ثَمَّ جَلَسَ فَقُبْتُ عَنْ بَسَارِهَا	۱۰۳
	قوله: وَرُبَّمَا قَالَ سُفْيَانُ عَنْ شِمَالِهِ	۱۰۴
	قوله: لَمْ يَلْنِ لِحْمَانِي عَنْ يَمِينِهِ	۱۰۴
	قوله: ثَمَّ صَلَّى مَا شَاءَ اللَّهُ	۱۰۴
	قوله: اضْطَجَعَ فَتَنَامَ حَتَّى نَفَخَ	۱۰۴
	نَفَخَ	۱۰۴
	قوله: ثَمَّ أَتَاهُ النَّسَائِيُّ فَأَذَنَهُ بِالصَّلَاةِ	۱۰۴
	قوله: فَقَامَ مَعَهُ إِلَى الصَّلَاةِ فَصَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأَ	۱۰۴
	قوله: فَلَمَّا انْقَضَتْ نَاسًا يَقُولُونَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَنَامَ عَيْنُهُ وَلَا يَنَامُ قَلْبُهُ	۱۰۵
	ايا د خوب په حالت کيږي د زړه بيداري د رسول الله <small>صلی الله علیه و آله</small> خصوصيت دي او که د ټولو انبيا کرام <small>عليهم السلام</small> دا حالت دي ؟	۱۰۵
	په ليله التعريس کيږي د موندنې د قضاء کيدو وجه	۱۰۶

شميره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

قوله: قَالَ عَزَّوَجَلَّتْ غَيْدَتُ بْنُ عَمْرِو بْنِ قُتَيْبٍ يَقُولُ: ١٠٧

عبيد بن عمير ١٠٧

قوله: رُفِئَ الْأَلْبَسَاءُ وَخُيَ: ١٠٩

د ذكر شوى حديث تخريج ١٠٩

٦) بَاب: إِسْبَاغِ الْوُضُوءِ

د سابقه باب سره مناسبت ١١٠

د ترجمه الباب مقصد ١١٠

د اسباغ معنى او قسمونه ١١٠

د ذكر شوى تعليق تخريج ١١٠

د ذكر شوى تعليق د ذكر كولو مقصد ١١١

رجال الحديث ١١٢

① عبد الله بن مسلمة ١١٢

② مالك ١١٢

③ موسى بن عقبه ١١٣

④ كريب بن مولى ابن عباس ١١٤

⑤ اسامة بن زيد رضي الله عنه ١١٤

قوله أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ: ١١٧

قوله: دَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ عَرَفَةَ حَتَّى إِذَا كَانَ بِالْقُعْبِ نَزَلَ قِبَالَ ثَمَرِ تَوْضَأٍ ١١٧

د توضاء ولم يسبغ الوضوء مطلب؟ ١١٨

قوله: فَقُلْتُ الصَّلَاةُ يَا رَسُولَ اللَّهِ: ١١٩

قوله: فَقَالَ الصَّلَاةُ أَمَامَكَ: ١١٩

د عرفات نه مزدلفي ته به راتلو كين د مانخه حكم ١١٩

قوله: فَرَكِبَ فَلَمَّا جَاءَ الْمَزْدَلِفَةَ نَزَلَ فَتَوَضَّأَ فَأَسْبَغَ الْوُضُوءَ ثُمَّ أَقِيمَتِ الصَّلَاةُ: ١٢٠

د تجديد وضوء حكم ١٢٠

د زمزم په اوبو سره د اودس او د غسل كولو حكم ١٢٢

قوله: ثُمَّ أَقِيمَتِ الصَّلَاةُ فَصَلَّى الْمَغْرِبَ: ١٢٢

قوله: ثُمَّ أَنَاغَرَ كُلُّ إِنْسَانٍ بَعِيرَهُ فِي مَنْزِلِهِ: ١٢٧

فصل بين الصلاتين المجموعتين قاطع جمع دي يا نه دي؟ ١٢٧

قوله: ثُمَّ أَقِيمَتِ الْعِشَاءُ فَصَلَّى وَلَمْ يُصَلِّ بَيْنَهُمَا: ١٢٩

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

④ باب: غَسِلَ الْوُجْهَ بِالْيَدَيْنِ مِنْ غُرْفَةٍ وَاحِدَةٍ

۱۲۹	د تسابقه باب سره مناسبت	۱۲۹
۱۲۹	د ترجمه الباب مقصد	۱۲۹
۱۳۰	رجال الحديث	۱۳۰
۱۳۱	① محمد بن عبد الرحيم	۱۳۱
۱۳۲	② ابو سلمه الخزامي منصور بن سلمه	۱۳۲
۱۳۳	③ ابن بلال (سليمان بن بلال)	۱۳۳
۱۳۳	④ زيد بن اسلم	۱۳۳
۱۳۳	⑤ عطاء بن يسار	۱۳۳
۱۳۳	⑥ ابن عباس	۱۳۳
۱۳۳	قوله: أَنَّهُ تَوَضَّأَ فَقَسَلَ وَجْهَهُ أَخَذَ غُرْفَةً مِنْ مَاءٍ قَبْضَ مَضْمَضٍ بِهَا وَاسْتَنْشَقَ :	۱۳۳
۱۳۳	قوله: ثُمَّ أَخَذَ غُرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَيَعْلَ بِهَا هَكَذَا أَضَاقَهَا إِلَى يَدِي الْأُخْرَى فَقَسَلَ بِهَا وَجْهَهُ :	۱۳۳
۱۳۳	قوله: ثُمَّ أَخَذَ غُرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَقَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُسْرَى :	۱۳۳
۱۳۴	قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ :	۱۳۴
۱۳۴	آيا د سرد مسح دپاره نوي اوبه اخستل ضروري دي؟	۱۳۴
۱۳۷	قوله: ثُمَّ أَخَذَ غُرْفَةً مِنْ مَاءٍ فَرَشَّ عَلَى رِجْلَيْهِ الْيُمْنَى حَتَّى غَسَلَهَا :	۱۳۷
۱۳۷	د ابوداؤد د روايت توجيه	۱۳۷
۱۳۸	قوله: ثُمَّ أَخَذَ غُرْفَةً أُخْرَى فَقَسَلَ بِهَا رِجْلَهُ يَغْنِي الْيُسْرَى ثُمَّ قَالَ هَكَذَا رَأَيْتُ	۱۳۸

⑤ باب التَّسْمِيَةِ عَلَى كُلِّ حَالٍ وَعِنْدَ الْوُقَاعِ

۱۳۸	په هر حال کښ او د جماع په وخت (بسم الله) لوستل	۱۳۸
۱۳۸	د مخکښ باب سره مناسبت	۱۳۸
۱۴۱	د ترجمه الباب مقصد	۱۴۱
۱۴۱	د تسميه على الوضوء حکم	۱۴۱
۱۴۲	د قائلین فرضيت دلائل او د هغې تجزيه	۱۴۲
۱۴۹	د قائلین سنيت او استحباب موقف	۱۴۹
۱۴۹	د امام ابن الهمام موقف	۱۴۹
۱۵۰	رجال الحديث	۱۵۰
۱۵۰	① على بن عبد الله	۱۵۰
۱۵۱	② جرير	۱۵۱
۱۵۱	③ منصور	۱۵۱

شُمیره	مضمون	صفحه
--------	-------	------

١٥١	⑦ سالم بن ابی الجعد	١٥١
١٥٢	⑧ کریب	١٥٢
١٥٢	① سیدنا عبد الله بن عباس <small>رضی اللہ عنہما</small>	١٥٢
١٥٢	قوله: يُبَلِّغُ النَّبِيُّ بِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	١٥٢
١٥٣	قوله: قَالَ لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا أَتَى أَهْلَهُ قَالَ بِاسْمِ اللَّهِ اللَّهُمَّ جَنِّبْنَا الشَّيْطَانَ وَجَنِّبِ الشَّيْطَانَ	١٥٣
١٥٣	د دعا لوستلو وخت	١٥٣
١٥٤	قوله: فَقَضَى بَيْنَهُمَا وَكَدَّ لَمْ يَضْرَعْ	١٥٤
١٥٤	د لم يضره خه مطلب دي؟	١٥٤
١٥٥	فائده	١٥٥

④ باب: مَا يَقُولُ عِنْدَ الْخَلَاءِ

١٥٥	قوله: خلأ:	١٥٥
١٥٥	د مخكين باب سره مناسبت	١٥٥
١٥٥	د ترجمة الباب مقصد	١٥٥
١٥٦	رجال الحديث	١٥٦
١٥٦	① آدم	١٥٦
١٥٦	⑦ شعبه	١٥٦
١٥٦	③ عبد العزيز بن صهيب	١٥٦
١٥٦	④ سیدنا انس <small>رضی اللہ عنہ</small>	١٥٦
١٥٦	قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْخَلَاءَ قَالَ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ:	١٥٦
١٥٧	دا دعا به كله لوستلې شی؟	١٥٧
١٥٨	د مجوزینو دلائل او د مانعینو جواب	١٥٨
١٥٨	قوله: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخُبْيَاتِ وَالْخَبَائِثِ:	١٥٨
١٥٨	قوله: الخبث:	١٥٨
١٥٩	د «الخبث» او «الخبائث» نه خه مراد دي؟	١٥٩
١٦٠	فائده	١٦٠
١٦٠	د ذکر شوې تعلیقاتو د ذکر کولو مقصد	١٦٠
١٦١	د مذکوره متابعات او تعلیقات تخریج	١٦١
١٦١	① ابن عرعره عن شعبه	١٦١
١٦١	⑦ وقال غندر عن شعبه	١٦١
١٦١	④ موسى عن حماد	١٦١

شميره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

١٢١	سعيد بن زيد ، حدثنا عبد العزيز :	١٢١
رجال الحديث		١٢٢
١٢٢	محمد بن عرعرة :	١٢٢
١٢٢	شعبة :	١٢٢
١٢٢	غندر :	١٢٢
١٢٢	موسى :	١٢٢
١٢٢	حماد :	١٢٢
١٢٩	يو احم فائده :	١٢٩
١٧١	يود بله فائده :	١٧١
١٧١	سعيد بن زيد :	١٧١

١٠ باب وَضْعُ الْمَاءِ عِنْدَ الْخَلَاءِ

١٧٣	د مخكن باب سره مناسبت :	١٧٣
١٧٣	د ترجمه الباب مقصد :	١٧٣
١٧٤	رجال الحديث	١٧٤
١٧٤	١ عبد الله بن محمد :	١٧٤
١٧٤	٢ هاشم بن القاسم :	١٧٤
١٧٢	٣ ورقاء :	١٧٢
١٧٧	٤ عبيد الله بن ابي يزيد :	١٧٧
١٧٨	٥ سيدنا عبد الله بن عباس <small>رضي الله عنه</small> :	١٧٨
١٧٨	قوله : اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْخَلَاءَ فَوَضَعَتْ لَهُ وُضُوًا :	١٧٨
١٧٨	قوله : قَالَ مَنْ وَضَعَهُ هَذَا :	١٧٨
١٧٨	قوله : فَأُخْبِرَ :	١٧٨
١٧٨	قوله : فَقَالَ اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ :	١٧٨

١١ باب لَا تُسْقَبِلُ الْقَبْلَةَ بِغَايِطٍ أَوْ بُولٍ إِلَّا عِنْدَ الْبِنَاءِ جِدَارًا أَوْ حَوْصًا

١٧٨	د مخكن باب سره مناسبت :	١٧٨
١٧٨	د ترجمه الباب مقصد :	١٧٨
١٧٩	په ترجمه الباب كين د الا عند البناء استثناء :	١٧٩
١٨٠	رجال الحديث	١٨٠
١٨٠	١ ادم :	١٨٠
١٨٠	٢ ابن ابي ذئب :	١٨٠

شمیره	مضمون	صفحه
۴۰	الزهری	۱۸۰
۴۱	عطاء بن یزید الیشی	۱۸۱
۴۱	سیدنا ابو ایوب انصاری <small>رضی اللہ عنہ</small>	۱۸۱
۴۳	پہ ذکر شوې مسئلہ کنډ امام بخاری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> زجھان:	۱۸۳
۴۳	مسئلہ استقبال واستدبار قبلہ:	۱۸۳
۴۴	① المنع مطلقاً:	۱۸۴
۴۴	② الجواز مطلقاً:	۱۸۴
۴۴	③ التفرقة بين الصحاري والبنیان:	۱۸۴
۴۵	④ عدم جواز الاستقبال مطلقاً وجواز الاستدبار مطلقاً:	۱۸۵
۴۵	⑤ النهی للتزیه:	۱۸۵
۴۵	⑥ جواز الاستدبار فی البنیان فقط:	۱۸۵
۴۵	⑦ التحريم مطلقاً حتی فی القبلة المنوخة:	۱۸۵
۴۷	⑧ اختصاص التحريم بأهل المدينة:	۱۸۷
۴۷	د احافو وغيره استدلال:	۱۸۷
۴۷	د مجوزینو دلائل او د هغی جوابات:	۱۸۷
۴۵	وقف:	۱۹۵
۴۵	ضعف راوی:	۱۹۵
۴۶	نکارت:	۱۹۶
۴۶	انقطاع:	۱۹۶
۴۶	نسخ:	۱۹۶
۴۷	تنبيه:	۱۹۷
۴۸	نوله. قال رسول الله <small>ﷺ</small> اذا أتى أحدكم الفانط، فلا يقبل القبلة ولا يولها ظهراً:	۱۹۸
	⑨ بَابُ مَنْ تَكَرَّرَ عَلَى لَيْتَيْنِ	
۴۹	په دوه ښخو باندې د قضاء حاجت کولو حکم:	۱۹۹
۴۹	د مخکنی باب سره مناسبت:	۱۹۹
۴۹	د ترجمه الباب مقصد:	۱۹۹
۴۱	رجال الحديث	۲۰۱
۴۱	① عبد الله بن يوسف:	۲۰۱
۴۱	② مالك:	۲۰۱
۴۱	③ يحيى بن سعيد:	۲۰۱

شميمه	مضمون	صفحه
-------	-------	------

٢٠١	محمد بن يحيى بن حبان	٢٠١
٢٠٢	واسع بن حبان	٢٠٢
٢٠٤	عبد الله بن عمر	٢٠٤
٢٠٤	قوله: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُرَائَةَ كَانَ يَقُولُ:	٢٠٤
٢٠٥	قوله: إِنَّ نَاسًا يَقُولُونَ إِذَا قَعَدْتَ عَلَى حَاجَتِكَ فَلَا تُسْتَقْبَلُ الْقِبْلَةُ وَلَا يَنْتِ التَّقْدِيسُ:	٢٠٥
٢٠٥	قوله: لَقَدْ ارْتَقَيْتُ يَوْمًا عَلَى ظَهْرِ بَيْتِ لَنَا:	٢٠٥
٢٠٦	قوله: قَرَأْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى لَبْتَيْنِ مُسْتَقْبِلَيْنِ التَّقْدِيسِ لِحَاجَةٍ:	٢٠٦
٢٠٧	دائمه ثلاثة استدلال او د احنافو جواب:	٢٠٧
٢٠٩	قوله: وَقَالَ لَعَلَّكَ مِنْ الَّذِينَ يَصَلُّونَ عَلَى أَوْزَاكِمْ؟	٢٠٩
٢١٠	به مذكوره جمله او حديث مرفوع كين مناسبت:	٢١٠
٢١٠	قوله: فَقُلْتُ لَا أَدْرِي وَاللَّهِ:	٢١٠
٢١٠	قوله: قَالَ مَا لِكَ يَغْنَى الَّذِي يَصَلِّي وَلَا يُرْفِعُ عَنِ الْأَرْضِ يَسْجُدُ وَهُوَ لَاصِقٌ بِالْأَرْضِ:	٢١٠

(١٣) بَابُ خُرُوجِ النِّسَاءِ إِلَى الْبَرَازِ

٢١١	د لفظ براز تحقيق:	٢١١
٢١١	د مخكين باب سره مناسبت:	٢١١
٢١٢	د ترجمه الباب مقصد:	٢١٢

رجال الحديث

٢١٣	١ يحيى بن بكير:	٢١٣
٢١٣	٢ الليث بن سعد:	٢١٣
٢١٣	٣ عقيل:	٢١٣
٢١٣	٤ ابن شهاب:	٢١٣
٢١٣	٥ عروة:	٢١٣
٢١٤	٦ عائشه:	٢١٤

٢١٤	قوله: أَنَّ أَوَّامَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُنَ يَخْرُجُ بِاللَّيْلِ إِذَا تَبَزَّزَ إِلَى الْمَنَاصِعِ:	٢١٤
٢١٤	د مناصع، صعيد او افيع لغوى تحقيق:	٢١٤

٢١٤	قوله: وَهُوَ صَعِيدُ افِيع:	٢١٤
-----	-----------------------------	-----

٢١٥	قوله: فَكَانَ عُرْيُوقُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْمَبَ نِسَاءَكَ فَلَمْ يَكُنْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْعَلُ:	٢١٥
-----	---	-----

٢١٥	قوله: فَخَرَجَتْ سَوْدَةُ بِنْتُ زَيْدٍ زَوْجَةُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةً مِنَ اللَّيَالِي عِشَاءً:	٢١٥
-----	--	-----

شميره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

قوله: فَذَاذَا عَمْرًا أَقْدَعُ عَنْكَ يَا سَوْدَةُ جِرْ صَاعًا عَلَى أَنْ يُنْزِلَ الْحِجَابَ قَالَ نَزَلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ: ٢١٥

قوله: فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ: ٢١٥

د آيت حجاب نه كوم آيت كريمه مراد دى: ٢١٥

د سيده سودة رضي الله عنها واقعه د حجاب د نزول نه مخكين شوې وه يا روستو؟: ٢١٦

رجال الحديث: ٢١٨

١ ذكرى: ٢١٨

٢ ابو اسامة: ٢٢١

٣ هشام بن عروه: ٢٢١

٤ عروة: ٢٢١

٥ عائشة: ٢٢٢

قوله: قَدْ أَذِنَ أَنْ تُخْرَجَ فِي حَاجَتِكُنَّ: ٢٢٢

د احاديثو نه مستنبط شو فوائد: ٢٢٢

قوله: قال هشام: يعنى البراز: ٢٢٣

١٥) بَابُ التَّبَرُّزِ فِي الْبُيُوتِ

د مخكين باب سره مناسبت: ٢٢٣

د ترجمة الباب مقصد: ٢٢٣

رجال الحديث: ٢٢٥

١ ابراهيم بن المنذر: ٢٢٥

٢ انس بن عياض: ٢٢٥

٣ عبيد الله: ٢٢٦

٤ محمد بن يحيى بن حبان: ٢٢٨

٥ واسع بن حبان: ٢٢٨

٦ عبد الله بن عمر رضى الله عنهما: ٢٢٨

قوله: اِرْتَقَيْتُ فَوْقَ ظَهْرِيَّتِ خَفَصَةَ لِيُغْفِرَ حَاجَتِي قَرَأْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ٢٢٩

رجال الحديث: ٢٢٩

١ يعقوب بن ابراهيم: ٢٢٩

٢ يزيد بن هارون: ٢٢٩

٣ يحيى: ٢٣٢

٤ محمد بن يحيى بن حبان: ٢٣٣

شميره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

٢٣٣	⑤ واسع بن حبان	٢٣٣
٢٣٣	⑥ عبد الله بن عمر	٢٣٣
٢٣٣	قوله: لَقَدْ ظَهَرْتُ ذَاتَ يَوْمٍ عَلَى ظَهْرِيَّتِنَا:	٢٣٣
٢٣٣	قوله: قَرَأْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاعِدًا عَلَى لَبَتَيْنِ مُسْتَقْبِلَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ:	٢٣٣

⑮ بَابُ الْإِسْتِجَاءِ بِالْمَاءِ

٢٣٣	د مخكين باب سره مناسبت:	٢٣٣
٢٣٣	د ترجمه الباب مقصد:	٢٣٣
٢٣٤	د استنجاء بالماء په حكم كين د علماء كرامو اختلاف:	٢٣٤
٢٣٥	د جمهور علماء كرامو دلائل:	٢٣٥
٢٣٧	د منكرينو د دلائلو جائزه:	٢٣٧
٢٣٩	د اوبو او كانړو جمع كولو حكم:	٢٣٩

رجال الحديث

٢٤٠	① ابو الوليد هشام بن عبد الملك:	٢٤٠
٢٤٠	② تبعه	٢٤٠
٢٤٠	③ ابو معاذ عطاء بن ابي ميمونه	٢٤٠
٢٤١	④ سيدنا انس <small>رضي الله عنه</small> :	٢٤١
٢٤١	قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ أَحْمَى وَأَنَا وَعَلَامٌ مَعَنَا إِذَا وَفَّ مِنْ مَاءٍ:	٢٤١
٢٤٣	قوله: يعني يستنجي به:	٢٤٣

⑯ بَابُ مَنْ حُمِلَ مَعَهُ الْمَاءُ لظُهُورِهِ

٢٤٤	د مخكين باب سره مناسبت:	٢٤٤
٢٤٤	د ترجمه الباب مقصد:	٢٤٤
٢٤٥	قوله: وَقَالَ أَبُو الدَّرْدَاءِ:	٢٤٥
٢٤٥	سيدنا ابو الدرداء <small>رضي الله عنه</small> :	٢٤٥
٢٤٧	قوله: أَلَيْسَ فِيكُمْ صَاحِبُ الثَّغْلَيْنِ وَالظُّهُورِ وَالْوَسَادِ؟:	٢٤٧

رجال الحديث

٢٤٨	① سليمان بن حرب:	٢٤٨
٢٤٨	② شعبه:	٢٤٨
٢٤٨	③ سيدنا ابو معاذ عطاء بن ابي ميمونه	٢٤٨
٢٤٨	④ سيدنا انس <small>رضي الله عنه</small> :	٢٤٨
٢٤٨	قوله: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ يَبْعَثُهُ أَنَا وَعَلَامٌ مَعَنَا إِذَا وَفَّ مِنْ مَاءٍ:	٢٤٨

شميره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

١٤) بَابُ حَمْلِ الْعَنْزَةِ مَعَ الْمَاءِ فِي الْإِسْتِجَاءِ

٢٤٩	د مخکن باب سره مناسبت	٢٤٩
٢٤٩	مقصد د ترجمه الباب	٢٤٩
٢٤٩	د لفظ "عنزة" تحقيق	٢٤٩
٢٥٠	رجال الحديث	٢٥٠
٢٥٠	① محمد بن بشار	٢٥٠
٢٥٠	② محمد بن جعفر	٢٥٠
٢٥٠	③ شعبه	٢٥٠
٢٥٠	④ عطاء بن ابی میمونہ	٢٥٠
٢٥٠	⑤ سيدنا انس بن مالك <small>رضي الله عنه</small>	٢٥٠
٢٥٠	قوله: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُ الْحَلَاءَ فَأَحْمِلُ أَنَا وَغُلَامٌ إِذَا دَاوَةً مِنْ مَاءٍ وَعَنْزَةٌ يَسْتَنْجِي بِالْمَاءِ	٢٥٠
٢٥٠	د نيزي اخستلو حکمتونه	٢٥٠
٢٥١	قوله: تَابَعَهُ النَّضْرُوشَاذَانُ عَنْ شُعْبَةَ	٢٥١
٢٥١	د دواړو متابعتونو تخريج	٢٥١
٢٥٢	نضر بن شميل	٢٥٢
٢٥٣	شاذان	٢٥٣
٢٥٤	قوله: الْعَنْزَةُ عَصَا عَلَيْهِ زَجْرٌ	٢٥٤

١٥) بَابُ النَّهْيِ عَنِ الْإِسْتِجَاءِ بِالْيَمِينِ

٢٥٤	د مخکن باب سره مناسبت	٢٥٤
٢٥٤	د ترجمه الباب مقصد	٢٥٤
٢٥٤	د امام بخاري <small>رحمته الله</small> تعبير	٢٥٤
٢٥٤	د استنجاء باليمين په باره کښ د فقهاء کرامو مذاهب	٢٥٤
٢٥٥	په بنی لاس باندې استنجاء کولو سره به استنجاء کيږي یا نه؟	٢٥٥
٢٥٦	رجال الحديث	٢٥٦
٢٥٦	① معاذ بن فضاله	٢٥٦
٢٥٧	② هشام	٢٥٧
٢٥٧	③ يحيى بن ابی كثير	٢٥٧
٢٥٧	④ عبد الله بن ابی قتاده	٢٥٧
٢٥٧	⑤ ابيه: سيدنا ابو قتاده <small>رضي الله عنه</small>	٢٥٧

شمیره	مضمون	صفحه
.....	قوله: إِذَا غَرِبَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَتَنَفَّسُ فِي الرِّئَاءِ:	٢٥٩
.....	د دوه روايتونو تر مينځه تعارض او د هغې دفعيه:	٢٥٩
.....	په يوه ساه باندې د ځکلو حکم:	٢٦٠
.....	قوله: وَإِذَا أَتَى الْخَلَاءَ فَلَا يَمْسُ ذُكْرَةَ يَمِينِهِ:	٢٦١
.....	د مس الذکر باليمين حکم:	٢٦١
.....	قوله: وَلَا يَمَسُّ يَمِينَهُ:	٢٦١
.....	د استنجاء في البول طريقه:	٢٦١
.....	د امام خطابي رحمه الله اشکال او د هغې جواب:	٢٦٢

⑩ بَابُ لَا يَمَسُّكَ ذُكْرَةَ يَمِينِهِ إِذَا بَالَ

.....	د تير باب سره مناسبت:	٢٦٣
.....	د ترجمه الباب مقصد:	٢٦٣
.....	رجال الحديث	٢٦٤
.....	① محمد بن يوسف:	٢٦٤
.....	② الاوزاعي:	٢٦٤
.....	③ يحيى بن ابي كثير:	٢٦٤
.....	④ عبد الله بن ابي قتاده <small>رضي الله عنه</small> :	٢٦٤
.....	⑤ سيدنا ابو قتاده <small>رضي الله عنه</small> :	٢٦٤
.....	قوله: عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ:	٢٦٤
.....	قوله: إِذَا بَالَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَأْخُذَنَّ ذُكْرَةَ يَمِينِهِ:	٢٦٥
.....	قوله: وَلَا يَسْتَنْجِي يَمِينَهُ:	٢٦٥
.....	قوله: وَلَا يَتَنَفَّسُ فِي الرِّئَاءِ:	٢٦٥
.....	د دې جملې د ماقبل جملو سره مناسبت:	٢٦٥

⑪ بَابُ الْإِسْتِجْنَاءِ بِالْجَارَةِ

.....	د مخکنی باب سره مناسبت:	٢٦٦
.....	د ترجمه الباب مقصد:	٢٦٦
.....	رجال الحديث	٢٦٧
.....	① احمد بن محمد المكي:	٢٦٧
.....	② عمرو بن يحيى بن سعيد بن عمرو المكي:	٢٦٨
.....	③ عن جده	٢٦٨
.....	④ حضرت ابوهريره رضی الله عنه:	٢٦٩

شمیره	مضمون	صفحہ
۲۷۹	قوله: أَتَبِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَخَرَجَ لِحَاجَّتِهِ فَكَانَ لَا يَلْتَمِشُ:	۲۷۹
۲۷۰	قوله: قَدْ تَوْتُ مِنْهُ:	۲۷۰
۲۷۰	قوله: فَقَالَ انْفِضْ أَحْجَارًا:	۲۷۰
۲۷۰	قوله: أَسْتَنْفِضُ بِهَا:	۲۷۰
۲۷۰	قوله: أَوْ تَحْوَةً:	۲۷۰
۲۷۱	قوله: وَلَا تَأْتِنِي بِعَظْمٍ وَلَا رَوْثٍ:	۲۷۱
۲۷۲	حرف بہ کانری سرہ استنجا، کولی شی یاہرنجاست لری کونکی باندی استنجا، صحیح دہ:	۲۷۲
۲۷۳	بہ کومو خیزونو سرہ چہ استنجا، جائز نہ دہ دہغی علت:	۲۷۳
۲۷۳	د عظم او روث د جناتو د خوراک کیدو تحقیق:	۲۷۳
۲۷۴	د مسلم شریف اود ترمذی شریف د روایت تعارض اود دہغی دفعیہ:	۲۷۴
۲۷۷	بہ ممنوع خیزونو باندی د استنجا حکم:	۲۷۷
۲۷۷	قوله: فَأَتَيْنَاهُ بِأَحْجَارٍ يَطْرَفُ يَسَارِي فَوَضَعْنَاهَا إِلَى جَنْبِهِ وَأَعْرَضْتُ عَنْهُ:	۲۷۷
۲۷۷	قوله: فَلَمَّا قَضَى اتَّبَعَهُ يَمِينًا:	۲۷۷

بَابُ لَا يُسْتَجْبَى بِرَوْثٍ

۲۷۷	د مخکین باب سرہ مناسبت:	۲۷۷
۲۷۸	مقصد ترجمۃ الباب:	۲۷۸
۲۷۸	ر حال الحديث:	۲۷۸
۲۷۸	① ابو نعیم:	۲۷۸
۲۷۸	② زہیر:	۲۷۸
۲۷۸	③ ابی اسحاق:	۲۷۸
۲۷۸	④ عبد الرحمن بن الاسود:	۲۷۸
۲۸۰	⑤ ایہ:	۲۸۰
۲۸۰	⑥ عبد اللہ:	۲۸۰
۲۸۰	قوله: ليس ابو عبيدة ذكره، ولكن عبد الرحمن بن الاسود عن اييه:	۲۸۰
۲۸۱	اول اعتراض:	۲۸۱
۲۸۲	قوله: أَنَّهُ سَمِعَ عَبْدَ اللَّهِ يَقُولُ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْفَاطَةُ:	۲۸۲
۲۸۲	قوله: فَأَمَرَنِي أَنْ آتِيَهُ بِثَلَاثَةِ أَحْجَارٍ فَوَجَدْتُ حَجَرَيْنِ وَالْثَمْتَ الثَّالِثَ فَلَمْ أَجِدْهُ:	۲۸۲
۲۸۲	قوله: فلم أجده:	۲۸۲
۲۸۲	قوله: فَأَعَدْتُ رَوْثَةً فَأَتَيْتُهُ بِهَا:	۲۸۲
۲۸۷	قوله: فَأَعَدْتُ الْحَجَرَيْنِ وَالْقِسْ رَوْثَةً:	۲۸۷

شمیره	مضمون	صفحه
.....	قوله: وَقَالَ هَذَا كَسْ: ٢٨٧
.....	د استنجااء دپاره خو مره (كانرى) لوتې اخستل پكار دى: ٢٨٨
.....	د قائلين ايجاب تثليث دلائل: ٢٨٩
.....	د فريق مخالف دلائل: ٢٩٠
.....	قوله: وَقَالَ اِبْرَاهِيمُ بْنُ يُوْسُفَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي اسْحَاقَ حَدَّثَنِى عَبْدُ الرَّحْمَنِ: ٢٩٥
.....	د دې متابعت د ذكر كولو مقصد: ٢٩٥
.....	رجال الحديث: ٢٩٥
.....	① ابراهيم بن يوسف: ٢٩٥
.....	② ابيه: ٢٩٦
.....	③ ابو اسحاق: ٢٩٧
.....	④ عبد الرحمن: ٢٩٧

⑪ بَابُ الْوُضُوءِ مَرَّةً مَرَّةً

.....	د مخكښ باب سره مناسبت: ٢٩٧
.....	د ترجمة الباب مقصد: ٢٩٧
.....	رجال الحديث: ٢٩٨
.....	① محمد بن يوسف: ٢٩٨
.....	② سفيان: ٢٩٩
.....	③ زيد بن اسلم: ٢٩٩
.....	④ عطاء بن يسار: ٢٩٩
.....	⑤ ابن عباس: ٢٩٩
.....	قوله: قَالَ: تَوَضَّأَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّةً مَرَّةً: ٢٩٩
.....	قوله: مَرَّةً مَرَّةً: ٣٠٠

⑫ بَابُ الْوُضُوءِ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ

.....	مقصود ترجمه: ٣٠٠
.....	رجال الحديث: ٣٠٠
.....	① حسين بن عيسى: ٣٠٠
.....	② يونس بن محمد: ٣٠١
.....	③ فليح بن سليمان: ٣٠٢
.....	④ عبد الله بن ابي بكر بن عمرو بن حزم: ٣٠٢
.....	⑤ عباد بن تميم: ٣٠٣

شماره	مضمون	صفحه
۳۰۳	عبد الله بن زید <small>رضی اللہ عنہ</small> :	۳۰۳
۳۰۴	عبد الله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم :	۳۰۴
۳۰۴	قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ :	۳۰۴
۳۰۴	پہ اودس کیں د تثلیث غسل حیثیت :	۳۰۴
۳۰۵	د ترجمہ الباب پہ ثبوت باندی اشکال او د هغی جواب :	۳۰۵
	(۳۲) بَابُ الْوُضُوءِ ثَلَاثًا ثَلَاثًا	
۳۰۶	د ترجمہ سابقہ سرہ مناسبت او د ترجمہ مقصد :	۳۰۶
۳۰۷	رجال الحديث	۳۰۷
۳۰۷	عبد العزيز بن عبد الله الاويسی :	۳۰۷
۳۰۷	ابراهيم بن سعد :	۳۰۷
۳۰۷	ابن شهاب :	۳۰۷
۳۰۷	عطاء بن يزيد :	۳۰۷
۳۰۸	حمران مولى عثمان :	۳۰۸
۳۰۹	عثمان <small>رضی اللہ عنہ</small> :	۳۰۹
۳۱۱	عبادت :	۳۱۱
۳۱۲	شهادت :	۳۱۲
۳۱۲	خلافت او د خلافت مودہ :	۳۱۲
۳۱۲	فضائل او مناقب :	۳۱۲
۳۱۳	د روایاتو تعداد :	۳۱۳
۳۱۳	د اودس پہ سلسلہ کیں د امام بخاری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> ترتیب :	۳۱۳
۳۱۴	د ائمہ مجتہدین پہ نزد د تثلیث غسل حیثیت :	۳۱۴
۳۱۴	قوله: أَنَّهُ رَأَى عُمَانَ بْنَ عَمَّانَ دَعَا يَأْتِيَهُ فَأَقْرَعَهُ عَلَى كَفِّهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ فَقَسَبَهَا ثُمَّ أَدْخَلَ يَمِينَهُ :	۳۱۴
۳۱۵	قوله: ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ ثَلَاثًا وَيَدَيْهِ إِلَى الْبُرُوقَيْنِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ :	۳۱۵
۳۱۵	د بمضمضہ او استنشاق پہ غسل وجہ باندی د تقدیم حکمت :	۳۱۵
۳۱۵	قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ :	۳۱۵
۳۱۵	مسح بہ یو کرت کولی شی یا متعدد کرتہ :	۳۱۵
۳۱۶	قوله: ثُمَّ غَسَلَ رِجْلَيْهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ إِلَى الْكَعْبَيْنِ :	۳۱۶
۳۱۶	قوله: ثُمَّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ تَوَضَّأَ مَحْضُورِي هَذَا :	۳۱۶
۳۱۷	قوله: ثُمَّ صَلَّى رَكْعَتَيْنِ لَا يُحَدِّثُ فِيهِمَا نَفْسَهُ :	۳۱۷
۳۱۷	د حدیث نفس نہ خہ مراد دی ؟ :	۳۱۷

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۳۱۸..... آیا په دي حديث كښ د حديث دنيوي سره سره حديث ديني هم داخل دي؟

۳۱۹..... قوله: غَيْرَ لَهُ مَا تَقْدَرُ مِنْ ذُنُوبِهِ:

د دوه احاديثو تر مينځه تعارض او د هغې دفعي:

۳۲۱..... د يو اشكال دفعه كول:

۳۲۲..... رجال الحديث

۳۲۲..... ① ابراهيم:

۳۲۲..... ② صالح بن كيسان:

۳۲۲..... ③ ابن شهاب:

۳۲۲..... ④ عروه:

۳۲۲..... ⑤ حمران:

۳۲۲..... قوله: وَعَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ قَالَ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ:

۳۲۳..... قوله: قَالَ ابْنُ شُهَابٍ وَلَكِنْ غُرُوءٌ يُخَذُّ عَنْ مُحَمَّدَانَ:

۳۲۳..... قوله: فَلَمَّا تَوَضَّأَ عُمَرُ قَالَ أَلَا أَخَذْتُكُمْ حَدِيثًا لَوْلَا آيَةُ مَا حَدَّثُكُمْوه:

۳۲۴..... قوله: ويصلي الصلاة:

۳۲۵..... قوله: إِلَّا غَيْرَ لَهُ مَا يَنْتَهِي وَيُتَنَّى الصَّلَاة:

۳۲۵..... قوله: حَتَّى يُصَلِّيَهَا:

۳۲۶..... قوله: قَالَ غُرُوءُ الْآيَةِ: إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أُنْزِلَ مِنْ الْبَيِّنَاتِ:

③ باب الاستئثار في الوضوء

۳۲۶..... د مخكښ باب سره مناسبت:

۳۲۶..... د استئثار لغوي او اصطلاحی تحقيق:

۳۲۷..... مؤلف د استئثار باب ولي منعقد نه كړو؟

۳۲۷..... استئثار لره په مضمضه باندې د مقدم كولو وجه:

۳۳..... رجال الحديث

۳۳..... ① عبدان:

۳۳..... ② عبدالله:

۳۳..... ③ يونس:

۳۳..... ④ الزهري:

۳۳۱..... ⑤ ابو ادريس:

۳۳۱..... ⑥ سيدنا ابو هريره رضي الله عنه:

۳۳۱..... قوله: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ تَوَضَّأَ فَلْيَسْتَنْشِ:

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

قوله: وَمَنْ اسْتَجَمَرَ فَلْيُوتِرْ: ۳۳۲

⑤ باب الاستجمار ووترًا

د مخکنی باب سره مناسبت: ۳۳۲

د ترجمه الباب د بې ترتیبه ذکر کولو اشکال او د هغې جواب: ۳۳۲

رجال الحديث: ۳۳۴

① عبد الله بن يوسف: ۳۳۴

② مالك: ۳۳۴

③ ابو الزناد: ۳۳۵

④ الاعرج: ۳۳۵

⑤ سيدنا ابو هريره رضي الله عنه: ۳۳۵

قوله: اَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا تَوَضَّأَ أَحَدُكُمْ فَلْيَجْعَلْ فِي أَنْفِهِ ثَمَرًا لِيَنْتُرَ: ۳۳۵

قوله: وَمَنْ اسْتَجَمَرَ فَلْيُوتِرْ: ۳۳۵

په استنجاء کښې د ائمه کرامو اختلاف: ۳۳۵

د استجمار دویمه معنی: ۳۳۲

آیا د دې حدیث نه په عدم وجوب استنجاء باندې استدلال کیدی شي؟ ۳۳۷

قوله: فَلْيُغَيِّلْ يَدَهُ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَهَا فِي وَضُوئِهِ: ۳۳۹

د اودس په اوبو کښ لاس د وینځلو نه مخکښ د داخلولو حکم: ۳۳۹

بغیر د وینځلو نه د لاس داخلولو په صورت کښ د اوبو حکم: ۳۴۰

آیا د شپې او د ورځې په خوب کښ به فرق کولې شي؟ ۳۴۰

قوله: فَإِنْ أَحَدُكُمْ لَا يَذَرِي أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ: ۳۴۱

قوله: أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ: ۳۴۱

مصادر و مراجع: ۳۴۳

فهرس اسماء المترجم لهم فى المجلد الخامس من كشف الباري على ترتيب حروف الهجاء

شميمه	مضمون	صفحه
١،	ابراهيم بن يوسف بن اسحاق بن ابي اسحاق السبيعي الكوفي
٢،	ابو ايوب الانصاري خالد بن زيد بن كليب الانصاري التجارحي الخزرجي رضى الله عنه
٣،	ابو الدرداء عويمرا عامر بن مالك رضى الله عنه
○	ابورشد بن (انظر: كريب بن ابي مسلم)
٤،	ابوسلمه الخزاعي (منصور بن سلمة)
○	ابوسلمة (انظر: حماد بن سلمة بن دينار)
٥،	ابوقتادة: الحارث بن ربيع رضى الله عنه
٦،	ابومعاذ عطاء بن ابي ميمونة منيع البصري
○	ابوالنضر البغدادي (انظر: هاشم بن القاسم)
٧،	احمد بن محمد بن الوليد بن عقبة الازرقى المكي ابو الوليد ابو محمد
٨،	اسامة بن زيد بن حارثة بن شراحيل الكلبي رضى الله عنه
○	اسود بن عامر الشامي (انظر: شاذان)
٩،	انس بن عياض بن خزيمة اليثي المدني
○	الحارث بن ربيع (انظر: ابوقتادة)
١٠،	حسين بن عيسى بن حمران طائي بظامي دامغانى ابو على
١١،	حماد بن سلمة بن دينار الربيعي البصري ابوسلمة
١٢،	حمران بن ابان بن خالد بن عبد عمرو بن عقيل بن عامر عمري عمري
○	حمران مولى عثمان
○	خالد بن زيد (انظر: ابو ايوب الانصاري)
١٣،	خالد بن يزيد الجمحي الاسكندراني البصري
○	زكريا بن ابي زكريا (انظر: زكريا بن يحيى البلخي)
١٤،	زكريا بن يحيى بن صالح بن سليمان بن مطر البلخي اللؤلؤي ابو يحيى ابو محمد
١٥،	سالم بن ابي الجعد رافع الاشجعي الكوفي
١٦،	سعيد بن ابي هلال اللثي البصري ابو العلاء
١٧،	سعيد بن زيد بن درهم الازدي البصري ابو الحسن
١٨،	سعيد بن عمرو بن سعيد بن العاص القرشي الاموي ابو عثمان ابو عتبة
١٩،	شاذان: اسود بن عامر الشامي نزيل بغداد ابو عبد الرحمن

شميمه	مضمون	صفحة
○	صاغة (انظر: محمد بن عبد الرحيم بن ابي زهير).....	
٢٠،	عباد بن تميم بن غزية الانصاري المازني المدني.....	
٢١،	عبد الرحمن بن الاسود بن يزيد بن قيس النخعي الكوفي ابو حفص البوبكر.....	
٢٢،	عبد الله بن ابي بكر بن عمرو بن حزم المدني الانصاري ابو محمد.....	
٢٣،	عبد الله بن ابي قتادة الانصاري السلمي المدني.....	
٢٤،	عبد الله بن زيد بن عاصم بن كعب بن عمرو الانصاري المازني المدني رضى الله عنه.....	
○	عبيد الله العمري (انظر: عبيد الله بن عمر بن حفص بن عاصم).....	
٢٥،	عبيد الله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب العمري.....	
٢٦،	عبيد الله بن ابي يزيد المكي.....	
٢٧،	عبيد بن عمير بن قتادة بن سعد الليثي الجندعي المكي ابو عاصم وعظيمة.....	
٢٨،	عثمان بن عفان بن ابي العاص بن امية بن عبد شمس بن عبد مناف القرشي رضى الله عنه.....	
○	عطائين ابي ميمونة (انظر: ابو معاذ).....	
٢٩،	عطائين بن يزيد الليثي.....	
٣٠،	عمر بن يحيى بن سعيد بن عمرو القرشي الاموي المكي ابو امية.....	
٣١،	كريب بن ابي مسلم القرشي الهاشمي مولى ابن عباس ابو رشدين.....	
٣٢،	معاذ بن فضالة الزهراني البصري ابو زيد.....	
٣٣،	محمد بن عبد الرحيم بن ابي زهير القرشي العدوي البغدادى البزاز المعروف بصاغة.....	
٣٤،	محمد بن يحيى بن حبان بن منقذ الانصاري التجاري المدني ابو عبد الله.....	
٣٥،	موسى بن عقبة بن ابي عياش القرشي الاسدي المدني امام المغازي.....	
○	منصور بن سلمة (انظر: ابو سلمة الخزاعي).....	
٣٦،	النضر بن شمير البصري ابو الحسن.....	
٣٧،	نعيم المجر.....	
○	نعيم بن عبد الله المجر المدني ابو عبد الله (انظر: نعيم المجر).....	
٣٨،	واسع بن حبان بن منقذ الانصاري التجاري المدني.....	
٣٩،	ورقاء بن عمر بن كليث الشكري الشيباني الكوفي ابو بشر.....	
٤٠،	هاشم بن القاسم الليثي البغدادى ابو النضر.....	
٤١،	يزيد بن هارون بن زاذان زاذي بن ثابت السلمي الواسطي ابو خالد.....	
٤٢،	يوسف بن اسحاق بن ابي اسحاق السبيعي الكوفي.....	
○	يوسف بن ابي اسحاق (انظر: يوسف بن اسحاق بن ابي اسحاق السبيعي الكوفي).....	
٤٣،	يونس بن محمد بن مسلم البغدادى المؤدب ابو محمد الحرمي.....	

﴿ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴾

غرض د مرتب

﴿ الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد النبي الامين، وعلى اله وصحبه واتباعهم ومن تبعهم باحسان الى يوم الدين. اللهم لك الحمد لا احصى ثناء عليك، انت كما اثنيت على نفسك، اللهم ما اصبح بي من نعمة او باحد من خلقك، فبذكرك وحديثك لا شريك لك، اللهم لك الحمد ولك الشكر. اللهم لك الحمد كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك ﴾

د الله پاك ډير كرم او بې انتهاء فضل او احسان دې چه هغه خپل بې وسه بنده ته د كشف الباري د يو نوي جلد د ترتيب او تحقيق او تكميل توفيق وركړو.

په دې جلد كښ هم الحمد لله هم هغه ټول التزامات كړي شوي دي كوم چه په مخكښ چهاپ شوي جلدونو كښ زمونږ مخي ته وو، چونكه كتاب الوضوء دې او د فقهي مباحثو غلبه شروع شوې ده په دې وجه تفصيلات هم زيات دي او د حواله جات په اعتبار سره هم د ډير توسع نه كار اخستلي شوي دي.

د فقهي مذاهب او د هغې د دلائل په سلسله كښ حتى الامكان دا التزام كړي شوي دي چه هر امام د مذهب په حواله جات كښ هم د هغوی د معتبر كتابونو حواله وركړي شي، خو كله كله د نورو كتابونو حواله هم وركړي شوي ده نو هغه هم د موثوق مصادر نه وركړي شوي ده. الحمد لله: د دې جلد په پوره كار باندې هم صاحب تقرير شيخ الحديث حضرت مولانا سليم الله خان صاحب دامت برکته پوره نظر تير كړي دي.

خو په هر يو كار كښ، خاص طور د تحقيق او علم په سلسله كښ دا دعوی نه شي كيدې چه په دې كښ هيڅ غلطی، خامی يا كمې نه دي پاتې شوي، په دې وجه اهل علم ته خواست دي چه څه قسم غلطی يا خامی هم هغوی ته په نظر راشي نو ضرور دي مونږ ته خبر راکړي، هم دغه شان كه د كتاب په ظاهري يا معنوي ښكلا كښ د اضافي دپاره څه تجويز وي نو هغه دي هم ضرور پيش كړي، مونږ ته به انشاء الله د غور او فكر كولو نه پس په قبلولو او د خپلې خامي او کوتاهي په اصلاح كولو كښ هيڅ تامل نه وي.

هسني خو په كشف الباري باندې كار ډير په تيزي سره شروع دي او په اهل علم كښ چه كوم مقبوليت دي كتاب ته حاصل دي هغه د نمر نه زيات روښانه دي خو د ټولو انتهائي خواهش دي چه دا كتاب د شيخ محترم دامت برکته پوره ژوند باندې د تكميل د مراحل نه تيريدو سره د طباعت په كالو باندې ډولي شي.

دعا او كړئ چه الله پاك د حضرت شيخ صاحب په عمر كښ د عافيت تامه سره بركات وركړي او د دې كار د پوره كولو اسان توفيق راکړي.

د دي جلد د تكميل په سلسله كښ زه عاجز، د عزيز گرامی مولانا حبيب زکريا صاحب اساذ جامعه فاروقيه كراچي، عزيزم مفتی مبارك علی صاحب (استاذ جامعه فاروقيه كراچي، او د عزيزم مولوی عطاء الله رفيع سلمه الله تعالى شكر گزار يم چه دي حضراتو راسره

د کمپوزنگ او پروف ریډنگ په سلسله کېن انتهائی تعاون او کړو، الله پاک دې ورته بهترین جزاء خیر ورکړی.

په اخر کېن دعا کوم چه الله پاک دې دا عمل د شیخ مظهره، ما عاجز، زما د مور او پلار، استاذانو او ټولو متعلقینو او ملگرو دپاره د نجات ذریعه او د اخرت ذخیره جوړه کړی او دې عمل ته دې قبول عام ورکړی. آمین

وکتبه: نور البشر محمد نور الحق

استاذ الحديث وعلومه بالجامعة الفاروقية کراچی

ومدير معهد عثمان بن عفان رضي الله عنه

يو وضاحت:

په دې تقرير کېن مونږ چه د صحيح بخاری کومه نسخه د متن په طور استعمال کړې ده په هغې باندې ډاکټر مصطفى ديب البغا تحقیقی کار کړې دی ډاکټر مصطفى ديب په احاديثو باندې د نمبر لگولو سره سره د احاديث د مواضع متکرره بنودلو التزام هم کړې دې. که يو حديث روستو راتلونکې دې نو د حديث په اخر کېن په نمبرو سره د هغې بنودنه کوی چه په دې نمبر باندې دا حديث راوان دې، او که حديث تير شوې وی نو د نمبر نه مخکېن (ر) لگوی، يعنی د هغه نمبر طرف ته دې رجوع او کړې شی.

(بسم الله الرحمن الرحيم)

۴) کتاب الوضوء

ترتیب کتب: امام بخاری رحمته الله د ټولو نه اول ایمانیات ذکر کړل، ځکه چې هیڅ عمل او فعل بغیر د ایمان نه مقبول نه دی. د هغې نه روستو ئې د کتاب العلم ذکر کړې دی. د هغې د مخکین کولو وجه دا ده چې د علم نه روستو عمل صحیح کیږي. په دې وجه د علم احکام، د هغې مصالح، فضائل او آداب ئې بیان کړل، د هغې نه روستو ئې بیا احکام بیان کړې دی. په احکاماتو کښ د ټولو نه مقدم عبادات دی او په عباداتو کښ د ټولو نه اهم مونځ دی، په دې وجه ئې هغه د ټولو نه مخکین ذکر کړو، چونکه د مانځه دپاره طهارت شرط دی او په طهارت کښ اودس او د غسل ډیر مسائل دی او بیا طهارت شرط دی، صلاة مشروط دي او شرط په مشروط باندې مقدم وی، په دې وجه مؤلف رحمته الله د کتاب العلم نه پس د طهارت بحثونه راوړي دی. (۱)

د نسخو اختلاف: بیا دلته په بعض نسخو کښ عنوان کتاب الوضوء دی او په بعض نسخو کښ کتاب الطهارة دی. علامه عینی او شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمهما الله د کتاب الطهارة والا نسخې ته انسب وئيلي ده. (۲)

د دې وجه دا ده چې امام بخاری رحمته الله د اودس مسائل او د هغې د ابواب د لاندې د استنجاء مسائل هم ذکر کړې دی که د اودس عنوان واخستلي شی نو استنجاء په اودس کښ نه شی داخلولې، مگر دا چې دا په اودس کښ تبعا داخل اومنلې شی.

او که د طهارة عنوان اومنلې شی نو بیا د هیڅ قسم توجیه ضرورت نه پاتې کیږي، ځکه چې اودس یو قسم طهارت دی. هم دغه شان استنجاء هم یو قسم طهارت دی. یو طهارت من الاحداث دي او بل طهارت من الاخیات والانجاس دي.

خو راجع دا معلومیږي چې دلته د کتاب الوضوء والا نسخه اصح ده، ځکه چې امام بخاری رحمته الله وړاندې د کتاب الغسل، کتاب التیمم، کتاب الحيض وغیره تراجم منعقد کړې دي، که دلته د طهارت عنوان وي نو وړاندې ټول عنوانات به په هغې کښ داخل وي، د مستقل کتاب عنوان راوړلو سره د هغې د شروع کولو څه ضرورت وو؟

پاتې شو د استنجاء مسائل، نو مؤلف د قدام په طرز باندې د اودس او استنجاء مسائل یو ځانې ذکر کړې دی، ځکه چې په دې دواړو کښ تلازم شان دي، انسان اول عام طور استنجاء کوي او د هغې نه روستو اودس کوي او چونکه د استنجاء نه فوراً پس اودس کول وی. په دې وجه د اودس د اوبو د حصول التزام د مخکښ نه کوي، په دې وجه حضرات قدام د اودس سره د استنجاء مسائل هم تبعا ذکر کوي. والله اعلم

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۲۵

(۲) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۲۵، وتحفه الباری ج ۱ ص ۱۴۸

د لفظ **يُضَوُّ** (وضوء) تحقیق: دا لفظ د (وضاء) نه مشتق دی، (وَضُوْءٌ، يَوْضُوْءٌ، وَضَاعَةٌ) معنی ئې ده حسن او نظافت. (۱)

لفظ (وَضُوْءٌ) د واؤ په ضمی سره، د مصدر په طور استعمالیږي او د واؤ په فتحې سره ئې په هغه اوبو باندې اطلاق کیږي چه په کومو باندې اودس کولې شی. بعضی حضراتو (وَضُوْءٌ) بالفتح ته هم مصدر وئیلې دي او وئیلې ئې دی چه دا هم د (قبول) او (ولوم) نه شان بفتح الفاء دي او درې واړه مصادر دي.

ابو عمرو بن العلاء خو د (وَضُوْءٌ) بضم الواو انکار کوي، پس امام اصمعي **يُضَوُّ** د هغه نه تپوس او کړو چه (ما الوضوء بالفتح؟) یعنی د (وضوء) بفتح الواؤ څه معنی ده؟ نو هغوی جواب ورکړو چه (الماء الذي يتوضأ به) یعنی په کومو اوبو سره چه اودس کولې شی هغې ته (وَضُوْءٌ) وئیلې شی.

او چه کله ئې د هغوی نه تپوس او کړو چه (فالوضوء بالضم؟) یعنی (وَضُوْءٌ) بضم الواؤ څه څیز دي؟ نو هغوی او فرمائیل چه (لا اعرفه) یعنی زه بضم الواؤ نه پیژنم.

او امام اخفش **يُضَوُّ** د الله پاک د ارشاد (وَقَدْ وَفَّاهُ النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ) په تفسیر کښ فرمائی:

(الْوُقُودُ بِالْفَتْحِ الْحَكْبُ وَالْوُقُودُ بِالضَّمِّ الْإِتْقَادُ وَهُوَ الْمَصْدَرُ قَالَ وَمِثْلُ ذَلِكَ الْوَضُوءُ وَهُوَ الْمَاءُ وَالْوَضُوءُ وَهُوَ الْمَصْدَرُ ثُمَّ قَالَ وَزَعَمُوا أَنَّهَا لَفْتَانٌ بِمَعْنَى وَاحِدٍ يُقَالُ الْوُقُودُ وَالْوُقُودُ يَجُوزُ أَنْ يُعْنَى بِهِمَا الْحَكْبُ وَيَجُوزُ أَنْ يُعْنَى بِهِمَا الْمَصْدَرُ).

ترجمه: (وَقُودٌ) په فتح د واؤ سره د سیزلو لرگي ته وئیلې شی، او (وُقُودٌ) په ضم د واؤ سره سوزیدلو ته وئیلې شی کوم چه مصدر دي. هم دغه شان (وَضُوْءٌ) بفتح الواؤ، اوبو ته وئیلې شی او (وَضُوْءٌ) بضم الواؤ، مصدر دي هم دغه شان هغه فرمائی چه بعضی خلقو وئیلې دي چه دا په یوه معنی کښ دوه لغتونه دي، پس د (وَقُودٌ) او (وُقُودٌ) دواړو اطلاق کولو سره د دواړو نه د سیزلو لرگې هم مراد اخستلې شی او دا هم ممکن ده چه دواړه مصدر اومنلې شی. (۲)

علامه عینی **يُضَوُّ** فرمائی چه په (وضوء) کښ درې لغات دي:

یو دا چه (بضم الواؤ اسم للفعل، وبفتحها اسم للماء الذي يتوضأ به) یعنی د واؤ په ضمی سره د مصدر په معنی دي او په فتحې سره هغه اوبو ته وئیلې شی په کومو باندې چه اودس کولې

(۱) مختار الصحاح ص ۷۷۶

(۲) اوگورئ لسان العرب ج ۱۵ ص ۳۲۲. ماده: وضء. وتاج العروس ج ۱ ص ۴۹، ۴۹۱. ماده: وضاء.

شی. دا ٲول مشهور لغات دی او ابن الانباری رحمۃ اللہ علیہ د اکثر اهل لغت نه هم دا خبره نقل کرې ده بل لغت دې «بفتح الواو فیہا» یعنی دواړه په معنی کښ د واؤ په فتحې سره اولوستلې شی، دا د ډیرو حضراتو قول دې، چه په هغوی کښ خلیل بن احمد هم دې او د هغوی وینا ده چه د واؤ په ضمی سره خو معروف هم نه دې. دریم لغت کوم چه یو غریب قول دې کوم چه صاحب د مطالع نقل کرې دې چه په دواړو کښ به نې د واؤ په ضمی سره لولو. (۱)

① بَاب مَا جَاءَ فِي الْوُضُوءِ

وَقَوْلَ اللَّهِ تَعَالَى: إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْلُظْوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ (قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَبَيَّنَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ قُرْصَ الْوُضُوءِ مَرَّةً مَرَّةً وَتَوَضَّأَ أَيْضًا مَرَّتَيْنِ وَكَلَامًا وَلَمْ يَزِدْ عَلَى ثَلَاثٍ وَكَرَّةٍ أَهْلُ الْعِلْمِ الْإِشْرَافَ فِيهِ وَأَنَّهُ يُجَاوِزُ أَفْعَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)

د علامه ديامطی رحمۃ اللہ علیہ په اصل کښ «باب ماجاء فی الوضوء وقول الله عزوجل» واقع دې.

د کریمه په روایت کښ «باب فی الوضوء وقوله عزوجل» راغلې دې.

د اصیلې په روایت کښ «کتاب الوضوء، باب ماجاء فی قول الله عزوجل» راغلې دې. (۲)
په شروع کښ د آیت مبارکه راوړلو وجه: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا آیت کریمه بالکل په شروع کښ په دې وجه ذکر کرې دې چه دا اودس د احکاماتو اصل او بنیاد دې او د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ عادت دا دې چه د مسائلو د اثبات دپاره د ٲولو نه اول قران کریم لره پیش کوی، گویا دې خبرې طرف ته اشاره کوی چه اصل مسئله د قران کریم نه ثابت ده او د هغې توضیحات او تفصیلات په احادیثو کښ راغلې دی. دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ هم ددې خبرې لحاظ ساتلې دې. اصل او قاعده دا ده چه ترجمه په منزله د دعوی سره وی او آیت او روایت د هغې دلیل وی او دلیل د مدلول نه پس، حجت د دعوی نه پس راځی، خو مؤلف رحمۃ اللہ علیہ د آیت کریمه په اصالت باندې نظر کولو سره هغه په شروع کښ اولیکلو.

او دا هم وئیلې کیدې شی چه په بخاری شریف کښ د «کتاب الوضوء» عنوان دې، په دې عنوان کښ مصنف رحمۃ اللہ علیہ گویا دا دعوی اوکره چه اودس یو حکم شرعی دې، دا نې د آیت کریمه په ذریعه مدلل کړو او آیت نې روستو راوړو.
د آیت کریمه جامعیت: ابن العربی رحمۃ اللہ علیہ چه د دې آیت کریمه د لاندې د کومو مباحثو ذکر کرې دې د هغې تعداد دوه پنځوس دې. (۳)

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۲۵

(۲) اوگوری: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۲۵، وفتح الباری ج ۱ ص ۳۳۲

(۳) اوگوری: احکام القرآن لابن العربی ج ۲ صفحه ۵۵۷ تا ۵۸۵

ابن العربی رحمہ اللہ فرمائی کہ بعض علماء کرام فرمائی کہ دے آیت کریمہ نہ زر مسائل مستنبط کیجی، ہم دغہ شان فرمائی کہ زونہ اصحاب مدینۃ الاسلام (بغداد) کتب راجع شو او دے آیت کریمہ نہ ئی مسائل راویستل شروع کرل نواتہ سوه مسئلہ ئی ترے راویستلی. (۱)

د ایت کریمہ پہ مفہوم کتب د علماء گرامو اختلاف : دلته امام بخاری رحمہ اللہ چہ د (ما جملہ الوضوء و قول الله تعالى ...) را ورلو سرہ د آیت کریمہ پہ معنی کتب چہ کوم اختلاف دے ہفتہ اشارہ کرے دہ.

حاصل د ہفتہ دا دے چہ د آیت کریمہ اطلاق دے خبرے لہ کیدل پکار وو چہ کوم انسان ہم د مانخہ دپارہ اودریوی نو د ہفتہ پہ ذمہ باندے اودس واجب دے پس د بعض ظاہریہ ہم د مسلک بیانولی شی. (۲)

بعض علماء گرامو د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما نہ ہم دغہ شان نقل کرے دی. پس د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما پہ بارہ کتب روایت دے چہ کلہ د ہفتی مخکنس د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دا عمل ذکر کرے شو چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د ہر مانخہ دپارہ د اودس حکم ورکری وو، برابرہ خبرہ دہ کہ د اودس پہ حالت کتب وی او کہ نہ وی، بیا چہ کلہ ہفتی تہ دا عمل گران شو نو د ہر مانخہ پہ موقع ئی د مسواک حکم ورکرو. نو سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما چونکہ پہ اول کتب دا گنرلہ چہ زہ بہ دا اول عمل پہ دوام سرہ اوکری شم، پہ دے وجہ بہ ہفتی د ہیخ مانخہ دپارہ تازہ اودس کول نہ پریخودل. (۳)

ہم دغہ شان خبرہ د حضرات خلفاء راشدین رضی اللہ عنہم نہ ہم نقل کولی شی. (۴)
خو حقیقت دا دے چہ کومو صحابہ کرام رضی اللہ عنہم د ہر مانخہ دپارہ د اودس اہتمام کرے وو ہفتہ پہ دے وجہ باندے نہ وو چہ کہ د انسان اودس وی یا نہ وی، پہ ہر حال کتب اودس واجب دے، بلکہ دے حضرات پہ اولی، اعلیٰ او اکمل باندے عمل کولو. (۵)
او ظاہرہ دا دہ چہ پہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کتب د ہر مانخہ دپارہ د اودس د واجب کیدو قائل خوک ہم نہ وو او دا خنگہ کیدی شی چہ ہر کلہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ پہ یو اودس سرہ خو شو مونخونہ کول منقول دی!
پس پہ صحیح بخاری کتب د سیدنا سوید بن النعمان رضی اللہ عنہ روایت دے چہ!

(۱) احکام القرآن ج ۲ ص ۵۵۸

(۲) عمدۃ القاری ج ۲ ص ۲۳۰، اوجز المسالک ج ۱ ص ۳۶۵، کتاب الطہارۃ، باب وضوء النائم اذا قام الی الصلاۃ

(۳) اوگوری: سنن ابی داؤد کتاب الطہارۃ باب السواک رقم ۴۸

(۴) اوگوری عمدۃ القاری ج ۲ ص ۲۳۱

(۵) پس د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما نہ ابو عطفیہ ہذیلی تیوس اوکرو : (الوضوء عند کل صلاۃ؟) نو ہفتی او فرمائیل (بیست بسنہ، ان کان لکاف وضوئی لصلۃ الصبح صلواتی کلہا ما لم احدث، و لکنی سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول: من تضاء علی طہر کتب اللہ لہ بذلک عشر حسنات، ففی ذلک رغبت یا ابن اخی. شرح معانی الآثار ج ۱ ص ۸۷ مع نثر الازہار، کتاب الطہارۃ، باب الوضوء هل یجب لکل صلاۃ ام لا؟

﴿ اَلَمْ يَخْرُجْ مِنْكُمْ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَامِلًا رَحِيْلًا حَتّٰى اِذَا كَانُوْا بِالْمُهَاجِرَةِ - وَهِيَ اَذْنٌ خَيْرٌ - فَصَلَّى الْقَصْرَ ثُمَّ دَعَا بِالْاَزْوَاجِ فَلَمْ يُوْثِقْ اِلَّا بِالسَّوِيْقِ فَاَمْرًا بِهٖ فَنَزَلُوْا كُلُّ رَسُوْلٍ اللّٰهُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَآكَلْتُمْ ثُمَّ قَامَ اِلَى التَّغْرِيبِ فَتَضَخَّ وَمَضْمَضْتُمْ صَلَّيْ وَلَمْ يَكُوْشَا ﴾ (۱)

یعنی: رسول اللہ ﷺ د خیبر پہ کال باندی اوتلو، چہ کلہ مقام صہباء تہ اورسیدو کوم چہ خیبر تہ نزدی دی نو رسول اللہ ﷺ د مازیگر مونخ اوکرو چہ رسول اللہ ﷺ د خوراک طلب اوکرو نو هغوی تہ صرف ستوان پیش کری شو هغه لوندولو سرہ رسول اللہ ﷺ ہم اوخول او مونز ہم، بیا رسول اللہ ﷺ د مانہام د مانخہ دپارہ پاسیدو خولہ مبارکہ نہی کنگال کرہ او مونز ہم خولہ کنگال کرہ، مونخ نہی اوکرو او اودس نہی اونکرو۔
ہم دغہ شان امام مسلم ﷺ وغیرہ د سیدنا بریدہ رضی اللہ عنہ د حدیث تخریج فرمائیلی دی چہ ہه هغی کتب ذکر دی چہ رسول اللہ ﷺ د فتح مکہ پہ ورخ باندی تول مونخونہ پہ یو اودس سرہ ادا فرمائیلی وو۔ (۲)

د سیدنا انس رضی اللہ عنہ ہم روایت دی: (یجزئ احدنا الوضوء ما لم یحدث) (۳)
بعضی ترخو چہ بی اودسی نہ وی راغلی تر هغی پوری زمونز دپارہ یو اودس ہم کافی دی۔
بہر حال چہ کلہ دا معلومہ شوه چہ آیت کریمہ پہ خپل ظاہر باندی نہ دی او د ہر مانخہ دپارہ اودس فرض نہ دی نو پہ دی آیت کریمہ کتب بہ د توجیہ پیش کولو ضرورت راجی۔
پس علماء کرامو مختلف توجیہات کری دی د تولو نہ مشہورہ توجیہ دا دہ چہ دلته تقدیر د کلام دی: ﴿ اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلَاةِ وَانْتُمْ مُحَدَّثُونَ يٰ اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلَاةِ مُحَدَّثُونَ ﴾ (۴)

یعنی: کلہ چہ تاسو مانخہ تہ پہ داسی حال کتب پاسی چہ تاسو د حدث پہ حالت کتب یئ۔
امام نووی رحمہ اللہ د قاضی عیاض رحمہ اللہ نہ نقل کولو سرہ لیککی:
(وعلی هذا اجمع اهل الفتوى بعد ذلك، ولم يبق بينهم فيه خلاف) (۵)
یعنی: پہ دی باندی د تولو اهل فتوی اتفاق راغلو او د هغوی تر مینخہ هیچ اختلاف پاتی نہ شو۔

امام دارمی رحمہ اللہ ہم دا خبرہ اختیار کری دہ او هغوی پہ دلیل کتب د سیدنا بریدہ رضی اللہ عنہ حدیث

- (۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۴، کتاب الوضوء، باب من مضمض من السويق ولم يتوضأ رقم (۲۰۹)
- (۲) صحیح مسلم، کتاب الطہارۃ، باب جواز الصلوات کلہا بوضوء واحد، رقم ۴۲۶ وسنن ابی داؤد، کتاب الطہارۃ، باب الرجل یصلی الصلوات بوضوء واحد، رقم ۱۷۲، وسنن النسائی کتاب الطہارۃ باب الوضوء لكل صلاة رقم ۱۳۳، وجامع الترمذی، ابواب الطہارۃ، باب ما جاء انه یصلی الصلوات بوضوء واحد، رقم (۶۱)، وسنن ابن ماجہ کتاب الطہارۃ باب الوضوء لكل صلاة والصلوات کلہا بوضوء واحد رقم ۵۱۰
- (۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۴، کتاب الوضوء، باب الوضوء من غیر حدث رقم: ۲۱۴
- (۴) عبدہ القاری ج ۲ ص ۲۳۰
- (۵) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۱۹، کتاب الطہارۃ، باب وجوب الطہارۃ للصلاة.

پيش ڪري دي چه رسول الله ﷺ به دهر مانځه دپاره اودس فرمائيلو چه ڪله دفتح مکه ورڻ
راغله نو ٿولو مونڏونه نبي په يو اودس سره ادا ڪرل او مسح على الخفين نبي هم
اوفرمائيله، په دي موقع باندې سيدنا عمر رضه عرض اوکړو، تاسو نن داسي کار اوکړو په
کوم باندې چه ما تاسو د دي نه مخکين نه يئ ليدلي؟ رسول الله ﷺ ارشاد اوفرمائيلو اي
عمره! ما عمدا داسي ڪري دي. (۱)

امام دارمی رحمہ اللہ فرمائی: ﴿ قَدْ فَعَلَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ إِنْ مَعِيَ قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى ﴿ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْلِبُوا أَوْجُوهَكُمْ ﴾ (الآية) لِكُلِّ مَحْدُثٍ، لَيْسَ لِلظَّاهِرِ (۲) ﴾

یعنی: در رسول اللہ ﷺ د فعل نہ دا خبرہ معلومیری چہ د اللہ پاک ارشاد ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾
دھر محدث سرہ دی د طاهر سرہ نہ دی۔

ہم دغہ شان ہغوی فرمائی : ﴿ ومنہ قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا وضوء الا من حدث ﴾ (۳)

یعنی: رسول اللہ ﷺ ارشاد (لا وضوء الا من حدث) (تعلق ہم دی سرہ دی

امام مالک رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ د امام زید بن اسلم رحمۃ اللہ علیہ نہ نقل کری دی چہ دہی معنی دہ : ﴿ اذاتم من النوم ﴾ (۴)

امام نسائي رحمه الله هم دې طرف ته اشاره کړې ده، پس هغوی په سنن نسائي کښ ترجمه منعقد کړې ده (باب في قول الله عز وجل (إِذَا أَقْتَمُوا إِلَى الصَّلَاةِ) د هغې د لاندې نې د سيدنا ابو هريره رضي الله عنه حديث (إِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ كُومِهِ فَلَا يَقْسِمْ يَدَهُ فِي وَضُوئِهِ حَتَّى يَغْسِلَهَا ثَلَاثًا، فَإِنَّهُ لَا يَكْذِبُ رَأْيَ ابْنِ بَابَتٍ يَدَهُ) يعنى: رسول الله صلى الله عليه وسلم فرماني چه كله په تاسو کښ څوک د خوب نه پاسی نو خپل لاس دي د اودس په اوبو کښ نه وردننه کوی ترڅو پورې چه نې هغه درې کرته وینځلي نه وی ځکه چه په تاسو کښ چاته هم نه ده معلومه چه د هغه لاس چرته شپه تیره کړې ده) تخریج فرمائیلی دې گویا امام نسائي رحمه الله دې خبرې طرف ته اشاره او فرمائيله چه دا آیت کریمه په مستقیظ من النوم باندې محمول دي.

د بعض علماء کرامو رائي دا ده چه د محدث په حق کيڼ دا حکم ايجابي دي او د غير محدث په حق کيڼ دا حکم استجابي دي. (۶)

(۱) اوگورئی: سنن الدارمی ج ۱ ص ۱۷۶، کتاب الطهارة باب قوله تعالى ﴿ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْلُظْوا وُجُوهَكُمْ ﴾ (رقم ۶۵۹)

(۲) ایضا

(۳) ايضا

(٤) أوگورئی: موطاء امام مالک (مع شرحه اوجز المسالك ج ١ ص ٣٦٤)، کتاب الطهارة، باب وضوء النائم اذا قام الى الصلاة.

(٥) سنن النسائي. كتاب الطهارة، باب تاويل قوله عزوجل: اذا قمتم الى الصلاة ... رقم ١.

(۶) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۲، وتفسیر ابن کثیر ج ۲ ص ۲۱

خو علامه سید محمودی آلوسی رحمته صاحب روح المعانی دا خبره رد کړې ده (۱)، هم دغه شان د احتفاف د اصولو مطابق خو دا قول دې گران، ځکه چه د یو لفظ نه په یو وخت کښ دوه معانی مراد اخستل د احتفاف په نزد جائز نه دی (۲)

د بعض حضراتو رائي دا ده چه په شروع کښ د هر مانځه دپاره اودس کول فرض وو، د هغې نه روستو منسوخ شو. (۳)

امام طحاوی رحمته احتمالا دا توجیه کړې ده، پس هغوی فرمائی:

﴿وَقَدْ يَجُوزُ إِذَا كَانَ يَكُونُ كَانَ يَفْعَلُ ذَلِكَ وَهُوَ وَاجِبٌ، ثُمَّ نَسَخَ﴾ (۴)

یعنی دا احتمال هم دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله به د هر مانځه دپاره هغه وخت اودس کولو چه داسې کول واجب وو، بیا دا حکم منسوخ شو.

د دې تائید د سیدنا عبد الله بن حنظله رضی الله عنه د روایت نه کیږي. ﴿أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

أَمَرَ النَّاسَ بِكُلِّ صَلَاةٍ ظَاهِرَةٍ وَأَعَادَ ظَاهِرَهَا فَلَكَ شَقٌّ ذَلِكَ عَلَيْهِ أَمَرَ بِالسَّوَاكِ لِكُلِّ صَلَاةٍ﴾ (۵)

یعنی: رسول الله صلی الله علیه و آله ته د هر مانځه دپاره د اودس کولو حکم ورکړې شوې وو، که د مخکښ نه به ئې اودس وو او که به نه وو، چه کله په هغوی باندې دا عمل گران شو نو د هر مانځه دپاره ورته د مسواک حکم اوکړې شو.

خو امام نووی رحمته د دې قول نقل کولو نه پس لیکلي دي چه ﴿وهذا القول ضعيف﴾ (۶)، یعنی د وجوب قول اختیارولو سره د هغې د منسوخ منلو بالکل ضرورت نشته، بله دا چه سورة مانده د نزول په اعتبار سره بالکل د اخر زمانې په سورتونو کښ دې، ظاهره دا ده چه په دې کښ نسخ نه ده واقع شوې. (۷) په دې وجه دا قول ضعیف دې.

بعض علما کرام فرمائی چه په اصل کښ رسول الله صلی الله علیه و آله به په شروع کښ مونځ، اذکار او تلاوت د ټولو دپاره اودس کولو، تردې چه د سلام د جواب ورکولو دپاره به ئې هم اودس یا تیمم کولو، الله پاک د اودس آیت کریمه نازلولو سره دا عموم ختم کړو او دا ئې اوخودل چه صرف د مانځه دپاره اودس واجب دي، د ذکر او سلام وغیره دپاره اودس واجب نه دي.

پس په معجم کبیر د امام طبرانی رحمته کښ روایت دي، کوم چه د سیدنا علقمه بن الفعواء رضی الله عنه نه نقل دې چه: ﴿كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَهْرَأَ أَلَمَةً فَذَكَرَهَا فَلَا يُكَبِّرُهَا،

(۱) اوگوری: روح المعانی ج ۶ ص ۶۹

(۲) اؤگوری: مسلم الثبوت بشرحه فوائح الرحمن ج ۱ ص ۱۶۵ تا ۱۶۷

(۳) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۱۹، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة.

(۴) اوگوری: شرح معانی الآثار مع نثر الازهار ج ۱ ص ۸۷، کتاب الطهارة، باب: الوضوء هل يجب لكل صلاة أم لا؟

(۵) السنن لابی داؤد، کتاب الطهارة، باب السواک رقم ۴۸، وشرح معانی الآثار مع نثر الازهار ۸۸۱.

(۶) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۳۵، کتاب الطهارة، باب جواز الصلوات کلها بیوضه واحد.

(۷) اوگوری: تفسیر البیضاوی مع شرحه للشیخ زاده ج ۲ ص ۹۶، سورة المائدة

وَسَلِّمْ عَلَيْهِ فَلَا يَرُدُّ عَلَيْنَا حَتَّى يَأْتِيَ مَرْثَهُ فَيَتَوَضَّأُ وَضُوءَهُ لِلصَّلَاةِ قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ تُكَلِّمُكَ فَلَا تَكَلِّمُنَا، وَتُسَلِّمُ عَلَيْكَ فَلَا تَرُدُّ عَلَيْنَا؟ قَالَ: حَتَّى تَرَكْتُ آيَةَ الرَّفْعَةِ: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ [المائدة آية ١] (١)

یعنی: رسول الله ﷺ چه به کله د قضاء حاجت نه فارغ شو نو مونږ به د هغه سره خبرې کولې، خو هغوی به خبرې نه کولې، ترڅو چه به ئې کور ته راتلو سره اودس نه وو کړې، مونږ عرض اوکړو یا رسول الله ﷺ دا څه خبره ده چه مونږ تاسو سره خبرې کوو؟ او تاسو جواب نه راکوئ او مونږ تاسو ته سلام اوکړو او تاسو د سلام جواب نه راکوئ؛ تردې چه د رخصت آیت کریمه (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ) نازل شو.

خو دا روایت ضعیف دې (٢)، ځکه چه د جابر جعفی په طریق سره نقل دې او جابر جعفی صرف ضعیف نه دې بلکه متهم بالکذب هم دې.

امام ابو حنیفه رحمته الله فرمائی: «ما رأيت احدا اكل من جابر الجعفی» (٣)

یعنی: ما د جابر جعفی نه لوني دروغ ژن نه دې لیدلې.

د امام ابو حنیفه رحمته الله دا کلام امام ترمذی رحمته الله نقل کړې دې، خو د هندوستان او پاکستان په

عام نسخو کښ نشته، خو د مصر په مطبوعه نسخو کښ شته. والله تعالی اعلم

اودس لره واجبونکې څه څیږ دې؟ د علماء کرامو په دې کښ اختلاف دې!

د شوافع قول دا دې چه د اودس واجبونکې حدث دې. دویم قول ئې دا دې چه د اودس

واجبونکې «قیام ال الصلاة» دې. دریم قول ئې دا دې چه د حدث او «قیام ال الصلاة» دواړو

مجموعه ئې واجبونکې دې.

امام نووی رحمته الله هم دې قول ته د شوافع رحمته الله په نزد راجح وئیلې ده. (٤)

د حافظ ابن حجر رحمته الله د صنیع نه معلومېږي چه هغوی «قیام ال الصلاة» ته ترجیح ورکوي. (٥)

پس هغوی د دې په تائید کښ د سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما حدیث نقل کړې دې کوم چه اصحاب السنن روایت کړې دې.

(١) المعجم الكبير للطبرانی ج ٦ ص ١٨، ومجم الزوائد ج ١ ص ٢٧٦، کتاب الطهارة، باب قراءة الجنب رقم ١٥١٠، واحكام القرآن للجصاص ج ٢ ص ٣٢٩.

(٢) قال الهیثمی رحمه الله وفيه جابر الجعفی وهو ضعیف، مجمع الزوائد ج ١ ص ٢٧٦، کتاب الطهارة باب قراءة الجنب.

(٣) کتاب العلل (اخر جامع الترمذی، نسخة احمد شاکر وصاحیبه) ج ٥ ص ٧٤١، وشرح علل الترمذی لابن رجب ج ١ ص ٦٩ (بتحقیق نور الدین عتر)

(٤) د تفصیل دپاره اوگورئ: شرح النووی علی صحیح مسلم ج ١ ص ١١٩، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة، وعنده القاری ج ٢ ص ٢٣١، وفتح الباری ج ١ ص ٢٣٢، والمجموع ج ١ ص ٤٦٦.

(٥) فتح الباری ج ١ ص ٢٣٢

(خبر من الخلاء فغلبت عليه طهار فقالوا ألا أتيتك يوضو قال: إنما أمرت بالوضوء إذا أتيت إلى الصلاة) (۱)

یعنی: رسول اللہ ﷺ د بیت الخلاء نہ راوتلو او د هغوی مخکین خوراک کیخودلی شو، صحابه کرامو ﷺ تپوس او کړوچه ایا مونږ تاسوته د اودس دپاره اوبه راوړو؛ رسول اللہ ﷺ او فرمائیل: ماته خود اودس حکم هغه وخت را کړي شوي دي چه کله زه مانځه ته اودرېرم د حافظ ابن حجر رحمته الله په اختیار کړی قول باندې دا شکال واردیږي چه د دې نه دا لازمیږي چه کله هم انسان د مانځه دپاره اودرېږي نو اودس به کوی، حال دا چه د جمهور علما کرامو په نزد په هر قائم الی الصلاة باندې اودس فرض نه دي.

د دې جواب دا ورکړي کیدې شی چه د آیت کریمه تقاضه خو هم دا ده چه د هر مانځه دپاره اودس ضروری وی، خو د آیت کریمه تعلق د محدث سره دي، ځکه چه په متوضی کښ یو مانع موجود دي، کوم چه په هغه باندې دا حکم عائد کیدو ته نه پریږدی، هغه مانع د هغه متوضی زائل الحدث کیدل دي، ځکه چه د اودس حکم دحدث د ازالې د وجې نه دي. والله اعلم

خو د دې جواب حاصل بیا دا راوتلو چه اصل سبب خو ئې حدث دي. والله اعلم

په احنافو کښ صاحب محیط رحمته الله فرمائی چه د اودس سبب موجب ﴿ارادة الصلاة بشروط الحدث﴾ دي. (۲)

د دې معنی دا هم کیدې شی چه د دواړو مجموعه وی او دا هم کیدې شی چه اصل سبب خو ﴿ارادة الصلاة﴾ دي حدث د هغې شرط دي.

په احنافو کښ بعض اقامة الصلاة لره سبب موجب منلې دي او بعض ارادة الصلاة لره

علامه قاسم بن قطلوبغا رحمته الله فرمائی: ﴿سبب وجوب الطهارة وجوب الصلاة او ارادة ما لا يصلح الا بها﴾ او بعض احنافو د نجاست حکمیه په صورت کښ حدث لره او د نجاست حقیقه په صورت کښ خبث لره موجب وضوء گنلې دي.

خو راجح قول هغه دي کوم چه صاحب محیط وغیره ذکر کړي دي چه د دې موجب ارادة الصلاة بشروط الحدث دي. (۳)

د ایت کریمه نه په اودس کښ د اشتراط نیت استنباط: په آیت کریمه کښ ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا﴾ نه علما کرامو دا استنباط کړي دي چه په اودس کښ نیت شرط دي.

(۱) سن النسائي. كتاب الطهارة. باب الوضوء لكل صلاة رقم ۱۳۲، وسنن ابی داؤد كتاب الاطعمة. باب فی غسل الیدین عند الطعام رقم (۳۷۶۰) وجامع الترمذی. ابواب الاطعمة باب فی ترك الوضوء قبل الطعام. رقم ۱۸۴۷.

(۲) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۱

(۳) د تفصیل دپاره اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۱، والبحر الرائق ج ۱ ص ۸، ۹، ورد المختار مع

الدر المختار ج ۱ ص ۶۲ و ۶۳

د استدلال حاصل دا دې چې **«إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْلُظُوا»** معنی ده **«اذا اردتم القيام الی الصلاة فتروضوا لاجلها»** یعنی کله چه تاسو د مانځه په ارادې سره پاسپرئ نو د مانځه دپاره اودس کوئ او دا هم داسې ده لکه چه وئیلې شی **«اذا رایت الامیر قمت، ای قم لاجله»** یعنی چه ک له ته امیر وینی نو پاسپیره. یعنی د امیر دپاره اودرپره (۱)

د احتافو د طرف نه جواب دا دې چه دلته **«اذا»** یا خو ظرفیه ده یا شرطیه، که ظرفیه وی نو د مستدل استدلال نه صحیح کیږی ځکه چه په دې صورت کښ به معنی دا شی چه **«فی وقت القيام الی الصلاة یجب علیکم الوضوء»**

او که شرطیه وی نو د دې نه زیات نه زیات دا معنی معلومېږی چه جزا په شرط باندې په نفس الامر کښ مرتب ده چه کله هم مونځ کولې شی نو په طهارت او اودس سره به کولې شی، خاص د هغې لحاظ ساتل ضروری نه دی کوم چه مستدل ذکر کړې دې، پس که د مخکښ نه ئې اودس وی نو د **«قيام الی الصلاة»** دپاره اودس ضروری نه دې. (۲)

د اشتراط نیت فی الوضوء په سلسله کښ د قاضی ابن العربی رحمته الله تقریر: خو قاضی ابن العربی مالکی رحمته الله په دې سلسله کښ د بعض شوافعو تردید کړې دې چا چه دا وئیلې دی چه آیت کریمه د نیت په وجوب باندې دلالت نه کوی.

د هغوی د تردید حاصل دا دې چه **«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ»** شرط او جزا دی او دا د شپږو حالو نه خالی نه دی، یا خو به د جزا د شرط سره بالکل تعلق نه وی یا به وی. د تعلق کیدو په صورت کښ د پنځو قسمونو احتمال دې.

یا به ئې تعلق د صلاة سره وی. یا قیام الی الصلاة سره، یا حدث سره، یا درې واړو سره، یا په درې واړو کښ د یو غیر معین سره

اول احتمال خو بالکل صحیح نه دی، ځکه چه د شرط او جزاء ترمینځه ربط خو یو بدیهی امر دې بیا د ربط په صورتونو کښ آخری څلور منفي دی، لهذا اولنی صورت به ثابت وی. د دې تقریر داسې دې چه د اودس تعلق د حدث سره نه شی کیدې، ځکه چه حدث خو ناقض دې نه موجب.

او د **«قيام الی الصلاة»** سره هم نه شی کیدې، ځکه چه اودس د قیام الی الصلاة سره نه جمع کیږی ځکه چه د **«اذا قمت»** معنی ده **«اذا اردتم القيام»** نو قیام د اودس نه مخکښ موندلې شی نو بیا به اودس د قیام دپاره ولې او څنگه وی؟

او د حدث او **«قيام الی الصلاة»** سره ربط نه شی کیدې نو د درې واړو د مجموعې سره هم نه شی کیدې.

۱. اوگورن: فتح الباری: ج ۱ ص ۲۳۲

(۲) اوگورن: السعایه ج ۱ ص ۳۰

هم دغه شان د یو سره لاهلی التعمین تعلق مفید نه دی. په دې وجه دا احتمال هم صرف عقلی پاتې شو. لهذا اول احتمال یعنی د صلاة سره ئې تعلق ثابت شو او هم دا د حدیث نه هم ثابت دي. پس رسول الله ﷺ فرمائی: **(لا تقبل صلاة بغیر طهور)** (۱) معلومه شوه چه د طهارت د صلاة سره تعلق دي (۲)

د قاضی ابن العربی د تقریر مناقشه: د قاضی ابن العربی رحمه الله په تقریر کښ مونږ مناقشه کولی شو چه قاضی صاحب چه کوم د (حدث) سره د تعلق نه کیدو کوم ذکر کړې دي هغه ئې صرف یو جهت طرف ته نظر کولو سره وئیلې دي چه حدث خو ناقض دي نه موجب. حال دا چه په حدث کښ یو طرف د ناقض کیدو دي هم دغه شان پکښ یو جهت د موجب کیدو هم موجود دي، ځکه چه حدث د وضوء سابق دپاره ناقض دي او د وضوء لاحق دپاره موجب دي. او اوس شاته اصل مسئله تیره شوې ده چه د اودس سبب موجب څه دي.

قوله: فَأَغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ: د غسل معنی ده **(ایصال الماء علی المغسول)** یا **(امرار الماء علی**

المغسول) یعنی مغسول ته اوبه رسول، یا په مغسول باندې اوبه بهیولو (۳)
د غسل په شرعی معنی کښ د علماء گرامو اختلاف: د غسل په شرعی معنی کښ د علماء کرامو درې اقوال دي، جمهور علماء کرام فرمائی: مغسول ته داسې اوبه رسول چه د هغې نه کم از کم یوه قطره ضرور اوبه پیري. هم دا د امام ابوحنیفه او امام محمد رحمهما الله قول دي.

① امام ابو یوسف رحمه الله فرمائی **(هو مجرد بل المحل بالماء، سال اولم یسل)** یعنی . محل لره صرف ر کول او موندلې شی. که اوبه بهیري یا اونه بهیري

② امام مالک رحمه الله فرمائی **(امرار الماء و ذلك الموضع ید)** یعنی اوبه بهیولو سره هغه محل لره په لاس سره میل هم ضروری دی. (۴)

د مالکیانو دلائل اودهغې تضعیف: قاضی ابن العربی رحمه الله د مالکیانو درې دلائل ذکر کړې دي. اول دلیل خو د هغوی په زعم کښ دا دي چه په لغت کښ د غسل په معنی کښ د لاس استعمال لول داخل دی، ځکه چه د امرار ید نه بغیر غسل ته صب الماء خو وئیلې شی. د غسل اطلاق په هغې باندې نه کیږي.

(۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة، رقم ۵۳۵، ۵۳۶. وسنن النسائي، کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء رقم ۱۳۹، وسنن ابی داؤد کتاب الطهارة باب فرض الوضوء رقم (۵۹)، وجامع الترمذی. ابواب الطهارة، باب ما جاء لا تقبل صلاة بغیر طهور. رقم (۱) وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب لا یقبل الله صلاة بغیر طهور. رقم (۲۷۱ - ۲۷۴)

(۲) احکام القرآن لابن العربی ج ۲ ص ۲۶۴، ۲۶۵

(۳) (تفصیل دپاره اوگورئ: الاستذکار ج ۱ ص ۳۰۷، باب العمل فی غسل الجنابة)

(۴) د مذاهب د تفصیل دپاره اوگورئ: احکام القرآن للجصاص ج ۲ ص ۳۳۲ والبحر الرائق ج ۱ ص ۱۱.

خو د هغوی دا دلیل ضعیف دې ځکه چه په لغت کښ د غسل دپاره استعمال ید او دلک بالید ثابت نه دې.

پس ابن عبد البر رحمته الله فرمائی: ﴿ قَدْ لَمْ يَكُنْ عَلَى أَنْ الْغُسْلُ فِي لِسَانِ الْعَرَبِ يَكُونُ مَرَّةً بِالْفَرْكِ وَمَرَّةً بِالْمَصِّ وَالْإِفَاضَةِ كُلُّ ذَلِكَ يَسِيءُ غُسْلًا فِي اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ وَقَدْ حَكِيَ عَنْ بَعْضِ الْعَرَبِ غُسْلَتَنِي السَّابِقُ يَعْنِي بِهَا انْصَبَ عَلَيْهِ مِنَ الْمَاءِ ﴾ (۱)

یعنی د غسل اطلاق په عربی ژبه کښ کله خو په دې باندې کیږی چه مړلو سره یو څیز وینځلې شی او کله په دې باندې کیږی چه په هغې باندې اوبه واچولې شی او اوبه یولی شی، د بعض اهل عرب قول هم دې چه «غسلتی السابِق» یعنی د باران اوبو زه وینځلم.

دویم دلیل هغوی دا پیش کړې دې چه الله پاک فرمائی «حَقِّ قَعْتَسَلُوا» (۲)، جنبی انسان ته الله پاک د غسل حکم ورکړې دې او غسل بغیر د لاس د استعمال نه ممکن نه دې، ځکه چه الله پاک د انسان په بدن باندې غوړوالی پیدا کړې دې، چه د هغې د وجې نه اوبه پوره بدن ته نه رسیږی، بدن د خپل غوړوالی د وجې نه اوبه لرې کوی، لهذا په ټول بدن باندې د اوبو رسولو دپاره د لاس خوزول ضروری دی.

خو دا دلیل هم ضعیف دې، ځکه چه د لاس خوزول د غسل دپاره ضروری نه شو، بلکه د تکمیل غسل دپاره ضروری شو، دا څه ضروری ده چه کوم څیز د تکمیل دپاره شرط وی هغه به د اصل دپاره هم شرط وی، او دا هم مونږ علی وجه التّنزل وایو گینې د تکمیل دپاره هم ضروری نه دې، پس یو انسان په دریاب کښ اودریږی، د هغې اوبه روانې دی، په هغې سره ټول بدن لوند شی دغه شان مقصود حاصل شی.

هم دغه شان باران شروع شی، یو سړې راشی او هغې ته اودریږی، په باران باندې ئې ټول بدن لوند شی دغه شان مقصود حاصل شی.

فاضی ابن العربی رحمته الله دویم دلیل دا پیش کړو چه د رسول الله صلی الله علیه و آله په خدمت کښ یو ماشوم راوستلې شو او هغه په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې متیازې اوکړې، په حدیث کښ دی «فَدَعَاهُمَا، فَاتَّبَعَهُ بَوْلُهُ، وَلَمْ يَغْسِلْهُ» (۳) یعنی اوبه ئې راطلب کړې او په متیازو باندې ئې واړولې او هغه ئې او نه وینځلې. معلومه شوه چه اوبه اچول غسل نه دې بلکه «دلک» ضروری دې، گینې که صرف په اوبو اچولو سره غسل متحقق کیږی نو د هغې نه پس به په «لم یغسله» سره د «غسل» نفی ولې کیده؟

ددې جواب دادې چه «لم یغسله» نه د «غسل مخصوص» نفی کړې شوې ده او هغه «غسل بالهافقه»

(۱) الاستذکار ج ۱ ص ۳۰۷، باب العمل فی غسل الجنابة.

(۲) النساء: ۴۳

(۳) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب حکم بول الطفل الرضيع، وکيفية غسله، رقم (۲۶۲)

دې، پس په مسلم کښ هم په دې حدیث کښ «ولم یغسله غسلا» دې. (۱)
په مصدر سره تاکید راوړل ددې خبرې دلیل دې چه دمخصوص قسم «غسل» نفی مقصود ده. (۲) والله اعلم

قوله: وَجَوْهَكُمُ دا د «وجه» جمع ده چه د هغې معنی ده مخ.

«لما غسلوا وجوهكم» کښ «وجه» جمع ده او «کم» هم د جمعې ضمیر دې او قاعده دا ده چه کله جمع د جمع سره مقابله کولو باندې راوړلې شی نو د مقابله الاحاد بالاحاد فائده حاصلیږي (۳) چه د هغې مطلب دا دې چه هر انسان دې خپل مخ وینځي.

که د یو انسان دوه مخونه وی نو امام نووی رحمته الله فرمائی چه د دواړو وینځل واجب دی. (۴)
مولانا عبدالحی لکهنوی رحمته الله فرمائی که یو مخ اصلی دې او دویم غیر اصلی، د اصلی وینځل فرض دی او که دواړه اصلی وی، په دواړو کښ د اصل کیدو اثار موجود وی، مثلا په دواړو سره خوراک خکاک کوی نو احتیاط په دې کښ دې چه دواړه دې وینځلې شی. (۵)

د وجه تحديد د «وجه» یا مخ حد په اوږدوالي باندې عام طور د سرد وینستو د راختلو د ځانې نه تر د زڼې د اخره پورې دې او په پلن والی باندې د یو غوږ د پوستکي نه د بل غوږ د پوستکي پورې دې. (۶)

قوله: وَأَيُّكُمْ إِلَى الْمَرَاقِقِ : او خپل لاسونه (وینځي)، تر د څنگلو پورې.

مراقق : د مرفق (بکسر الیم وفتح الفاء یا بفتح الیم وکسر الفاء) جمع ده، څنگل ته وئیلې شی، دا د رفق نه ماخوږ دې، چه د هغې معنی نرمی ده، په څنگل سره کارونه کښ سهولت وی، په دې وجه ورته مرفق وئیلې شی. (۷)

څنگل به وینځلې شی یا نه؟ په دې مسئله کښ اختلاف دې.

جمهور علما، کرام فرمائی چه د مراقق وینځل فرض دی، او ابویکر بن داؤد ظاهری، ابن

(۱) صحیح مسلم کتاب الطهارة، باب حکم بول الطفل الرضيع. وکیفیه غسله. رقم ۶۶۷

(۲) اوکوزئی فتح الملهم ج ۱ ص ۴۵۰، ۴۵۱. کتاب الطهارة، باب حکم بول الطفل الرضيع. وکیفیه غسله.

(۳) السعایه ج ۱ ص ۳۲. المبحث التاسع والعشرون

(۴) المجموع ج ۱ ص ۳۸۲

(۵) السعایه ج ۱ ص ۳۲. المبحث التاسع والعشرون

(۶) وهومن قصاص الشعر الى اسفل الذقن، والى شحمتى الاذن... انظر كنز الدقائق مع بحر الرائق ج ۱ ص ۱۱

(۷) قال ابن الفارس رحمه الله تعالى: الرءاء والفاء والقاف أصل واحد يدل على موافقة ومقاربة بلا عتف.

فالرفق: خلاف العتف... هذا هو الأصل ثم يشتق منه كل شيء يدعو إلى راحة وموافقة. والمرفق (۱) مرفق

الإنسان: لأنه يستريح في الاتكاء عليه. يقال ارتفق الرجل: إذا اتكأ على مرفقه فجلسه... ويقال فيه مرفق ومرفق.

جكاهما نعلب. معجم مقاييس اللغة ج ۲ ص ۴۱۸، مادة: رفق

حزم او زفر بن الهذیل رحمہم اللہ فرمائی کہ فرض نہ دی، د امام مالک رحمہم اللہ نے ہم یو روایت داسی منقول دی او دویم روایت ئی د جمهور مطابق دی (۱)

د ظاہریہ وغیرہ دلیل: د ظاہریہ او امام زفر رحمہم اللہ دلیل مشہور اصول دی ﴿الغایۃ لاتدخل تحت البغیاء﴾ یعنی غایۃ پہ مغیا (د کوم خیز دپارہ چہ مغیا بیان کړې شوې وی، د لاندې داخل نه وی) (۲)

په نورو الفاظو کښ دا وئیلې شو چہ چونکہ په ﴿وَأَيِّدُكُمْ إِلَى الْمَرَاقِقِ﴾ کښ د ﴿ال﴾ په ذریعہ د ﴿غسل ید﴾ غایۃ بیان کړې شوې دی او غایت یعنی مرفق به د غسل ید په حکم کښ داخل وی یا به نه وی؟ په دې کښ ادله متعارض دی، پس په بعض خایونو کښ یقینی غایت په مغیا کښ داخل نه وی لکه ﴿ثُمَّ امْسُكُوا الصَّيَّامَ إِلَى الْيَلِيَّ﴾ (۳)

او په بعض مقاماتو کښ غایت یقینی طور په مغیا کښ داخل گنرلې شی، لکه وئیلې شی ﴿بِعَتِكَ هَذَا الْمَكَانَ مِنْ هُنَا إِلَى هُنَا﴾ یعنی ما په تا باندې دا کور در خرڅ کړو د دې ځانې نه تر هغه ځانې پورې. په دې مثال کښ غایت یقینا په مغیا کښ داخل ده.

په آیت وضوء (وايديكم الى المرافق) کښ چونکہ دواړه احتمالات دی، په دې وجه به د شک په بنیاد څنګل په مغسول کښ داخل نه وی. (۴)

هم ددې نه بعض حضراتو داسې تعبیر هم کړې دی چہ په آیت وضوء کښ (وايديكم الى المرافق) وئیلو سره ید مغسول منلې شوې دی، د هغې حد د ﴿ما قبل المرفق﴾ پورې خو یقینی دې خو د ﴿مرفق﴾ په مغسول کښ داخلیدل مشکوک دی، لهذا متیقن به فرض منلې شی، مشکوک به فرض نه منلې کیږی (۵)

د جمهور د طرف نه د دې جواب دا دی چہ د دې قاعدې ﴿الغایۃ لاتدخل تحت البغیاء﴾ نه استدلال کول صحیح نه دی ځکه چہ دا متفق علیه مسئله نه ده، بلکه د غایت په مغیا کښ داخلیدل او نه داخلیدل په قرائن او دلائل باندې موقوف دی، که قرینه په دخول باندې دلالت کوی نو داخل به گنرلې شی، گینې داخل به نه گنرلې کیږی.

او گورئ یو سړې وائی ﴿آیات القرآن من اوله الى اخره﴾ نو په دې کښ غایت داخل منلې شی هم

(۱) د مذاہبو د تفصیل دپارہ اوگورئ: السعایۃ ج ۱ ص ۵۶، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۸۵، والمجموع شرح المہذب ج ۱ ص ۲۸۵، ونیل الاوطار ج ۱ ص ۱۶۸، ابواب صفة الوضوء، باب ۵۹، الموضضة والاستنشا، والمحلّ لابن حزم ج ۱ ص ۲۹۷.

(۲) اوگورئ: السعایۃ ج ۱ ص ۵۶، ۵۷

(۳) البقرہ ۱۸۷

(۴) اوگورئ: السعایۃ ج ۱ ص ۵۶ و ۵۷

(۵) پورته حوالہ

دغه شان د الله پاک ارشاد دې ﴿لَمَّا أَتَمَّوُا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ (۱) دلته غایت په مغیا کښ داخل نه شی منلې.

اوس بعض علماء کرامو د دې دپاره قاعده بیان کړې ده. هغوی فرمائی چې که غایت د مابعد غایت د جنس نه وی نو غایت به په مغیا کښ داخل وی لکه ﴿قُرْآنَ الْقُرْآنَ مِنْ آوَلِهِ اِلْ اٰخِرِهِ﴾ او که د هغې د جنس نه وی نو داخل به نه وی لکه ﴿لَمَّا أَتَمَّوُا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ کښ. (۲)

هرچه د ظاهریه وغیره دا استدلال دې چه ماقبل المرفق یقینی او د مرفق دخول په دې کښ مشکوک دې، په دې وجه به مرفق مغسول نه وی، پس د دې جواب دا دې چه مرفق دلته مشکوک نه دې، بلکه د هغې دخول یقینی دې، ځکه چه غایت که د صدر کلام د جنس نه وی نو هغه یقینا په مغیا کښ داخل وی. (۳)

د دې نه علاوه په عباداتو کښ په احوط باندې عمل کول اولی وی، نه د هغې په مقابل به کښ په متیقن باندې عمل کول. (۴)

د جمهورو د طرفت نه دا جواب هم کړې شوې دې هغه دا چه دا غایت ﴿غَايَةُ الْاِسْقَاطِ﴾ دې. اصل کښ اننه فرمائیلې دی ﴿وَاَيَّدِيْكُمْ﴾ د دې نه دا معلومیږي چه د ټول لاس. یعنی د گوټو د سوکو نه تر د اوگو او ترخونو پورې وینخل ضروری دی، ځکه چه لفظ د ید د ﴿اَنَامِلِ﴾ نه تر د مناکب پورې وئیلې شی، د هغې نه روستو چه ئې کله ﴿اِلَى الْمَرَافِقِ﴾ اوفرمائیلو نو مابعد الغایه د غسل د حکم نه خارج شو او باقی اندام د غسل د لاندې راغلل، اوس معنی دا شوه چه تاسو خپل لاسونه د څنگلو پورې وینځئ، خو ما وړاء المرفق یعنی کوم چه د مرفق نه وړاندې دې د هغې د وینخلو ضرورت نشته. (۵)

قاضی ابن العربی رحمته الله دا توجیه د قاضی عبدالوهاب مالکی رحمته الله نه نقل کړې ده او فرمائی چه ما دا توجیه د هغوی نه علاوه چا سره هم نه ده لیدلې. (۶)

خو حقیقت دا دې چه دا توجیه د قاضی عبدالوهاب استاذ قاضی ابو الحسن ابن القصار نه هم منقول ده. د قاضی عبدالوهاب وفات په ۴۲۲ هجری کښ شوې دې (۷) او د قاضی ابو الحسن بن القصار وفات په ۳۹۷ هجری کښ شوې دې (۸)

(۱) البقرة: ۱۸۷

(۲) اوگورئ: السعایه ج ۱ ص ۵۷، واحکام القرآن لابن العربی ج ۲ ص ۵۶۷

(۳) اوگورئ: السعایه ج ۱ ص ۵۷

(۴) پورته حواله

(۵) اوگورئ: الهدایة للمرغبانی ج ۱ ص ۱۶، ۱۷، کتاب الطهارات وشرح الوقایه مع شرحه السعایه ج ۱

ص ۶۸، ۶۹

(۶) اوگورئ: احکام القرآن ج ۲ ص ۵۶۷

(۷) اوگورئ: وفیات الاعیان ج ۲ ص ۲۲۲، ترجمه القاضی عبد الوهاب المالکی.

(۸) سیر اعلام النبلاء ج ۱۷ ص ۱۰۸

هم دغه شان په علماء احناف کښ صاحب هدايه، صاحب کشف اليزدوی او صاحب کافی وغيره دا توجيه کړې ده. (۱)

په جمهورو کښ بعض دا جواب هم کړې دي چه دلته (ال) د (م) په معنی کښ دې (۲) لکه د الله پاک ارشاد دې (وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ) (۳) یعنی د هغوی مالونه د خپل مال سره مه خورئ. په دې کښ (ال) د (م) په معنی کښ دې. (۴)

بعض وائی چه دلته (ال) د غایت په معنی کښ دې، خو مرفق چونکه د (ید) حصه ده، په دې وجه به دا د مغسول د لاندې داخل وی، خو د هغې نه وړاندې د لاس نه تر اوږې پورې حصه به د اجماع د وجې نه خارج شی. (۵)

د جمهورو استدلال د بعض احادیثو نه هم دې. پس امام دارقطنی رحمته الله علیه د سیدنا جابر رضی الله عنه روایت نقل کړې دې. (کان رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا توضأ ادا بالماء علی مرقیة) (۶) خو دا حدیث ضعیف دې، په دې کښ یو راوی عبدالله بن محمد بن عقیل دې او هغه ضعیف دې. (۷)

امام دارقطنی رحمته الله علیه فرمائی: (ابن عقیل لیس بالقوی) (۸) بیا د هغوی نه روایت کونکې د هغوی نمسې القاسم بن محمد بن عبدالله بن محمد بن عقیل دې. دې هم ضعیف دې (۹)

(۱) اوگورئ: السعایه ج ۱ ص ۶۷

(۲) المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۸۶، واحکام القرآن لابن العربی ج ۲ ص ۵۶۷، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۸۵

(۳) النساء: ۲

(۴) مختار الصحاح ص ۲۴، وانظر الکشاف للزمخشري ج ۱ ص ۴۶۵

(۵) المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۸۶

(۶) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۸۳، کتاب الطهارة باب وضوء رسول الله صلی الله علیه وسلم رقم: ۱۵

(۷) قال ابن سعد: منکر الحديث، وقال احمد بن حنبل: منکر الحديث، وقال ابن معين: لا يحتج بحديثه، وقال مرة: ضعیف الحديث، وقال النسائي: ضعیف، قال يعقوب وابن عقیل صدوق، وفي حديثه ضعف شديد جدا، قال الترمذی: صدوق وقد تكلم فيه بعض اهل العلم من قبل حفظه، وسمعت محمدا بن اسماعيل يقول: كان احمد بن حنبل واسحاق بن ابراهيم، والحمیدی یحتجون بحديث ابن عقیل، قال محمد بن اسماعيل: وهو مقارب الحديث، وقال ابن عدی: روى عنه جماعة من المعروفين الثقات وهو خير من ابن سمان، ويکتب حديثه، انظر تهذيب الکمال ج ۱۶ ص ۸۰ - ۸۴، والکامل فی ضعفاء الرجال ج ۴ ص ۱۲۷ - ۱۲۹، ومختصر الکامل للمقریزی: ۳۶۲ و ۳۶۳.

(۸) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۸۳، کتاب الطهارة باب وضوء رسول الله صلی الله علیه وسلم رقم: ۱۵

(۹) امام ابن حبان اگر چه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې خو امام احمد رحمته الله علیه فرمائی (لیس بشی)، امام ابو حاتم رحمته الله علیه فرمائی (کان متروک الحديث) (بقیه بر صفحه آتنده.....)

امام دارقطني رحمه الله د سيدنا عثمان بن عفان رضي الله عنه د اودس طريقه نقل كړې ده، په هغې كېښ دي
 (ويديده الی البرقیون حتی مس اطراف العبدین) (۱) حافظ ابن حجر رحمه الله د دې سند ته حسن ونيولې
 دي. (۲)

هم دغه شان امام طبرانی او امام بزار رحمه الله د سيدنا وائل بن حجر رحمه الله نه د صفة الوضوء په
 باره كېښ حديث نقل كړې دي. په هغې كېښ دي (ثم ادخل بيته في الاناء فغسل بها ذراعه اليمنى،
 حتى جاوز البرقي ثلاثا، ثم غسل يساره بيته، حتى جاوز البرقي ثلاثا) (۳)

امام طحاوي رحمه الله او امام طبرانی رحمه الله د (ثعلبة بن عباد بن ابيه) په طريق سره مرفوعا نقل
 كړې دي: (غسل ذراعيه حتى يسيل الماء على مرقبيه) (۴)

حافظ رحمه الله فرماني (هذه الاحاديث يقوى بعضها بعضا) (۵) يعنى دا احاديث د يو بل دپاره د
 تقويت باعث دي.

امام نووي رحمه الله په صحيح مسلم كېښ د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه د حديث نه استدلال كړې دي،
 هغوى د رسول الله صلى الله عليه وسلم د اودس صفت لره عملا اوښودلو، چه په هغې كېښ دي (ثم غسل يده
 اليسى حتى اشراق في العنق، ثم يده اليسرى حتى اشراق في العنق) (۶)

امام نووي رحمه الله فرماني د دې حديث نه د رسول الله صلى الله عليه وسلم مرفقين لره وينخل ثابت شو، دهغوى

...بقية از صفحه گذشته... امام ابو زرعه رحمه الله فرماني: (احاديثه منكرة، وهو ضعيف الحديث) امام
 بخاري رحمه الله فرماني: (عنده مناكير) او ابن عدی رحمه الله فرماني: (روى عن جده احاديث غير
 محفوظة) اوگورئ: الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۳۳۸، وكتاب الجرح والتعديل لابن ابی حاتم ج ۷ ص
 ۱۶۰، رقم ۱۲۲۲۲، ۶۷۸ ولسان الميزان ج ۶ ص ۳۸۰، رقم ۶۱۳۰ والكامل ج ۶ ص ۳۵.

(۱) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۸۳، كتاب الطهارة، باب وضوء رسول الله صلى الله عليه وسلم رقم ۱۷

(۲) اوگورئ: فتح الباري ج ۱ ص ۲۹۲، كتاب الوضوء، باب مسح الراس كله.

(۳) المعجم الكبير للطبرانی ج ۲۲ ص ۵۰، ومسند البزار ج ۱۰ ص ۳۵۵، ومجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۳۲،
 كتاب الطهارة، باب ما جاء في الوضوء، ج ۲ ص ۱۳۴، كتاب الصلاة باب صفة الصلاة والتكبير فيها رقم
 ۲۸۰۵، وكشف الاستار ج ۱ ص ۱۴۰، كتاب الطهارة، باب صفة الوضوء رقم ۲۶۸، قال الهيثمي: رواه
 الطبرانی في الكبير والبزار وفيه سعيد بن عبد الجبار، قال النسائي: ليس بالقوي وذكره ابن حبان في
 الثقات، وفي سند البزار والطبرانی محمد بن حجر وهو ضعيف.

(۴) مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۲۴، كتاب الطهارة، باب فضل الوضوء، وشرح معاني الآثار للطحاوي مع نثر
 الاذهار ج ۱ ص ۷۵، كتاب الطهارة، باب فرض الرجلين في وضوء الصلاة، قال الهيثمي: رواه الطبرانی في
 الكبير، ورواه باسناد اخر فقال (عن ثعلبة بن عمارة) وقال هكذا رواه اسحاق الديري عن عبد الرزاق ورواه
 في اسمه، والصواب ثعلبة بن عباد، ورجاله موثقون.

(۵) فتح الباري ج ۱ ص ۲۹۲، كتاب الوضوء، باب مسح الراس كله

(۶) صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الفرة والتجفيف في الوضوء رقم ۵۷۹.

د فعل و وضوء د مامور به بیان دې، د رسول الله ﷺ نه کله هم د دې ترك ثابت نه دې. (۱)

قوله: وَأَمْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ، یعنی په خپلو سرونو باندې مسح کوئ.

د مسح لغوی او اصطلاحی معنی: په لغت کښن مسح (امرار الشئ علی الشئ بسطاً) (۲) ته وئیلې

شی، یو څیز لره په بل څیز باندې په نرمۍ سره راښکل یا تیروول.

د شریعت په اصطلاح کښن د دې لغوی معنی لحاظ خو ضرور ساتلې شی، د دې سره سره د

اله مسح د لوندیدلو د قید لحاظ هم ساتلې شی او دا هم ضروری ده چه هغه اله به د انساني

بدن نه وی، لهذا د شریعت په اصطلاح کښن به مسح وئیلې شی: (امرار اليد المبثلة العفوی)

یعنی د لوند لاس په اندام باندې راښکل. (۳)

ابن العربی رحمه الله فرمائی چه مسح اله ممسوح بها (یعنی د څه په ذریعه چه مسح کولې شی، ته

اوبو رسولو، او غسل مغسول ته اوبه رسولو ته وئیلې شی. (۴)

حاصل دا چه په مسح کښن اوبه اله ممسوح بها ته رسولې شی او بیا هغه په ممسوح باندې

راښکلې شی او په غسل کښن اوبه مغسول ته رسولې شی.

د سر په مسح کښن فرض مقدار څه دې؟ د مسح فرضیت خو د قران کریم نه ثابت دې، ددې

په فرضیت کښن د جا اختلاف نشته، خو په فرض مقدار کښن اختلاف دې. (۵)

د امام شافعی رحمه الله اقوال: د امام شافعی رحمه الله په مذهب کښن دوه اقوال دی.

د هغوی مشهور قول کوم چه د هغوی نه منصوص دې هغه دا دې چه (اثن ما یطلق علیه اسم

السبح) فرض دې. لهذا څه مخصوص مقدار مقرر نه دې، تردې چه د هغوی په نزد که یو

سړي د یو ویشته په بعض حصه باندې هم مسح او کړي نو هم کافی ده.

په شوافع کښن ابو العباس بن القاص او ابو الحسن بن خیران وائی چه کم از کم په درې

ویشتنو باندې مسح ضروری ده. (۶)

د امام احمد بن حنبل رحمه الله اقوال: د امام احمد رحمه الله نه یو قول دا منقول دي چه د پوره سر مسح

کول ضروری دی. دویم قول د هغوی نه دا نقل دي چه د بعض سر مسح کافی ده.

خو امام ابن قدام رحمه الله فرمائی چه د امام احمد رحمه الله نه چه منقول دی هغه دا دی چه د سړي

دپاره خو استیعاب ضروری دې او د زنانه دپاره د سر په وړاندې حصه باندې مسح کول

کافی دی. (۷)

(۱) شرح المذهب ج ۱ ص ۳۸۷

(۲) معجم مقاییس اللغة ج ۵ ص ۳۲۲

(۳) اوگورئ: السعایه ج ۲ ص ۷۴

(۴) احکام القرآن لابن العربی ج ۲ ص ۶۶۷

(۵) اوگورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۸۶

(۶) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۹۸

(۷) اوگورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۸۶

د امام مالک رحمته اللہ علیہ اقوال: د مالکیانو نه په دې سلسله کښ شپږ اقوال منقول دی.

ابن مسلم رحمته اللہ علیہ فرماني چه د دوه ثلث مسح کافی ده.

اشهب او ابو الفرج وائي چه د يو ثلث مسح کافی ده.

د اشهب نه يو بل قول منقول دې چه د مقدم راس مسح کافی ده.

خيله د امام مالک رحمته اللہ علیہ نه نقل دی چه د پوره سر استيعاب ضروری دې.

يو قول ترې دا هم نقل دې چه «ادن ما يطلق عليه اسم المسح» کافی دې.

شپږم قول دا دې چه د سر استيعاب فرض دې، خو که معمولی حصه پاتې شی نو مسح به اوشي (۱)

د امام ابو حنيفه رحمته اللہ علیہ اقوال د امام ابو حنيفه رحمته اللہ علیہ درې اقوال دی.

يو دا چه د ربع الراس مسح فرض ده.

دويم دا چه د مقدار ناصیه مسح فرض ده.

دریم دا چه د درې گوټو په مقدار باندې مسح کول فرض دی. (۲)

خو دا حقیقی اختلاف نه دې بلکه د يوې معنې مختلف عناوانات او د يو معنې مختلف تعبیرونه دي.

د حضرات علماء کرام او مجتهدينو د دې مختلفو اقوال دلائل ابن العربي او علامه عبد الحی لکهنوی رحمته اللہ علیہ په تفصیل سره بیان کړی دی، هغې ته دې مراجعت او کړې شی. (۳)

قوله: «وارجلکم الی الکعبین»: او خپلې خپې د گیتو سره وینځې.

کعب څه ته وئيلې شي؟ «کعب» وئيلې شی «العظم الناق الذي ينتهي اليه عظم الساق» يعنی هغه رايوړه شوې هډوکې چرته چه د پندې هډوکې ختم شوې وی، دې ته کعبين په دې وجه وئيلې شی چه دا دوه جدا جدا بهر راوتلي هډوکي وی.

د کعب په باره کښ د شيعه گانو اختلاف او د هغې ترديد: شيعه گان وائي چه د کعب نه مراد هغه هډوکې دې کوم چه د قدم په ظاهر باندې وی خو دا قول صحيح نه دې.

اول: خوپه دې وجه چه د ټول اهل لغت ددې په خلاف باندې اتفاق دې، پس صاحب البغريب علامه مطرزی، صاحب القاموس المحيط علامه مجدالدین فيروز آبادی او صاحب الصحاح علامه جوهری رحمته اللہ علیہ وغيره د کعب هم هغه تعريف ليکلې دي کوم چه مونږ پورته ذکر کړو، او اصمعي رحمته اللہ علیہ نه د دې خبرې انکار نقل کړې شوې دې چه د کعب اطلاق د وسط قدم د پاسه هم کيږي. (۴)

(۱) اوگوزی احکام القرآن لابن العربي ج ۲ ص ۵۶۸. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۵

(۲) اوگوزی عمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۵

(۳) احکام القرآن لابن العربي ج ۲ ص ۵۶۹-۵۷۲. والسعاية ج ۱ ص ۷۸-۹۹

(۴) المغرب ج ۲ ص ۲۲۲. والقاموس المحيط ص ۱۲۱ وصحاح اللغة ج ۱ ص ۲۱۳. وتاج العروس ج ۲ ص ۳۷۴. والنهاية في غريب الحديث ج ۲ ص ۵۴۴. مختار الصحاح ص ۵۷۲.

هويم : په صحيح مسلم وغيره كښ د سيدنا عثمان رضي الله عنه روايت دي : « انه غسل رجله اليمنى الى الكعبين ثم اليسرى كذلك » (١) رسول الله ﷺ خپله ښځ خپه د گيتو سره وينخله.
امام نووي رحمه الله فرماني چې په دې حديث كښ د هرې خپې دپاره د كعبين اثبات دي، په دې سره د روافضو خبره بالكل لغو كيږي. (٢)
هم دغه شان د سيدنا نعمان بن بشير رضي الله عنه حديث دي : « فرأيت الرجل يلزق منكبه بمنكب صاحبه، وركبته بركمة صاحبه، وكعبه بكعبه » (٣)

يعني : ما اوليدل چې يو سړي به خپله اوگه د بل د اوگې سره او خپله گيتي به ئې د بل د گيتي سره برابروله.
حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چې دا حديث د دې خبرې واضح دليل دي چې د كعب نه مراد گيتي دي گيتي نورې معني خو دلته نه دي ممكن (٤)
هم دغه شان د طارق بن عبدالله رضي الله عنه روايت دي :

« رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سُوقِ ذِي الْحِجَاةِ وَعَلَيْهِ حُلَّةٌ حُمْرَاءُ، وَهُوَ يَقُولُ : يَا أَيُّهَا النَّاسُ قُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ تَغْلِبُوا، وَرَجُلٌ يَتَمَتُّعُ بِزِيَمِهِ بِالْحِجَاةِ، وَقَدْ أَذَى عَرَقُ يَوْمِهِ وَكَفَّيْتِهِ، وَهُوَ يَقُولُ : يَا أَيُّهَا النَّاسُ، لَا تُطِيعُوا، فَإِنَّهُ كَذَّابٌ، قُلْتُ : مَنْ هَذَا ؟ قِيلَ : هَذَا غُلَامٌ رَفِيَ عَنِ الْمُكَلِّبِ. قُلْتُ : فَمَنْ هَذَا الَّذِي يَتَمَتُّعُ بِزِيَمِهِ بِالْحِجَاةِ ؟ قَالَ : هَذَا عَبْدُ الْعَزْزِيِّ أَبُو لَهَبٍ » (٥)

يعني : ما رسول الله ﷺ د ذوالحجاء په بازار كښ اوليدو، هغوی د سور رنگ (يوه برگه) جبه اغوستلې وه او وئيل ئې : اي خلقوا! او ايڼ (لا اله الا الله) او ايڼ تاسو به كامياب شئ. يو

(١) صحيح مسلم. كتاب الطهارة. باب صفة الوضوء وكماله رقم ٥٣٨.

(٢) اوگورن : شرح النووي على صحيح مسلم ج ١ ص ١٢٠. كتاب الطهارة باب صفة الوضوء وكماله.

(٣) قال البخاري في صحيحه ج ١ ص ١٠٠. كتاب الاذان. باب الزايق المنكب بالمنكب. والقدم بالقدم في الصف، تعليقا وقال النعمان بن بشير : رايت الرجل منا يلزق كعبه بكعب صاحبه. وانظر السنن لابي داؤد. كتاب الصلاة. باب تسوية الصفوف. رقم ٦٦٢.

(٤) فتح الباري ج ٢ ص ٢١١. كتاب الاذان. باب الزايق المنكب بالمنكب والقدم بالقدم في الصف.

(٥) موارد الظمان الى زوائد ابن حبان ص ٤٠٦. كتاب المغازي والسير. باب دعاء النبي ﷺ الناس الى الاسلام وما لقيه. رقم ١٦٨٣. وقد اخرجه الحاكم في المستدرک ج ٢ ص ٦١٢. كتاب التاريخ. باب : يد المعطى العليا وابد بمن تعول، وابن ابي شيبه في مصنفه ج ٢٠ ص ٢٤٢. كتاب المغازي. باب في اذى فريش للنبي ﷺ وما لقي منهم. رقم ٣٧٧٢٠. وابو نعيم في معرفة الصحابة ج ٣ ص ٧٧. ترجمة : طارق بن عبدالله الحاربي الكوفي رضي الله عنه رقم ٣٩٥٥. والدارقطني في سننه ج ٣ ص ٤٤. ٤٥. كتاب البيوع. رقم ١٨٦. وابن حجر في المطالب العلية ج ١ ص ٣٩٤. ٣٩٥. كتاب البيوع. باب ما اذى المشركون به النبي ﷺ وبنابه على امره. رقم ٤٢٧٧. والبيهقي في سننه الكبرى ج ١ ص ٨٦. كتاب الطهارة. باب الدليل على ان الكعبين هما النانين في جانبي القدم و ج ٢ ص ٢١. كتاب البيوع. باب جواز السلم الحال.

سرې په هغوی پسې شاته شاته روان وو چه په کانړو باندې ئې ویشتلو، د رسول الله ﷺ پوندې او گیتې په وینو باندې ککړې شوې وې، هغه سرې به دا آواز کولو اې خلقو! د دې سرې خبره او نه منئ دا دروغزن دې، ما تپوس اوکړو دا څوک دې؟ خلقو اووې چه دا د بنی عبدالمطلب هلک دې او د بل سرې باره کښ مې تپوس اوکړو چه دا څوک دې نو وې وئیل چه د عبدالعزی ابو لهب دې.

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی دا دې خبرې دلیل دې چه کعب هغه بهر راوتلې هډوکې دې کوم چه د قدم په طرف باندې وی ځکه چه کله تلونکې سرې د روستو نه په کانړی باندې ویشتلې شی نو د خپې وړاندې حصه باندې به نه لگي. (۱)
هم دغه شان د سیدنا ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ حدیث دې.

﴿ان النبی صلی الله علیه وسلم قال: إِذَا رَأَى الْمُسْلِمُ إِلَى يَسْفِ السَّاقِ، وَلَا عَرَبٍ - أَوْ لَا جُنَّاءَ - فَيَايَنْتَهُ وَيَبْزَنَ الْكَعْبَيْنِ، مَا كَانَ أَشَقَّ مِنَ الْكَعْبَيْنِ قَهْرُ الشَّارِ﴾ (۲) یعنی: د مسلمان پینسې تر نیمې پندو پورې وی، بیا د نیمې پندو او د دواړو گیتو تر مینځه هم څه باک نشته، خو که د گیتو نه ښکته شی نو هغه به جهنم ته ځی.

هم دغه شان رسول الله ﷺ سیدنا جابر بن سلیم رضی اللہ عنہ ته وفرمائیل: ﴿وَأَرْقَمَ إِذَا رَأَى إِلَى يَسْفِ السَّاقِ، فَإِنْ آتَيْتَ إِلَى الْكَعْبَيْنِ﴾ (۳) یعنی: خپل پرتوگ د نصف ساق پورې اوچت ساته، که د دې نه انکار کوې نو بس د گیتو پورې ساته.
امام نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د دې دواړو احادیثو نه صراحه معلومیږي چه د کعبین نه مراد د پندو نه لاندې هډوکې دې نه د ظهر قدم راوتلې هډوکې. (۴)

دریم: د عربیت د قاعدې په لحاظ سره به هم دلته د «کعبین» نه مراد گیتو وی، نه د ظهر قدم راوتلې هډوکې، ځکه چه چرته مقابله الجمع بالجمع راځی هلته افراد لره په افرادو باندې تقسیم کوي لکه چه وئیلې شی «رکبوا دواهم» د دې مطلب دا دې چه په خلقو کښ هر هر فرد په خپله سورلئ باندې سور شو
د دې په خلاف که مقابله الجمع بالمثنی وی نو بیا د انقسام الاحاد علی الاحاد فائده نه حاصلیږی، بلکه هلته د تشبیه مقابله د هر هر فرد سره وی، لکه چه که اوئیلې شی. «لبسوا

ثوبین» نو مطلب به دا وی چه هر هر فرد دوه دوه کپړې واغوستلې
چه هر کله په دې خبره پوهه شوې نو اوس په آیت وضوء کښ سوچ اوکړئ الله پاک دلته د

(۱) البناية ج ۱ ص ۷۰، کتاب الطهارة

(۲) السنن لایب داؤد، کتاب اللباس، باب قدر موضع الازار، رقم: ۴۰۹۳

(۳) السنن لایب داؤد، کتاب اللباس، باب ما جاء فی اسبال الازار، رقم: ۴۰۸۴

(۴) تهذيب الاسماء واللغات ج ۴ ص ۱۱۶ ماده کعب

جمعی الفاظ استعمال کړې دی پس (وجه)، (رؤس)، (ایدی) او (مراقد) جمع دی، لهذا دلته به د قاعدې مطابق انقسام الاحاد علی الاحاد وی او مطلب به دا وی چه هر سړې دې خپل مخ وینځی، خپل لاس دې د څنگلو سره وینځی او د خپل سر مسح دې اوکړی، د دې نه معلومه شوه چه د مخ غسل فرض دې، هم دغه شان غسل یو واحد مە المرفق الواحد فرض دې هم دغه شان د هر یو په خپل خپل سر باندې مسح کول فرض دی. هم دغه شان د مرفق مقابله چه د ایدی سره کړې شوې ده، د دې تقاضا دا ده چه په هر لاس کښ یو مرفق دې، او حال دا چه الله پاک د کعب بیان کولو سره د تشبیه صیغه استعمال کړه او مخکښ اسلوب ئې پریځودلو، لهذا دلته به د انقسام الاحاد علی الاحاد په ځانې «مقابله المثني بکل فرد من افراد الجیم» لحاظ ساتلي شی. ددې نه دا خبره په فهم کښ راغله چه په هره خپه کښ دوه کعب دی. او روافض چه څه ته کعب وائی په هغې کښ د تشبیه څه گنجائش نشته (۱) والله اعلم ایا د امام محمد رحمته الله علیه په نزد د کعب نه مراد د ظهر قدم والا لوی هډوکي دې؟ بعض حضراتو د شیعه گانو قول چه د کعب نه مراد د ظهر قدم والا لور هډوکي دې د دې نسبت د امام محمد رحمته الله علیه طرف ته کړې دې. (۲)

خو دا نسبت اول خو الی غیر محله دې، ځکه چه اصل کښ د امام محمد رحمته الله علیه نه د محرم په سلسله کښ نقل دی چه «اذالم یجد التعلین لقطع غفیه اسفل من الکعبین» یعنی چه کله نعلین نه وی نو خفین دې د کعبین نه لاندې پرې کولو سره استعمال کړی. دې بیان سره هغوی په خپل لاس سره د موضع قطع طرف ته اشاره اوکړه، دا خبره د هغوی شاگرد هشام رازی د طهارت په باب کښ نقل کړې ده. (۳)

بل به تاسو ته د دې تفصیل نه معلومه شوې وی چه دا نقل هم محتمل شان دی، ځکه چه امام محمد رحمته الله علیه د موضع قطع طرف ته اشاره کولو سره څنگه چه د کعبین نه لاندې لاس کیځودلو. هغه شان ئې د ظهر قدم والا راپورته شوی هډوکي طرف ته اشاره اوکړه، حال دا چه په دې هډوکي باندې د کعب اطلاق مقصود نه وو.

خپې به وینځلې شی که مسح به پرې کولې شی؟ د علماء کرامو د مذهب تنقیح: خپې به وینځلې شی که مسح به پرې کولې شی؟ په دې کښ څلور مذاهب دی:

- ① اولنې مذهب د ائمه اربعه او جمهور اهل سنت والجماعة دې چه خپې به وینځلې شی.
- ② دویم مذهب د شیعه گانو د فرقه امامیه دې چه د خپو وظیفه مسح ده نه غسل.
- ③ دریم مذهب د امام حسن بصری، محمد بن جریر طبری او ابو علی جیانی معتزلی دې چه

(۱) السعایه فی کشف ما فی شرح الوقایه ج ۱ ص ۷۱

(۲) قال فی شرح الوقایه (مع السعایه ج ۱ ص ۶۹): ثم الکعب فی رواية هشام عن محمد هو المفضل الذی فی وسط القدم. عند معقد الشراک. لکن الاصح نها العظم الناتی الذی ینتهي الیه عظم الساق.

(۳) اوگورئی السعایه ج ۱ ص ۶۹

د غسل او مسح ترمینځه ورته اختیار دي.

⑥ خلورم مذهب د اهل ظاهر دې چه غسل او مسح دواړه واجب دي. (۱)
حافظ ابن القيم رحمته الله علیه فرمائی چه دلته چه د تخيير بن الغسل والمسح په قائلین کښ د کوم ابن جرير ذکر کړې شوې دې د هغه نه مراد مشهور معروف امام ابن جرير نه دي بلکه دا يو شيعه مصنف دي، د مشهور محمد بن جرير د نوم او د پلار د نوم سره د اشتراك د وجې نه اشتباه پيدا شوه. هغوی فرمائی چه ما د دې شيعه ابن جرير ډير کتابونه کتلې دي کوم چه په اصول او فروع کښ د مذهب شيعه سره متعلق دي. (۲)

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه هم دا رائي معلومېږي، هم دغه شان علامه آلوسی رحمته الله علیه هم دغه رجحان ظاهر کړې دي، د دې حضراتو د تصريح مطابق دا شيعه مصنف د امام ابن جرير طبري رحمته الله علیه سره په نوم، د پلار په نوم او کنيت، نسبت او اکثر تصنيفات کښ يو شان دي، خو د نيکه په نوم سره دواړو کښ فرق راځي چه د اهل سنت د امام نوم محمد بن جرير بن يزيد طبري دي، او د هغه شيعه نوم محمد بن جرير بن رستم طبري دي. (۳)

خو حافظ ابن کثير رحمته الله علیه فرمائی چه د ابن جرير رحمته الله علیه د مسلک په باره کښ بعض خلق وائي چه هغوی د احاديثو د وجې نه غسل رجلين ته واجب وئيلې دي او د قران کريم د آيت کریمه د وجې نه ئې مسح رجلين ته واجب وئيلې دي، نو دا د هغوی تحقيقي مذهب نه دي، د هغوی په تفسير کښ د هغوی د کلام کتلو نه معلومېږي چه په «رجلون» کښې د وجوب دلک قائل

دي او هغوی د «دلک» نه په مسح سره تعبير کړې دي. والله اعلم
هم دغه شان حافظ ابن کثير رحمته الله علیه فرمائی چه ما د هغوی په کلام کښ غور او کړو نو معلومه شوه چه هغوی د قراءت نصب او قراءت جر دواړو قراتونو ترمينځه د جمع او تطبيق راوستلو کوشش کړې دي، گويا د جر قراءت ئې په مسح باندې محمول کړو او هغه د هغوی په نزد «دلک» دي او د نصب قراءت ئې په غسل باندې محمول کړې دي دغه شان ئې دواړه قراتونه جمع کړل.

اگر چه امام ابن القيم رحمته الله علیه د معروف ابن جرير انکار کړې دي او حافظ ابن کثير رحمته الله علیه د ابن

(۱) اوگوري المجمع شرح المذهب ج ۱ ص ۴۱۷، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۳۸، کتاب الوضوء، باب ما جاء فی الوضوء. وقول الله تعالى ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ﴾

(۲) اوگوري تهذيب سنن ابي داؤد لابن القيم ج ۱ ص ۹۸، کتاب الطهارة، باب صفة وضوء النبي صلی الله علیه و آله قال البیروني رحمته الله علیه : وما قاله ابن القيم فغير متجه فان عبارة ابن جرير فيه ايهام لذلك. وقد كشف ابن کثير فی تفسيره عن الامر، وبين وجه النسبة اليه وما يوهم كلامه، ثم بين غرضه، فليراجع من العائده وقد فهم القاضي ابوبکر ايضا من كلام ابن جرير هذا التخيير بين الغسل والمسح. كما قاله فی المعارضة واحكام القرآن، له، وكذلك غيره واحد من الاعلام، معارف السنن ج ۱ ص ۱۸۶، ابواب الطهارة باب ما جاء: ويل للعقاب من النار.

۳، اوگوري: لسان الميزان: ۲۶، ترجمة محمد بن جرير الطبري، رقم: (۶۵۷۹)، و: ۲۹۱۷، ترجمة محمد بن جرير بن رستم الطبري، رقم: (۶۵۸۰)، او اوگوري روح المعاني: ۷۸۶

جریر د مسلک په سلسله کښ تاول کړې دي، خو ډیرو حضراتو د ابن جریر د عبارت هم دا مطلب اخستلي دي چه هغه د تخیر بین الغسل والمسح قائل دي. پس ابن العربی رحمته الله په احکام القرآن او عارضة الاخذی کښ د دې تصریح کړې ده. (۱)
حاصل دا چه د اهل سنت والجماعة په نزد په خپې وینځلې شی، مسح جائز نه ده، او د روافض په نزد به په خپو مسح کولی شی او وینځلې به نه شی.
د دواړو ډلو دلائل به انشاء الله وړاندې په تفصیل سره راځی.
اودس چرته فرض شوې دي؟ بعض علماء کرام فرمائی چه اودس په مدینه منوره کښ مشروع شوې دي. پس د ابن الجهم مالکی رحمته الله وینا ده چه د هجرت نه مخکښ اودس کول بس مستحب وو، او امام ابن حزم رحمته الله جزا وئیلې دی چه اودس په مدینه منوره کښ مشروع شوې دي.

آیت وضوء، چونکه مدنی دې په دې وجه د دې آیت کریمه نه هغه خلقو استدلال کړې دي کوم چه وائی چه اودس د ټولو نه مخکښ په مدینه منوره کښ فرض شوې دي. (۲)
خو د دې نه مخکښ د دې کیفیت څه وو؟ ابن عبدالبر رحمته الله د اهل سیر په دې باندې اتفاق نقل کړې دي چه په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې غسل جنابت د مانځه په شان په مکه کښ فرض شوې وو او په دې خبره هم اتفاق دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله کله هم یو مونځ بغیر د اودس نه نه دي کړي. هم دغه شان هغوی فرمائی چه دا خبره د یو عالم نه هم پته نه ده. (۳)
امام حاکم رحمته الله په مستدرک کښ فرمائی چه اهل سنت ته په دې خبره باندې د دلیل پیش کولو ضرورت دي چه د آیت مائده د نزول نه مخکښ هم اودس مشروع وو. (۴)
امام حاکم رحمته الله په دې سلسله کښ د سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما روایت نقل کړې دي:

« دَخَلْتُ قَاطِنَةَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهِيَ تَتَنَبَّأُ، فَقَالَ: يَا بَنِيَّةُ، مَا يَبْكُكِ؟ قَالَتْ: يَا أَبَتِ مَا لِي لَا أَبْهِي وَهَؤُلَاءِ الْمَلَائِكَةُ يَنْصَلُّونَ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَنَاةُ الشَّامِثَةُ الْأُخْرَى لَوْ قَدْ رَأَوْكَ لَقَامُوا إِلَيْكَ فَيَقْتُلُونَكَ، وَلَيْسَ مِنْهُمْ رَجُلٌ إِلَّا وَقَدْ عَرَفَ نَيْبِيَّتَهُ مِنْ دَمِكَ، فَقَالَ: يَا بَنِيَّةُ، انْتَبِهِ يَوْضَوْ قَتَوْصًا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ عَرَّ إِلَى الْمُتَّحِدِ » (۵)

معنی: سیده قاطنة رضی الله عنها رسول الله صلی الله علیه و آله ته په ژړا باندې راغله، رسول الله صلی الله علیه و آله ترې تپوس او کړو نو هغې عرض او کړو چه زه به ولې نه ژارم، حال دا دي چه د قریشو سرداران په حطیم کښ ولاړ په لات منات او عزى باندې قسم خوړلو سره عهد کوی چه کله هغوی تاسو وینی.

(۱) اوگورئ: معارف السنن ج ۱ ص ۱۸۶. اوگورئ: احکام القرآن لابن العربی: ج ۲ ص ۵۷۷. المسألة الجادیه والاربعون. وعارضة الاخذی ج ۱ ص ۵۸. ابواب الطهارة. باب ما جاء: ویل للعقاب من النار.

(۲) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۲ - ۲۳۳.

(۳) اوگورئ: الاستذکار ج ۱ ص ۳۵۱. کتاب الطهارة. باب التیمم.

(۴) المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۱۶۳. کتاب الطهارة.

(۵) المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۱۶۳. کتاب الطهارة.

نو ستاسو د مقابلې دپاره به اودریري او تاسو به قتل کړي. په هغوی کښ د هر یو سړی دا خواهنش دې چه ستاسو په وینه کښ ورته ضرور څه حصه ملاؤ شی. رسول الله ﷺ اوفرمائیل: ای لوري! ماته د اودس دپاره اوبه راوړه، رسول الله ﷺ اودس اوفرمائیلو او د مسجد طرف ته وتلو.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه په دې حدیث سره به د هغه خلقو رد خو اوشی کوم چه د هجرة نه مخکښ د اودس د وجود نه هم انکار کوی خو د دې نه د اودس وجوب نه شی ثابت کیدی. (۱)

ابن الجهم مالکی او ابن حزم باندې د یو بل روایت نه هم رد کيږی کوم چه ابن لهیعه په مغازی کښ د «عن ابی الاسود یقیم عروۃ عن عروۃ» په طریق سره مرسلا نقل کړې دې.

«ان جبریل علم النبی ﷺ الوضوء عند نوله علیه بالوسی» (۲)

یعنی: سیدنا جبرائیل علیه السلام رسول الله ﷺ ته هغه وخت اودس ښودلې وو چه کله هغه وحی راوړلو سره نازل شوې وو

دا روایت امام احمد رحمته الله د ابن لهیعه په طریق سره «عن الزهري عن عروۃ عن اسامة بن زيد عن ابيه» په سند سره موصولا تخریج کړې دې. (۳)

هم دغه شان امام احمد او د هغوی خوئی عبد الله رحمته الله د «الهیثم بن خارجه عن رشد بن سعد عن عقيل عن الزهري عن اسامة بن زيد عن النبی ﷺ» په سند سره حدیث نقل کړې دې «ان جبریل لما نزل علی النبی ﷺ لعليه الوضوء» (۴) په دې کښ د سیدنا زید بن حارثه رضی الله عنه ذکر نشته.

په دې طریق کښ رشد بن سعد ضعیف راوی دې. (۵)

امام ابن ماجه رحمته الله هم په خپل سنن کښ دا حدیث «حسان بن عبد الله، حدثنا ابن لهیعه، عن عقيل، عن الزهري، عن عروۃ قال حدثنا اسامة بن زيد، عن ابيه زيد بن حارثة» په طریق سره تخریج کړې دې (۶) په دې کښ هم د ابن لهیعه واسطه موجود ده.

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

(۳) اوگوری: مسند احمد ج ۴ ص ۱۶۱، رقم ۱۷۶۱۹، حدیث زید بن حارثه رضی الله عنه

(۴) مسند احمد ج ۵ ص ۲۰۳، رقم ۲۲۱۱۴، حدیث اسامة بن زيد، حب رسول الله ﷺ

(۵) قال الهیثمی فی مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۴۲، کتاب الطهارة، باب نضح الفرج بعد الوضوء، وفيه رشد بن سعد، وثقه هیثم بن خارجه واحمد بن حنبل فی روایة وضعفه آخرون. قال الحافظ فی تقريب التهذيب ص ۲۱۰ و رقم ۱۹۴۲: ضعیف، رجح ابو حاتم علیه ابن لهیعه، وقال ابن یونس کان صالحا فی دینه، فادرکته غفلة الصالحین فخلط فی الحدیث.

(۶) سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی النضح بعد الوضوء رقم ۴۶۲.

تقیه: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائیلې دی: واخرجه ابن ماجه من روایة رشد بن سعد..(بقیه بر صفحه آندوه..)

خو امام طبرانی رحمته اللہ علیہ پہ المعجم الاوسط کنس د ﴿ سعید بن شرحبیل قال : حدثنا الليث بن سعد، عن عقيل عن ابن شهاب، عن عروة عن اسامة بن زيد عن ابيه زيد بن حارثة ﴾ پہ طریق سره حدیث ذکر کری دی، پہ دی کنس نہ خو رشدين بن سعد دی او نہ ابن لهيعة (۱)

خو امام طبرانی رحمته اللہ علیہ فرمائی ﴿ لم يروا هذا الحديث عن الليث الا سعيد بن شرحبيل، والمشهور من حديث ابن لهيعة ﴾ (۲) یعنی : دی حدیث لره د لیث نہ نقل کونکی سعید بن شرحبیل دی، خو دا حدیث د ابن لهيعة پہ طریق سره مشهور دی.

هم دغه شان حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی : ﴿ ولو ثبت لكان على شرط الصحيح ولكن المعروف رواية ابن لهيعة ﴾ (۳) یعنی : کہ دا طریق ثابت شی نو دا حدیث بہ د صحیح د شرط مطابق شی خو دا روایت د ابن لهيعة نہ معروف دی.

ایا د وخت د داخلیدو نہ مخکنس اودس صحیح دی ؟ بعض حضراتو د آیت کریمه ﴿ اذا قمتم الى الصلاة فاغسلوا ﴾ نہ پہ دی باندی استدلال کری دی چه اودس صرف د وخت د داخلیدو نہ پس صحیح دی. د وخت د داخلیدو نہ مخکنس صحیح نہ دی. (۴)

خو جمهور فرمائی چه د وخت د داخلیدو نہ مخکنس اودس بالکل صحیح دی. هر چه د آیت کریمه نہ د استدلال تعلق دی نو هغه پہ دی وجه صحیح نہ دی چه پہ دی آیت کریمه کنس صلاۃ د فرض سره نہ دی مقید کری شوی بلکه د امت پہ اتفاق سره د صلاۃ نہ هر قسم مونخو نہ مراد دی کہ فرض وی او کہ نفل وی، لهذا چه کله نوافل د وخت سره مقید نہ دی نو اودس هم د هغی سره نہ شی مقید کید لی. (۵)

د دی نہ علاوه پہ دی خبره باندی د ټولو اتفاق دی چه مونخ پہ اول وخت کنس یعنی د وخت د داخلیدو سره ادا کول جائز دی او پہ اول وخت کنس ادا کول نې صرف په هغه صورت کنس ممکن دی چه کله اودس د وخت د داخلیدو نہ مخکنس کری شوی وی (۶)

هم دغه شان د جمعی پہ فضائلو کنس د سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ حدیث نقل دی

....بقیه از صفحه گذشته)... عن عقيل، عن الزهري نحوه لكن لم يذكر زيد بن حارثة في السند فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳، خو په ظاهر کنس حافظ رحمته اللہ علیہ د تسامح سره مخ شوی دی. ځکه چه ابن ماجه د رشدين بن سعد والا طریق نہ دی ذکر کری. بلکه هغوی د ابن لهيعة په طریق سره حدیث ذکر کری دی. لکه چه پورته په متن کنس د سیاق نہ معلومه ده. د رشدين والا طریق امام احمد رحمته اللہ علیہ نقل کری دی، چه د هغی پورته ذکر راغلی دی. والله اعلم

(۱) المعجم الاوسط للطبرانی ج ۴ ص ۱۷۴، رقم الحديث ۳۹۰۱

(۲) پورته حواله

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

(۴) اوگوری : المحلی لابن حزم ج ۱ ص ۷۴، کتاب الطهارة، الوضوء قبل الوقت مسالة ۱۱۲

(۵) پورته حواله

(۶) پورته حواله

﴿ مَنِ افْتَسَلَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ غُسْلَ الْجَنَابَةِ ثُمَّ رَأَى فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ بَدَنَهُ، وَمَنْ رَأَى فِي السَّاعَةِ الثَّانِيَةِ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ بَدَنَهُ، وَمَنْ رَأَى فِي السَّاعَةِ الثَّالِثَةِ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ كَبْشًا أَكْرَمَ، وَمَنْ رَأَى فِي السَّاعَةِ الرَّابِعَةِ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ دَجَاجَةً، وَمَنْ رَأَى فِي السَّاعَةِ الْخَامِسَةِ فَكَأَنَّمَا قَرَّبَ بَيْضَةً فَإِذَا خَرَبَ الْإِمَامُ حَضَرَتِ الْمَلَائِكَةُ يَسْتَمِعُونَ الدِّكْرَ ﴾ (اللفظ للبخاری) (۱) یعنی: خوک چه د جمعی په ورځ باندې د غسل جنابه په شان غسل او کړی او بیا د جمعی دپاره لار شی نو گويا هغه یو اوښ قربانی کړو، خوک چه په دویم ساعت کښ لار شی نو گويا هغه د غوا قربانی ورکړه، خوک چه په دریم ساعت کښ لار شی نو هغه ته په د ښکرو والا کډه قربانی کولو ثواب ملایویری، خوک چه په څلورم ساعت کښ لار شی نو هغه ته به د چرگي د صدقه کولو ثواب ملایویری، او خوک چه په پنځم ساعت کښ لار شی نو هغه ته به د اگني د صدقه کولو ثواب ملایویری، بیا چه کله امام (د خطبې دپاره) راوځی نو ملائک هم ذکر او خطبه اوری.

ظاهره دا ده چه د جمعی دپاره حاضرین د وخت نه مخکښ ځی او ذکر شوې ثواب حاصلی (۲)

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَيَزِيْرُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ فَرَضَ الْوُضُوءِ

مَرَّةً مَرَّةً وَتَوَضُّأً أَيْضًا مَرَّتَيْنِ وَتَلَاثًا: امام بخاری رحمه الله فرمائی چه رسول الله ﷺ بیان او فرمائیلو چه په اودس کښ د اودس د اندامونو یو یو کړت وینځل فرض دی، رسول الله ﷺ دوه دوه کړته او درې درې کړته هم وینځلې دی

د ذکر شوې عبارت غرض: د امام بخاری رحمه الله په دې عبارت سره غرض دا دې چه په آیت مبارکه کښ «فاغسلوا» د امر صیغه ده او د امر په ذریعه دا مطالبه کولې شی چه هغه مامور به ته د حقیقت جامه واغوندي، په هغې کښ د «مرة» قید نه وی، نه موجب تکرار وی او نه د تکرار احتمال لری، چونکه امر صرف د ایجاد حقیقت د طلب دپاره راځی په دې وجه د آیت کریمه نه دا یوه خبره هم نه ثابتیږی، خو د رسول الله ﷺ د سنت نه به د دې شرح او تفسیر معلومیږی.

امام بخاری رحمه الله د دې مطابق فرمائی چه رسول الله ﷺ په خپل فعل سره دا بیان او کړو چه یو یو کړت وینځل فرض دی د دې نه علاوه سنت (۳)

(۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۲۱ کتاب الجمعة. باب فضل الجمعة. رقم ۸۸۱ وصحیح مسلم. کتاب الجمعة. باب الطیب والسواک يوم الجمعة. رقم ۱۹۶۴. وسنن النسائی. کتاب الجمعة. باب وقت الجمعة. رقم ۱۳۸۹. وسنن ابی داؤد. کتاب الطهارة. باب فی الغسل يوم الجمعة. رقم ۳۵۱. وجامع الترمذی. ابواب الجمعة. باب ما جاء فی التکبیر يوم الجمعة. رقم ۴۹۹. ومسند احمد ج ۲ ص ۴۶۰. رقم ۹۹۲۸.

(۲) د تفصیل دپاره اوگوری: المحلی لابن حزم ج ۱ ص ۷۴-۷۶. کتاب الطهارة. الوضوء قبل الوقت. مساله ۱۱۲.

(۳) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

پس امام بخاری رحمہ اللہ (وہیں النبی ﷺ ان فرض الوضوء مرتہ مرتہ) د تعلیق پہ صورت کتب ذکر کړې دې. وړاندې هغوی باب قائم کړې دې، (باب الوضوء مرتہ مرتہ) او د هغې د لاندې ئې د ابن

عباس رحمہم اللہ مرفوع حدیث نقل کړې دې (توضاء النبی ﷺ مرتہ مرتہ) (۱)

هم دغه شان ئې باب قائم فرمائیلي دې (باب الوضوء مرتین مرتین) او د هغې د لاندې ئې د

سیدنا عبدالله بن زید رحمہم اللہ حدیث نقل کړې دې. (ان النبی ﷺ توضاء مرتین مرتین) (۲)

هم دغه شان ئې د هغې نه وروستو باب قائم کړې دې (باب الوضوء ثلاثا ثلاثا) او د هغې د لاندې ئې د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ تفصیلي حدیث بیان کړې دې، چه په هغې کتب هغوی درې درې کرته د اودس اندامونه وینخلې دی او فرمائی چه رسول الله ﷺ هم دغه شان اودس کولو سره د دې فضیلت بیان او فرمائیلو. (۳) والله اعلم

امر د تکرار تقاضه کوی یا نه؟ د علماء اصول په دې خبره کتب اختلاف دې چه ایا امر د تکرار تقاضه کوی یا نه؟

د احنافو او حنابلہ په نزد امر مطلق د تکرار تقاضه نه کوی او نه پکښ د تکرار احتمال شته. ابن بدران. رازی. امدی. ابن الحاجب او بیضاوی رحمہم اللہ هم دا قول اختیار کړې دې، د علامه ابن السبکی رحمہ اللہ د رائي مطابق د اکثر شوافع هم دا مذهب دې.

قاضی عبدالوهاب د اکثر مالکیانو او ابو اسحاق شیرازی د اکثر شوافع مذهب دا نقل کړې دې چه امر په مرتہ واحدة باندې دلالت کوی او په هغې کتب د تکرار احتمال دې.

ابو حامد اسفرائینی، ابو اسحاق شیرازی نه علاوه د فقهاء او متکلمینو د یو جماعت رائي دا د چه امر په تکرار باندې دلالت کوی.

او د یو جماعت په نزد په دې کتب توقف لازم دې، لهذا امر د مرتہ واحدة دپاره وضع کړې شوې دې یا پکښ د تکرار احتمال دې یا په دې باندې مکررا عمل لازم دې، د دې ټولو امورو نه به توقف کولې شی. (۴)

قوله: وَلَمْ يَزِدْ عَلَيَّ ثَلَاثَ رسول الله ﷺ په درې کرته وینخلو باندې اضافه نه ده فرمائیلي.

بلکه په درې کرته باندې اضافه کولو نه حدیث کتب منع راغلې ده، د سیدنا عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ حدیث په ابو داؤد شریف کتب دې:

(۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، رقم ۱۵۷

(۲) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، رقم ۱۵۸

(۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۸، رقم ۱۵۹

(۴) د مسئلې د تفصیل دپاره اوگوری: التقرير والتحير ج ۱ ص ۳۷۱ - ۳۷۵، وفواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت ج ۱ ص ۴۰۶ - ۴۱۱، وکشف الاسرار ج ۱ ص ۱۸۴ - ۱۹۹، والفصول فی الاصول ج ۲ ص ۱۳۳ - ۱۴۴، والاحکام للامدی ج ۲ ص ۱۷۳ - ۱۸۰، واصل الفقہ الاسلامی ج ۱ ص ۲۲۴ - ۲۲۶

«أَنَّ رَجُلًا أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ الطُّهُورُ قَدْ عَاطَيْتَنِي بِإِثْنَيْهِ فَقَسَلْتُ كَفِّيهِ ثَلَاثًا ثُمَّ غَسَلْتُ وَجْهَهُ ثَلَاثًا ثُمَّ غَسَلْتُ ذِرَاعَيْهِ ثَلَاثًا ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ فَأَذْخَلَ إِبْهَامَيْهِ الشَّحَاطَتَيْنِ فِي أُذُنَيْهِ وَمَسَحَ بِإِبْهَامَيْهِ عَلَى ظَاهِرِ أُذُنَيْهِ وَبِالشَّحَاطَتَيْنِ بَاطِنِ أُذُنَيْهِ ثُمَّ غَسَلْتُ رِجْلَيْهِ ثَلَاثًا ثَلَاثًا ثُمَّ قَالَ: هَكَذَا الْوُضُوءُ فَمَنْ رَأَى عَلَى هَذَا أَوْ نَقَصَ فَقَدْ أَسَاءَ وَعَلَّمَ» (۱)

یعنی یو سړی د رسول الله ﷺ په خدمت کې حاضر شو او عرض ئې اوکړو یا رسول الله ﷺ د اودس طریقه څه ده؟ رسول الله ﷺ په یو لوبښی کېښ اوبه را طلب کړې، خپل لاسونه مبارک ئې درې کرته وینخل، بیا ئې خپل مخ مبارک درې کرته وینخلو، بیا ئې خپل لاسونه درې کرته وینخلو بیا ئې په خپل سر مبارک باندې مسح اوکړه، د خپل شهادت گوټې ئې په غوږونو مبارکو کېښ دننه کړې، د غوږونو پورته حصه ئې په خپلو غټو گوټو باندې او دننه حصه ئې د شهادت په گوټو سره مسح کړه بیا ئې دواړه خپې درې درې کرته وینخلې، د دې نه پس ئې او فرمائیل چه اودس به داسې کولې شی، څوک چه په دې باندې زیادت کوی یا په دې کېښ کمې کوی نو هغه بد کوی او ظلم کوی.

دا حدیث د «عروین شعیب عن ابیه عن جدّه» په سند سره نقل دي، په دې سند باندې اگر چه محدثینو کافی کلام کړې دې، خو اکثر حضرات دا سند تسلیم کوی او حجت ئې منی، پس حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د دې حدیث په باره کېښ فرمائی «استاده جید» (۲)

خو امام مسلم رحمته الله علیه دا حدیث د «عروین شعیب» د منکر روایاتو نه شمارلې دې (۳) ځکه چه د رسول الله ﷺ نه د درې نه کم، یعنی یو کرت او دوه کرته وینخلو باندې اکتفاء هم ثابت ده، بیا رسول الله ﷺ د هغې فاعل ته مسی او ظالم څنگه وئیلې شی؟

غالباً د امام مسلم رحمته الله علیه مقصد پوره حدیث لره منکر شمارل نه دی بلکه په دې کېښ د «او نقص» الفاظو زیادت لره مینګر شمارل دی، ځکه چه دا حدیث امام نسائی، امام ابن ماجه او امام احمد رحمته الله علیه هم نقل کړې دې او په دې کېښ د «او نقص» الفاظ نشته (۴)

اگر چه شارحینو د «او نقص» تاویل او توجیهات (۵) بیان کړې دي، خو اصل وجه هم دا ده چه دا د راوی وهم دې.

(۱) السنن لای داذ، کتاب الطهارة، باب الوضوء ثلاثا ثلاثا رقم ۱۳۵.

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۳

(۳) پورته حواله

(۴) اوګورئ: سنن النسائی، کتاب الطهارة باب الاعتداء فی الوضوء، رقم ۱۴۰، وسنن ابن ماجه کتاب الطهارة، باب ما جاء فی القصد وکراهة التعدی فیهِ، رقم ۴۲۲، ومسند احمد ج ۲ ص ۱۸۰، مسند عبدالله بن عمرو بن العاص رحمته الله علیه رقم ۶۶۸.

(۵) د دې تاویلات او توجیهات دپاره اوګورئ: عون المعبود ج ۱ ص ۲۲۷ تا ۲۲۹، کتاب الطهارة، باب الوضوء ثلاثا ثلاثا، وبذل المعهود ج ۱ ص ۵۹۷، بتحقیق وتعلیق الدكتور تقي الدين الندوی.

د اودس اندامونو لره د درې کړتو نه زیات وینخلو حکم: امام احمد رحمته الله علیه فرمائی:

﴿لایید علی الثلاث الا رجل مبتلی﴾ (۱) یعنی: د درې کړته نه زیات اندامونو لره وینخلو والا په د وسوسې په بیماری کښ اخته سړې وی.

امام عبدالله بن المبارک رحمته الله علیه فرمائی: ﴿لا امن من الاداء علی الثلاث ان یأثم﴾ (۲)

یعنی څوک چه د درې کړتو نه زیات اندامونو لره وینځی ماته د هغه د گناهگاریدو ویره ده.

امام نووی رحمته الله علیه د شوافع درې وجوه ذکر کړي دي. ① زیادت علی الثلاث حرام دي.

② زیادت علی الثلاث نه حرام دي او نه مکروه دي، خو خلاف اولی دي.

③ زیادت علی الثلاث مکروه تنزیهی دي.

امام نووی رحمته الله علیه هم دې اخری قول ته ترجیح ورکړې ده او فرمائی: ﴿وهو الصحيح، بل الصواب،

تکراه کراهة تنزیه، فهذا هو الموفق للاحادیث، وبه قطع جماهیر الاصحاب﴾ (۳)

یعنی: هم دا خبره صحیح ده، بلکه حقه خبره ده چه کراهت تنزیهی دي، د احادیثو موافق هم دا قول دي او اکثر اصحاب هم دې ته قطعی وئيلي ده.

د احنافو په نزد د زیادة علی الثلاث حکم څه دي؟ په خلاصه او تاتارخانيه کښ دی چه ﴿لوزاد علی الثلاث فهو بدعة﴾ (۴) یعنی زیادة علی الثلاث بدعة دي.

علامه شامی رحمته الله علیه د مختلف اقوالو نقل کولو نه پس فرمائی: ﴿ویمكن التوفيق بما قدمناه من أنه إذا فعل ذلك مرة لا يكره ما لم يعتد به سنة وإن اعتاده وأصر عليه يكره وإن اعتد سنية الثلاث إلا إذا كان لغرض صحيح﴾ (۵)

یعنی: که د درې کړتو نه زیات وینخل یو کړت موندلې شوې وی نو ترڅو چه هغه سنت نه گنړی هیڅ کراهت نشته او که هم دغه شان په اضافې کولو باندې عادت شوې وی او په دې عمل باندې اصرار کوی نو بیا په هر صورت مکروه دي، اگر چه د درې کړته د سنت کیدو عقیده ئې هم وی، مگر دا چه د یو غرض صحیح د لاندې داسې کوی نو بیا کراهت نشته.

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکلې دی: ﴿حک الدارمی عن قوم ان الریادة علی الثلاث تبطل الوضوء کالریداء فی الصلاة﴾ (۶)

(۱) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۹۵ رقم ۱۸۵

(۲) یورته حواله

(۳) المجموع ج ۱ ص ۴۳۹

(۴) انظر الفتاوى التاتارخانية ج ۱ ص ۲۲۳، کتاب الطهارة، الفصل الاول، رقم ۱۰۴، والسعاية ج ۱ ص ۱۳۲، تحت قوله: وتثلث الغسل، البحث السابع.

(۵) رد المختار ج ۱ ص ۸۹ تحت شرح قوله: وحديث فقد تعدى ...

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۴

بعضی : خنکچه چه به مانحه کین اضافی کولو سره مونخ فاسد کیږی، هم دغه شان په اودس کین هم د دري کړنو نه زیات اضافی کولو سره اودس ماتیري.

قوله: وَكَرِهَ أَهْلُ الْعِلْمِ الْإِسْرَافَ فِيهِ وَأَنْ يُجَاوِزُوا فِعْلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ: ترجمه: اهل علم په اودس کین اسراف مکروه گنلې دې او دا چه د رسول الله ﷺ د فعل نه تجاوز او کړې شی.

د زیاده علی الثلاث حکم خو مخکین تیر شو، دلته مصنف رحمته الله علیه د اسراف فی الماء مسئلې ته اشاره کړې ده.

اسراف فی الماء: دا مسئله مختلف فیها ده، په دې کین دوه اقوال دي.

صاحب بحر او صاحب د در مختار خو ورته مکروه تحریمی وائی (۱)، او د علامه شامی رحمته الله علیه رائي دا ده چه دا کار مکروه تنزیهیی دې. (۲)

خودا اختلاف په ماء مباح او ماء مملوک کین دې، که وقف اوبه وی نو بالاتفاق حرام دې. (۳) د شوافع هم دوه قوله دي، د هغوی راجع او مشهور قول دا دې چه مکروه تنزیهیی دې، خود هغوی نه بغوی او متولی وائی چه اسراف حرام دې. (۴)

حنابله هم د اسراف فی الماء کراحت تصریح کړې ده، پس ابن قدامه رحمته الله علیه فرمائی:

(ويكره الاسراف في الماء والزيادة الكثيرة فيه) (۵)

بعضی : په اوبو کین اسراف او زیادت کثیره مکروه دې.

د سیدنا عبد الله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه نه روایت دې چه:

(أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّ بِسَعْدٍ وَهُوَ يَكْوِضُ، فَقَالَ: مَا هَذَا السَّرَفُ؟ فَقَالَ: أَيْ الْوُسْوَاسِرَافُ؟

قَالَ: نَعَمْ، وَإِنْ كُنْتُ عَلَى نَهْرٍ جَارٍ) (۶)

(۱) انظر: البحر الرائق ج ۱ ص ۲۹، سنن الوضوء، قال في الدر: ومكرهه (والاسراف) ومنه الزيادة على الثلاث (فيه) تحريماً قال الشامي: قوله تحريماً الخ: نقل ذلك في الحلبة عن بعض المتأخرين من الشافعية، وتبعه غلبه في البحر وغيره... انظر رد المختار ج ۱ ص ۹۷، ۹۸.

(۲) اوگورئ: رد المختار ج ۱ ص ۹۸

(۳) قال في الدر ج ۱ ص ۹۸، ۹۷: وأما الموقوف على من يتطهر به ومنه ماء المدارس فحرام. قال في رد المختار ج ۱ ص ۹۸: قوله (فحرام) لأن الزيادة غير مأذون بها لأنه إنما يوقف ويساق لمن يتوضأ الوضوء الشرعي ولم يقصد إباحتها لغير ذلك حلية. وينبغي تقييده بماء ليس بجار كالذي في الصهرج أو حوض أو نحو إبريق أما الجاري كماء مدارس دمشق وجوامعها فهو من المباح كماء النهر كما أفاده الرحمتي.

(۴) المجموع ج ۲ ص ۱۹۰

(۵) المغني لابن قدامة ج ۱ ص ۱۴۲، فصل: وان زاد على المد في الوضوء والصاع في الغسل جاز.

(۶) سنن ابن ماجة. كتاب الطهارة. باب ما جاء في القصد في الوضوء وكراهية التعدى فيه، رقم ۴۲۵. هم دغه شان اوگورئ. مسند احمد ج ۲ ص ۲۲۱، مسند عبدالله بن عمرو رقم (۷۰۶۵).

یعنی: رسول الله ﷺ په سیدنا سعد رضی الله عنه باندې ورتیر شو، هغوی اودس کولو، رسول الله ﷺ اوفرمايل دا څنگه اسراف دي؟ سعد رضی الله عنه عرض اوکړو ایا په اودس کښ هم اسراف وي؟ رسول الله ﷺ اوفرمايل: اگر چه ته په جاری نهر باندې اودس ولې نه کوې.

د سیدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنهما نه روایت دي: ﴿رَأَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلًا يَكُونُ، فَقَالَ: لَا تُشْرَفُ، لَا تُشْرَفُ﴾ (۱) یعنی: رسول الله ﷺ یو سړې په اودس کولو باندې اولیدو، وې

فرمايل چه اسراف مه کوه، اسراف مه کوه. والله سبحانه وتعالى اعلم
د اودس په اندامونو کښ د تثلیث فی الغسل حکم د اودس په اندامونو کښ درې کرته د وینځلو حکم ورکولې شی. په دې کښ د فرض او سنت په تعیین کښ اختلاف دي.
یو قول دا دي چه یو کړت وینځل فرض دی، دویم کړت وینځل سنت دی، او دریم کړت وینځل د هغې د تکمیل دپاره دی.

یو قول دا دي چه اول کړت وینځل خو فرض دی، باقی دواړه کرته سنت دي.
یو قول دا دي چه دویم کړت وینځل سنت دی او دریم کړت نقل دی.
یو قول د دي برعکس دي چه دویم کړت وینځل نقل او دریم کړت وینځل سنت دی.
د ابوبکر الاسکافی رحمه الله نه نقل دی چه درې واپه کرته وینځل فرض دی.

علامه ابن الهمام رحمه الله په فتح القدر کښ لیکلي دي چه ﴿الحق هو ان مجهوم الثانية والثالثة سنة واحدة﴾ یعنی دویم کړت او دریم کړت د دواړو مجموعه سنت ده. هم دا خبره صاحب بحر اختیار کړې ده

صاحب د السراج الوجاه فرمائي چه اول کړت خو وینځل فرض دی او دویم او دریم کړت وینځل ئې سنت مؤکده دی. (۲) والله اعلم

ایا تثلیث سنت نه دي؟ علامه ابن العربي رحمه الله په احکام القرآن کښ ذکر کړې دي چه د امام مالک رحمه الله په نزد تثلیث فی نفسه مسنون نه دي، بلکه دا تثلیث د استیعاب په غرض سره مشروع دي. هم دا وجه ده چه امام مالک رحمه الله یو عدد ته هم مسنون نه دي وئيلي. (۳) خو د ابن العربي رحمه الله دا قول قابل تسلیم نه دي، ځکه چه اول خو جمهور علماء هم دا فرمائي چه نفس تثلیث فی الغسل مسنون دي.

ددې نه علاوه په حدیث شریف کښ چه هر کله دا وضاحت دي چه رسول الله ﷺ د اودس اندامونه یو یو کړت هم وینځلې دي نو ظاهره هم دا ده چه دا اودس به استیعاب سره وي، ځکه چه که د وېښته برابر ځانې هم اوج پاتې شوې وي نو اودس نه کیږي او په دې سره به مونږ صحیح نه وي

(۱) سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما جاء في القصد في الوضوء وكراهية التعدد فيه رقم ۴۲۴.

(۲) اوکوزنی: السعایة ج ۱ ص ۱۳۱، البحث الخامس

(۳) اوکوزنی: احکام القرآن لابن العربي ج ۲ ص ۵۸۲، المسألة الثامنة والاربعون

بیا په مضمضه او استنشاق کښن بالاتفاق تثلیث مستحب دي، حال دا چه په مضمضه او استنشاق کښن په یو کرک استیعاب حاصلیدل یقیني دي، که تثلیث في نفسه خپله یو امر مستحب او مستحسن بالذات نه وي نو دلته به تثلیث ولي وي (۱)

۲) باب لَا تُقْبَلُ صَلَاةٌ بِغَيْرِ طَهْوَرٍ

د مخکښ باب سره مناسبت: امام بخاری رحمته الله علیه د مخکښ باب (باب ما جاء في الوضوء) نه د اودس فرضیت ثابت کړې وو او په دې باب کښن دا بیانوی چه اودس د مانځه دپاره شرط دي او په دې کښن د چا هیڅ اختلاف نشته.

د ترجمه الباب مقصد: هم د دې ځاني نه د ترجمه الباب مقصد هم واضح شو چه امام بخاری رحمته الله علیه د ذکر سوی باب نه د اودس فرضیت یا د اودس شرطیت ثابتول غواړي (۲)
د حدیث شریف نه د ترجمه الباب انعقاد: دلته امام بخاری رحمته الله علیه د یو حدیث ټکره د ترجمه الباب په طور ذکر کړې ده، کومه چه امام مسلم، امام ترمذی او امام ابن ماجه رحمته الله علیهم د سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما او امام ابوداؤد، امام نسائی او ابن ماجه رحمته الله علیهم د سیدنا اسامه بن عمیر هذلي رضی الله عنه نه نقل کړې ده. (۳)

د هغې یوه ټکره خو دلته امام بخاری رحمته الله علیه ذکر کړې ده (لَا تُقْبَلُ صَلَاةٌ بِغَيْرِ طَهْوَرٍ) او دویمه ټکره (لَا يَقْبَلُ اللَّهُ مَدْعَةً مِنْ غُلُولٍ) نې په کتاب الزکاة کښن نقل کړې ده. (۴)

او دا خبره د امام بخاری رحمته الله علیه د اصول مطرده نه ده چه هغه د ترجمه الباب په طور کله کله لفظ حدیث هم راوړی، چه د هغې مطلب دا وی چه حدیث في نفسه ثابت دي، اگر چه د امام بخاری رحمته الله علیه د شرط مطابق نه دي. (۵)

(لَا تُقْبَلُ صَلَاةٌ بِغَيْرِ طَهْوَرٍ) قاضی عیاض رحمته الله علیه فرماني چه دا حدیث د وجوب طهارت په سلسله کښن نص دي. د فرض مونځ دپاره د دې په وجوب کښن هیڅ اختلاف نشته (۶)
خو ابو عبدالله ابی رحمته الله علیه په دې باندې اشکال کړې دي چه په حدیث کښن اودس د قبول دپاره شرط دي او قبول اخص دي د صحت په مقابله کښن او کوم چه د اخص دپاره شرط وی نو ضروري نه ده چه هغه دي د اعم دپاره هم شرط وی، دلته قبول اخص دي، ځکه چه د دې

(۱) اوگورئ: فضل الباری ج ۲ ص ۲۰۷

(۲) اوگورئ: الكنز المتواری فی معادن لامع الداراری وصحیح البخاری ج ۳ ص ۸

(۳) اوگورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة، رقم ۵۳۵، وجامع الترمذی، فاتحه کتاب الطهارة، باب ما جاء: لَا تُقْبَلُ صَلَاةٌ بِغَيْرِ طَهْوَرٍ رقم ۱، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب لَا يَقْبَلُ اللَّهُ صَلَاةً بِغَيْرِ طَهْوَرٍ، رقم ۲۷۲، هم دغه شان اوگورئ: سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء، رقم ۱۳۹، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب لَا يَقْبَلُ اللَّهُ صَلَاةً بِغَيْرِ طَهْوَرٍ، رقم ۲۷۱.

(۴) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۵، رقم الباب ۲ ج ۱ ص ۱۸۹، رقم الباب ۷.

(۵) اوگورئ: مقدمة لامع الداراری (الکنز المتواری) ج ۱ ص ۳۵۱

(۶) اوگورئ: اکمال المعلم ج ۲ ص ۱۰

معنی ده. حصول الثواب علی الفعل او "صحت" اعم دې، ځکه چه ددې معنی ده: ﴿وقوم الفعل مطابقا لامر﴾ لهذا هر مقبول صحیح دې، دغه شان د دې برعکس د هر صحیح مقبول کیدل ضروری نه دی، دلته د شرط طهارت د انتفاء سره چه د کوم خیز نفی کیږي هغه قبول دې صحت نه دی او چه هر کله صحت منتفی شوې نه دې نو د حدیث نه به په وجوب طهارت باندې استدلال هم صحیح نه وی. (۱)

د دې اشکال جواب دا دې چه د لفظ قبول حقیقی او اصل معنی ده ﴿ثمرة وقوم الطاعة مجزئة رافعة لبالي الذمة﴾ یعنی داسې اطاعت کوم چه کافی وی او د ذمه نه انسان بری کړي، په هغې چه کومه ثمره مرتب کیږي هغې ته قبول وئیلې شی او د طاعت کافی کیدل او د هغې رافع للذمة کیدل په دې خبره باندې موقوف دی چه هغه شرائط او ارکان لره جامع وی، د طاعت شرائط او ارکان لره جامع کیدل د هغې د موجب کافی کیدو مظنه دي، بل طرف ته صحت مظنه قبول دي. نو چونکه صحت مظنه قبول دي او قبول په صحت باندې مرتب کیږي. په دې وجه قبول وئیلو سره دلته د صحت معنی مراد اخستلې شوې ده. (۲)

حاصل د دې دا دې چه: د قبول دوه قسمونه دي.

یو دا چه ﴿ان يكون الشيء مستجمعا للارکان والشرائط﴾ یعنی د یو خیز ټولو ارکانو او شرطونو لره جامع کیدل. صحت او اجزاء د هغې مترادف دی هم دې ته قبول اجابت وئیلې شی. (۳)

دویم دا چه ﴿كون الشيء يترتب عليه من وقوعه عند الله جل ذكره، موقفاً للرضاء، ويترتب عليه الثواب والدراجات﴾ یعنی د یو خیز د الله پاک په نزد د هغه د رضا په مقام باندې واقع کیدل، په څه باندې چه ثواب او د درجاتو او چټولې مرتب وی.

دا دویمه مرتبه د اولي مرتبې نه وروستو ده. هم دې ته قبول اثابت وئیلې شی. (۴)

لفظ قبول د شارع په نطق کیش د دواړه قسم معانی دپاره مستعمل شوې دي، پس د سیده غنسه رحمها مرفوع روایت دي ﴿لا يقبل الله صلاة حائض الا بخماره﴾

(۱) اوگورئ: اکمال المعلم ج ۲ ص ۷

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵

(۳) انظر: تعليقات الشيخ الكاندهلوی رحمه الله تعالى علی بذل المجهود ج ۱ ص ۳۵۸. کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء

(۴) د تفصیل دپاره اوگورئ: معارف السنن ج ۱ ص ۲۹، ۳۰. ابواب الطهارة، باب ما جاء: لا تقبل صلاة بغیر طهور ... هم دغه شان اوگورئ: تعليقات شيخ الحديث رحمه الله عليه علی بذل المجهود. ج ۱ ص ۳۵۸. کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء.

(۵) سنن ابی داؤد، کتاب الصلوة، باب: المرأة تصلي بغیرخمار، رقم (۶۴۱)، وسنن الترمذی ابواب الصلاة، باب ما جاء لا تقبل صلاة المرأة الحائض الا بخمار، رقم (۶۷۷)، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب: اذا حاضت الجارية لم تصل الا بخمار، رقم (۶۵۵)، ومسند احمد ۱۵۰۱۶، رقم: (۲۵۶۸۲).

یعنی الله پاک د بالغې زنانه مونځ بغير د لوڼې خادر نه نه قبلوی. دلته قبول په معنی د سخت دي.

هم دغه شان د رسول الله ﷺ ارشاد دي (من ان عرفا فساله عن شی لم تقبل له صلاة اربعین لیلة) (۱) یعنی څوک چه یو نجومی ته لار شی او د هغه نه تپوس او کړی نو د هغه د څلویښتو ورځو مونځونه نه قبلېږی.

دلته د (قبول) نه مراد د دي معنی اخص ده، په دي معنی کښ د سیدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنهما ارشاد دي (لان تقبل صلاة واحدة احب الی من جمیع الدنیا) (۲) یعنی که زما یو مونځ هم د قبول درجه بیا مومی زما په نزد دا د ټولې دنیا نه غوره دي.

دلته اختلاف دا دي چه د قبول حقیقی معنی څه ده؟ حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د قبول حقیقی معنی هغه ده کومه چه د (عراف) والا حدیث کښ تیره شوه او په (لا تقبل صلاة بغير

طهور) کښ معنی مجازی ده او په دي حدیث کښ معنی مجازی مراد ده. (۳) او علامه شبیر احمد عثمانی رحمه الله د دي برعکس په ترجمة الباب والا حدیث کښ قبول په معنی حقیقی او د عراف والا حدیث کښ قبول په معنی مجازی باندې د مراد کیدو قائل دي. (۴)

د قبول حقیقی معنی څه ده؟ او مجازی څه ده؟ د دي خبرې نه قطع نظر کولو سره دا خبره متعین ده چه دلته بالاجماع قبول اجابت مراد دي (۵)، چه د هغې مطلب دا دي چه بغير اودس نه به مونځ نه صحیح کیږی. والله اعلم

قوله: بغير طهور: طهور په ضمی د طاء سره حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی:

(۱) صحیح مسلم. کتاب السلام. باب تحریم الکهانة واتیان الکهان. رقم ۵۸۲۱. ومسند احمد ج ۴ ص ۶۸ حدیث بعض ازواج النبی ﷺ ۱۶۷۵۵. و ج ۵ ص ۳۸۰. رقم ۲۳۶۱۰

(۲) انظر: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵. هذا ولم اجد هذا الاثر فی المرجع التي عندنا عن عبدالله بن عمر رضی الله عنهما هذا اللفظ. نعم قد اخرج ابن عساکر بسنده. قال دخل سائل الی ابن عمر. فقال لاینه: اعطه دینارا. فاعطاه. فلما انصرف قال ابنه: تقبل الله منك یا ابتاه! فقال: لو علمت ان الله تقبل منی سجدة واحدة او صدقة درهم لم یکن غائب احب الی من الموت، تدری ممن یتقبل الله؟ انما یتقبل الله من المتقین. انظر الدر المنثور ج ۲ ص ۲۷۴.

وقد اخرج ابن ابی حاتم بسنده عن ابی الدرداء رضی الله عنه قوله: لان استیقن ان الله قد تقبل منی صلاة واحدة احب الی من الدنیا وما فیها، ان الله یقول: انما یتقبل الله من المتقین. انظر: تفسیر ابن کثیر ج ۱ ص ۴۳. والدر المنثور ج ۲ ص ۲۷۳، ۲۷۴.

(۳) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵

(۴) فتح الملم ج ۱ ص ۵۸۷، ۵۸۸. کتاب الطهارة، باب وجوب الطهارة للصلاة.

(۵) اوگوری: تعلیقات شیخ الحدیث علی بذل المجهود ج ۱ ص ۳۵۸

«والبرايه ما هوام من الوضوء والغسل» (۱) یعنی د طهور نه عمومی معنی مراد ده، اودس هم ممکن دي او غسل هم، گویا دا بیانول مقصود دی چه که حدث اصغری نو د هغې ازاله او که حدث اکبر وی نو د هغې ازاله د مانځه دپاره ضروری ده، د یو حدث په موجودگي کښ هم مونځ صحیح نه دي.

علامه شبیر عثمانی رحمته الله نور هم په عموم سره فرمائی: «والبرايه ما هوام من الوضوء والغسل والتيمم» (۲)، یعنی د طهور نه عام مراد دي، که اودس وی یا غسل وی یا تیمم وی، په دي

کښ به د یو نه بغير هم مونځ مقبول او صحیح نه وی. والله اعلم
 ۱۳۵: «حَدَّثَنَا اِسْحَاقُ بْنُ اِبْرَاهِيْمَ الحَنْظَلِيُّ قَالَ اَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ اَخْبَرَنَا مَعْمَرُ عَنْ هَمَّامٍ مِّنْهُ اَنَّهُ سَمِعَ اَبَا هُرَيْرَةَ (۳) يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تُقْبَلُ صَلَاةٌ مِّنْ اَحَدٍ حَتَّى يَتَوَضَّأَ قَالَ رَجُلٌ مِّنْ حَضَرَمَوْتَ مَا اَلْخَدْتُ يَا اَبَا هُرَيْرَةَ قَالَ فَسَاءَ اَوْ ضَرَّاهُ» (۴۵۵۴)

رجال الحديث

- ① اسحاق بن ابراهيم حنظلي: دا مشهور محدث او فقيه اسحاق بن راهويه رحمته الله دي. د هغوی حالات په کتاب العلم کښ د «باب لفعل من علم وعلم» لاندې تیر شوي دي. (۴)
- ② عبد الرزاق: دا امام ابوبکر عبد الرزاق بن همام صنعاني رحمته الله دي، د هغوی حالات په کتاب الايمان «باب الصلاة من الايمان» د لاندې تیر شوي دي. (۵)
- ③ معمر: دا امام معمر بن راشد ازدي رحمته الله دي، د هغوی مختصر حالات په «بده الوسی» د شپږم حدیث د لاندې (۶)، او په لېشان تفصیل سره په کتاب العلم «باب کتابة العلم» د لاندې تیر شوي دي. (۷)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۴

(۲) فتح الملهم ج ۱ ص ۵۸۹

(۳) قوله: ابا هريرة رضى الله عنه الحديث: اخرجه البخارى ايضا فى صحيحه ج ۲ ص ۱۰۲۸، كتاب الحيل، باب فى الصلاة رقم ۹۵۴، ومسلم فى صحيحه، كتاب الطهارة باب وجوب الطهارة للصلاة، رقم ۵۳۷، وابوداؤد فى سننه، فى كتاب الطهارة، باب فرض الوضوء، رقم (۶۰)، والترمذى فى جامعه، ابواب الطهارة، باب ما جاء فى الوضوء من الريح، رقم (۷۶) واحد فى مسنده ج ۲ ص ۲۰۸، رقم ۸۰۶۴، ج ۲ ص ۳۱۸، رقم ۸۲۰۶، وعبد الرزاق فى مصنفه ج ۱ ص ۱۳۹، كتاب الطهارة، باب الوضوء من الحدث، رقم (۵۳۰)

(۴) كشف الباری ج ۳ ص ۴۲۸

(۵) كشف الباری ج ۲ ص ۴۲۱

(۶) كشف الباری: ۴۶۵، ۴۶۶.

(۷) كشف الباری ج ۴ ص ۳۲۱

⑦ همام بن منبه: دا همام بن منبه بن کامل بن سیح یمانی صنعانی ابن اوی رضی اللہ عنہ دی. د هغوی حالات په کتاب الایمان «باب الصلاة من الایمان» د لاندې (۱) او بیا کتاب العلم «باب کتابه العلم» د لاندې تیر شوي دي. (۲)

⑧ سیدنا ابو هريره رضی اللہ عنہ. د ابو هريره رضی اللہ عنہ تفصیلی حالات په کتاب الایمان «باب امور الایمان» د لاندې تیر شوي دي. (۳)

قوله: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تُقْبَلُ صَلَاةٌ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَتَوَضَّأَ ترجمه: رسول الله ﷺ فرمائی: چه چاته بهی اودسی اورسیری نو د هغه مونځ نه قبلیری ترڅو پورې چه تې اودس نه وی کړې دلته «لا تقبل» په صیغه دمجهول راغلي دي او په کتاب الحیل کښ «لا يقبل» راغلي دي. (۴)

د دې حدیث نه معلومه شوه چه بغیر د اودس نه مونځ نه قبلیری، خو دلته دي دا خبره هم په ذهن کښ اوساتلې شی چه اودس د مانځه د ضحت په شرطونو کښ یو شرط دي، لهذا د مانځه د صحیح کیدو دپاره د اودس او طهارت سره د نور شرطونو پوره کیدل هم ضروری دي. د جنازې د مانځه دپاره طهارت: په حدیث شریف کښ چه دا راغلي دي چه بغیر د اودس نه مونځ نه قبلیری، د فرائضو په باره کښ خو اتفاق دي، خو د جنازې د مانځه دپاره هم اودس شرط دي یا نه؟ په دې کښ لږ شان اختلاف دي. د جمهور علماء کرامو په نزد د طهارت شرط د هر قسمه مونځونو دپاره دي، که فرائض وی یا د جنازې مونځ وی یا د اخرونو مونځ وی. خو د امام شعبی او محمد بن جریر طبری رضی اللہ عنہ نه منقول دي چه هغوی د جنازې د مانځه دپاره اودس نه شرط کوی. (۵)

(۱) کشف الباری ج ۲ ص ۴۲۸

(۲) کشف الباری ج ۴ ص ۳۱۷

(۳) کشف الباری ج ۱ ص ۶۵۹

(۴) اوگوری: صحیح البخاری ج ۲ ص ۱۰۲۸، کتاب الحیل. باب فی الصلاة رقم ۶۹۵۴

(۵) قال ابن رشد رحمه الله: فاتفق المسلمون على أن الطهارة شرط من شروط الصلاة لمكان هذا وإن كانوا يختلفوا هل هي شرط من شروط الصحة أو من شروط الوجوب ولم يختلفوا أن ذلك شرط في جميع الصلوات إلا في صلاة الجنازة وفي السجود أعني سجود التلاوة فإن فيه خلافا شاذاً. والسبب في ذلك الاحتمال العارض في انطلاق اسم الصلاة على الصلاة على الجنازة وعلى السجود فمن ذهب إلى أن اسم الصلاة ينطلق على صلاة الجنازة وعلى السجود نفسه وهم الجمهور اشترط هذه الطهارة فيهما ومن ذهب إلى أنه لا ينطلق عليهما إذ كانت صلاة الجنازة ليس فيها ركوع ولا سجود وكان السجود أيضاً ليس فيه قيام ولا ركوع لم يشترط هذه الطهارة فيهما. بداية المجتهد ج ۱ ص ۴۱، الباب الخامس في معرفة الأفعال التي تشترط هذه الطهارة في فعلها.

دا حضرات فرمائی چہ دے دپارہ طہارت پہ دے وجہ شرط نہ دے خکہ چہ ہفہ صلاۃ نہ دے بلکہ د مے دپارہ دعا او استغفار دے.

جمہور علماء ارشاد فرمائی چہ صلاۃ الجنائزہ صلاۃ دے او دے دلیل دا دے چہ رسول اللہ ﷺ پہ دے باندے د صلاۃ اطلاق کرے دے. بلہ دا چہ پہ دے کب د صلاۃ خصائص موندلے شی، پس پہ دے کب تکبیر تحریمہ دے، تسلیم دے، قیام دے، استقبال قبلہ دے، بس صرف رکوع او سجود پکین نہ موندلے کیری چہ یو جاہل پہ دے غلطی کب اختہ نہ شی چہ دا د مے اطاعت او عبادت کولے شی، او د بعض علماء کرامو پہ نزد خو پکین قراءت ہم ضروری دے. (۱)

د سجده تلاوت دپارہ طہارت : د سجده تلاوت دپارہ د جمہورو پہ نزد طہارت شرط دے. امام ابن ابی شیبہ رحمہ اللہ پہ صحیح سند سرہ د امام شعبی رحمہ اللہ (۲) او پہ حسن سند سرہ د عبد الرحمن سلمی رحمہ اللہ نہ نقل کرے دی چہ طہارت شرط نہ دے. (۳)

ہم دا خبرہ د سیدنا ابن عمر رحمہ اللہ نہ منقول دہ، پس امام بخاری رحمہ اللہ پہ «ابواب سجود القرآن» کب لیکلے دی : «کان ابن عمر یسجد علی غیر الوضوء» (۴) صرف د ابو محمد اصیلی پہ نسخہ کب «علی وضوء» واقع شوے دے، خو دا نسخہ مرجوح دہ. (۵)

امام ابن ابی شیبہ رحمہ اللہ د سیدنا ابن عمر رحمہ اللہ نہ نقل کرے دی چہ ہغوی بہ پہ سفر کب وو، پہ لارہ کب بہ کوز شو متیازی بہ ئے او کرے، بیا بہ ئے پہ سورئی باندے سوریدو سرہ کلام پاک

(۱) اختلف الناس فی القراءة فی صلاۃ الجنائزہ. فقال مالک وابوحنیفہ : لیس فیہا قراءة انما هو الدعاء. وقال الشافعی : یقرأ بعد التکبیرۃ الاولی بفاتحة الكتاب. وبہ قال احمد وداؤد. بدایۃ المجتہد ج ۱ ص ۲۳۵. الباب الخامس فی الصلاۃ علی الجنائزہ. الفصل الاول فی صفة صلاۃ الجنائزہ. المسألة الثانية. (۲) حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، عَنْ زَكَرِيَّا، عَنِ الشَّعْبِيِّ، قَالَ: فِي الرَّجُلِ يَقْرَأُ السَّجْدَةَ وَهُوَ عَلَى غَيْرِ وَضوءٍ. قَالَ: يَسْجُدُ حَيْثُ كَانَ وَجْهَهُ. المصنف لابن أبي شيبه ج ۳ ص ۴۱۰. كتاب الصلاة. باب في الرجل. يسمع السجدة. وهو على غير وضوء. رقم (۴۳۵۷)

(۳) قال الحافظ رحمه الله في فتح الباری ج ۲ ص ۵۵۴. كتاب سجود القرآن. باب سجود المسلمين مع المشركين : لم يوافق ابن عمر أحد على جواز السجود بلا وضوء إلا الشعبي أخرجه ابن أبي شيبة عنه بسند صحيح وأخرجه أيضا بسند حسن عن أبي عبد الرحمن السلمي أنه كان يقرأ السجدة ثم يسلم. (قال محققه كذا في الاميرية والمخطوطة. ولعل الصواب، ثم يسجد ... بدل ... ثم يسلم وهو على غير وضوء، الى غير القبلة وهو يمشی. يومي ايماء.

قلت : لم اجد في المصنف لابن أبي شيبة شيئا عن ابي عبد الرحمن فيما رجعت اليه. نعم وجدت عنده : عن ابي عبد الرحمن قال : كان يقرأ السجدة وهو على غير القبلة. وهو يمشی فيؤمى براسه. ثم يسلم.

انظر : المصنف ج ۳ ص ۴۱۱. كتاب الصلاة. باب الرجل يقرأ السجدة وهو على غير القبلة. رقم ۴۳۶۰. و لس هناك رواية ثبت فيها عن ابي عبد الرحمن السلمي انه كان يقرأ السجدة وهو على غير وضوء. والله اعلم (۴) صحيح البخاری ج ۱ ص ۱۴۶. كتاب سجود القرآن. باب سجود المسلمين مع المشركين.

(۵) او گورے فتح الباری ج ۲ ص ۵۵۳. كتاب سجود القرآن. باب سجود المسلمين مع المشركين.

لوستلو او چه کله به آیت سجده راغلو نو سجده به ئې کوله. (۱)

خو امام بیهقی رحمته الله علیه د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما نه نقل کړی دی چې: «لا یسجد الرجل الا هو طاه» (۲) دا په ظاهره کښ په حدیث اکبر یا اختیار باندې محمول دې او ابن ابی شیبه چه کوم نقل کړې دې هغه په حدیث اصغر یا حالت اضطرار باندې محمول دې.

حاصل دا چه سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما به د سجده تلاوت دپاره اودس کول ضروری نه گنرلو. جمهور علما کرام فرمائی چه هر کله د مانځه دپاره اودس شرط دې نو د سجدي دپاره به خو په طریقه اولی شرط وی، ځکه چه سجده خو د مانځه ډیر اهم رکن دې، رسول الله صلی الله علیه و آله

فرمائی: «اقراب ما یكون العبد من ربه وهو ساجد» (۳) خو د نورو حضراتو د طرف نه علامه ابن تیمیة رحمته الله علیه وغیره فرمائی چه که د مانځه دپاره شرط دې نو د دې نه دا څنگه لازمه شوه چه د بعض صلاة یعنی د سجده تلاوت دپاره هم شرط وی، کیدي شی چه د کل دپاره خو شرط وی خو د جزء دپاره شرط نه وی. (۴) د دې دلیل دا دې چه په صحیح بخاری کښ دی:

«أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَجَدَ بِالنَّجْمِ وَسَجَدَ مَعَ الْمُسْلِمِينَ وَالنَّبِيَّ كُنَّ وَالْحَبْلُ وَالْإِنْسُ» (۵) یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله د سورة نجم آیت سجده تلاوت کړو او سجده ئې اوکړه، رسول الله صلی الله علیه و آله سره ټولو مسلمانانو، مشرکانو او جن او انس سجده اوکړه. د دې نه داسې استدلال کړي شوي دي چه دا ډیره بعیده ده چه دا ټول حضرات دې په اودس کښ وي، هم دغه شان د ابن عمر رضی الله عنهما راوایت دې چه:

«كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ عَلَيْنَا الشُّوْرَةَ فِيهَا السُّجْدَةُ فَيَسْجُدُ وَنَسْجُدُ حَتَّى مَا يَجِدُ أَحَدُنَا مُؤْمِنًا جَنَّتْهُ» (۶)

یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله به مونږ ته د سجدي والا یو آیت کریمه تلاوت فرمائیلو سره سجده کوله نو هغوی سره به مونږ هم سجده کوله، تردې چه کله به داسې کیدل چه په مونږ کښ به

(۱) المصنف لابن ابی شیبه ج ۳ ص ۴۰۹، کتاب الصلاة، باب فی الرجل یسمع السجدة وهو علی غیر وضوء رقم ۴۳۵۴.

(۲) السنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۹۱، کتاب الطهارة، باب استحباب الطهر للذكر والقراءة، و جزء ۲ ص ۳۲۵، کتاب الصلاة، باب لا یسجد الا طاهرا.

(۳) صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب ما یقال فی الركوع والسجود، رقم ۱۰۸۳، وسنن النسائی، کتاب الصلاة، باب اقرب ما ینکون العبد من الله عزوجل، رقم ۱۱۳۸، وسنن ابی داؤد، کتاب الصلاة، باب فی الدعاء فی الركوع والسجود، رقم ۸۷۵.

(۴) اوگوری: مجموع الفتاوی لشیخ الاسلام ابن تیمیة ج ۲۱ ص ۱۴۱، قسم الفقه، مسالة ما تجب له الطهارتان: الفسل والوضوء.

(۵) صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۴۶، کتاب سجود القرآن، باب سجود المسلمين مع المشرکین رقم ۱۰۷۱.

(۶) صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۴۶، کتاب سجود القرآن، باب من سجد بسجود القاری رقم ۱۰۷۵.

بعضو ته د تندې د کيخودلو ځانې هم نه ملایدو.
د دې نه داسې استدلال کړې شوې دې چې د سيدنا ابن عمر رضي الله عنهما په باره کښ شاته تیر شو چې هغوی به بغیر د اودس نه سجده تلاوت کوله، چې هر کله د ابن عمر رضي الله عنهما په شان فقیه او د رسول الله ﷺ د سنتو سره سخت محبت کونکی صحابی دا حال دې نو یقیناً نورو صحابه کرامو رضي الله عنهم به هم دا لازم نه گنله. (۱)

خو د جمهورو د طرف نه دا وئیلی کیدې شی چې ظاهره هم دا ده چې صحابه کرام رضي الله عنهم به په اودس کښ د رسول الله ﷺ په مجلس کښ کیناستل، سجده تلاوت ته چې د مانځه د سجدې سره کوم مشابعت حاصل دې د هغې د وجې نه به صحابه کرام رضي الله عنهم د هغې دپاره هم د اودس اهتمام فرمائیلو، چې د هغې تائید د ابن عمر رضي الله عنهما د اثر نه کیږي کوم چې مونږ شاته ذکر کړې

دې «لایسجد الرجل الا هو طاهر» (۲)

خپله به د سيدنا ابن عمر رضي الله عنهما فعل د جمهور صحابه کرامو رضي الله عنهم د فعل نه د جدا کیدو د وجې نه یو اجتهادی عمل گنلې شی، چې په هغې باندې د رسول الله ﷺ تقریر ثابت نه دې، په دې وجه د دې نه استدلال او احتجاج صحیح نه دې. (۳) والله اعلم

قوله: قَالَ رَجُلٌ مِنْ حَضَرَمَوْتَ: د حضرت موت یو سړی ټپوس او کړو!

د «رجل» نه مراد څوک دې؟ نوم ئې معلوم نه شو خو دومره راغلې دی چې دا یو باندی سړې وو. (۴)

قوله: حضر موت: دا لفظ د حاء مهمله په فتحه، د ضاد معجمه په سکون، د رائي مهمله په فتحې، د میم په فتحې او د واؤ په سکون سره دې. په اخر کښ تاء مشناه من فوق ده. (۵)
دا د عدن «یمن» په مشرق کښ د بحر العرب په غاړه باندې یوه فراخه زمکه ده، د دې نه چاپیره ډیره زیاته شپه ده، دې علاقې ته احقاف وئیلی شی، هم دلته د سيدنا هود عليه السلام قبر مبارک دې (۶)

قوله: مَا الْحَدَّثَ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ: ای ابوهریره رضي الله عنه حدیث څه څیز دې؟

(۱) د تفصیل دپاره اوگورئ: مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیة ج ۲۱ ص ۱۳۹ - ۱۴۷، قسم الفقه، مسأله ما تجب له طهارتان الغسل والوضوء

(۲) السنن الکبری ج ۱ ص ۹۱، طبع قدیم، و ج ۱ ص ۱۴۷، رقم ۴۲۷، تحقیق محمد عبد القادر عطاء، کتاب الطهارة باب استحباب الطهر للذكر والقراءة و ج ۲ ص ۲۲۵، طبع قدیم، و ج ۲ ص ۴۶۱ تحقیق محمد عبد القادر عطاء، کتاب الصلاة، باب لا یسجد الا طاهرا رقم (۳۷۷۵).

(۳) علامه ظفر احمد عثمانی رحمته الله په یو بل انداز سره د جمهور د مسلک ترجیح ثابت کړې ده، فلیراجع الیه للتفصیل: اعلاء السنن ج ۷ ص ۲۲۵، ۲۲۶، باب سجود التلاوة وما يتعلق به.

(۴) هدی الساری ۳۹۰، مطبوعه دار السلام ریاض

(۵) اوگورئ: المغنی: ۹۸، ومعجم البلدان ج ۲ ص ۲۶۹

(۶) اوگورئ: معجم البلدان ج ۲ ص ۲۷۰

چونکه لفظ «حدث» یو مشترک شان لفظ دې لکه چه «ریح» ته وئیلې شی، دغه شان په منکر خبره باندې هم وئیلې شی، په بدعات باندې ئې هم اطلاق کیږي او نااشنا خبرې ته هم «حدث» وئیلې شی، په دې وجه د سائل اشتباه پیدا شوه او هغه سوال اوکړو چه د «حدث» نه څه مراد دي؟

قوله: **قَالَ فَسَاءَ أَضْرَاطُ:** ابوهریره رضی الله عنه او فرمائیل چه دا فساء او ضراط ته وئیلې شی. «فساء» هغه هوا ده چه آواز ورسره نه وی، او «ضراط» هغه هوا ده چه آواز ورسره وی. (۱) سیدنا ابوهریره رضی الله عنه چه د حدث کوم تعریف کړې دي دا د حدث پوره او جامع مانع تعریف نه دي، بلکه دا د تعریف بالمثال د قبیل نه دي، لکه یو سړې تپوس اوکړی چه «مالا اسم؟» او په جواب کښ ورته اوئیلې شی چه «رید» نو د دې مطلب به دا وی چه د زید په شان الفاظ اسماء دي. هم دغه شان دلته هم د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه مقصد هم دا دي چه د «فساء» او «ضراط» په شان څیزونه ناقض وضوء دي او حدث دي. (۲) دا هم کیدې شی چه سیدنا ابوهریره رضی الله عنه اخف لره ذکر کولو سره په اغلظ باندې استدلال کړې وی او د هغې طرف ته ئې اشاره فرمائیلې وی. (۳)

حاصل دا چه «فساء» او «ضراط» چه هر کله ناقض الوضوء دي نو کوم چه د هغې نه اغلظ (یعنی واره او لوئې بول) دي هغه بدرجه اولی ناقض دي. علامه ابن بطال رحمه الله فرمائی چه اصل کښ داسې معلومیږي چه سائل د هغه احداث متعلق تپوس کړې وو کوم چه عاده په مانځه کښ واقع کیږي، او په مانځه کښ اکثر د «فساء» او «ضراط» تحقق کیږي، په دې وجه ئې د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه تذکره او فرمائیله. (۴) بعض علماء کرام فرمائی کیدې شی چه سیدنا ابوهریره رضی الله عنه ته دا معلومه وه چه دا سړې د نورو احداثو نه واقف دي، په دې وجه ئې هغه بیان نه کړل، خو دا خبره بعیده ده. (۵) بعض حضرات فرمائی چه سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د هغه احداث ذکر کړې دي کوم چه کثیر الوقوع دي. (۶) والله اعلم

(۱) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۴

(۲) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۵

(۳) پورته حواله او فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵

(۴) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۱۸

(۵) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵

(۶) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۵

۳) بَابُ فَضْلِ الْوُضُوءِ وَالْغَرِّ الْمُحَجَّلُونَ مِنْ أَثَارِ الْوُضُوءِ

اکثر روایات کتب (الغرامحجلون) مرفوع را غلی دی، په دې صورت کتب یا خو به دا وئیلې شی چه دلته اعراب حکاکی دی، پس په صحیح مسلم کتب روایت دی. (اتم الغرامحجلون) (۱) په دې صورت کتب به مطلب دا وی دا باب د اودس د فضیلت په باره کتب دی او دا باب د اودس د آثارو نه د سپینو تندو والا حضراتو د فضیلت په باره کتب دی.

یا (الغرامحجلون) مبتدا ده او (مفضلون علی غیرهم) یا د دې په شان بل تقدیر به ورله خبر جوړوو. (۲) دریم صورت دا دی چه (الغرامحجلون) مبتدا ده او (من اثار الوضوء) خبر دی. (۳) د بعض شارحینو قول علامه عینی رحمته الله نقل کړې دی چه د (الغرامحجلون) تعلق د ماقبل سره نه دی، ځکه چه دا د ترجمه الباب د لاندې داخل نه دی. (۴)

علامه عینی رحمته الله د داسې حضراتو تردید کړې دی او فرمائی چه دا نه صرف په ترجمه الباب کتب داخل دی بلکه په ترجمه الباب باندې صراحة دلالت کونکې هم دا لفظ دی، ځکه چه د حدیث مطابقت هم د دې سره دی. (۵)

خو د مستملې په روایت کتب (والغرامحجلون) دی، په دې صورت کتب به د دې عطف په (الوضوء) باندې وی او مطلب واضح دی (باب فضل الوضوء وفضل الغرامحجلون الخ) (۶)

او اصیلی خو په خپل روایت کتب دا صراحة ذکر کړې دی یعنی (باب فضل الوضوء وفضل الغرامحجلون) (۷)

د مخکین باب سره مناسبت : مناسبت ئې واضح دی چه په مخکین باب کتب دا بیان کړې شوې وو چه مونږ د اودس نه بغیر نه قبلېږی، په دې باب کتب ئې فضیلت بیانولې شی چه په هغې باندې قبولیت مرتب کیږی او د کوم په ذریعه چه دې امت ته په نورو امتونو باندې فضیلت ورکولې شی. (۸)

د ترجمه الباب مقصد : د ترجمه الباب نه د امام بخاری رحمته الله غرض هم واضح دی چه په دې باب سره هغوی د اودس فضیلت بیانول غواړی.

(۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجيل فی الوضوء رقم ۵۷۹.

(۲) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۷۱

(۳) پورته حواله

(۴) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۶

(۵) پورته حواله

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۶

(۷) پورته حواله

(۸) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۶

(١٣٦): حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ خَالِدٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هِلَالٍ عَنْ نَعِيمِ الْمُجْبَرِ قَالَ رَقِيتُ مَعَ أَبِي هُرَيْرَةَ (١) عَلَى ظَهْرِ الْمَسْجِدِ فَتَوَضَّأَ فَقَالَ إِنِّي سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِنَّ أُمَّتِي يُدْعَوْنَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ غُرًّا مُحَجَّلِينَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ فَمَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ أَنْ يَطِيلَ غُرَّتَهُ فَلْيَفْعَلْ

رجال الحديث

- ① يحيى بن بكير: دا أبو زكريا يحيى بن عبد الله بن بكير قرشي مخزومي مصري رحمته الله دي، د هغوى تذكره د **(بده الوسى)** د دريم حديث د لاندې تيره شوي ده. (٢)
 ② الليث: دا امام ليث بن سعد بن عبد الرحمن فهمي مصري رحمته الله دي، د هغوى حالات هم په **(بده الوسى)** كښ د دريم حديث د لاندې تير شوي دي. (٣)
 ③ خالد: دا خالد بن يزيد جمحي اسكندراني مصري رحمته الله دي، د هغوى كښت ابو عبد الرحيم دي. (٤)

هغه د سعيد بن ابى هلال، سليمان بن راشد، عطاء بن ابى رباح، عقبه بن نافع، مشي بن الصباح، محمد بن مسلم بن شهاب الزهري رحمته الله وغيره نه روايت كوي.
 هغوى نه په روايت كونكو كښ ليث بن سعد، حيوة بن شريح، بكر بن مضر، عبدالله بن لهيعة او مفضل بن فضاله رحمته الله وغيره حضرات دي. (٥)

امام ابو زرعة، امام نسائي، امام عجلي او يعقوب بن سفيان رحمته الله فرماني: **(ثقة)** (٦)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني **(لا بأس به)** (٧)

امام احمد رحمته الله فرماني: **(ثقة)** (٨)

(١) قوله: (ابى هريرة رضى الله عنه الحديث: اخرجه مسلم فى صحيحه فى كتاب الطهارة باب استحباب اطالة الغرة والتحجيل فى الوضوء، رقم ٥٨٠، واحمد فى مسنده ج ٢ ص ٣٣٤، رقم ٨٣٩٤، و ج ٢ ص ٤٠٠ رقم ٩١٨٤، و ج ٢ ص ٥٢٤، رقم ١٠٧٨٨.

(٢) كشف البارى ج ١ ص ٣٢٣

(٣) كشف البارى ج ١ ص ٣٢٤.

(٤) تهذيب الكمال ج ٨ ص ٢٠٨، ٢٠٩

(٥) د شيوخ او تلامذة د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ٨ ص ٢٠٩

(٦) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ٨ ص ٢١٠، و اكمال تهذيب الكمال ج ٤ ص ١٦٤، ١٦٥، التهذيب التهذيب ١٢٩١٣

(٧) الجرح والتعديل ج ٣ ص ٣٥٢، رقم (١٦١٩ و ٣٩١٢)

(٨) موسوعة اقوال الامام احمد فى رجال الحديث وعلله: ج ١ ص ٣٣٦، رقم ٩١٦٠ نقلا عن سؤالات ابى داؤد رقم ٢٥٤

امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ثقة ثبت منه، یعنی یزید بن سنان) (۱)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ثقیہ ثقة) (۲)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ثقیہ ثقة) (۳)

ابو سعید بن یونس رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (كان عالماً ثقیہاً مفتیاً) (۴)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ ہفہ پہ کتاب الثقات کتب ذکر کړې دې (۵)

په ۱۳۹ هجری کتب ئې په اسکندریه کتب وفات او شو (۲)، رحمه الله رحمة واسعة

② سعید بن ابی ہلال: دا ابو العلاء سعید بن ابی ہلال لیشی مصری مولی عروہ بن شمیم لیشی رحمۃ اللہ علیہ دې، وئیلی شی چہ دې په اصل کتب د مدینې منورې وو، د هغوی د والد ابو ہلال نوم مرزوق وو۔ (۷)

هغه د سیدنا انس بن مالک او سیدنا جابر بن عبد الله رضی اللہ عنہما نه مرسل روایت کوی۔

د هغوی نه علاوہ د زید بن اسلم، ربیعہ بن ابی عبد الرحمن، ابو حازم سلمہ بن دینار، عمرو بن مسلم، عون بن عبد الله، قتادہ، امام زہری، نافع مولی ابن عمر، یحیی بن سعید انصاری او نعیم المجرم رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ دیرو حضراتو نه روایت کوی۔

د هغوی نه په روایت کونکو کتب سعید مقبری (دا د هغوی نه مشر دې) خالد بن یزید مصری، عمرو بن الحارث، هشام بن سعد اللیث بن سعد، یحیی بن ایوب او یزید بن ابی حبیب رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ دی۔ (۸)

محمد بن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (كان ثقة ان شاء الله) (۹)

امام عجل رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ثقة) (۱۰)

امام ابن حزمہ، ابن عبد البر، امام دارقطنی، خطیب بغدادی او امام بیہقی رحمۃ اللہ علیہ د هغوی توثیق کړې دې۔ (۱۱)

(۱) اللعل الواردة فی احادیث النبویہ ج ۶ ص ۱۴۰، س: ۱۰۳۲

(۲) الکاشف ج ۱ ص ۳۷۰، رقم ۱۳۶۷

(۳) تقریب التہذیب ص ۱۹۱، رقم ۱۶۹۱

(۴) تہذیب الکمال ج ۸ ص ۲۰۹

(۵) کتاب الثقات ج ۶ ص ۲۶۵

(۶) تعلیقات تہذیب الکمال: ۲۱۰۸، نقلًا عن المعرفة والتاریخ ليعقوب بن سفيان ۱۲۰۱ و ۱۲۱

(۷) اوگورئ: تہذیب الکمال ج ۱۱ ص ۹۴، وتہذیب التہذیب ج ۴ ص ۹۵

(۸) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دپارہ اوگورئ: تہذیب الکمال ج ۱۱ ص ۹۵، ۹۶، وتہذیب التہذیب ج ۴ ص ۹۴، ۹۵

(۹) الطبقات الکبری ج ۷ ص ۵۱۴

(۱۰) معرفة الثقات للعجل ج ۱ ص ۴۰۶، رقم ۶۲۰، واکمال تہذیب الکمال ج ۵ ص ۳۶۵، رقم ۲۰۵۲

(۱۱) پورته حوالہ

ابن خلفون رحمہ اللہ ہغوی پہ خپل کتاب الثقات کتب ذکر کړې دی او لیکلې ئې دی : (۱) کان رجلا صالحا (۱)

ابن حبان رحمہ اللہ ہغوی لره په خپل کتاب الثقات کتب ذکر کړې دی . (۲)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی : (لاہاس بہ) (۳) ساجی رحمہ اللہ فرمائی : (صدوق) (۴)

خو امام احمد رحمہ اللہ فرمائی : (ما ادری ای شیء فی حدیثہ ، یغلط فی الاحادیث) (۵) یعنی ما ته معلوم نه ده چه د هغه په احادیثو کتب څه خبره ده ، هغوی په احادیثو کتب خلط کوی .

هم دغه شان امام ابو زرعہ رحمہ اللہ فرمائی : (خالد بن یزید البصری وسعيد بن ابی ہلال صدوقان ، ورہا وقفی قلبی من حسن حدیثہما) (۶)

یعنی : خالد بن یزید مصری او سعید بن ابی ہلال صدوق دی ، زما په زړه کتب د دوی دواړو د احادیثو د حسن کیدو په باره کتب شک راځی .

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی : (اعاف ان یكون بعضہا مراسیل عن ابن ابی فروة وابن سمان) (۷) یعنی ماته د دې خبرې ویره ده چه د هغوی بعض روایات مرسل دی کوم چه د ابن ابی فروہ او ابن سمان نه روایت دی .

ابن رجب رحمہ اللہ ددې تشریح کولو سره فرمائی : (أنه عرض حدیثہما علی حدیث ابن ابی فروة وابن سمان فوجدہ لیشبهہ ولا یشبهہ حدیث الثقات الذین یحدثان عنہم فخاف (ابو زرعہ) أن یكونا أخذ احادیث ابن

ابن فروة وابن سمان دلساۃ عن شیوخہما) (۸)

یعنی : ابو حاتم رحمہ اللہ د خالد بن یزید او سعید بن ابی ہلال رحمہ اللہ د بعض احادیثو د ابن ابی فروة او ابن سمان د احادیثو سره موازنه او کړه نو محسوس شوه چه دا احادیث هم د ابن ابی فروہ او د ابن سمان د احادیثو په شان دی او هغه ئې د هغه ثقاتو د احادیثو په شان بیا نه موندل د کومو نه چه دا دواړه عام طور روایت کوی ، په دې وجه ابو حاتم رحمہ اللہ سره ویره پیدا شوه چه خالد بن یزید او سعید بن ابی ہلال رحمہ اللہ به د ابن ابی فروہ او ابن سمان

(۱) پورته حواله

(۲) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۳۷۴ او رقم ۸۱۶۵

(۳) الجرح والتعديل ج ۴ ص ۷۱ ، رقم (۳۰۱/۵۴۲۰)

(۴) اکمال تہذیب الکمال ج ۵ ص ۳۶۵

(۵) پورته حواله

(۶) سؤالات البرذعی لابی زرعہ الرازی ص ۱۰۶ ، رقم ۸۰ ، والجامع فی الجرح والتعديل ج ۱ ص ۳۱۲ ، رقم ۱۵۵۸

او نقل عن السؤالات البرذعی لابی زرعہ ۳۶۱ .

(۷) شرح علل الترمذی لابن رجب ج ۲ ص ۷۶۷

(۸) شرح علل الترمذی لابن رجب ج ۲ ص ۷۶۸

احادیث اخستلې وی او د هغوی د واسطه ذکر کولو نه بغير به ئې د هغوی د شیو خو نه روایت کړې وی. (۱)

خو حقیقت دا دې چه سعید بن ابی هلال رضی الله عنه مطلقا ثقه راوی دې، د هغوی نه د اصول سته مصنفینو احتجاج کړې دې. (۲)

د امام احمد، امام ابو زرعه او ابو حاتم رضی الله عنه مقصد مطلقا د هغوی تضعیف نه دې، بلکه په بعض روایاتو کښ د علل خفيه بنودنه مقصود ده، داسې خلط خو عام طور د ثقاتو په روایتونو کښ موندلې شی، خومره ډیر ثقه راویان دی چه د هغوی په یو نه یو حدیث کښ څه خفی علت راوځي، بلکه د علل خفيه اصل میدان روایات الثقات دې، په داسې قسم کلام کښ مطلقا د هغوی تضعیف نه کېږي.

علامه ابن حزم رحمه الله ورته «لیس بالقوی» وئیلې دې. (۳) کیدې شی چه هغوی د امام احمد رحمه الله وغیره د کلام نه متاثر کیدو سره وئیلې وی خو د هغوی په مطلق تضعیف کښ د هغوی څوک سلف موجود نه دې. (۴)

پس حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی: «ثقة معروف، حدیثه فی الكتب الستة، قال ابن حزم وحده: ليس بالقوی» (۵)

یعنی دا معروف ثقه راوی دې چه په کتب سته کښ ئې احادیث موجود دی، صرف ابن حزم ځانله دا وئیلې دی چه دې قوی نه دې.

هم دغه شان حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: «لم ار لابن حزم فی تضعیفه سلفا» (۶) یعنی ماته د هغوی د تضعیف په سلسله کښ د ابن حزم څوک سلف نه دې ملاؤ شوې.

هم دغه شان فرمائی: «ضعف سعید بن ابی هلال مطلقا، ولم یصب فی ذلك» (۷) یعنی هغه «ابن حزم رحمه الله» د سعید بن ابی هلال مطلقا تضعیف کړې دې او دا عمل ئې صحیح نه دې.

(۱) قال الدكتور نور الدين عتر حفظه الله في تعليقاته على شرح علل الترمذی لابن رجب ج ۲ ص ۷۶۸: في هذا القول نظر فخالد وسعيد ثقتان باطلاق، لم يوصف احدهما بتدليس، ولم تعرج المراجع على هذا القول، ولعله ورد في بعض يسير مما غلط فيه سعيد، فظن به ذلك الظن، والله اعلم

(۲) انظر هدى الساری ص ۵۷۷

(۳) اوگورئی: المحلی ج ۲ ص ۲۶۹، حکم الركعتین بعد العصر

(۴) د المحلی محشی لیکي: سعید ثقه، وثقه ابن سعد والعجلی وابن خزیمه والدارقطنی والخطیب والبيهقی وابن عبد البر وغيرهم، قال احمد: ما ادري ای شی فی حدیثه یغلط فی الاحادیث، وما هذا بکاف فی تضعیفه مع قول من وثقه. تعليقات على المحلی ج ۲ ص ۲۶۹.

(۵) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۱۶۲، رقم ۳۲۹۰

(۶) تقریب التهذیب ص ۲۴۲، رقم ۲۴۱۰

(۷) هدى الساری ص ۵۷۷

د سعید بن ابی ہلال رحمۃ اللہ علیہ پیدائش پہ مصر کنیں پہ ۷۰ ہجری کنیں شوہ دی، پہ مدینہ منورہ کنیں لوئی شوہ دی او پہ آخری عمر کنیں مصر تہ لاو۔ (۱)
د وفات پہ بارہ کنیں ئی د ۱۳۰ھ، ۱۳۳ھ، ۱۳۵ھ او ۱۴۹ھ مختلف اقوال منقول دی۔ (۲)

رحمہ اللہ رحمۃ واسعہ

⑤ نعیم المجرم : دا نعیم (بالتصغیر) بن عبد اللہ المجرم المدنی رحمۃ اللہ علیہ دی ابو عبد اللہ ئی کنیت دی۔ (۳)

د سیدنا ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ تہ ئی خصوصی طور استفادہ کرہ دہ، تقریباً شل کالہ ہغوی سرہ وو (۴)، د ہغوی تہ علاوہ دی د سیدنا انس، سیدنا جابر، سیدنا عبد اللہ بن عمر او سیدنا ربیعہ بن کعب الاسلمی رضی اللہ عنہ وغیرہ تہ روایت کوی۔

د دوی تہ پہ روایت کونکو کنیں سعید بن ابی ہلال، مالک بن انس، بکیر بن عبد اللہ، الاشج، ثور بن زید، عمارۃ بن غزیہ، فلیح بن سلیمان، محمد بن عجلان او د نعیم خپل خوئی محمد بن نعیم المجرم رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ حضرات دی۔ (۵)

امام یحییٰ بن معین، امام ابو حاتم، امام محمد بن سعد، امام نسائی او امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی (ثقة) (۶)

امام ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ ہغہ پہ کتاب الثقات کنیں ذکر کرہ دی۔ (۷)
مجرم د باب افعال او باب تفعیل تہ د اسم فاعل صیغہ دہ (۸)، لوگہ کولو والا تہ وئیلی شی، دا د ہغہ لقب دی کہ د ہغہ د والد صاحب؟ ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ دا د ہغہ د والد

لقب وو: (لان اباہ کان یأخذ بالجمرة فادام صبرین الخطاب رضی اللہ عنہ اذا خرج الی الصلاة فی شہر رمضان) (۹)
یعنی د ہغوی پلار بہ د رمضان پہ میاشت کنیں چہ بہ عمر فاروق رضی اللہ عنہ د مانخہ دپارہ راوتلو نو د ہغوی تہ بہ ئی وړاندې وړاندې خوشبویہ لوگہ کونکې لوښې اوړلو۔

۱) اوگورئ: تہذیب الکمال ج ۱۱ ص ۹۶

۲) اوگورئ: تہذیب الکمال ج ۱۱ ص ۹۶، واکمال تہذیب الکمال ج ۵ ص ۳۶۴، ۳۶۵، و مشاہیر علماء الامصار ج ۱ ص ۳۰۱، رقم ۱۵۲۵

۳) اوگورئ: تہذیب الکمال ج ۲۹ ص ۴۸۷، ۴۸۸، تہذیب التہذیب ج ۹ ص ۲۳۴، و تہذیب التہذیب ج ۱۰ ص ۳۶۵

۴) پور تہ حوالہ

۵) د شبوح او تلامذہ د تفصیل دپارہ اوگورئ: تہذیب الکمال ج ۲۹ ص ۴۸۸، ۴۸۹

۶) اوگورئ: تہذیب الکمال ج ۲۹ ص ۴۸۹، والجرح والتعديل ج ۸ ص ۵۲۵، رقم ۲۱۰۶/۱۵۴۱۳، وطبقات ابن سعد ج ۵ ص ۳۰۹، و سنن الدارمی ج ۱ ص ۳۰۶

۷) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۴۷۶

۸) شرح النووی ج ۱ ص ۱۲۶، کتاب الطہارۃ، باب استحباب اطالۃ الغرۃ والتخجیل فی الوضوء۔

۹) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۴۷۶

هم دغه شان علامه مغلطانی رحمۃ اللہ علیہ د تاریخ اربل حوالی سره نقل کړی دی چه مجمر د نعیم والد عبدالله دې، اگر چه نعیم په دې لقب سره مشهور شو، عبدالله بن د سیدنا عمر رضی اللہ عنہ په منبر باندې د کیناستلو په موقع باندې مسجد ته خوشبویه لوگې ورکولو. (۱)

هم دغه شان امام نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «المجمر صفة عبدالله، ويطلق على ابنه نعیم مجازاً» (۲)
او د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ او علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ دا وینا ده چه د مجمر لقب د نعیم دپاره مجازی منلو ته ضرورت نشته، ځکه چه د خپل پلار عبدالله په شان به نعیم هم مسجد کښ خوشبونی لوگې کوله، پس د ابراهیم حربی رحمۃ اللہ علیہ نه جزمًا منقول دی: «بأن نعیمًا كان يمشي ذلك»
یعنی نعیم به خپله هم دا کار کولو. (۳)

هم دغه شان علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «نقل ذلك عن جماعة» (۴) یعنی د یو جماعت نه دا خبره منقول ده. حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «عاش الی قریب سنة عشرين ومائة» (۵)
یعنی ۱۲۰ هـ ته نزدې نزدې ژوندې وو. رحمه الله رحمة واسعة.

⑤ سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ: د سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ حالات په کتاب الایمان کښ د باب امور الایمان د لاندې تیر شوي دي. (۶)

قوله: رَقِيتُ مَعَ أَبِي هُرَيْرَةَ عَلَى هَرِيرَةَ عَلَى ظَهْرِ الْمَسْجِدِ: نعیم مجمر فرمائی چه زه د سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ سره د مسجد جهت ته اوختلم.
د دې نه معلومه شوه چه د مسجد جهت ته ختل جائز دی. (۷)
قوله: فَتَوَضَّأَ: ابوهریره رضی اللہ عنہ اودس اوکړو.

د کشمېنی په نسخه کښ د «فتوضاء» په ځانې «یوما» راغلې دي، دا تصحیف دي. (۸)
اسماعیلی وغیره د دې حدیث استخراج کړې دي، په هغې کښ د «توضاء» او «ثم توضاء» الفاظ دي. (۹)

(۱) اکمال تهذیب الکمال ج ۱۲ ص ۷۰

(۲) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۲۶، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجيل فی الوضوء.

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۶

(۴) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۶

(۵) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۲۲۷

(۶) کشف الباری: ۶۵۹۱۱

(۷) (عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۰)

(۸) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۷ وفتح الباری ۲۳۵۱۱

(۹) پورته حواله جات

خود اسماعیلی په روایت کښ دا اضافه هم ده : « لعل وجهه ویدیه، فرخه فی ضدیہ، وفسل رحله فرخه فی ساقیه » (۱) امام مسلم رحمہ اللہ هم تقریبا دې تفصیل سره روایت ذکر کړې دې. (۲)
بلکه امام مسلم رحمہ اللہ چه د « مبارک بن خویه عن نعیم المجمل » په طریق سره کوم حدیث نقل کړې دې، په هغې کښ دا هم دی چه سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ اودس کولو سره دا هم افرمائیل « هکذا رایت رسول الله ﷺ يتوضأ » (۳) د دې نه معلومه شوه چه دا حدیث مرفوع دې، چه ددې نه د دې خبرې تردید کیږی چه دغه شان اسباغ د سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ رانی ده او روایت ثابت نه دې، او حقیقت دا دې چه دا د هغوی رانی هم ده او د رسول الله ﷺ نه مرفوعا هم ثابت دې. (۴)

په مسجد کښ اودس کول : په دې حدیث کښ دی چه سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ د مسجد په جهت باندې اودس اوکړو او د مسجد حد د تحت الثرى نه تر عنان السماء پورې دې. (۵) د دې نه دا خبره مستنبط کړې شوې ده چه په مسجد کښ اودس کول جائز دی.

پس امام ابن المنذر رحمہ اللہ لیکلې دی : « اہام کل من یحفظ عنہ العلم الوضوئی المسجد، الا ان یملہ، یرثا ذی بہ الناس فائہ یکرہ » (۶)

یعنی ټولو اصحاب علم په مسجد کښ اودس کولو ته مباح وټیلي دی او ا که د مسجد فرش لره تر کړی او خلقو ته د هغې نه تکلیف رسیږی نو دا مکروه دی.

ابن بطل مالکی رحمہ اللہ فرمائی : « وفيہ : جواز الوضوء علی ظہر المسجد، وهو من باب الوضوء فی المسجد، وقد کرہہ قوم و أجازہ اکثر، وإنما ذلک تنزیہ للمسجد، کما تنزیہ عن المصالح والنخامة، وحرمة أعلى المسجد، کحرمة داخلہ، ومن أجاز الوضوء فی المسجد : ابن عباس، وابن عمر، وعطاء، والشافعی، وطائوس، وهؤلاء ابن القاسم صاحب مالک، وأکثر العلماء » (۷)

یعنی د دې حدیث نه د مسجد په جهت باندې د اودس کولو جواز معلومیږی او دا د وضوء فی المسجد په معنی کښ دې، بعض حضراتو دې ته مکروه وټیلي دی، خو اکثر حضراتو

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۵

(۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجيل فی الوضوء رقم ۵۸۰

(۳) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجيل فی الوضوء رقم ۵۸۹

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

(۵) قال فی الدر المختار : وکره تحريما الوطء فوقه والبول والتغوط، لانه مسجد الى عنان السماء، قال الشامي فی رد المحتار : وکذا الى تحت الثرى، انظر رد المحتار مع الدر المختار ج ۱ ص ۴۸۵

(۶) اوگورئی: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۷۴، فصل فی المساجد واحکامها، وطرح التشريب ج ۱ ص ۳۱۶، کتاب الطهارة باب غسل النجاسة، الحديث الثالث عشر، الفائدة الرابعة عشرة.

(۷) شرح صحيح البخاری لابن بطل ج ۱ ص ۲۲۲

د دې اجازت ورکړې دې، خو دا حضرات هم مسجد لره پاک او صفا ساتل ضروري گنځي. څنگه چې مسجد لره د تېوک او بلغم وغيره نه پاک صفا ساتل ضروري گنځي، د مسجد د پاسه حصه هم دغه شان ده څنگه چې د مسجد دننه حصه ده، کومو حضراتو چې په مسجد کښ د اودس کولو اجازت ورکړې دې په هغوی کښ ابن عباس، ابن عمر رضي الله عنهما نه علاوه، نخعی، طاؤس رضي الله عنه دې، هم دا د امام مالک رحمه الله د شاگرد ابن القاسم او اکثر علماء کرامو قول دې. وضوء فی المسجد لره مکروه گنځلو والا کښ ابن سيرين رحمه الله دې، هم دا د امام مالک او سحنون رحمهما الله قول دې. (۱)

امام نووی رحمه الله فرماني: «يجوز الوضوء في المسجد إذا لم يؤذ بهائه ومن صرح بجواز الوضوء في المسجد ويسقط الماء على ترابه صاحبها الشامل والتممة» (۲)

يعني په جمات کښې اودس کول جائز دی، که د اودس اوبه سره تکليف نه رسيږي، په جمات کښې د اودس په جائز کيدو او ددې په خاوره باندې د اوبو د غورزيدو د جواز تصريح صاحب د الشامل او صاحب د تتمه کړې ده.

امام نووی رحمه الله د بغوی قول «ويجوز نضح المسجد بالماء المطلق، ولا يجوز بالمستعمل لان النفس تعالاه» يعني د مسجد چېر کاؤ په ماء مطلق سره جائز دې، په مستعمل اوبو سره جائز نه دې ځکه چې دې نه طبيعت کرکه کوي، نقل کولو سره دې تضعيف کړې دې:

«وهذا الذي قاله ضعيف والمختار الجوال بالمستعمل ايضا» (۳) يعني دا قول ضعيف دې او مختار قول دا دې چې د مستعمل اوبو په ذريعه چېر کاؤ هم جائز دې.

ابن قدام رحمه الله فرماني: «وهل يكره في المسجد على روايتين، ذكرهما ابن عقيل، الا ان ابن عقيل قال: ان قلنا بنجاسة الماء المستعمل في رفع الحدث، حرمة ذلك في المسجد» (۴)

يعني: په مسجد کښ اودس مکروه دې يا نه دې؟ په دې کښ دواړه روايتونه دي ابن عقيل رحمه الله دا دواړه روايتونه ذکر کړې دي، خو ابن عقيل فرماني چې که مونږ د دې خبرې قائل کېږو چې د رفع دحدث دپاره استعمال شوې اوبه نجس دی نو د هغې استعمال به په مسجد کښ حرام وي.

مرداوی رحمه الله هم دا دواړه روايتونه نقل کړي، پس هغه ليکي: «يما الموضوء والغسل في المسجدان لم يؤذ به احد على الصحيح من المذهب، وحكاية ابن المنذر اجماعا، وعنه: يكره» (۵)

(۱) پورته حواله

(۲) المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۷۴

(۳) پورته حواله

(۴) الشرح الكبير ج ۳ ص ۱۲۱، مع المقنع والانصاف. كتاب الصلاة، فصل فيما يكره في المسجد

(۵) الانصاف للمرداوي ج ۱ ص ۱۶۸

یعنی په مسجد کښ اودس او غسل جائز دي، په دې شرط چه چاته تکلیف او نه رسولې شی، هم دا صحیح قول دي، ابن المنذر رحمته الله په دې خبره باندې اجماع نقل کړې ده، په یو بل روایت د امام احمد رحمته الله کښ دي چه دا کار مکروه دي.
د احتافو په نزد په مسجد کښ اودس مکروه تحریمی دي، خو که په یو داسې ځانې کښ اودس اوکړې شی کوم چه د اودس دپاره مختص کړې شوې وی یا په یو لوبښی وغیره کښ اوکړې شی نو بیا گنجائش شته.

پس په در مختار کښ تصریح ده: «ومن منهياته: التوضؤ بفصل ماء المرأة، اولى موضع نجس، لان الماء الوضوء حرام، اولى المسجد الا في اداءه، اولى موضع اعد لذلك» (۱)

یعنی د اودس د منهیات او ممنوعات نه یو دا هم ده چه د زنانه په باقی پاتې اوبو سره اودس اوکړې شی، یا په ناپاک ځانې کښ اودس اوکړې شی، وجه د دي دا ده چه د اودس د اوبو یو حرمت دي، دا د هغې منافی دي، یا په مسجد کښ اودس اوکړې شی، مگر دا چه په یو لوبښی کښ یا داسې ځانې کښ اودس اوکړې شی کوم چه د دې دپاره تیار کړې شوې وی نو بیا څه باک نشته.

دلته «منهياته» کښ چونکه مکروه تنزیهی هم شامل دي، (۲) په دې وجه علامه طحطاوی رحمته الله باقاعده تصریح کړې ده چه په مسجد کښ اودس مکروه تحریمی دي، پس هغه فرمائي: «قوله: اولى المسجد، بعله فيه مکروه تحريما، لوجوب صيائه عا يقذره، وان كان ~~مكروها~~ مسجد کښ اودس کول مکروه تحریمی دي، ځکه چه مسجد د هر هغه څيز نه پاک ساتل ضروري دي کوم چه گنده گنرلي شی، اگر چه پاک وی.

حاصل مذاهب: د مذاهبو حاصل دا دي چه: د احتافو په نزد په مسجد کښ اودس کول مکروه تحریمی دي، خو که په یو لوبښی کښ اودس اوکړې شی یا په داسې ځانې کښ کوم چه د دې کار دپاره خاص کړې شوې وی نو بیا گنجائش شته.

هم دا امام احمد رحمته الله یو روایت دي، د امام مالک رحمته الله قول هم دا دي، تردې چه که په یو لوبښی کښ وی هم د هغوی په نزد مکروه دي.

د شوافع او حنابلې په نزد په مسجد کښ اودس جائز دي په دې شرط چه چاته تکلیف نه وی. (۴) والله اعلم

د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه د عمل توجیه: کوم حضرات چه په مسجد کښ اودس ته جائز وائی هغوی ته خو د هيڅ توجیه هم ضرورت نشته، خو د احتافو په نزد د هغوی دا عمل په دې

(۱) الدر المختار مع رد المختار ج ۱ ص ۹۸

(۲) كما صرح به الشافعي في رد المختار ج ۱ ص ۹۸

(۳) حاشية الطحطاوي على الدر المختار ج ۱ ص ۷۶

(۴) د تفصيل دپاره اوگورئ: الموسوعة الفقهية الكويتية: ۳۸۴/۴۳

باندې محمول کيدې شی چه هغوی یا خو په یو لوبښی وغیره کش اودس کړې وی، یا نه په داسې ځانې کښې اودس کړې وی د چرته نه چه اوبه د مسجد نه بغیر د تلوث نه خارجيږي.

والله سبحانه وتعالی اعلم

قوله: فَقَالَ إِنِّي سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: فرمائی چه ما د رسول

الله ﷺ نه واوریدل!

﴿إِنَّمَا بُدِعْتُ بِذِي الْقِيَامَةِ غَرًّا مُعْجِلِينَ﴾ بيشكه زما امت به د قیامت په ورځ داسې حال کښ

راشی چه د هغوی تندۍ او لاسونه په پرقيږي.

د امت معنی د جماعت راځي. (۱) دلته د امت نه مراد د حضور ﷺ منونکی دی.

مشهوره خو دا ده چه د امت دوه قسمونه دي. یو امت دعوت او بل امت اجابت. (۲)

امت دعوت خو عام دي، مسلمانان هم په دې کښ داخل دي او کافر هم، او امت اجابت د

دې په مقابله کښ خاص دي، د دې اطلاق صرف په مسلمانانو باندې کيږي چا چه د رسول

الله ﷺ دعوت قبول کړې دي. خو کلاباذي ﷺ فرمائی چه د رسول الله ﷺ د امت درې

قسمونه دي: یو امت اتباع دي، دویم امت اجابت دي او دریم قسم امت دعوت دي، په دې

کښ هر اولنې قسم د دویم په مقابله کښ اخص دي.

امت اتباع، د عمل صالح والا حضرات دي، امت اجابت عام مسلمانان دي او په امت

دعوت کښ هغه ټول شامل دي د چا طرف ته چه رسول الله ﷺ مبعوث کړې شوې وو. (۳)

دلته امت اجابت مراد دي یا امت دعوت؟ ظاهره دا ده چه دلته امت اجابت مراد دي، نه امت

دعوت، وړاندې نور تفصیل راځي.

قوله: غَرًّا مُعْجِلِينَ: دا دواړه الفاظ د ﴿يُدْعُونَ﴾ د ضمير نه دحال واقع کيدو د وجې نه

منصوب دی یا دا دواړه الفاظ د مفعول ثاني کيدو د وجې نه منصوب دی. (۴)

د لفظ (غر) تحقیق: لفظ (غر) د (اغر) جمع ده، دا د (غرة) نه وتلې دي او (غرة) په

اصل کښ هغه سپين والی ته وئيلې شی کوم چه د اس په تندۍ باندې وی، روستو د دې

اطلاق په ښکلا او حسن او جمال، نیک نامۍ او شهرت باندې شروع شو. (۵)

دلته ترې مراد هغه نور دي کوم چه به د امت محمد ﷺ په تندو باندې پرقيږي. (۶)

(۱) الأئمة: (جماعة أرسل إليهم رسول) سواء أمتوا أو كفروا. وقال الليث: كل قوم نسبوا إلى نبي فأضيفوا إليه فهم أئمة. قال: وكل جيل من الناس هم أئمة على حدة. (و) قال غيره: * الأئمة (الجيل من كل حي) (و) قيل: (الجنس) من كل حيوان غير بني آدم أئمة على حدة. تاج العروس: ۲۲۹/۳۱. مادة (أم م).

(۲) فتح الباری ج ۱۰ ص ۲۳۱. کتاب الطب، باب الصحر، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۸

(۳) فتح الباری ج ۱۱ ص ۴۱۱، کتاب الرقاق، باب يدخل الجنة سبعون الفا بغیر حساب

(۴) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۸

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

(۶) پورته حواله

﴿مَحْجِلِينَ﴾: دا د باب تفعیل نه د اسم مفعول صیغه ده، کومه چه د محجل جمع ده، دا د محجل نه ماخوږ دي، چه د هغې معنی د خلخال یعنی پازیب ده.

محجل هغه اس ته وئیلې شی چه د هغه په لاسونو او خپو کښ کم از کم درې د کونډو نه لاندې او د پنځې نه پورته سپین والې وی.

ابن سیده خو فرمائی چه د اس په څلورو واړو خپو کښ موجود سپین والی ته تحجیل وئیلې شی، او بعض نور حضرات فرمائی چه په درې خپو کښ سپین والې وی نو هغې ته تحجیل وئیلې شی. (۱)

دا د اس د ښکلا علامت دي، په دې وجه دلته د اودس د اندامونو خپو لاسونو د اودس د وجې نه د قیامت په ورځ باندې ښکلې، چمک دار او منور کیدل مراد دی. (۲)

قوله: مِنْ أَثَارِ الْوُضُوءِ: د اودس د اثار د وجې نه، یعنی د اودس د وجې نه به ﴿غر محجل﴾ وی، د هغوی مخ او لاسونه به پریږی.

ایا اودس د دې امت د خصوصیات نه دي؟ د دې حدیث نه امام حلیمی رحمته الله علیه په دې خبره باندې استدلال کړې دي چه اودس د دې امت د خصوصیات نه دي. (۳) خو په دې باندې اشکال دا

دي چه په حدیث کښ راغلې دي چه ﴿هَذَا وَضُوءُ الْأَنْبِيَاءِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ﴾ (۴)

د دې جواب دا ورکړې شوې دي چه دا حدیث ضعیف دي، (۵) لهدا د دې نه استدلال نه شي کیدلې او که صحیح وی نو هم په دې کښ دا احتمال دي چه اودس د مخکښ پیغمبرانو

عليهم السلام دپاره خو مشروع وی او د هغوی د امتونو دپاره مشروع نه وی. (۶)

د دې نه علاوه وړاندې په بخاری شریف کښ د سیدنا ابراهیم عليه السلام قصه راروانه ده چه هغه د خپلې کور والا سیده ساره عليها السلام سره په یو ظالم بادشاه باندې تیر شو، هغه په زبردستی

باندې سیده ساره عليها السلام طلب کړه، هغې اودس اوکړو او د مانځه دپاره اودریدله. (۷)

(۱) عمده القاری ج ۲ ص ۲۴۷

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

(۴) مسند الطیالسی ج ۱ ص ۲۶۰، مسند عبد الله بن عمر، رقم ۱۹۲۴، واخرج ابن ماجه عن ابی بن کعب بلفظ، هذا وضوئي، ووضوء المرسلين من قبلي، كتاب الطهارة، باب ما جاء في الوضوء مرة ومرتين وثلاثا،

رقم ۴۲۰، وايضا اخرج ابن ماجه عن ابن عمر هذا: هذا وضوئي ووضوء خليل الله ابراهيم عليه السلام، كتاب الطهارة، باب ما جاء في الوضوء مرة ومرتين وثلاثا، رقم (۴۱۹)

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶، وقال ابن تيمية في الفتاوى الكبرى وحديث ابن ماجه: ووضوء الانبياء قبلي ضعيف عند اهل العلم بالحديث، لا يجوز الاحتجاج بمثله ج ۴ ص ۳۸۸، باب صفة الوضوء،

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

(۷) قال الحافظ رحمه الله في فتح الباری ج ۶ ص ۳۹۳، في كتاب احاديث الانبياء، باب قول الله تعالى ﴿واتخذ الله ابراهيم خليفا﴾ وفي رواية ابی الزناد عن الاعرج من الزيادة: ﴿فقام اليها فقامت توضاء وتصلی﴾

هم دغه شان د جريج راهب په قصه کښ وړاندې راروان دی چه په هغه باندې چه کله تهمت اولگولې شو نو هغه اودس اوکړو او د هغه ماشوم په سر باندې ئې لاس راښکلو سره تپوس

اوکړو ﴿من ايوک؟﴾ نو هغه ماشوم جواب ورکړو چه فلانې شپونکې دې. (۱)

لهذا دا به وئيلې شې چه اودس د دې امت د خصوصيات نه مننه دې خو د اودس اثر ﴿غرة

وتحجيل﴾ د دې امت د خصوصيات نه دې. (۲)

يو اشکال او د هغې جواب: سوال دا دې چه هر کله اودس په امم سابقه کښ هم وو نو غرة او تحجيل د دې امت سره خاص ولې کړې شو؟

د دې يو جواب خو دا دې چه ﴿ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء﴾ (۳) دا الله پاک اختيار دې هغه چه چاله غواړي خپل فضل ورکوي.

دويم جواب دا دې چه په دې امت کښ چه د اودس کوم عموم او شيعو دې هغه په تيرو امتونو کښ نه وو، پس د روايت نه هم دغه شان معلومېږي!

امام دارمي رحمه الله د کعب احبار رحمه الله نه نقل کړی دی: ﴿نجدنا مکتوبا محمدا رسول الله صلى الله عليه وسلم لا لفظ ولا غليظ ولا مساق بالاسواق ولا يجرى بالسيئة السيئة ولكن يعفو ويغفر وأتمته الحادون يكدبون

الله عز وجل على كل نجد ويحدونه في كل منزلة ويتأزرون على أنصافهم ويتوضون على أطرافهم﴾ (۴)

يعني: مونږ د رسول الله ﷺ ذکر په تورات کښ داسي بيا مومو چه رسول الله ﷺ خو نه تند خويه دې او نه د سخت طبيعت والا، نه په بازارونو کښ شور کونکې دې او نه د بدې بدله

په بدې سره ورکوي، بلکه معافي کوي او بخښنه کوي، د رسول الله ﷺ امت ﴿حادون﴾ تعريف کونکي دي، هغوی الله پاک لره په هر لور ځانې باندې لوئی بيانوی او په هر ښکته ځانې باندې ئې پاکي بيانوی، په نيمه پنډې باندې لنگ تړي او خپلو اندامونو لره وينځلو سره اودس کوي...

د غرة او تحجيل صفت به هر مومن ته حاصلېږي او که په دې گڼې څه تخصيص شته؟ دا د غرة او تحجيل صفت به هر ايمان والا ته حاصلېږي يا مخصوص حضراتو ته؟

علامه زياتي مالکي شارح د "الرسالة" بعض علماء کرامو را ئې نقل کړې ده چه دا صفت به هر امتي ته حاصل وي، ځکه چه دا د اسلام علامت خاصه ده، په دې علامت سره به د

(۱) صحيح البخاری ج ۱ ص ۳۳۷، کتاب المظالم والغصب، باب اذا هدم حائطاً فليبن مثله، رقم (۲۴۸۲) و ج ۱ ص ۴۸۹، کتاب احاديث الانبياء ﷺ، باب ﴿واذكر في الكتاب مريم اذا انتبذت من اهلها﴾ رقم (۳۴۳۶)

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶

(۳) المائدة: ۵۴، الحديد: ۲۱، الجمعة: ۴

(۴) سنن الدارمی ج ۱ ص ۱۶، المقدمة، باب صفة النبي ﷺ في الكتب قبله مبعثه، رقم ۵، وانظر ايضا رقم

قیامت په ورځ باندې د مسلمانانو یعنی امت محمدیه او د هغوی د غیر ترمینځه فرق کبړی (۱)

خو د علامه ابن تیمیة رحمته الله علیه او د علامه عینی رحمته الله علیه رانې دا ده چه دا صفت به هر چاته نه وی حاصل بلکه صرف هغه ته به ملا وپیری چه اودس کوی (۲) ځکه چه په روایت کښ دی چه **«عُرِّا مُحَجَّلِينَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ»** (۳) یعنی د اودس د اثراتو د وجې نه به د هغوی مخونه او د اودس اندامونه پرقبړی.

په مسلم شریف کښ چه کوم الفاظ راغلې دی هغه دا دی **«اَنْتُمْ الْغُرَّةُ الْمُحَجَّلُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ اَسْبَاغِ الْوُضُوءِ»** (۴) هم دغه شان په مسلم شریف کښ دا الفاظ هم دی: **«لَكُمْ سِيْرٌ كَيْسَتْ اِحْدَى غَيْرِكُمْ تَرِدُونَ عَلَى غُرِّا مُحَجَّلِينَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ»** (۵)

د صحیح ابن حبان د روایت الفاظ دی: **«يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ تَعْرِفُ مَنْ لَمْ تَرْمِنْ اَمَّتِكَ؟»**، قال: **«غُرِّا مُحَجَّلُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ آثَارِ الطُّهْرِ»** (۶)

یا رسول الله صلی الله علیه و آله؛ تاسو به قیامت کښ خپل امت څنگه پیژنئ کوم چه تاسو نه دی لیدلی؟ وی فرمائیل د اودس د اثر نه به سپین، پرقیدونکی، ابلق وی. ایا په تندې باندې نخښه د سجده د وجې نه ده؟ د دې حدیث نه خو معلومه شوه چه غره او تحجیل دواړه د اودس اثر دي، او حال دا چه په ترمذی شریف کښ یو حدیث دي **«امق**

(۱) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۰

(۲) قال ابن تیمیة رحمه الله: وَقَدْ ثَبَتَ فِي الصَّحِيحَيْنِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ " { أَنَّهُ يَعْرِفُ أُمَّتَهُ بِأَنَّهُمْ غُرٌّ مُحَجَّلُونَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ } وَإِنَّمَا تَكُونُ الْغُرَّةُ وَالتَّحْجِيلُ لِمَنْ تَوَضَّأَ وَصَلَّى فَأَبْيَضَ وَجْهَهُ بِالْوُضُوءِ وَأَبْيَضَتْ يَدَاهُ، وَرَجَلَاهُ بِالْوُضُوءِ فَصَلَّى أَغْرَ مُحَجَّلًا، فَمَنْ لَمْ يَتَوَضَّأْ وَلَمْ يَصَلِّ لَمْ يَكُنْ أَغْرَ وَلَا مُحَجَّلًا فَلَا يَكُونُ عَلَيْهِ سِيْرُ الْمُسْلِمِينَ الَّتِي هِيَ الرِّنْكَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلُ الرِّنْكَ الَّذِي يَعْرِفُ بِهِ الْبَقْدَمُ أَصْحَابَهُ. (مجموع الفتاوى شيخ الإسلام ابن تيمية ج ۳ ص ۱۰۷)

الرینک: شعار للملوك والامراء والأتراك والمماليك بمصر (فارسیه) المعجم الوسیط ج ۱ ص ۳۷۶
وقال العینی: وهذا نقل غریب، وظاهر الاحادیث يقتضی خصوصية ذلك لمن توضع منهم، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۰، یعنی د غره او تحجیل دا صفت چه د اودس او مانځه دواړو سره مقید کړې شوې دي نو دا غریب دي. ګینې د ظاهر احادیثو تقاضه خو صرف دومره ده چه دا د اودس د آثار نه دي. (۳) کما فی روایة الباب.

(۴) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء، رقم ۵۷۹

(۵) پورته حواله رقم ۵۸۱

(۶) صحیح ابن حبان ج ۳ ص ۳۲۳، ذکر وصف هذه الامة فی القيامة بانوار وضوئهم کان فی الدنيا، رقم ۱۰۴۷، ج ۱۶ ص ۲۲۶، ذکر وصف هذه الامة فی القيامة بانوار وضوئهم کان فی الدنيا، رقم ۷۲۴۲، موارد الظمان ص ۵۵ کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء رقم ۱۴۶.

یوم القيامة غفر من السجود، محجلون من الوضوء (۱) یعنی زما د امت تندي به د سجدې د وجې نه او د هغوی د اودس د اندامونو د وجې نه پر قبیری. چه د هغې نه معلومیږي چه د تندي د پر قیدو سبب سجده ده، دغه شان په دواړو احادیثو کښ په ظاهره تعارض شان معلومیږي. د دې جواب دا دی چه دا هیڅ د تعارض خبره نه ده، حقیقت دا دی چه په تندي باندې به ئې نور د اودس د وجې نه هم ظاهر یږي او د سجدې د وجې نه هم. والله اعلم

قوله: فمن استطاع منكم ان يطيّل غرته فليفعل: پس کوم سړي چه په تاسو کښ غره اوږدولې شی هغه دې اوږده کړي.

دلته د (غرّة) ذکر راغلي دي، چه د هغې ظاهري مفهوم دا دی چه د مخ په وینځلو کښ زائد مقامات وینځلې شی، خو مقصود غره او تحجیل دواړه دي، یعنی مخ او د اودس نور اندامونه او ځپو وینځلو کښ (د خپل حد نه) زیادت او کړې شی، گویا مقصود اگر چه دواړه دی خو تغلیبا صرف د (غرّة) ذکر راغلي دي. (۲)

غرّة او تحجیل دواړه مقصود دي، په دې وجه بعض حضراتو دلته اشکال کړې دي چه غره مونث دي او تحجیل مذکر، تغلیب مذکر ته حاصلیدل پکار دی مونث ته نه؟

پس د دې جواب دا دی چه د (غرّة) تعلق چونکه د تندي او مخ سره دي او هغه د اودس په اندامونو کښ د ټولو نه اشرف اندام دي، د ملاقات په وخت د ټولو نه اول په هغې باندې نظر پریوځي. په دې وجه دلته غره لره غالب کولو سره تحجیل د هغې په ضمن کښ داخل کړې شو. (۳) د دواړو په مقصود کیدو باندې دلیل د صحیح مسلم روایت دي، چه په هغې کښ (فليطّل غرته وتحجّله) راغلي دي. (۴)

د اطاله غره و تحجیل حکم: د شوافعو او د صحیح مذهب مطابق د حنابله په نزد اطاله غره و تحجیل مسنون دي. (۵) د احنافو په نزد د اودس د آدابو نه دي. (۶) او د مالکیانو او د حنابله یو روایت دا دی چه اطاله غره مندوب او مستحب نه دي، بلکه د مالکیانو په نزد دا فعل مکروه دي. (۷)

(۱) جامع الترمذي، ابواب الصلاة، باب ما ذکر من سیما هذه الامة من اثار السجود والظهور يوم القيامة، رقم (۶۰۷)

(۲) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۸

(۳) پورته حواله

(۴) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالة الغرة والتحجیل فی الوضوء رقم ۵۸۹

(۵) اوگوری المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۴۲۷، ۴۲۸، کتاب الطهارة، حکم الغرة والانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۱۶۸

(۶) اوگوری: الدر المختار مع رد المحتار ج ۱ ص ۹۶

(۷) اوگوری: الانصاف ج ۱ ص ۱۶۸، والشرح الكبير للدردير ج ۱ ص ۱۰۳، فصل یذكر فيه حکم ازالة النجاسة، وحاشية الدسوقي علی الشرح الكبير ج ۱ ص ۱۰۳، فصل یذكر فيه احکام الوضوء.

د مالکیانو دلیل هغه روایت دې کوم چه امام احمد او امام ابو داؤد رضی الله عنہما په طریق د عمر بن شعیب عن ابيه عن جده نقل کړې دې چه رسول الله ﷺ درې درې کرته د اودس د اندامونو وینځلو نه پس او فرمائیل: **«مَنْ رَأَى هَذَا أَوْ نَقَصَ قَدْرَ اسْمِهِ وَتَعَدَّى وَظَلَمَ»** (۱) یعنی څوک چه په دې باندې زیادت او کړې نو هغه بد او کړل او ظلم ئې او کړو. چه هرکله زیادت د بدئ او ظلم موجب دې او هغه مذموم دې نو اطاله غرة و تحجیل څنگه مستحب کیدې شی؟ (۲)
 هر چه د حدیث الباب تعلق دې نو دې حضراتو د دې جواب دا ورکړې دې چه:
 ① د دې حصې په رفع کښ کلام دې، په ظاهره دا د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د طرف نه ادراج دې، د دې وجه دا ده چه امام احمد رضی الله عنه دا روایت د **«فَلْيَمِمْ عَنْ نَعِيمٍ»** په طریق سره نقل کړې دې او د دې په اخر کښ دی:

«قَالَ نَعِيمٌ: لَا أَدْرِي قَوْلُهُ: مَنْ اسْتِطَاعَ أَنْ يُطِيلَ عَزْمَهُ فَلْيَفْعَلْ مِنْ قَوْلِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَوْ مِنْ قَوْلِ أَبِي هُرَيْرَةَ» (۳)

یعنی: نعيم فرمائی چه **«مَنْ اسْتَطَاعَ أَنْ يُطِيلَ عَزْمَهُ فَلْيَفْعَلْ»** والا جمله د رسول الله ﷺ فرمائیلي شوې ده یا د ابوهریره رضی الله عنه قول دې، دا خبره ماته نه ده معلومه.

حافظ ابن حجر رحمته الله او علامه عینی رحمته الله فرمائی چه دا روایت د لسو صحابه کرامو نه روایت شوې دي، په هغوی کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه علاوه د چا په روایت کښ هم دا جمله نشته، بیا د ابوهریره رضی الله عنه نه دا جمله صرف نعيم روایت کويو د هغوی نه علاوه ئې بل راوی نه روایت کوي. دا ټول د مدرج کیدو علامت دې. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله او علامه عینی رحمته الله چه دا خبره فرمائیلي ده چه دا جمله د نعيم مجمر د روایت رحمته الله سوا په بل یو طریق کښ هم نه ده راغلې نو دا خبره محل نظر ده، ځکه چه په مسند

احمد کښ هم دا روایت د **«كَبَّ الْمَدَنِيُّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ»** په طریق سره روایت شوې ده او په هغې کښ بعینه هم دا جمله **«مَنْ اسْتَطَاعَ أَنْ يُطِيلَ عَزْمَهُ فَلْيَفْعَلْ»** راغلې ده. (۵) خو دا طریق ضعیف دې، ځکه چه په دې کښ لیث بن ابی سلیم راوی دې، کوم چه مختلط شوې وو، د هغوی د قبل الاختلاط او بعد الاختلاط والا احادیثو کښ د فرق نه کیدو د وجې نه محدثینو د هغه احادیث پریخودل، خو په سنن اربعه کښ د هغه روایتونه اخستلې شوې دی او امام

(۱) مسند احمد ج ۲ ص ۱۸۰، رقم ۶۶۸۴ والسنن لابی داؤد بزیاده او نقص. کتاب الطهارة، باب الوضوء ثلاثا ثلاثا، رقم ۱۳۵، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی القصد، وکراهة التعدی فیه، رقم ۴۲۲.

(۲) اوگوری: شرح صحیح البخاری لابن بطال: ۲۲۲۱۱

(۳) مسند احمد ج ۲ ص ۳۳۴، مسند ابی هریره رضی الله عنه رقم ۸۳۹۴

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۹

(۵) اوگوری: مسند احمد ج ۲ ص ۳۶۲، رقم ۸۷۲۶

مسلم رحمته الله مقرونا دهغه نه روایتونه اخستلې دي، او امام بخاري رحمته الله دهغه نه تعلیقا روایت کړې دي.

دهغه نه علاوه په دې روایت کښ کعب مدنی دي، چه دهغه کنیت ابو عامر دي، دا مجهول راوی دي، دهغه نه د لیث بن ابی سلیم نه علاوه چاهم روایت نه دي اخستلې. (۱)
 ⑦ د دې جملې د معلول کیدو او مدرج کیدو یو دلیل دا هم دي چه کله سیدنا ابوهریره رضی الله عنه اودس کولو او هغوی لاسونه د ترخونو پورې وینخل نو د هغوی نه تپوس او کړې شو چه دا څه دي؟ په دې باندې هغوی جواب ورکړو:

﴿سعت غلیل یقول: تلهام الحلیة من المؤمن حیث یلثم الوضوء﴾ (۲)

یعنی ما د خپل حبیب صلی الله علیه و آله نه اوریدلې دي چه ارشاد ئې اوفرمائیلو. چه کومو کومو ځایونو ته د اودس اوبه رسیږي د مومن هغه اندامونه به پریقېږي.
 که د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه سره هغه نص وې نو په دې موقع باندې به ئې هغه ذکر کړې وې، د دې نه ذکر کول د دې خبرې دلیل دي چه هغه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه ثابت نه دي.
 ⑧ علامه ابن تیمیة رحمته الله فرمائي چه دا ده د رسول الله صلی الله علیه و آله قول کیدې هم نه شی، ځکه چه د غرة تعلق د مخ سره دي او په مخ کښ اطالة ناممکن دي، ځکه چه د ټول مخ وینخل فرض دي د هغې نه وړاندې به کوم ځائي وینځي؟ (۳)

د جمهورو د طرف نه دا وئیلې کیدې شی چه د حضرات شیعین دې جملې لره د حدیث مرفوع په طور نقل کول او د څه قسم شک او شبهې اظهار نه کول په دې خبره دلیل دي چه دا د رسول الله صلی الله علیه و آله قول دي، بیا په مسند احمد کښ د ﴿قلیة عن نعیم﴾ په صرف یو طریق کښ د شک اظهار کړې شوې دي (۴) او د سعید بن ابی هلال عن نعیم په طریق کښ بغیر د څه شک او شبهې نه دا روایت نقل شوې دي. (۵)

د دې نه علاوه د کعب المدنی روایت (۶) د ضعف باوجود د متابعت دپاره صالح دي، په دې کښ هم بعینه هم دا جمله موجود ده.

(۱) اوگوری: تعلیقات الشیخ شعیب الارنؤوط علی مسند احمد ج ۱۳ ص ۳۵۴، رقم ۸۷۴۱، قال الحافظ فی التقریب تحت ترجمة اللیث بن ابی سلیم صدوق اختلط جدا، ولم یتمیز حدیثه فترک، ص ۴۹۵، رقم ۵۶۸۵، وقال الترمذی فی جامعه عقب اخراج حدیث کعب ابی عامر (فی المناقب، باب رسول الله صلی الله علیه و آله خاتم النبیین، رقم ۳۶۱۶) وکعب لیس بمعروف ولا نعلم احدا روی عنه غیر لیث بن ابی سلیم.

(۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب تبلیغ الحلیة حیث یبلغ الوضوء، رقم ۵۸۶، وسنن النسائی، کتاب الطهارة، باب حلیة الوضوء، رقم ۱۴۹، وسنن النسائی الکبری، کتاب الطهارة، باب حلیة الوضوء، رقم ۱۴۲

(۳) اوگوری: مجموع الفتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیة ج ۱ ص ۲۷۹

(۴) اوگوری: مسند احمد ج ۲ ص ۳۳۴، رقم ۸۳۹۴، ج ۲ ص ۵۲۳، رقم ۱۰۷۸۸.

(۵) مسند احمد ج ۲ ص ۴۰۰، رقم ۹۱۸۴.

(۶) اوگوری: مسند احمد ج ۲ ص ۳۶۲، رقم ۸۷۲۶.

د اطالہ غرہ او تحجیل استحباب ﴿فَمَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ أَنْ يُطِيلَ عَمَلَهُ فَلْيُفْعَلْ﴾ د جملی بہ اثبات باندې موقوف نہ دی، بلکہ ہر کلمہ چہ دا د سیدنا ابوہریرہ رضی اللہ عنہ د عمل نہ او بیا بہ طور د روایت ثابت دی نو دومرہ خبرہ کافی ده۔

پس مونہ شاتہ ذکر کرې دی چہ بہ صحیح مسلم کتب ﴿ہارۃ بن غزوة من نعيم المجر من ابی ہریرۃ﴾ بہ طریق سرہ نقل شوی روایت کتب دی :

﴿رَأَيْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ يَتَوَضَّأُ فَيَقْسِلُ رَأْسَهُ فَأَسْبَغَ الْوُضُوءَ ثُمَّ قَسَلَ يَدَهُ الْيُمْنَى حَتَّى أَشْرَعَ إِلَى الْقَعْدِ ثُمَّ يَدَهُ الْيُسْرَى حَتَّى أَشْرَعَ إِلَى الْقَعْدِ ثُمَّ مَسَحَ رَأْسَهُ ثُمَّ قَسَلَ رِجْلَهُ الْيُمْنَى حَتَّى أَشْرَعَ إِلَى السَّاقِ ثُمَّ قَسَلَ رِجْلَهُ الْيُسْرَى حَتَّى أَشْرَعَ إِلَى السَّاقِ ثُمَّ قَالَ هَكَذَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- يَتَوَضَّأُ﴾ (۱)

یعنی : سیدنا ابوہریرہ رضی اللہ عنہ لاسونہ وینخل د څنگلو نہ پورته د متو پورې او خپې نې د گیتو نہ بارہ پندو (سپینو) پورې وینخلې او وې فرمائیل چہ ما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہم دغہ شان بہ اودس کولو باندې لیدلې دي۔
دې نہ معلومہ شوه چہ د اطالہ دپارہ د دي مخصوص جملي د ثبوت ضرورت نشته۔

د دي نہ علاوہ حدیث مرفوع ﴿تبلغ الحلیۃ من المؤمن حیث يبلغ الوضوء﴾ (۲) ہم د دي اطالہ بہ استحباب باندې دال دي۔

دا حدیث د ﴿من استطاع منکم﴾ والا جملي د معلول کیدو د دلیل بہ طور پیش کول واضح نہ دي، ځکہ چہ دا څنگہ لازمیدلې شی چہ بعینہ ہم هغه جملہ دوبارہ وئیلو سرہ دي جواب ورکړې شی، او حال دا چہ د ﴿تبلغ الحلیۃ....﴾ نہ ہم دا خبرہ فهمیرې، سیدنا ابوہریرہ رضی اللہ عنہ بہ دي موقع باندې ﴿تبلغ الحلیۃ﴾ وئیلو سرہ جواب ورکړو او ﴿من استطاع﴾ والا حدیث نې بیان نہ کرو۔ ځکہ چہ د دواړو مفهوم یو دي۔

هر چہ د علامہ ابن تیمیہ رحمۃ اللہ علیہ د انکار تعلق دي، نو وئیلې کیدې شی چہ د ظاهر حدیث نہ خو ہم دا معلومیرې چہ اطالہ تحجیل خو ممکن دي، خو اطالہ غرہ ممکن نہ ده، خو علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ شارحینو بہ دي مقام باندې فرمائیلې دي چہ په مخ کتب ہم اطالہ ممکنہ ده، هغه داسې چہ د تندي دپاسہ د سر څخہ حصي ته هم اوبو اورسولې شی، ہم دغہ شان د مخ طرفونہ او د زنې د لاندې د مرئ او سټ پورې لوند کرې شی۔ (۳)

مالکیانو چہ د ﴿فَمَنْ كَرِهَ لِمَا هَذَا أَوْ لَقِيَ نَكَدًا أَسْلَمَ وَكَلَّمَ﴾ (۴) نہ کوم استدلال کرې دي هغه هم فاسد دي، ځکہ چہ شاتہ مونہ د دي تاویلات ذکر کرې دي، دا حدیث په عدد المرات کتب

(۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب استحباب اطالہ الفرة والتجیل فی الوضوء، رقم ۵۷۹

(۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب تبلغ الحلیۃ حیث يبلغ الوضوء، رقم ۵۸۶

(۳) اوگورئ : شرح الکرماني ج ۲ ص ۱۷۲

(۴) مسند احمد ج ۲ ص ۱۸۰، رقم ۶۶۸۴

په زیادت او نقص باندې محمول دي، نه په تطویل غره او تحجیل باندې. (۱)
ابن بطال رحمته الله علیه د اطالة غره یو بل تاویل کړې دي، هغه فرمائی چې دلته د اطاله نه مراد مواظبت او دوام دي، یعنی په اودس دې مواظبت او دوام اختیار کړې شی، دا د اندامونو د نور او د هغې د تقویت باعث دي. (۲)

خو دا تاویل هم ظاهر البطلان دي، ځکه چې د دې راوی سیدنا ابوهریره رضی الله عنه دي او هغه د اطالة معنی د مداومت او مواظبت په څانګې د اودس په اندامونو کېن اضافه ګنړي، «والراوی ادری یعنی ما روی» (راوی ته د خپل روایت مطلب زیات معلوم وي، بیا هغوی نه صرف په دې باندې عمل او کړو بلکه دا عمل ئې مرفوعاً نقل هم کړو، په دې وجه دا تاویل بالکل صحیح نه دي. (۳)

بیا ابن بطال، قاضی عیاض او ابن التین رحمته الله علیهم د علماء کرامو په دې اتفاق نقل کړې دي چې د مرفق او کعب نه پورته وینځل مستحب نه دی.

خو دا د اتفاق نقل کولو هم صحیح نه دی، ځکه چې د رسول الله صلی الله علیه و آله نه نقل کړې شوې دي چې هغوی به د اودس اندامونه د فرض مقدار نه زیات وینځل، د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه عمل هم مخکښ ذکر شوې دي، هم دغه شان سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنه نه ابن ابی شیبې او ابو عبید په جسن سندسره نقل کړې دي چې هغوی به هم داودس اندامونه وینځلو کېن اطالة فرمائیله. (۴)
بیا مخکښ د علماء حنفیه، شافعیه او حنابلې فتاوی هم ذکر کړې شوې دي چې دا اطاله غره و تحجیل مستحب دي او د اودس د آدابو نه دي، لهدا دا د اتفاق نقل کول صحیح نه دي.

حاصل دا چې اطاله غره او تحجیل د اکثر علماء او جمهورو په نزد مستحب دي، خو ابن تیمیه او د هغه ملګري صرف د یدین او رجلين د اطاله قائل دي، او په مخ کېن د اطاله هغوی قائل نه دي، او د امام مالک رحمته الله علیه په نزد اطاله نه صرف دا چې مستحب نه ده بلکه مکروه ده. والله اعلم

څومره مقدار اطاله مستحب ده؟ بیا چې کوم حضرات د استحباب قائل دي د هغوی اقوال دي باره کېن مختلف دي چې څومره مقدار پورې اطاله او کړې شی؟

د أحنافو، حنابلې او شافعیې کېن د یو جماعت په نزد د اطاله تحجیل څه حد نه دي مقرر. (۵)
پس علامه شامی رحمته الله علیه د ابن امیر الحاج رحمته الله علیه نه نقل کړې دي:

«وهل له حد؟ لم اقف فيه على شيء لاصحابنا» (۶)

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۹

(۲) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۲۲

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

(۴) المصنف لابن ابی شیبې ج ۱ ص ۴۲۴، کتاب الطهارة، باب فی الرجل یتبلغ بالوضوء ابطه، رقم ۶۰۹

وفتح الباری ج ۱ ص ۲۳۶، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۴۹

(۵) اوګوری: الموسوعة الفقهية الكويتية ج ۳۹ ص ۱۱۸، ماده منکب

(۶) رد المحتار ج ۱ ص ۹۶

یعنی : د دې حد څه دې؟ په دې سلسله کېن ماته د خپلو اصحابو په کتابونو کېن هېڅ نه دی ملاؤ شوی.

هم دغه شان امام نووی رحمته الله علیه لیکلې دی :

« ثم ان جماعة منهم اطلقوا استحباب ذلك ولم يحدوا غاية الاستحباب بعد كما اطلقه المصنف رحمه الله، وقال جماعة يستحب الى نصف الساق والعقد وقال القاضى حسين وآخرون يندم به الابط والركبة، وقال البغوى نصف العقد فما فوقه ونصف الساق فما فوقه والله اعلم » (۱)

یعنی شوافع د مافوق المرفقين والكعبين وينخلو ته مستحب وئيلي دی، بيا په هغوی کېن يو جماعت دا استحباب د يو حد سره نه دې محدود کړې بلکه مطلق ئي ساتلې دې، او يو جماعت د نصف ساق او نصف عقد قول اختيار کړې دې، قاضی حسین او نورو حضراتو د اوگو پورې، هم دغه شان د خپو د کونډو پورې مستحب کړې دی، امام بغوی رحمته الله علیه فرماني چه د مټ د نیمې نه پورته پورې، هم دغه شان د پټو د نیمې نه پورته پورې وينخل مستحب دی.

د ترجمه الباب سره مطابقت : ترجمه الباب دې : « باب فقل الوضوء » او په حديث شريف كېن د اودس فضيلت ذكر شوې دې په داسې طريقه چه د « اطالة العرق والتجھيل » په نتیجه کېن چه كوم فضيلت حاصليری هغه د زیادة على الواجب د اثراتو نه دې، چه هر کله د زیادت دا فضيلت دې نو د اصل واجب به خومره فضيلت وی. (۲) والله اعلم

★★★★★★

باب لا يتوضأ من الشك حتى يستيقن

دا باب د دې خبرې په بيان کېن دې چه د شك د وجې نه دې اودس نه كوی، تردې چه يقين ئي پيدا شی

د مخکېن باب سره مناسبت : مخکېن باب د اودس د احكاماتو نه د يو حکم يعنی د اودس د فضيلت په باره کېن وو او دا باب هم د اودس د احكاماتو نه د يو حکم په باره کښ دې چه د يقيني اودس نه پس که د اودس د ماتيدو شك وی نو اودس ضروری دې يا نه دې؟ امام بخاری رحمته الله علیه د قاعدي فقهيه مطابق او فرمائيل چه صرف د شك په بنياد يقيني اودس نه ماتيری. (۳)

مقصد د ترجمه الباب : د ترجمه الباب نه د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد واضح دي، هغوی دا بيانول غواړی چه صرف په شك سره اودس نه ماتيری، مثلاً چا که اودس اوکړو او روستو

(۱) المجموع ج ۱ ص ۴۲۸

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

(۳) اوگوری: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۰

نهی شک پیدا شو چه هواترې خارج شوې ده یا نه نو صرف د شک په بنیاد به اودس نه ماتیري (۱)
علامه سندھی رحمته الله علیه فرمائی چې په داسې انسان باندې اودس لازم نه دي، دا مطلب نه دي چې
هغه لره اودس نه دی کول پکار، بلکه مناسب دا ده چې اودس اوکړي، خو که د مانځه په
حالت کښ داسې شک پیدا شي نو مونځ نه دی ماتول پکار، هم دا د حدیث مقتضی ده. (۲)

بله دا هم ممکنه ده چې د امام بخاري رحمته الله علیه مقصد د ذکر شوې فائدي سره سره د وضوء من
اجل الشک د مسئلې طرف ته هم اشاره وي، چې په کومه کښ د امام مالک رحمته الله علیه د جمهورو
سره اختلاف دي او امام بخاري رحمته الله علیه د هغې د تردید دپاره دا باب قائم کړي وي. (۳)

د شک د وجهي نه د اودس حکم: که چاته د بې اودسۍ یقین وي خو په دې کښ نه شک وي چې
آیا د بې اودسۍ نه پس مې اودس کړي وویا نه؟ په داسې انسان باندې بالاجماع اودس لازم
دي. او که یقینی طهارت ورته حاصل وو، د هغې نه روستو نه په دې خبره کښ شک پیدا
شو چې بې اودسه شوې دي یا نه؟ نو په دې کښ اختلاف دي.

د ائمه ثلاثه، امام ابوحنیفه، امام شافعی، امام احمد او جمهور فقهاء او علماء کرامو رحمته الله علیهم
په نزد په داسې انسان باندې اودس واجب نه دي، که دا شک په مانځه کښ دننه پېښ شوې
وي یا د مانځه نه بهر.

د امام حسن بصری رحمته الله علیه په نزد تفصیل دا دي چې که شک په مانځه کښ دننه پیدا شي نو
اودس لازم نه دي او که د مانځه نه بهر وي نو اودس لازم دي.

د امام مالک رحمته الله علیه په دې مسئله کښ څو اقوال دي، یو قول څو نه دي جمهورو مطابق دي،
دویم قول نه دي چې که دا شک اکثر راځي نو بیا اودس لازم نه دي او که شک نه اکثر نه
پیدا کیږي نو بیا دي د شک سره مونځ نه کوي بلکه اودس دي اوکړي.

یو قول نه دي چې دې چې شک مطلقا ناقض وضوء دي.

یو قول نه دي چې دې چې په خارج الصلاة کښ ناقض دي، په داخل الصلاة کښ نه دي.

حاصل دا دي چې د جمهورو په نزد د یقینی طهارت نه پس شک فی الحدث ناقض وضوء نه
دي او نه ترې اودس لازم دي.

او د امام مالک رحمته الله علیه په نزد د هغوی د مشهور قول مطابق شک ناقض وضوء دي او د شک
راتلو په صورت کښ اودس لازم دي. (۴) والله اعلم

(۱) اوگورئ: الكنز المتوارى ج ۳ ص ۱۱

(۲) حاشیه السندی علی صحیح البخاری ج ۱ ص ۷۲

(۳) اوگورئ: الكنز المتوارى ج ۳ ص ۱۱

(۴) د مذاهبو د تفصیل دپاره اوگورئ: الدر المختار مع رد المحتار ج ۱ ص ۱۱۱، والمجموع شرح
المهذب ج ۲ ص ۶۳، ۶۴، والانصاف للمرادوى ج ۱ ص ۲۲۱، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۲۶، وعارضة
الاخذى ج ۱ ص ۱۰۰، ومختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۵۳، ۱۵۴، رقم ۶۳، فی الشک فی الحدث
والوضوء.

١٣٧: ﴿حَدَّثَنَا عَلِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ: حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ وَعَنْ عِبَادِ بْنِ تَمِيمٍ عَنْ عَمِّهِ (١) أَنَّهُ شَكَاَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الرَّجُلَ الَّذِي يُخَيِّلُ إِلَيْهِ أَنَّهُ يُحْدِثُ الشَّيْءَ فِي الصَّلَاةِ فَقَالَ: لَا تَنْقُتِلْ، وَلَا يَنْصَرِفُ - حَتَّى يَنْتَهَ صَوْتَا، أَوْ يَجِدَ رِيحًا﴾ [١٧٥، ١٩٥١]

رجال الحديث

- ① علي : دا امير المومنين في الحديث امام علي بن عبدالله بن جعفر بن نجيع سعدى بصرى المعروف بابن المدينى رحمته الله دې د هغوى حالات په كتاب العلم (باب الفهم في العلم) د لاندې تير شوې دى. (٢)
- ② سفیان : دا امير المومنين في الحديث امام سفیان بن عيينه رحمته الله دې د هغوى حالات په (هذه الوسى) كېښ د اولنى حديث په ضمن كېښ مختصرا (٣) او په كتاب العلم (باب قول المحدث حدثنا او اخبنا او انا) د لاندې تفصيلا ذكر شوې دى. (٤)
- ③ الزهرى : دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبدالله بن شهاب زهرى مدنى رحمته الله دې د هغوى حالات په (هذه الوسى) كېښ د دريم حديث د لاندې تير شوې دى. (٥)
- ④ سعيد بن المسيب : د امام التابعين، سيد الفقهاء سعيد بن المسيب قرشى مخزومى رحمته الله دې د هغوى حالات په كتاب الايمان (باب من قال ان الايمان هو العمل) د لاندې تير شوې دى. (٦)
- ⑤ عباد بن تميم : دا عباد بن تميم بن غزبه انصارى مازنى مدنى رحمته الله دې (٧) دې د خپل والد تميم بن غزبه، د خپل تره عبدالله بن زيد بن عاصم، عويمر بن اشقر،

(١) قوله (عن عمه) وهو عبدالله بن زيد بن عاصم المازنى رضى الله تعالى عنه، والحديث : اخرجه البخارى ايضا فى صحيحه، فى كتاب الوضوء، باب من لم ير الوضوء الا من المغربين رقم ١٧٧، وفى كتاب البيوع باب من لم ير الوساس ونحوها من الشبهات، رقم ٢٠٥٦، ومسلم فى صحيحه فى كتاب الحيض، باب الدليل على ان من يقن الطهارة ثم شك فى الحدث فله ان يصلى بطهارته تلك، رقم ٨٠٤، والسنانى فى سننه، فى كتاب الطهارة، باب الوضوء من الريح رقم ١٦٠، وابوداؤد فى سننه، فى كتاب الطهارة، باب اذا شك فى الحدث، رقم ١٧٦، وابن ماجه فى سننه، فى كتاب الطهارة، باب لا وضوء الا من حدث، رقم ٥١٣، واحمد فى مسنده ج ٤ ص ٣٩ و ٤٠، رقم ١٦٥٥٦، ١٦٥٦٤.

(٢) كشف البارى ج ٣ ص ٢٩٧ تا ٣٠٢

(٣) كشف البارى ج ١ ص ٢٣٨

(٤) كشف البارى ج ٣ ص ١٠٢ تا ١٠٦

(٥) كشف البارى ج ١ ص ٣٢٦

(٦) كشف البارى ج ٢ ص ١٥٩ تا ١٦١

(٧) تهذيب الكمال ج ١٤ ص ١٠٧، ١٠٨

ابو بشیر انصاری، ابو سعید خدری، ابو قتاده انصاری او خپلې نیا ام عماره انصاری رضی الله عنہم نه روایت کوی.

د هغوی نه په روایت کونکو کښ ابو بکر بن حزم، عبدالله بن ابی بکر بن حزم، عماره بن عزیة، عمرو بن یحیی بن عماره، محمد بن ابی بکر بن حزم، امام زهری او یحیی بن سعید انصاری رضی الله عنہم وغیره شامل دی. (۱)

د عباد والد محترم تیم او عبدالله دواړه روڼه دي، د یو قول مطابق په مور کښ شریک او د بل قول مطابق په پلار کښ شریک روڼه دي. (۲)

د هغوی نیا ام عماره نسیبه بنت کعب رضی الله عنہا ده. (۳)
عباد رضی الله عنہ بعض حضراتو په صحابه کرامو کښ شمار کړې دي ځکه چه ابن سعد رضی الله عنہ د موسی بن عقبه رضی الله عنہ نه نقل کړی دی:

« قال عباد بن تیم ان یوم الغندق ابن عیس سئین، فا ذکر اشیاء واعیها، و کتاب مع التمارق الاطام، وما کان اهل الاطام ینامون الا عقب، عروفا من بنی قریظة ان یغیروا علیهم » (۴)

یعنی: زه د غزوۀ خندق په موقع باندې د پنځو کالو اوم، ډیر څیزونه به ما یادول او محفوظ کول به مې، مونږ د زنانو سره په قلعه گانو کښ وو او د قلعه خلق به د شپې په نمبر نمبر اوډه کیدل، ځکه چه د بنی قریظه د طرف نه د حملې کولو ویره وه.

د دې روایت په رڼا کښ دې صحابی دي، پس حافظ ذهبی رضی الله عنہ دې په صحابه کرامو رضی الله عنہم کښ شمار کړې دي. (۵)

کوم حضرات چه هغه صحابی نه گنړی هغوی ئې تابعی گنړی، پس ابن عبد البر رضی الله عنہ فرمائی: « وعباد بن تیم احد الثقات التابعین بالمدينة » (۶) یعنی عباد بن تمیم رضی الله عنہ د مدینې منورې په ثقه تابعینو کښ یو دي.

امام عجلې رضی الله عنہ فرمائی: « مدنی، تابعی، ثقه » (۷)

ابن خلفون رضی الله عنہ هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کولو سره نقل کړی دی: « وثقه ابن عبد الرحیم یعنی التبان » (۸)

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله

(۳) معانی الاخبار ج ۳ ص ۴۸

(۴) الطبقات لابن سعد: ۸۱۵

(۵) اوگورئ: تجرید أسماء الصحابة: ۲۹۱۱۱، رقم (۳۰۷۴)

(۶) التمهید لابن عبد البر ج ۹ ص ۲۰۳

(۷) معرفة الثقات ج ۲ ص ۱۶، رقم ۸۳۴ واکمال تهذیب الکمال لمغلطانی ج ۷ ص ۱۶۴، رقم ۲۶۸۲.

وتهذیب التهذیب ج ۵ ص ۹۱

(۸) اکمال تهذیب الکمال ج ۷ ص ۱۶۴، رقم ۲۶۸۲

امام محمد بن اسحاق او امام نسائی رحمتهما فرمائی: **(ثقة) (۱)**

حافظ ذهبی رحمته فرمائی: **(ثقة) (۲)**

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: **(ثقة من الثالثة وقد قيل ان له رؤية) (۳)**

امام ابن حبان رحمته یہ کتاب الثقات کنس ذکر کری دی. (۴) رحمہ اللہ رحمة واسعة تنبيه: د هغوی د وفات کال د هغوی په تذکره کونکو کنس چا هم نه دي ليکلي، خو ابن سعد رحمته نقل کری دي. **(وكان له اخوان لاييه وامه: معبروثايت ابناتيم، قتل يوم الحرة في ذي الحجة، سنة ثلاث وستين) (۵)** يعنى د هغه دوه حقيقى روڼه معمر او ثابت وو، دا دواړه د حره په واقعه کنس په ذوالحجة ۶۳ هـ کنس شهيد شوي وو.

د تهذيب الكمال محقق ډاکټر بشار عواد معروف حفظه الله دلته خطا شوې دي چه د ابن سعد په حوالې سره ئې دا ليکلي دي چه: **(وقال ابن سعد: قتل يوم الحرة في ذي الحجة سنة ثلاث وستين) (۶)** والله اعلم

① عمه: دا سيدنا عبدالله بن زيد بن عاصم بن كعب بن عمرو انصاري مازنی مدنی رحمته دي. (۷)

د واقدی رحمته د قول مطابق عبدالله بن زيد رحمته مسيلمه کذاب لره قتل کړې وو پس د هغوی د مور ام عماره رحمته نه روايت دي چه ما مسيلمه لټولو، چه او مې کتل نو زما خوښ عبدالله مسيلمه لره قتل کولو سره خپله توره صفا کوله. (۸)

سيدنا وحشى بن حرب رحمته فرمائی چه ما خپله نيزه ويشته او د انصارو يو سړی پرې په تورې سره حمله او کړه نو اوس الله پاک ښه پوهيږي چه په مونږ کنس چا قتل کړو، خو په قلعه کنس يوې جينئ چغې وهلې چه حشى غلام مسيلمه قتل کړو. (۹)

سيدنا عبدالله بن زيد بن عاصم رحمته په غزوه بدر کنس شريك شوې وو يا نه؟ په دي کنس

(۱) تهذيب الكمال ج ۱۴ ص ۱۰۹

(۲) الكاشف ج ۱ ص ۵۲۹، رقم ۲۵۵۸

(۳) تقريب التهذيب ص ۲۸۹، رقم ۳۱۲۳

(۴) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۱۴۱

(۵) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۸۱

(۶) تعليقات تهذيب الكمال ج ۱۴ ص ۱۰۹

(۷) تهذيب الكمال ج ۱۴ ص ۵۳۸

(۸) تهذيب الكمال ج ۱۴ ص ۵۳۹

(۹) پورته حواله

اختلاف دې، خو دې او د هغوی مور یبېی ام عماره رضی الله عنه په غزوۀ احد کښ شریک وو. (۱) پس دې روایت کوی چه رسول الله صلی الله علیه و آله په دغه ورځ فرمائیږي وو **«رحمکم الله اهل البيت»** (۲) هغه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه حدیث روایت کوی، د هغوی نه په روایت کونکو کښ امام سعید بن المسیب، عباد بن تمیم و آسع بن جبان بن منقذ، یحیی بن عماره بن ابی حسن (دا ئې زوم دې، او ابوسفیان مولی ابی احمد رضی الله عنه دی (۳)

د واقعۀ حره په موقع باندې په ۶۳ هجری کښ شهید شوې دې. **رضی الله عنه وارضاه**

تنبیه: دلته به سند کښ دی **«حَدَّثَنَا الْإِسْرَئِيلِيُّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ وَعَنْ عَمَادِ بْنِ تَمِيمٍ عَنْ عَمِّهِ»** یعنی امام زهري رحمته الله علیه د سعید بن المسیب رحمته الله علیه او عباد بن تمیم رحمته الله علیه دواړو نه روایت کوی او هغوی دواړه د عباد رحمته الله علیه د تره سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم رحمته الله علیه نه روایت کوی. گویا د «**عن عماد**» عطف **«عن سعید»** باندې دې، او حال دا چه د کریمه په زوایت کښ واؤ عطف ساقط کیدو سره عبارت داسې شوې دې. **«عن سعید بن المسیب عن عماد بن تميم»** او د دې مطلب دا شو چه سعید بن المسیب د عباد بن تمیم نه روایت کوی، او حال دا چه د سعید بن المسیب د عباد بن تمیم نه اصلا روایت بالکل ثابت نه دې. (۴)

بیا دلته د سعید بن المسیب رحمته الله علیه شیخ هم سیدنا عبدالله بن زید رحمته الله علیه دې، چه د هغې تعبیر په **«عن عمه»** سره کړې شوې دې او مطلب دا دې **«عن عم الشان»** یعنی دا روایت د دویم راوی عباد د تره نه نقل دې، گویا دواړه موصولا روایت کوی. (۵)

خو دلته یو احتمال دا هم دې چه د عباد روایت خو د عبدالله بن زید بن عاصم رحمته الله علیه نه وی او موصول وی او د سعید بن مسیب رحمته الله علیه روایت مرسل وی. (۶)

د امام مزى رحمته الله علیه رجحان: د سعید بن المسیب رحمته الله علیه د طریق هم په دې سند سره د موصول کیدو دې، پس به تحفة الاشراف کښ هغوی د دې تصریح کړې ده، (۷) او د دویم احتمال تائید د ابن ماجه د روایت نه کیږي کوم چه **«ابو کریم، حدَّثَنَا الْمُعَاذِيُّ، عَنْ مَعْمَرِ بْنِ رَاشِدٍ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، أَنَا**

(۱) شهد بدار، قاله ابن مندو، وابو نعیم وقال ابو عمر شهد احدا وغیرها، ولم يشهد بدارا، وهو الصحيح اسد الغابة ج ۳ ص ۲۵۱، رقم ۲۹۵۸، وانظر الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۲ ص ۳۱۲، وانظر معرفة الصحابة ج ۳ ص ۱۵۰، رقم الترجمة ۱۶۴۰، وسبل الهدى والرشاد ج ۴ ص ۱۰۸.

(۲) الطبقات لابن سعد ج ۸ ص ۴۱۵، ترجمة ام عماره رضى الله عنها

(۳) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۴ ص ۵۳۹

(۴) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

(۵) پورته حواله

(۶) پورته حواله

(۷) پس هغوی فرمائي: **«عن الزهري عن سعید بن المسیب وعباد بن تمیم كلاهما عن عمه عبد الله بن زيد به»** تحفة الاشراف ج ۴ ص ۳۳۶

سعید بن المسیب، عن ابی سعید الخدری رضی اللہ عنہ (۱) بہ طریق سرہ روایت شوې دې (۱) گویا دا حدیث امام سعید بن المسیب رضی اللہ عنہ د ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ نه نقل کوی او حال دا چه امام بخاری رحمہ اللہ دا مرسل نقل کړې دې.

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی د دې روایت ټول راویان اگر چه ثقات دی خو امام احمد رحمہ اللہ دې ته منکر وئیلې دې. (۲) د دې وجه د امام احمد رحمہ اللہ خوئی عبدالله بن احمد رحمہ اللہ دا بیان کړې ده: «ولم نعلم ان المحارب سمع من معبر شيا، وبلغنا ان المحارب كان يدلس» (۳)

یعنی مونږ ته دا علم نشته چه محاربی د معمر نه څه اوریدلې وی او مونږ ته دا خبره معلومه شوې ده چه محاربی به تدلیس کولو.

د «سعید بن المسیب عن ابی سعید الخدری» په طریق سره هم دا حدیث امام احمد رحمہ اللہ په ډیرو ځایونو کښ روایت کړې دې (۴) خو په هغه ټولو کښ ضعف دې. (۵)

لهذا وئیلې کیدې شی چه اگر چه د صحیح بخاری په دې حدیث کښ د ارسال احتمال دې خو راجحه دا ده چه دلته دا حدیث موصول دې او د عبدالله بن زید رضی اللہ عنہ په مسانید کښ دې نه د ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ په مسانید کښ. والله اعلم.

یو بله تنبیہ: عبدالله بن زید بن عاصم رضی اللہ عنہ د عباد بن تمیم رضی اللہ عنہ تره وو، خو په دې کښ اختلاف دې چه دا ئې د پلار سره په مور کښ شریک رور وو یا پلا کښ؟ په دې باندې ځان داسې پوهه کړئ چه په دې کښ اختلاف دې چه عبدالله بن زید او تمیم رضی اللہ عنہ خپل مینځ کښ مور شریک رور نه وو که پلار شریک؟

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ په پلار کښ شریکې رور ولی ته ترجیح ورکړې ده، پس هغوی د تمیم رضی اللہ عنہ د ترجمې د لاندې لیکي:

«تمیم بن زید الانصاری، والد عباد، واخوه عبدالله بن زید بن عاصم البازلي في قول الاكثر» (۶)

یعنی دا تمیم بن زید الانصاری د عباد والد دې او د اکثر حضرات د قول مطابق د عبدالله بن زید بن عاصم رضی اللہ عنہ رور دې.

(۱) پوره حدیث داسې دې: «حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ، حَدَّثَنَا الْبَحَارِيُّ، عَنْ مَعْمَرِ بْنِ رَاشِدٍ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، أَخْبَرَنَا سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيْبِ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخَدْرِيِّ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ النَّشْبَةِ فِي الصَّلَاةِ، فَقَالَ: لَا يَنْصَرِفُ حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا، أَوْ يَجِدَ رِيحًا» سنن ابن ماجه، كتاب الطهارة وستنها، باب لا وضوء الا من حدث، رقم ۵۱۴

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

(۳) اوگوری: علل الامام احمد بن حنبل ج ۳ ص ۳۶۳ رقم ۵۵۹۷

(۴) اوگوری: مسند احمد ج ۳ ص ۹۶، رقم ۱۱۹۳۴، ۱۱۹۳۵

(۵) وهذا اسناد ضعيف لضعف علي بن زيد وهو ابن جدهان، وبقية رجاله ثقات، رجال الصحيح، المسند للامام احمد بتحقيق شعيب الارنؤوط واصحابه، رقم ۱۱۹۱۲، ۱۱۹۱۳

(۶) الاصابة ج ۱ ص ۱۸۵

وړاندې فرمائی: ﴿وقيل هو امرأة لامة، واما ابوه فهو غزية بن عمرو بن عطية، وبذلك جزم الديلمي، تبعها لابن سعد﴾ (۱) یعنی: وئیلې شوې دی چې تمیم د عبدالله بن زید رضی الله عنه په مور کښ شریک رور وو، او د هغوی پلار غزیه بن عمرو بن عطیه دی، دمیاطی د ابن سعد په اتباع کښ هم په دې باندې جزم کړې دې. حقیقت دا دې چې دا په مور کښ شریک رور نه وو، امام ابن سعد رحمته الله د دې تفصیل داسې بیان کړې دې: ﴿وتروى امر عبارة بنت كعب زيد بن عاصم بن عمرو بن عوف.... فولدت له عبد الله وحبيبا،

صحابا النبي رضی الله عنه، ثم خلف عليها غزية بن عمرو بن عطية، فولدت له تبعاً وعولة﴾ (۲)

حاصل د دې دا دې چې: د ام عماره بنت کعب رضی الله عنه سره زید بن عاصم نکاح اوکړه، هغوی سره د هغوی خوئی عبدالله بن زید او حبیب بن زید پیدا شو، دا دواړه صحابه کرام وو، بیا د زید بن عاصم نه پس د هغې سره غزیه بن عمرو بن عطیه نکاح اوکړه او د هغې نه د هغوی اولاد تمیم او خوله پیدا شو.

لهذا عبدالله بن زید بن عاصم او تمیم بن غزیه بن عمرو دواړه په مور کښ شریک شو او عبدالله بن زید رضی الله عنه د عباد بن تمیم رضی الله عنه تره هم په دې نسبت سره دې یعنی د پلار نې په مور

کښ د شریک رور کیدو د وجې نه دې. والله اعلم

قوله: أَنَّهُ شَكَاَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الرَّجُلَ الَّذِي يُحْيِلُ إِلَيْهِ أَنَّهُ

يَحْدِثُ الشَّيْءَ فِي الصَّلَاةِ: هغوی رسول الله صلی الله علیه و سلم ته شکایت اوکړو چې یو سړې دې چې هغه ته په مانځه کښ خیال راځي چې هغه په مانځه کښ څه محسوس کړې دی یعنی گمان ورته راځي چې بهې اودسه شوې دې.

زمونږ په دې روایت کښ «شکا» دماضی معروف صیغه ده. (۳) گویا «شاک» یعنی سائل خپله راوی یعنی سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه دې، پس د ابن خزیمه په روایت کښ تصریح موجود ده: «من عه عبدالله بن زيد قال: سألت رسول الله صلی الله علیه و سلم عن الرجل يحدث في الصلاة» (۴)

د صحیح بخاری په بعض نسخو کښ د «شک» مجهول صیغه هم راغلې ده، په دې صورت کښ به په «الله شک» کښ ضمیر، ضمیر شان وی. (فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷)
په صحیح مسلم کښ په مجهول صیغې سره راغلې دې (۵)

(۱) پورته حواله

(۲) الطبقات لابن سعد: ۴۱۲۸

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

(۴) صحیح ابن خزیمه ج ۱ ص ۴۷، کتاب الوضوء باب جماع ابواب الاحداث الموجبة للوضوء رقم ۲۵

(۵) صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۵۸، کتاب الحيض، باب الدليل على ان من تيقن الطهارة، ثم شك في الحدث فله ان يصل بطهارته تلك، رقم ۸۰۴

لکه چه امام نووی رحمته الله علیه د دې تصریح کړې ده. (۱)

قوله: الرجل: دا مرفوع دې په دې کښ اعراب اعراب حکاکی دې او پوره جمله د «شکا» د مفعول کیدو د وجې نه د نصب په موضع کښ ده. (۲)

قوله: یخیل: د باب تفعیل نه د واحد مذکر مضارع مجهول صیغه ده، د دې معنی د گمان کولو راځي. (۳)

قوله: یجد الشيء: څه محسوس کوي، یعنی ورته محسوسیږي چه څه څیز ترې خارج شوې دې او حدث ورته لاحق شوې دې، پس د اسماعیلی په روایت کښ د دې صراحت موجود دې (یخیل الیه فی صلاته انه یخشی منه شیء) (۴)

قوله: فی الصلاة: په مانځه کښ دننه محسوس کوي چه بې اودسه شوي دي. د دې نه بعض مالکیانو استدلال کړې دي چه د عدم نقض وضوء حکم کوم چه په حدیث الباب کښ راغلي دي دا د هغه سړی دپاره دې کوم چه په مانځه کښ دننه دي، یعنی د هغه اودس به د شک د وجې نه نه ماتیری، او هر چه د هغه سړی تعلق دې کوم چه د مانځه نه بهر دي. پس د هغه حکم دا دي چه د هغه اودس به د شک د وجې نه مات شی. (۵)

دې حضراتو چه په مانځه کښ د داخل او خارج ترمینځه کوم تفریق کړې دي د هغې بنیاد دا دي چه شریعت مطهره د عباداتو د باطل کولو نه منع فرمائیلي ده «ولا تطلوا اصابکم» (۶) که په مانځه کښ دننه د اودس د ماتیدلو حکم اولگوو نو د دې نه به ابطال عبادت لازم شی او د مانځه په خارج کښ د نقض وضوء حکم لگولو سره د ابطال عبادت خرابی نه لازمیږي. (۷)

خو د دې حضراتو دا استدلال صحیح نه دي ځکه چه «نهی عن ابطال العبادة» خو د عبادت په صحت باندې موقوف دي، یعنی که د چا عبادت صحیح طریقی سره کیدو نو هغه دي باطل نه کړي شی، دلته خو تاسو د دې خبرې قائل یئ چه شک ناقض وضوء دي، که دا شک په خارج صلاة کښ ناقض وضوء دي نو په داخل صلاة کښ به هم ناقض وضوء وی، لکه چه د نورو نواقض وضوء هم دا حال دي. (۸)

هر چه په حدیث الباب کښ د «فی الصلاة» د قید تعلق دي نو دا قید احترازی نه دي بلکه په

(۱) اوگورئ: شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۵۸

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷

(۳) پورته حواله

(۴) پورته حواله

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۷، ۲۳۸

(۶) سورة محمد آیت ۳۳

(۷) اوگورئ فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۸

(۸) پورته حواله

مانځه کښ دننه د پښیدونکي کیفیت واقعہ اظهار دې والله اعلم
قوله: فَقَالَ لَا يَنْقُتِلْ أَوْ لَا يَنْصَرِفُ حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا: رسول الله ﷺ
 اوفرمانیل: هغه دې ترهغه وخته پورې د مانځه نه نۀ واپس کیږي ترڅو چه نې اواز نه وی
 اوریدلې یا نې بدبوئی نه وی محسوس کړي.

﴿لاینقتل﴾ او ﴿لاینصرف﴾ یوه معنی لری، د واپس کیدو او راگرځیدو په معنی کښ دې،
 بیا دلته ﴿او﴾ د شک دپاره دې او دا شک د امام بخاری د استاذ علی بن المدینی رحمته الله د طرف
 نه دې، ځکه چه د سفیان بن عیینة رحمته الله نه نورو راویانو بغیر د شک نه ﴿لاینصرف﴾ روایت
 کړې دې. (فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۸)

دا لفظ مجزوم هم کیدې شی ځکه چه ﴿لا﴾ د نهی دپاره ده او مرفوع هم لوستلې کیدې شی
 په دې صورت کښ به ﴿لا﴾ د نفی دپاره منلې شی. (۱)

قوله: حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا: تردې چه د حدث اواز واورې یا بدبوئی محسوس
 کړی دلته دا د مثال په طور ذکر کړې شوي دي، اصل مقصود د تحقیق حاصلیدل دی اوس
 که یو سړی ته آواز او بدبوئی نه محسوس کیږي خو د هغه د اودس د ماتیدو یقین وی نو د
 هغه دپاره اودس کول ضروری دی

د حدیث الباب نه د جمهورو استدلال او د امام مالک رحمته الله تاویل حدیث الباب د جمهورو د
 مذهب صریح دلیل دې چه که د یقینی طهارت نه پس د حدث شک پیدا شی نو په دې سره
 اودس نه ماتیري، برابره خبره ده که په مانځه کښ شک وی، یا نې بهر شک وی
 او د امام مالک رحمته الله په نزد د مشهور قول مطابق د شک د وجې نه اودس ماتیري.
 امام مالک رحمته الله دا حدیث په مستنکح باندې محمول کوی، د استنکاح معنی د غلبي ده،
 وثیلې شی ﴿استنکح النورعینه، غلبها﴾ (۲) یعنی خوب د هغه په سترگو باندې غالب راغلو.
 فقها، مالکيه دا لفظ د کثرت شک په معنی کښ استعمالوی، پس هغوی فرمائی: ﴿استنکحه
 الشک، ای اعتداه کلها﴾ (۳)

یعنی هغه ته شک په کثرت سره لاحق شو، په داسې طریقہ چه شک د هغه عادت جوړ شو.
 امام مالک رحمته الله فرمانی چه رسول الله ﷺ په حدیث الباب کښ چه کوم سړی ته د مانځه د
 پریخودلو حکم کړې دې دا داسې سړي دې د چا چه د شک کولو عادت وی، ظاهره ده چه د
 داسې سړي دپاره که د نقض وضوء، حکم نو په سخته تنگسیا کښ به پریوخی. (اوگورئ):
 شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۲۴)

(۱) پورته حواله

(۲) تاج العروس ج ۷ ص ۱۹۷، ماده نکح

(۳) الموسوعة الفقهية الكويتية ج ۴ ص ۱۲۸، ماده استنکاح

مالکیان فرمائی ہے د سیدنا عبداللہ بن زید بن عاصم رضی اللہ عنہ پہ دے حدیث کہیں د (شکاں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم) الفاظ دا خبرہ بیانوی ہے د دے نہ د کثرت شک عادت مراد دے، خکہ ہے (شکوی) عام طور دخہ علت اویسماری دوجی نہ وی. ہم دغه شان پہ حدیث الباب کہیں د (ریخل) لفظ ہم دایان کوی ہے ددے حقیقت ہیخ نہ دے، خکہ ہے دتخیل ہیخ حقیقت نہ وی (۱) د امام مالک رحمہ اللہ د تاویل جواب : خو جمهور علماء کرام فرمائی ہے حدیث الباب عام دے پہ دے کہیں د کثرت والا سرے ہم داخل دے او هغه سرے ہم چاته ہے پہ کثرت سره شک نہ پیدا کیبری. (۲)

او هر چه د لفظ (شکا) تعلق دے پس هغه پہ علت یا کثرت شک باندے دال نہ دے، خکہ ہے د مسلم شریف پہ یو روایت کہیں دے، پہ هغه کہیں د سر نه لفظ د (شکی) یا (شکی) شته دے نه. (۳) پس د سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ پہ مرفوع روایت کہیں دے : (إِذَا وَجَدَ أَحَدُكُمْ فِي بَطْنِهِ شَيْئًا فَأَشْكَلَ عَلَيْهِ آخِرُهُ مِنْهُ شَيْءٌ أَمَرَ أَنْ لَا يَكْرِهَ مِنْهُ الشُّجْدَ حَتَّى يَسْتَمَّ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا) (۴) یعنی کہ پہ تاسو کہیں یو سرے پہ خپله خپته کہیں خه محسوس کوی. پہ دے وچه د هغه شک پیدا شی ہے د هغه نه خه وتلے دی یا نه دی وتلی؟ نو د مسجد. نه دے تر هغه وخته پورے نه اوخی ہے ترخو ئے آواز نه وی اوریدلے یا ئے بدبوئی نه وی محسوس کرے. واللہ سبحانه وتعالی اعلم

⑤ بَابُ: التَّخْفِيفِ فِي الْوُضُوءِ

د باب سابق سره مناسبت : د دے باب د مخکین باب سره مناسبت بالکل واضح دے ہے پہ تیر شوی باب کہیں د اودس د احکاماتو نه یو حکم بیان کرے شوے وو او په دے باب کہیں هم د اودس د احکاماتو نه د یو حکم بیان دے. (۵) د ترجمه الباب مقصد : حافظ ابن حجر، علامه عینی او علامه قسطلانی رحمہم اللہ فرمائی ہے پہ دے باب سره د تخفیف فی الوضوء جواز بیانول مقصود دے. (۶)

(۱) پورته حواله

(۲) قال الطحاوی : حدیث عباد بن تمیم رضی اللہ عنہ عن عمه : ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم سئل عن الرجل یخیل الیه انه یجد الشئ فی الصلاة ؟ قال : لا ینصرف حتی یسمع صوتا او یجد ریجا. ولم یفرق بین اول مره و بین من یعتاده ذلک مختصر اختلاف العلماء ج ۱ ص ۱۵۴ رقم ۶۳

(۳) اوگوری فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۸

(۴) صحیح مسلم، کتاب الحیض، باب الدلیل علی ان من تیغن الطهارة، ثم شک فی الحدث، فله ان یصلی بطهارته تلک، رقم ۸۰۵

(۵) عمده القاری ج ۲ ص ۲۵۴

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، عمده القاری ج ۲ ص ۲۵۴، ارشاد الساری ج ۱ ص ۲۳۰

شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ زما پہ نزد زیات اوجہ دا ده چه دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا بیانول

غواړی چه اسهامل الوضوء یا دلکلی الوضوء واجب نه دي. یوه اقل او بل اقل، پس د اقل طرف ته په یا داسې او نیلې شی چه د اودس دوه مرتبې دي، یوه اقل او بل اقل، پس د اقل طرف ته په دي باب کتب اشاره کوی او د اقل طرف ته یې په وړاندې باب «باب اسهام الوضوء» سره اشاره کړې ده (الکنز المتوازی ج ۳ ص ۱۲)

۱۳۸: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ عُمَرُو قَالَ أَخْبَرَنِي كُرَيْبٌ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۱) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَأَمَّرَ حَتَّى نَفَعَ ثُمَّ صَلَّى وَرَبَّمَا قَالَ اضْطَجَعَ حَتَّى نَفَعَ ثُمَّ قَامَ فَصَلَّى ثُمَّ حَدَّثَنَا بِهِ سُفْيَانُ مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ عَنْ عُمَرُو عَنْ كُرَيْبٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ بَلَغْتُ عِنْدَ خَالَتِي مَيْمُونَةَ لَيْلَةً فَقَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ اللَّيْلِ فَلَمَّا كَانَ فِي بَعْضِ اللَّيْلِ قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَتَوَضَّأَ مِنْ شَيْءٍ مُعَلَّقٍ وَضَوْءًا خَفِيفًا يَخْفِفُهُ عُمَرُو وَيَقْلِلُهُ وَقَامَ يُصَلِّي فَتَوَضَّأَتْ نَحْوًا مِمَّا تَوَضَّأَ ثُمَّ جَلَسَتْ فَقُمْتُ عَنْ يَسَارِهِ وَرَبَّمَا قَالَ سُفْيَانُ عَنْ شِمَاكِ عَنْ ثَوَالِيسٍ عَنْ يَمِينِهِ ثُمَّ صَلَّى مَا شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ اضْطَجَعَ فَقَامَ حَتَّى نَفَعَ ثُمَّ أَتَاهُ الْمُنَادِي فَأَذَنَهُ بِالصَّلَاةِ فَقَامَ مَعَهُ إِلَى الصَّلَاةِ فَصَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ فَلَمَّا انْصَرَفَ إِنْ نَأَسًا يَقُولُونَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَنَامُ عَيْنُهُ وَلَا يَنَامُ قَلْبُهُ قَالَ عُمَرُو سَمِعْتُ عَبْدَ بْنَ عُمَيْرٍ يَقُولُ رَأَيْتُ الْأَنْبِيَاءَ عَوَضُوا ثُمَّ قَرَأُوا: إِنْ أَرَى فِي الْمَنَامِ أُنِي أَدْبَحْتُكَ (۲) [۱۱۷]

رجال الحديث

- ① علی بن عبدالله: دا امیر المومنین فی الحدیث علی بن عبدالله بن جعفر المعروف بابن المدینی رحمۃ اللہ علیہ دي د هغوی حالات په کتاب العلم باب الفهم العلم د لاندې تیر شوي دي. (۲)
- ② سفیان: دا امام سفیان بن عیینہ رحمۃ اللہ علیہ دي د هغوی حالات د بدء الوحي په اولنی حدیث او کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا او اخبنا او انا یا د لاندې تیر شوي دي. (۳)
- ③ عمرو: دا مشهور فقیه امام عمرو بن دینار مکی جمعی رحمۃ اللہ علیہ دي، د هغوی حالات په کتاب العلم باب کتابه العلم د لاندې تیر شوي دي. (۴)
- ④ کویب: دا ابورشدین کریم بن ابی قاسم قرشی هاشمی مولی عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما دي. (۵)

(۱) قوله: عن ابن عباس رضي الله عنهما: هذا حديث مبيت ابن عباس في بيت خالته ميمونة رضي الله عنها، وقد سبق تخريجه بيسط في (۴/۱۳۱)، كتاب العلم، باب السمر في العلم.

(۲) كشف الباری ج ۳ ص ۲۹۷ تا ۳۰۲

(۳) كشف الباری ج ۱ ص ۲۳۸، اوج ۳ ص ۱۰۲ تا ۱۰۶

(۴) كشف الباری ج ۴ ص ۳۰۹ تا ۳۱۳

(۵) تهذيب الكمال ج ۲۴ ص ۱۷۲

هغوی د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ زمانہ موندلی ده (۱) د خپل مولی سیدنا عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہ، د هغوی د مور بیبی سیده ام الفضل رضی اللہ عنہا، ام المومنین میمونہ، سیده عائشہ، سیده ام سلمہ، سیده ام هانی رضی اللہ عنہا نه روایت حدیث کوی.
د هغوی نه به روایت کونکو کښ د هغوی دواړه ځامن رشدین او محمد، سلیمان بن یسار، ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف (دا دواړه ئې همزولی دی) شریک بن ابی نمر، محمد بن عقبه، موسی بن عقبه، ابراهیم بن عقبه، عمرو بن دینار او منصور بن المعتمر رضی اللہ عنہ وغیره حضرات دی. (۲)

امام ابن سعد رضی اللہ عنہ فرمائی: «كان ثقة حسن الحديث» (۳)

امام یحیی بن معین او امام نسائی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة» (۴)

امام نووی رضی اللہ عنہ فرمائی: «اتفقوا على توثيقه» (۵)

حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ د هغوی د تذکرې په شروع کښ لیکي: «الامام الحجة» (۶) هم دغه شان فرمائی: «وثقه» (۷)

امام ابن حبان رضی اللہ عنہ په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۸)

موسی بن عقبه رضی اللہ عنہ فرمائی: «وَصَحَّ حَدَّثَنَا كُرَيْبٌ عَنْ جَدِّهِ أَوْ جَدِّهِ مِنْ كُتُبِ ابْنِ عَبَّاسٍ. قَالَ: فَكَانَ عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ إِذَا أَرَادَ الْكِتَابَ كُتِبَ إِلَيْهِ: ابْعَثْ إِلَيَّ بِصِحَّةٍ كَذَا وَكَذَا. قَالَ: فَيَنْسُخُهَا، فَيَبْتِغِي إِلَيْهِ بِإِسْنَادٍ» (۹)

یعنی امام کریم رضی اللہ عنہ د سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہ د علوم او احادیثو دومره لویه ذخیره مونږ ته پریخودله کومه چه په د یو اوبښ د بار برابر وی، پس علی بن عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہ ته چه به کله د څه کتاب ضرورت وو نو هغوی ته به ئې لیکلو چه فلانې فلانې کتاب پکار دي، هغه به مطلوب کتاب لره نقل کولو سره په دوه نسخو کښ یوه نسخه هغوی ته راوړلرله.
د سلیمان بن عبدالملک رضی اللہ عنہ د خلافت په اخره کښ په ۹۸ هـ کښ کریم بن ابی مسلم رضی اللہ عنہ وفات شوې دي. رحمه الله رحمة واسعة [حواله بالا]

(۱) پورته حواله

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۲۴ ص ۱۷۲، ۱۷۳

(۳) تهذیب الکمال ج ۲۴ ص ۱۷۳

(۴) تاریخ الدارمی ص ۱۶۹، رقم ۶۰۴، وتهذیب الکمال ج ۲۴ ص ۱۷۴

(۵) تهذیب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۶۶

(۶) سیر اعلام النبلاء ج ۴ ص ۴۷۹

(۷) الکاشف ج ۲ ص ۱۴۷، رقم ۴۶۵۳

(۸) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۳۳۹

(۹) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۲۹۳

⑤ ابن عباس رضی اللہ عنہما : د سیدنا عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہما حالات پہ ہمد الوسی کتب د خلورم حدیث : لاندی، اوہم دغه شان پہ کتاب الایمان ، باب کفر ان العشرہ کفر، دون کفر د لاندی تیر شوې دی (۱)

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَامَ حَتَّى نَفَخَ ثَمَّ صَلَّى وَرَبَّمَا قَالَ اضْطَجَعَ

حَتَّى نَفَخَ ثَمَّ قَامَ فَصَلَّى : یعنی : رسول اللہ ﷺ اودہ شو، تردی چہ پہ خوب کتب اوخریدلو . بیا نی مونخ اوکرو . کله سفیان داسی اووی چہ رسول اللہ ﷺ پہ ډډه اودہ شو . تردی چہ پہ خوب کتب اوخریدلو ، بیا پاسیدو او مونخ نی اوکرو .

دلته سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ دوه طریقو سره روایتونه کړې دی، یو « نام » او دویم « اضطجع » د دې مطلب دا نه دې چہ « نام » او « اضطجع » دواړه مترادف دی، بلکه مطلب دا دې چہ سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ دا روایت مطولا او مختصرا دواړو طریقو سره روایت کولو، او دا روایت چہ به ئې کله مطولا روایت کولو نو داسی به ئې وئیل « اضطجع فنام » یا به ئې د دې په شان لفظ استعمالولو او که مختصرا به ئې ذکر کولو نو کله به ئې « نام » وئیلو او کله « اضطجع » چہ کله به ئې « نام » وئیلو نو د دې نه مراد به ئې دا وو چہ « نام مضطجعا » او چہ کله به ئې « اضطجع » وئیلو نو د دې معنی به دا وه چہ « اضطجع فنام » (۲)

قوله: ثُمَّ حَدَّثَنَا بِهِ سَفْيَانٌ مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ عَنْ عَمْرِو عَنْ كُرَيْبٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ :

بیا سفیان رضی اللہ عنہ څو کرته حدیث بیان کړو، هغه د عمرو نه، عمرو د کرب بنه، او کرب د ابن عباس رضی اللہ عنہما نه روایت کوی .

علی بن المدینی رضی اللہ عنہ فرمائی چہ سفیان رضی اللہ عنہ به دا روایت اول مختصرا روایت کولو بیا ئې مطولا روایت کول شروع کړل (۳)

قوله: قَالَ بَتُّ عِنْدَ خَالَتِي مَيْمُونَةَ لَيْلَةً : سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہما فرمائی چہ ما یوه شپه د خپلې ترور سیده میمونه رضی اللہ عنہا کره اوکړه .

دا د سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہما حدیث المبیث دې، شاته مونږ ذکر کړې دی (۴) چہ دا د هغوی د ماشوم والی د زمانې واقعہ ده، هغه وخت د هغوی عمر تقریباً لس کاله وو، کماورد مصححا عند احمد بن مسند (۵)

- (۱) اوگورزی : کشف الباری ج ۱ ص ۴۴۵، وج ۲ ص ۲۰۵
- (۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وخالفه العینی، انظر العدة ج ۲ ص ۲۵۶
- (۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وعدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶
- (۴) اوگورزی : کشف الباری ج ۴ ص ۴۲۰، کتاب العلم، باب السر فی العلم.
- (۵) اوگورزی : المسند ج ۱ ص ۳۶۴، رقم ۳۴۳۷

ام المؤمنین سیده میمونہ بنت الحارث رضی اللہ عنہا د سیدنا عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما ترور دہ، د ابن عباس رضی اللہ عنہما مور بیبی سیدہ ام الفضل لبابہ بنت الحارث او میمونہ بنت الحارث رضی اللہ عنہما دواړه خویندې دی. (۱)

قوله: فَقَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ اللَّيْلِ: پس رسول الله ﷺ دشپې پاسیدو.

په اکثر نسخو کښ **(قام)** په قاف سره دې، او د ابن السکن په روایت کښ **(قام)** نون سره دې. (۲) قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ د ابن السکن والا روایت ته صواب او صحیح وئیلې دې، د

دې وجه دا ده چې وړاندې جمله ده: **(فلما کان فی بعض اللیل قام النبی ﷺ)** لهذا کله چې وړاندې

د **(قام)** ذکر راړوان دې نو په شروع کښ به **(نام)** په نون سره وی. (۳)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې د ذکر شوې جملې په بنیاد باندې د **(قام)** والا روایت لره جزما خطا، منل مناسب نه دی. ځکه چې د دې توجیه کیدې شی هغه دا چې په شروع کښ

(قام النبی ﷺ من اللیل) یوه مجمله جمله ده، د هغې نه روستو د هغې تفصیل بیان کړې

شوې دې، **(فلما کان فی بعض اللیل قام النبی ﷺ)** وئیلو سره د هغې تفصیل بیان کړې شوې

دې، دواړه جملې اگر چې په ظاهره کښ یو شان او مکرر ښکاری خو د اجمال او تفصیل په اعتبار سره په دواړو کښ مغایرت دې. (۴)

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ په ډیر شدومد سره د حافظ رحمۃ اللہ علیہ د کلام تردید کړې دې، د هغوی وینا ده

چې قاضی عیاض رحمۃ اللہ علیہ چې د کوم روایت تصویب کړې دې هغه صحیح دې، دویم روایت یقینا

غلط دي. دلته هیڅ قسم اجمال او تفصیل نشته. (۵) والله اعلم

قوله: فَلَمَّا كَانَ فِي بَعْضِ اللَّيْلِ قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: بیا چې د

نبي څه حصه تیره شوه نو رسول الله ﷺ پاسیدو

علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې د **(کان)** په ضمیر کښ یو احتمال دا دې چې دا د رسول

الله ﷺ طرف ته راجع وی. (۶) حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ هم د هغوی اتباع کړې ده. (۷)

خو علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې غوره دا ده چې دلته تقدیر داسې وی **(فلما کان بعض اللیل قام**

النبي ﷺ) گویا **(کان)** تامه دې او **(بعض اللیل)** د هغې فاعل دې او **(قام النبی ﷺ)** د

(۱) اوگورئ: الاصابه ج ۸ ص ۲۶۶، ترجمه ام الفضل امراء العباس

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۳۲۹، عمده القاری ج ۲ ص ۲۵۵

(۳) پورته حواله جات

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹

(۵) عمده القاری ج ۲ ص ۲۵۵

(۶) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۷۶

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹

(لما) جواب دې. (۱)

په دې صورت کښ به (ن) زانده منل وی، علامه عینی رحمته الله فرمائی چې په دې کښ هیڅ باک نشته، پس بعض حضراتو د الله پاک ارشاد «وقال اركبوا فيها» (۲) لره د «ارکبوا» په معنی باندې اخستلي دي. (۳)

هم دغه شان هغوی فرمائی چې زمونږ د توجیه تائید د کشمېنې د روایت نه هم کیږي، چې په هغې کښ دی: «فلما كان من بعض الليل» او په دې کښ هیڅ شک نشته چې په دې روایت کښ «من» زانده دې او یو د بل په ځانې استعمالولې شی. (۴) والله سبحانه وتعالى اعلم
قوله: فَوَضَّأ مِنْ شَرِّ مُعَلَّقٍ وَضَوْعًا خَفِيفًا: پس رسول الله صلی الله علیه و آله د یو زور زورند شوی مشک نه مختصر اودس اوکړو.

شَنّ: بفتح الشين المعجمة وتشديد النون... زور مشک ته وئیلې شی. (۵)

دا هم د سقاء او وعاء په معنی کښ اخستلو سره مذكر استعمالولې شی او کله د «قربه» په معنی کښ منلو سره مؤنث استعمالولې شی. (۶) او د دې جمع شان راځي. (۷)

قوله: يُخَفِّفُهُمْ كَرُّهُ وَيَقْلِلُهُ: امام عمرو بن دینار رحمته الله به دا اودس د خفت او قلت سره موسوم کولو یعنی فرمائیل به چې دا اودس خفیف او قلیل وو. (۸)

د تخفیف مقابل تهقیل دې، کوم چې د باب «کیف» نه دې او د تقلیل مقابل تکثیر دې کوم چې د باب «کم» نه دې. (۹)

ابن المنیر رحمته الله فرمائی چې د تخفیف مطلب دا دي چې زیات دلك شي نه کولو او د تقلیل مطلب دا دي چې د یو یو کړت نه زیات شي او نه وینځلو. د دې نه پس هغوی فرمائی چې د دې نه د دلك وجوب ثابتیږي، ځکه چې که دلك لره ختمولو سره اختصار کیدلې شوې نو

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۵

(۲) هود: ۴۱

(۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۵

(۴) پورته حواله

(۵) مختار الصحاح ص ۳۴۸

(۶) پس په حدیث الباب کښ دی: فتوضاء من شن معلق... وړاندې په کتاب الوضوء باب قراءة القرآن بعد الحدث وغيره رقم ۱۸۳ د لاندې دی: ثم قام الى شن معلقة...

(۷) اخرج ابو داؤد فی سننه فی کتاب الاشربة باب فی صفة التبييض، رقم ۳۷۱۰، عن عبدالله بن الديلمي عن ابيه وفيه: وانبذوه فی الشان... وانظر النهاية لابن الاثير ج ۱ ص ۸۹۴، مادة: شنن

(۸) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹

(۹) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶

رسول الله ﷺ به هغه هم کولو، خو رسول الله ﷺ داسې اونکړل. (۱)
خو حقیقت دا دې چه په دې کښ د دلک د وجوب هیڅ دلیل نشته، ځکه چه د تخفیف معنی داسې هم حاصلیدی شی چه د اودس په اندامونو باندې صرف اسالة المایعنی اوبه بهیولې شوې وی، دلک بالکل نه وی کړې شوې. (۲) او د تقلیل مطلب دا دې چه اوبه کمې اچولې شوې وی، زیاتې اوبه ئې نه دی استعمال کړې.
اوس حاصل دا شو چه د تقلیل تعلق د اوبو سره دې او د تخفیف تعلق د کثرت دلک سره نه دې، بلکه د نفس اسالة المایع سره دې. والله اعلم

قوله: وَقَامَ يَصَلِّي: رسول الله ﷺ پاسیدو او مونځ ئې شروع کړو.

قوله: فَتَوَضَّأَتْ تَحَوَّامًا تَوَضَّأً: ما د رسول الله ﷺ د اودس په شان اودس اوکړو.

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه دلته سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما (دعوا مایع توضع) او فرمائیل او (مثل مایع توضع) ئې او نه فرمائیل، وجه دا ده چه لفظ د (مثل) د مماثلت فی الاوصاف د بیانولو دپاره راځی، یعنی چه په ټولو اوصاف او کیفیات کښ ئې مشابهت وی، چونکه د رسول الله ﷺ د اودس کامل مشابهت د چا په وس کښ نه دې، په دې وجه ئې (دعوا مایع توضع) او فرمائیل. (۳)

په دې باندې دا اعتراض راځی چه هم دا روایت وړاندې راروان دې په هغې کښ دی (قلت صنعت مثل مایع) الفاظ راغلې دی. (۴)

صحيح خبره دا ده چه لفظ (مثل) د (شبهه) او (ذات) په معنی کښ هم راځی، او د مطلقا مشابهت د بیانولو دپاره هم استعمالیږی. (۵)

قوله: ثُمَّ جَلَسَتْ فَقُمْتُ عَنْ يَسَارَةٍ: بیا زه د رسول الله ﷺ کس طرف ته اودریدم.
سیدنا ابن عباس رضی الله عنهما ته دا علم نه وو چه د امام نبی طرف ته اودریدل پکار دی، ځکه چه ماشوم وو، دا هم ممکنه ده چه ابن عباس رضی الله عنهما دا خیال کړې وی چه د رسول الله ﷺ نه نبی طرف ته اودریدل به د ادب خلاف وی. (۶) والله اعلم

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶

(۲) پورته حوالا جات اوگورئ

(۳) اوگورئ: شرح الکرماني ج ۲ ص ۱۷۶

(۴) صحيح البخاری ج ۱ ص ۳۰، کتاب الوضوء، باب قراء القرآن بعد الحدث وغيره

(۵) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶

(۶) فتح الملهم ج ۴ ص ۱۸۰، کتاب صلاة المسافرين، باب صلاة النبی ﷺ ودعائه باللیل

قوله: وَرَبَّمَا قَالَ سَفِيَانُ عَنْ شِمَالِهِ: کله به سفیان رضی الله عنه (دعن یساره په خانې، من شماله فرمانیلو.

دا جمله د امام ابن المدینی رحمته الله د طرف نه مدرج ده. (۱)

شمال بکس، الشون المعجبة... گس لاس ته او د شمال جهت ته وئیلې شی، او شمال بفتح الشين المعجبة... شمالي هوا ته وئیلې شی. (۲)

قوله: فَحَوَّلْنِي عَنْ يَمِينِهِ: پس رسول الله ﷺ زه خپل نښی طرف ته راوړولم.

د سلمه بن کهیل رضی الله عنه په روایت کښ دی: (فَاعْزَبَافْنِ، فَادَا بِنِ مِنْ يَمِينِهِ) (۳) حاصل دا دې چه رسول الله ﷺ زه د نښی طرف نه گس طرف ته راوړولم، ځکه چه د مقتدی د یو کیدو په صورت کښ هغه د امام نښی طرف ته اودریدل پکار دی، وړاندې به انشاء الله په دې سلسله کښ اختلاف راشی.

قوله: ثُمَّ صَلَّى مَا شَاءَ اللَّهُ: بیا چه الله پاک ته څومره مونځ منظور وو هغه ئې اوکړو.

قوله: اضْطَجَعَ فَنَامَ حَتَّى نَفَخَ: بیا رسول الله ﷺ سملاستو او اوده شو تردې چه خړپړې ئې اوکړو.

نفخ: نه مراد په خوب کښ خړپړدل دی، د خوب په حالت کښ انسان په زور زور سره ساه اخلی، د هغه د خولې نه د ساه اخستلو او خړپړدو آواز راځی دې ته (عطيط) او (عطيط) وئیلې شی. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله دې ته صوت الانف وئیلې دې، د لغت په کتابونو کښ د دې هیڅ وجود نه ملاویري. (۵) والله اعلم

قوله: ثُمَّ أَمَّا الْمُنَادِي فَأَذَنَهُ بِالصَّلَاةِ: بیا مؤذن راغلو او د مانځه دپاره ئې رسول الله ﷺ ته خبر ورکړو.

قوله: فَقَامَ مَعَهُ إِلَى الصَّلَاةِ فَصَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ: رسول الله ﷺ هغه سره د مانځه دپاره پاسیدو، رسول الله ﷺ مونځ اوکړو او اودس ئې اوټکړو.

د دې نه معلومه شوه چه نوم بذات خود ناقض وضوء نه دې، گینې رسول الله ﷺ به چه کله د خوب نه پاسیدو نو اودس به ئې کولو، بلکه نوم د مظنه حدث کیدو د وجې نه ناقض

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶

(۲) المصباح المنیر ج ۱ ص ۳۲۳، مادة: ش م ل

(۳) صحیح البخاری ج ۲ ص ۹۳۵، کتاب الدعوات، باب الدعاء اذا تنبه باللیل، رقم ۶۳۱۶

(۴) اوگوری: النهاية لابن الاثیر ج ۱ ص ۵۰۶، مادة: خطط، و ج ۲ ص ۳۱۱، مادة: غطط

(۵) قاله علی القاری رحمه الله فی مرقاة المفاتیح ج ۳ ص ۲۴۰ و ۲۴۱، کتاب الصلاة، باب صلاة اللیل

وضوء دې. (۱)

قوله: قُلْنَا لِعِمْرَانٍ نَّاسًا يَقُولُونَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَنَامُ

عَيْنُهُ وَلَا يَنَامُ قَلْبُهُ: مونږ عمرو بن دینار رضی الله عنه ته اووې چې خلق داسې وائی چې د رسول الله ﷺ سترگې به اوډه وې او زړه مبارک به نې بیدار وو.

دا د سفیان قول دې او دا حدیث صحیح دې. (۲) پس سیده عائشه رضی الله عنها چې کله تپوس او کړو (یا رسول الله ﷺ اتناړم قبل ان توتر؟) ایا تاسو د وترو نه مخکېنې اوډه کیږئ؟ نو رسول الله ﷺ

اوفرمائیل: (یا عائشة! ان عینی تنامان ولا ینام قلبی) (۳) یعنی اې عائشه! زما دواړه سترگې خو اوډه کیږي خو زما زړه نه اوډه کیږي.

علامه خطابی رحمته الله فرمائی چې: (انما منم النوم قلبه لیعی الوسی اذا اوسى الیمنی منامه) (۴)

یعنی رسول الله ﷺ ته د خوب په حالت کښ دا خبره ورکړې شوې ده چې د هغه زړه بیدار وي، چې که د خوب په حالت کښ د الله پاک د طرف نه وحی راشي نو هغې لږه محفوظه کړي ایا د خوب په حالت کښ د زړه بیداری د رسول الله ﷺ خصوصیت دې او که د ټولو انبیاء کرام

ﷺ دا حالت دې؟ دلته په حدیث شریف کښ (ان عینی تنامان، ولا ینام قلبی) (۵) نه دې دا خیال اونکړې شی چې دا صرف د رسول الله ﷺ خصوصیت دې، بلکه رسول الله ﷺ په بل روایت کښ دا واضح کړې دی چې دا خصوصیت ټولو انبیاء کرام ﷺ ته حاصل دې.

په حدیث اسراء کښ د سیدنا انس رضی الله عنه نه روایت دې چې: (و كذلك الانبياء، تنام اعینهم ولا تنام

قلوبهم) (۶)

رسول الله ﷺ فرمائی: (انما معشر الانبياء تنام اعیننا ولا تنام قلوبنا) (۷)

یعنی زمونږ د انبیاء ﷺ خصوصیت دا دې چې زمونږ سترگې اوډه کیږي خو زمونږ زړونه نه اوډه کیږي بلکه هغه بیدار وي.

(۱) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، ورد المحتار ج ۱ ص ۱۰۴، نواقض الوضوء، والمغنی ج ۱ ص ۱۱۳، ومعال السنن ج ۱ ص ۱۴۳، کتاب الطهارة، باب الوضوء من النوم.

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۶

(۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۱۵۴، کتاب التهجد (الصلاة) باب قیام النبی ﷺ باللیل فی رمضان وغیره، رقم ۱۱۴۷ ج ۱ ص ۲۶۹، کتاب صلاة التراويح (الصوم) باب فضل من قام رمضان، رقم ۲۰۱۳، ج ۱ ص ۵۰۴، کتاب المناقب، باب کان النبی تنام عینه ولا ینام قلبه رقم ۳۵۶۹.

(۴) اعلام الحديث ج ۱ ص ۲۳۳

(۵) سبق تخريجه فی التعليقة السابقة.

(۶) صحیح البخاری ج ۱ ص ۵۰۴، کتاب المناقب باب کان النبی ﷺ تنام عینه ولا ینام قلبه رقم ۳۵۷۰، ج ۲ ص ۱۱۲۰، کتاب التوحید، باب قوله تعالى (و کلم الله موسى تکلیما) رقم ۷۵۱۷

(۷) اخرجه ابن سعد فی طبقاته ج ۱ ص ۱۷۱، ذکر علامات النبوة بعد نزول الوحی علی رسول الله ﷺ

پس امام ابن عبدالبر رحمہ اللہ او امام نووی رحمہ اللہ تصریح کړې ده چه دا د ټولو انبیاء علیہم السلام مشترک خصوصیت دې. (۱)

په لیلۃ التعرّیس کښې د مونځ د قضاء کیدو وجه : اوس دلته دا سوال دې چه که د انبیاء علیہم السلام صرف سترگې اوډه کيږي او زړه ئې بيدار وی نو د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په لیلۃ التعرّیس کښې د سحر مونځ ولې قضاء شو چه هغوی ته د سحر د راختلو پته او نه لگیده، تردې چه نمر راوختلو؟

د دې ډیر جوابات ورکړې شوې دي!

① مشهور جواب دا دې چه د رؤیت تعلق د سترگو سره دې، د زړه سره نه دې په دې وجه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته معلومات اوشو (۲)

② دویم جواب دا دې چه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم به دوه حالتونه وو یو حال خو دا وو چه د هغوی زړه به نه اوډه کیدو، هم دا ئې اغلب حال وو، او دویم حال ئې دا وو چه کله به ئې زړه هم اوډه کیدلو او دا به کله کله وو، په لیلۃ التعرّیس کښې دا دویم صورت راپیښ شو. (۳)

③ دریم جواب دا دې چه «ولاینا مرقی» مطلب دا دې چه د انتقاض وضوء حال پټ نه پاتې کيږي، هسې خو مطلق خوب په زړه باندې هم راځي. (۴)

④ هم دې ته نږدې نږدې څلورم جواب دا ورکړې شوې دې چه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم خوب به د دومره استغراق والا نه وو چه حدث ورته لاحق شوې وې. (۵)

⑤ بعض علماء کرام فرمانی چه د قلب د بيداریدو مطلب دا دې چه حضرات انبیاء علیہم السلام چه کوم خوبونه وینی هغه «اضغاث احلام» نه وی، څنگه چه انسان د بيدارۍ په حالت کښې د واقعی څیزونو مشاهده کوي، هم دغه شان انبیاء علیہم السلام ته چه کوم څیز په خوبونو کښې په نظر راځي هغه واقعات وی.

(۱) قال ابن عبدالبر فی الاستذکار ج ۲ ص ۹۷، ۹۸: فی کتاب صلاة اللیل، باب صلاة النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الوتر: أما قوله صلى الله عليه وسلم جوابا لها إن عيني تنامان ولا ينام قلبي فتلك من علياء مراتب الأنبياء صلوات الله عليهم. وقال في التمهيد ج ۵ ص ۲۰۸: وهذا على العموم لأنه جاء عنه صلى الله عليه وسلم: "إنما معشر الأنبياء تنام أعيننا ولا تنام قلوبنا". ولا يجوز أن يكون مخصوصا بذلك لأنها خصلة لم يعدها في الست التي أوتيتها ولم يزوجها أحد قبله من الأنبياء.

وقال النووي رحمہ اللہ في شرح صحيح مسلم ج ۶ ص ۲۶۳، في كتاب صلاة المسافرين، باب صلاة اللیل وعدد ركعات النبی صلی اللہ علیہ وسلم في اللیل: قوله صلى الله عليه وسلم: (إن عيني تنامان ولا ينام قلبي) هذا من خصائص الأنبياء صلوات الله وسلامه عليهم.

(۲) اوگورئ: شرح النووي على صحيح مسلم ج ۶ ص ۲۶۳، كتاب صلاة المسافرين، باب صلاة اللیل وعدد ركعات النبی صلی اللہ علیہ وسلم في اللیل، وسبل الهدى والرشاد ج ۱۱ ص ۲۹۵

(۳) پورته حواله جات

(۴) سبل الهدى والرشاد ج ۱۱ ص ۲۹۵، ۲۹۶

(۵) پورته حواله

① بعض علماء کرامو دا جواب کړې دې چې اصل کښ په رسول الله ﷺ باندې قصدا د الله پاک د طرف نه دا خوب اچولې شوې وو، چې مونږ لره د قضاء راگرځولو طریقه معلومه شی.

② بعض حضراتو ونیلي دي چې اصل کښ چې د رسول الله ﷺ نه منقول دی چې «تأمر عیسیٰ ولا ینام قلبی» دا عام او مطلق نه دي، بلکه رسول الله ﷺ چې به کله د یو څیز خیال په زړه کښ ساتلو سره اوډه کیدو نو زړه به ئې بیدار وو او که په اطمینان سره به فارغ القلب کیدو سره اوډه شو نو بیا به پوره اوډه کیدو.

قوله: قَالَ عَمْرُو سَمِعْتُ عُبَيْدَ بْنَ عَمْرِو يَقُولُ: عمرو رضی الله عنه فرمائی چې ما د عبید بن عمرو رضی الله عنه نه داسې واوریدل!

عمرو بن دینار رضی الله عنه په تأیید کښ د عبید بن عمرو رضی الله عنه قول پیش کوی.

عبید بن عمرو: دا عبید بن عمرو بن قتاده بن سعد لیشی جندعی مکی رضی الله عنه دي، ابو عاصم د هغوی کنیت دي، د مکې مکرمې واعظ به بللې شو. (۱)

امام مسلم رضی الله عنه فرمائی چې دې د رسول الله ﷺ په زمانه کښ پیدا شوې وو. (۲)

بعض نور حضرات فرمائی چې هغوی ته د رسول الله ﷺ درویتی شرف هم حاصل شوې دي. (۳)

هغه د سیدنا ابی بن کعب، عبدالله بن حبشی، عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر، عبدالله بن عمرو بن العاص، علی بن ابی طالب، عمر بن الخطاب، ابو ذر غفاری، ابو سعید خدری، ابو موسی اشعری، ابوهریره، عائشه، ام سلمه او خپل والد محترم عمیر بن قتاده رضی الله عنه نه روایت کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښ عبدالله بن عبید، عطاء بن ابی رباح، ابن ابی ملیکه، عمرو بن دینار، عبدالعزیز بن رفیع او ابو الزبیر محمد بن مسلم رضی الله عنه وغیره ډیر حضرات دي. (۴)

سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنه فرمائی: (لله در ابن قتادة، ماذا ياله) (۵)

امام یحیی بن معین او امام ابو زرعه رحمهما الله فرمائی: (ثقة) (۶)

ابن سعد رضی الله عنه فرمائی (وكان ثقة كثير الحديث) (۷)

(۱) تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۲۲۳

(۲) پورته حواله

(۳) د امام بخاری رضی الله عنه طرف ته دا قول منسوب دي، او گوړی: الاستيعاب لابن عبد البر بهامش الاصابة ج

۲ ص ۴۴۱. هم دغه شان او گوړی اسد الغابة ج ۳ ص ۵۴۰. رقم ۳۵۱۲

او امام مغلطانی رضی الله عنه فرمائی ينظر فيما نقله عن البخاري. فاني لم اره. وما ذكرنا عن البخاري يردّه

يقينا. اكمال تهذيب الكمال ج ۹ ص ۹۷. رقم ۳۵۳۱

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گوړی: تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۲۲۴

(۵) اكمال تهذيب الكمال ج ۹ ص ۹۷. رقم ۳۵۳۱

(۶) الجرح والتعديل ج ۵ ص ۴۷۹. رقم ۹۲۳۰. ۱۸۹۶

(۷) الطبقات الكبرى لابن سعد ج ۵ ص ۴۶۳

امام عجلې عليه السلام فرمائی: ﴿مکن تابعی ثقة... وهو من کبار التابعین﴾ (۱)
 امام ابن حبان رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي او لیکلي ئې دي ﴿من افاضل اهل
 مکه﴾ (۲) حافظ ذهبي رحمته الله فرمائی: ﴿وکان من ثقات التابعین واثبتهم بمکه﴾ (۳)

هغه دغه شان هغه فرمائی: ﴿وکان ثقة اماما﴾ (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: ﴿مجموع على ثقته﴾ (۵)
 عبيد بن عمير رحمته الله به په مکه مکرمه کښ وعظ او تذکیر کولو د هغوی مجلس کښ په
 دومره اثر وو چه د عبدالله بن عمر رحمتهما الله په شان بزرگ صحابی به د هغوی په مجلس کښ
 حاضریدلو. (۶)

امام عجلې عليه السلام لیکلي دي چه د هغوی په ګاونډ کښ یوه زنانه وه، چه هغې غیر معمولی
 حسن لرلو، یو کرت هغې په شیشه کښ خان ته کتلو سره خپل خاوند ته اووې چه ایا داسې
 هم څوک کیدی شي چه دا مخ وینی او هغه پرې مټین نه شي؟ خاوند ورته اووې! او عبيد بن
 عمير داسې دي چه په هغه باندې ستا دا حسن نه شي اثر انداز کیدی، هغه زنانه په هغوی
 باندې د ازمنت کولو دپاره د خپل خاوند نه اجازت طلب کړو او عبيد بن عمير رحمته الله ته تلو
 سره ئې خپل خان د هغه د خدمت دپاره پیش کړو او دا اظهار ئې ورته اوکړو چه هغه د
 هغوی سره عشق کوی او ډیره ترې متاثره ده. امام عبيد بن عمير رحمته الله د دې په نتیجه کښ
 هغې ته ډیر په اثرناک انداز کښ نصیحت اوکړو، د دې واقعې نه روستو هغه زنانه کلی طور
 عبادت ته متوجه شوه. د هغې خاوند به وئیل چه ما سره عبيد بن عمير دا څه اوکړل؟ دا زما
 بنځه به هره شپه زما دپاره ناوې کیدله او اوس ترې نه عبيد راهبه جوړه کړه. (۷)
 د عبيد بن عمير رحمته الله احادیث په اصول سته کښ موجود دي. (۸)

هغه کله وفات شوې دي د یو قول مطابق د هغوی وفات د عبدالله بن عمر رحمتهما الله نه لږ مخکښ
 شوې دي. (۹) او د سیدنا عبدالله بن عمر رحمتهما الله وفات د ۷۳ هجری په اخره یا د ۷۴ هجری په
 اولنۍ زمانه کښ شوې وو. (۱۰)

(۱) معرفة الثقات ج ۲ ص ۱۱۸، رقم ۱۱۸۵، واکمال تهذیب الکمال ج ۹ ص ۹۷

(۲) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۱۳۲

(۳) سير اعلام النبلاء ج ۴ ص ۱۵۷

(۴) تاريخ الاسلام للذهبي ج ۲ ص ۵۶۴، رقم ۶۶۵

(۵) تقريب التهذيب ص ۳۷۷، رقم ۴۳۸۵

(۶) تهذيب الکمال ج ۹ ص ۲۲۴، ۲۲۵

(۷) معرفة الثقات ج ۲ ص ۱۱۹، ۱۲۰، واکمال تهذیب الکمال ج ۹ ص ۹۷

(۸) تهذيب الکمال ج ۹ ص ۲۲۵

(۹) پورته حواله

(۱۰) تقريب التهذيب ص ۳۱۵، رقم ۳۴۹۰

او د یو بل قول مطابق د هغوی وفات په ۷۴ هجری کښ شوی وو. (۱)
امام ابن حبان رحمه الله د ۶۸ هجری قول نقل کړې دې. (۲) کوم چه د عبدالله بن عباس رضی الله عنه د وفات کال دې (۳) رحمه الله تعالی رحمة واسعة، ورضی عنه وارضاء.

قوله: رَوَى الْأَنْبِيَاءُ وَحِي: د انبیاء عليهم السلام خوب وحی وی.
یعنی د حضرات انبیاء عليهم السلام قلب په دې وجه نه اوده کپړی چه په خوب کښ په هغوی باندې وحی نازلېږی او د وحی دپاره د هغه تلقی او وعی یعنی یادول ضروری وی، لهذا د هغوی زړونه بیدار ساتلې شی.

د ذکر شوی حدیث تخریج: «رَوَى الْأَنْبِيَاءُ وَحِي» دا حدیث د ابن عباس رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل دې، امام طبرانی په المعجم الکبیر کښ او امام حاکم رحمه الله په مستدرک کښ د دې تخریج کړې دې. (۴)

(ثُمَّ كَرَأَ: لِيَأْزِيَ فِي الْمَنَامِ أَوْ أَذْجُكَ) (۵)
بیا عبید بن عمیر رضی الله عنه دا آیت کریمه تلاوت کړو چه: زه په خوب کښ وینم چه زه تا ذبح کوم. وجه د استدلال دا ده چه که که خوب وحی نه وې نو د ابراهیم عليه السلام دپاره به د سیدنا اسماعیل عليه السلام د ذبح کولو اقدام جائز نه وې او که په عالم رؤیا کښ د وحی په ذریعه اباحت نه وې نو سیدنا ابراهیم عليه السلام به د داسې اقدام دپاره تیاریدو نه، کوم چه په ظاهره کښ حرام فعل دې. په کوم کښ چه د قتل نفس سره سره قطع رحمی هم ده. (۶)
ننیمه داؤدی رحمه الله دلته دا وئیلې دی چه د عبید بن عمیر رضی الله عنه د قول سره د ترجمه الباب هیڅ تعلقی نشته (۷)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د ترجمه الباب د لاندې د راوړلی شوی حدیث د هر هر جزء سره د ترجمه الباب انطباق چا هم نه دې لازم کړې. د عبید بن عمیر رضی الله عنه دې قول د حدیث الباب سره تعلق بالکل واضح دې او هم دا کافی ده. (۸)

(۱) الکاشف ج ۱ ص ۶۹۱، رقم ۳۶۲۶

(۲) مات قبل ابن عمر سنة ثمان وستين يقارب موته موت ابن عباس. الثقات ج ۵ ص ۱۳۲

(۳) تقريب التهذيب ص ۳۰۹، رقم ۳۴۰۹

(۴) المعجم الكبير ج ۱۲ ص ۵، رقم ۱۲۳۰۲، من احاديث سعيد بن جبیر عن ابن عباس. قال الهيثمي في مجمع الزوائد ج ۷ ص ۱۷۶، كتاب التعبير، باب فيما راه النبي ﷺ في المنام ... رواه الطبراني عن شيخه عبد الله بن محمد بن أبي مريم وهو ضعيف، وباقي رجاله رجال الصحيح.

واخرجه الحاكم في المستدرک ج ۲ ص ۴۶۸، كتاب التفسير، سورة الصافات رقم ۷۵۰/۳۶۱۳، وج ۴ ص ۴۳۸.

كتاب تعبير الرؤيا رقم ۸۱۹۷ ص ۲۴

(۵) الصافات: ۱۰۲

(۶) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۷، وفضل الباری ج ۲ ص ۲۱۹

(۷) فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۹، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۷

(۸) پورته حواله جات

خو حدیث الباب ته کتل پکار دی چه د هغې انطباق د ترجمه الباب سره څنگه دې، نو د حدیث د جملې (فتوضاء من شن معلق وضوء اخفیفاً) نه مطابقت بالکل واضح دې. والله اعلم

٦) باب: اسباغ الوضوء

د سابقه باب سره مناسبت: په مخکښ باب کېن د اودس د تخفیف ذکر وو په دې باب کېن په ظاهره د هغې مقابل صورت ذکر دې، دغه شان په دواړو کېن مناسبت واضح کیږي. (۱)

د ترجمه الباب مقصد: بعض علماء کرام فرمائی چه یو سړې د مخکښ ترجمه الباب باب التخفیف فی الوضوء نه دا وهم کولې شی چه په اودس کېن تخفیف اولی دې، نو امام بخاری رحمه الله په ذکر شوې ترجمه الباب سره دا خبره بیان کړه چه د اودس دوه قسمونه دی، یو ادنی او یو اعلی، په دې کېن ادنی خو د تخفیف صورت دې او اعلی د اسباغ صورت دې. گویا مصنف رحمه الله د دې دواړو بابونو په ذریعه د اودس په دوه صورتونو باندې تنبیه کړې ده، په دې کېن د تخفیف والا صورت ادنی دې او د اسباغ والا صورت اعلی دې. (۲) والله اعلم

د اسباغ معنی او قسمونه: د اسباغ معنی په لغت کېن د اتمام راخی، وئیلې شی (شی سابه، ای کامل وواف) هم دغه شان وئیلې شی: (اسبغ الله علیه النعمة اتمها) (۳)
امام شاه ولی الله دهلوی رحمه الله فرمائی چه د اسباغ څلور صورتونه دی.

① یو صورت فرض دې، هغه دا چه انسان د اودس د اندامونو استیعاب اوکړی، یعنی کوم اندامونه چه په اوبو سره وینځلې شی هغه دې پوره طریقې سره په اوبو باندې وینځی، چه هېڅ ځانې ئې باقی پاتې نه شی

② دویم صورت مسنون دې، هغه دې تثلیث.

③ دریم صورت ئې مستحب دې هغه دې اطالة الغرلا والتحصیل.

④ څلورم صورت ئې دآدابونه دي او هغه دې انقاء یعنی مړلو سره خبرې وغیره صفا کول. (۴)
د ذکر شوې تعلیق تخریج: حافظ ابن حجر رحمه الله او علامه عینی رحمه الله نقل کړی دی چه دا تعلیق امام عبد الرزاق صنعانی رحمه الله په صحیح سند سره متصلاً نقل کړې دې. (۵)

حافظ رحمه الله په تعلیق التعلیق کېن عبد الرزاق عن ابن جریج عن ابن اخیل عن نافع عن ابن عمر په سند سره دا الفاظ نقل کړی دی: (وکان یری الوضوء السابغ الاثماء) (۶)

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۸

(۲) اوگوری لامع الدراری مع الكنز المتواری ج ۳ ص ۱۴

(۳) اوگوری مختار الصحاح ص ۲۸۴. س ب غ

(۴) اوگوری: رساله شرح تراجم ابواب البخاری ص ۱۶

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۰. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۸

(۶) تغلیق التعلیق ج ۲ ص ۹۹

مصنف عبد الرزاق کتب مونر ته دا الفاظ ملاؤ نه شو او نه د امام بخاری رحمته الله نقل کړې شوي
الفاظ: «اسباغ الوضوء الانقاء»

خو په مصنف عبد الرزاق کتب يو بل روايت د دې مفهوم ملاؤ شو کوم چه هم په دې سند
سره روايت شوي دي.

«ان ابن عمر كان في توضئته ينال رجليه، وينظف اصابع يديه مع اصابع رجليه، ويتيم ذلك حتى يتيمه» (۱)
يعني سيدنا ابن عمر رضي الله عنه به په اودس کتب خپلې خپې صفا کولې، هم دغه شان به ئې د
خپلو خپو د گوتو سره سره د خپلو لاسونو گوتې هم صفا کولې، دا کار به ئې مسلسل کولو،
تر دې چه بنه طريقي سره صفا شې.

د ذکر شوي تعلیق د ذکر کولو مقصد: امام بخاری رحمته الله د سيدنا ابن عمر رضي الله عنه د اثر نقل کولو
نه پس د «اسباغ» تفسير کړې دې او دا ئې وئيلې دی چه د «اسباغ» نه مراد انقاء ده، دا
معنی د «تفسير الشرح بلازمه» د قبيل نه ده، ځکه چه کله انسان بار بار د اودس اندامونه
وينځي نو انقاء به خپله حاصله شې. (۲)

علامه سندھی رحمته الله فرمائي «اسباغ الوضوء الانقاء ای: الاكثار من الماء» (۳) يعنی د مصنف رحمته الله
مقصد دا دې چه اصل اسباغ انقاء او تنظیف دې، صرف په کثرت سره اوبه بهيول نه دی.

والله اعلم
امام ابن المنذر رحمته الله په صحيح سند سره نقل کړی دی چه سيدنا ابن عمر رضي الله عنه به خپلې خپې
اووه کرته وينځلې. (۴)

غالباً د سيدنا ابن عمر رضي الله عنه د دې عمل وجه دا وه چه د هغه حضراتو عمومي عادت د خپې
ابله تلو وو، بيا به ئې په خپو کتب خيرې زيات جمع کيدلو، په دې وجه به ئې په خپو
وينځلو کتب مبالغه کوله. (۵)

خو په دې باندې اشکال دا دې چه د «عمرو بن شعيب عن ابيه عن جده» په طريق سره نقل شوی
روایت کتب دی چه «فمن زاد على هذا... فقد اساء وظلم» (۶) لهذا سيدنا ابن عمر رضي الله عنه به د درې
کرتو نه زيات څنگه وينځلو؟

(۱) مصنف عبد الرزاق ج ۱ ص ۲۴، کتاب الطهارة، باب غسل الرجلين، رقم ۷۳

(۲) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۰

(۳) حاشية السندی علی البخاری ج ۱ ص ۷۳

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۰

(۵) پورته حواله

(۶) سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب الاعتداء في الوضوء، رقم (۱۴۰) وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة،

باب ما جاء في القصد وكراهة التعدد فيه، رقم (۴۲۲) و مسند احمد ج ۲ ص ۱۸۰، مسند عبدالله بن عمرو

بن العاص رضي الله عنه، رقم ۶۶۴

د دې جواب دا کيدې شی چه هغوی ته به دا روايت نه وی رسيدلی.
 دا هم ممکن ده چه د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنهما راڼي دا وی چه انسان تثلیث لره سنت او نه
 گنړی او په هغې باندې اضافه کوی نو دا محل د وعید دې او که څوک تثلیث لره د سنت
 گنړلو نه پس د انقاء دپاره په کثرت سره اوبه اجوی نو د وعید هغې سره هیڅ تعلق نشته. (۱)
 ۱۳۹: (حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ عَنْ مَالِكٍ عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ عَنْ كُرَيْبٍ مَوْلَى ابْنِ
 عَبَّاسٍ عَنْ أَسَامَةَ بْنِ زَيْدٍ (r) أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ دَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ عَرَفَةَ
 حَتَّى إِذَا كَانَ بِالْعُجْبِ نَزَلَ قِبَالَ ثَمَرٍ تَوْضَأًا وَلَمْ يُسَيِّرِ الْوُضُوءَ فَقُلْتُ الصَّلَاةُ يَا رَسُولَ اللَّهِ
 فَقَالَ الصَّلَاةُ أَمَامَكَ فَرَكِبَ فَلَمَّا جَاءَ الْمَزْدَلِفَةَ نَزَلَ فَتَوَضَّأَ فَأَسْبَغَ الْوُضُوءَ ثُمَّ أَقِيمَتِ الصَّلَاةُ
 فَصَلَّى الْمَغْرِبَ ثُمَّ أَنَاخَ كُلُّ إِنْسَانٍ بَعِيرَهُ فِي مَنْزِلِهِ ثُمَّ أَقِيمَتِ الْعِشَاءُ فَصَلَّى وَلَمْ يُصَلِّ
 بَيْنَهُمَا) ۱۷۹۱، ۱۵۸۴، ۱۵۸۲، ۱۵۸۸

رجال الحديث

- ① عبدالله بن مسلمه : دا مشهور محدث عبدالله بن مسلمه بن قعنب قعني حارثی
 بصری رضي الله عنه دې د هغوی حالات په کتاب الايمان، باب من الدين الفراء من الفتن ... د لاندې تیر
 شوې دی. (۳)
 ② مالک : دا امام دار الهجرة مالک بن انس اصبحی مدنی رضي الله عنه دې، د هغوی حالات په کتاب
 الايمان، باب من الدين الفراء من الفتن د لاندې تیر شوې دی. (۴)

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۸

(۲) قوله (عن أسامة بن زيد) الحديث أخرجه البخاري أيضا في ج ۱ ص ۳۰، كتاب الوضوء باب الرجل
 يوضئ صاحبه، رقم ۱۸۱، وفي ج ۱ ص ۲۲۶، كتاب الحج، باب النزول بين عرفة وجمع، رقم ۱۶۶۷، ۱۶۶۹،
 و ج ۱ ص ۲۲۷ و كتاب الحج، باب الجمع بين الصلاتين بالمزدلفة، رقم ۱۶۷۲، ومسلم في صحيحه، في
 كتاب الحج، باب استحباب اقامة الحاج التلبية حتى يشرع في رمي جمره العقبة يوم النحر، رقم ۳۰۸۷،
 وباب الافاضة من عرفات الى المزدلفة ... رقم ۳۰۹۹-۳۱۰۷، والنسائي في سننه، في كتاب المواقيت، باب
 كيف الجمع، رقم ۶۱۰، وفي كتاب مناسك الحج، باب رفع اليدين في الدعاء بعرفة، رقم ۳۰۱۴، وباب
 فرض الوقوف بعرفة، رقم ۳۰۲۱، وباب كيف المسير من عرفة؟ رقم ۳۰۲۶، وباب النزول بعد الدفع من
 عرفة، رقم ۳۰۲۷، و ۳۰۲۸، وباب الجمع بين الصلاتين بالمزدلفة، رقم ۳۰۳۴، وباب الرخصة للضعفة ان
 يصلوا يوم النحر الصبح بمشي، رقم ۳۰۵۴، وابوداؤد في سننه في كتاب المناسك باب الدفعة من عرفة، رقم
 ۱۹۲۵، ۱۹۲۶، وابن ماجه في سننه في كتاب المناسك باب الدفع من عرفة رقم ۳۰۱۷، وباب النزول بين
 عرفات وجمع لمن كانت له حاجة رقم ۳۰۱۹، والدارمي في سننه، في كتاب مناسك الحج، باب الجمع بين
 الصلاتين بجمع رقم ۱۸۸۸ - ۱۸۸۹)

(۳) كشف الباری ج ۲ ص ۸۰

(۴) پورته حواله

⑤ موسی بن عقبه: دا امام المغازی موسی بن عقبه بن ابی عیاش قرشی اسدی مدنی رحمہ اللہ دی (۱)

هغوی سیدنا ابن عمر، سیدنا جابر، سیدنا انس، سیدنا سهل به سعد رحمہم اللہ لیدلہ دی (۲)
دی دام خالد رحمہ اللہ نه علاوہ د عقلمہ بن وقاص، ابوسلمہ کرب، سالم بن عبد اللہ، عبد الرحمن بن هرمز الاعرج، نافع بن جبیر بن مطعم، نافع مولی ابن عمر، صالح مولی التوامہ، عروہ بن الزبیر، عکرمہ، ابن المنکدر، امام زہری او عبد اللہ بن دینار رحمہم اللہ وغیرہ نه روایت کوی.
د هغوی نه بکیر بن عبد اللہ بن الاشج، شعبه بن الحجاج، یحیی بن سعید الانصاری، ابن جریج، امام مالک، ابراہیم بن طہمان، ابن ابی الزناد، سفیان ثوری، سفیان بن عیینہ، زہیر او ابو اسحاق قرزاری رحمہم اللہ وغیرہ دیر حضرات روایت کوی. (۳)

امام ابن سعد رحمہ اللہ یو خانی کیں فرمائیلہ دی «کان ثقہ، للیل الحدیث» پہ بل خانی کیں فرمائی: «کان ثقہ، ثبثا، کثیر الحدیث» (۴)

د امام مالک رحمہ اللہ نه چہ بہ کله تپوس اوشو چہ د مغازی روایات د چا معتبر دی نو هغوی به فرمائیل چہ «علیکم بھغازی موسی بن عقبه فانه ثقہ» (۵)

هم دغه شان د هغوی نه منقول دی چہ «من کان فی کتاب موسی بن عقبه قد شهد بدرا، فقد شهدھا، ومن لم یکن فی کتاب موسی، فلم یشھد بدرا» (۶)

امام احمد، امام یحیی بن معین، ابو حاتم، عجلو او نسائی رحمہم اللہ فرمائی: «ثقہ» (۷)

ابراہیم بن طہمان رحمہ اللہ فرمائی: «ثقہ» (۸)

خو امام یحیی بن معین رحمہ اللہ نه منقول دی چہ «روایتہ عن نافع فیہاشی» (۹)
هم دغه شان مفضل بن غسان د امام یحیی بن معین رحمہ اللہ نه نقل کوی:

«سعت ابن معین یشعف موسی بعض الضعف» (۱۰)

(۱) تہذیب الکمال ج ۲۹ ص ۱۱۵، ۱۱۶

(۲) پورته حوالہ

(۳) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دپارہ اوگوری: تہذیب الکمال ج ۲۹ ص ۱۱۶ تا ۱۱۸

(۴) تہذیب الکمال ج ۲۹ ص ۱۱۸

(۵) پورته حوالہ

(۶) تہذیب الکمال ج ۲۹ ص ۱۱۹

(۷) تہذیب الکمال ج ۲۹ ص ۱۲۰، والعلل ومعرفۃ الرجال ج ۲ ص ۳۱، وتاریخ الدارمی ص ۲۰۴، رقم

۷۵۱، والجرح والتعديل ج ۸ ص ۱۷۸، رقم ۶۹۴/۱۴۰۰۱، ومعرفۃ الثقات للعلی ج ۲ ص ۳۰۵، رقم (۱۸۲۰)

(۸) تہذیب التہذیب ج ۱۰ ص ۳۶۲

(۹) تہذیب الکمال ج ۲۹ ص ۱۲۱

(۱۰) پورته حوالہ

هم دغه شان ابن عبد البر رحمته الله فرمائی ﴿ولیس موسی بن عقبه فی ابن شهاب حجة اذا خالفه غيره﴾ (۱)
خو حقیقت دا دې چه امام یحیی بن معین رحمته الله د هغوی توثیق کړې دې او د هغوی توثیق
مونږ شاته نقل کړې هم دې.

حافظ ذهبی رحمته الله او حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه د هغوی کوم تضعیف د یحیی بن
معین رحمته الله نه منقول دې هغه مطلق نه دی، بلکه د امام مالک او عبيد الله بن عمر رحمته الله په
مقابله کښ دې، پس د ابن الجنيدي په روایت کښ د امام یحیی بن معین رحمته الله قول نقل کړې

شوې دې: ﴿لیس موسی بن عقبه فی نافع شی مثل مبيد الله بن عمرو مالک﴾ (۲)

هم دا حال د ابن عبد البر رحمته الله د قول هم او گنړئ، یعنی چه کله یو طرف ته موسی بن عقبه وی
او بل طرف ته د امام مالک او عبيد الله بن عمر په شان حضرات وی او د موسی بن عقبه د
طرف ته د هغوی د روایت مخالفت بیا موندلې شی نو د موسی بن عقبه روایت به مرجوح
وی، مطلقا غیر فتحج به گنړل شي صحیح نه دی.

هم دا وجه ده چه د امام بخاری رحمته الله سره ټول اصحاب سته د هغوی روایات قبول کړې دی. (۳)

بلکه په صحیح بخاری کښ د ﴿موسی بن عقبه عن نافع﴾ په طریق سره روایات موجود دی. (۴)

د دې نه علاوه هم ډیر روایتونه د موسی بن عقبه عن نافع په طریق سره موجود دی. د موسی بن
عقبه رحمته الله وفات په ۱۴۱ هجری کښ شوې دې. (۵)

⑥ کوبی مولی ابن عباس: دا ابو رشدين کريب بن ابی مسلم قرشی هاشمی رحمته الله دې د
هغوی حالت په مخکښ باب، باب التخفيف فی الوضوء لاندې تیر شوې دی.

⑦ اسامة بن زيد رضی الله عنه: دا د رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم محبوب، محبوب متبني زيد بن حارثه او د رسول
الله صلی الله علیه و آله و سلم د پالنه کونکې سیده ام ایمن رضی الله عنها ځوڼې سیدنا اسامه بن زيد بن حارثه بن شراحيل
کلبی رضی الله عنه دې. (تهذيب الكمال ج ۲ ص ۳۳۸)

د هغه په کښتونو کښ ډیر اقوال دی، ابو محمد، ابو زيد، ابو يزيد، ابو حارثه. (۶)

(۱) الاستيعاب بهامش الاصابة ج ۴ ص ۳۰۲، تحت ترجمة رقية رضى الله عنها بنت رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم.

(۲) سؤالات ابن الجنيدي ص ۳۰۹، رقم ۱۵۱، هم دغه شان اوگورئ سير اعلام النبلاء ج ۶ ص ۱۱۷، وهدي

الساري ص ۶۲۹

(۳) اوگورئ: هدي الساري ص ۶۲۹

(۴) اوگورئ: صحيح البخاري ج ۱ ص ۷۰، كتاب الصلاة، باب المساجد التي على طرق المدينة رقم ۴۸۴،

و ج ۱ ص ۷۲، كتاب الصلاة، باب بدون ترجمة، بعد الصلاة بين السواري في غير جماعة، رقم ۵۰۶، و ج ۱

ص ۹۱، ۹۲، كتاب الاذان، باب اذا حضر الطعام واقامت الصلاة رقم ۶۷۴، و ج ۱ ص ۱۲۹، كتاب الصلاة،

باب صلاة الخوف رجلا وركبانا رقم ۹۴۳، و ج ۱ ص ۱۴۸، كتاب تفسير الصلاة، باب صلاة التطوع على

الدواب رقم ۱۰۹۵، و ج ۱ ص ۱۷۷، كتاب الجنائز، باب الصلاة على الجنائز بالمصلى والمسجد، رقم ۱۳۲۹

(۵) اوگورئ: الكاشف ج ۲ ص ۳۰۶، رقم ۵۷۱۷، وسير اعلام النبلاء ج ۶ ص ۱۱۷

(۶) پورته حواله

دې د رسول الله ﷺ نه علاوه د خپل والد محترم سيدنا زيد بن حارثه، سيدنا بلال او سيدنا سلمه رضی اللہ عنہم نه روايت حديث كوي.

د هغوی نه په صحابه کرام رضی اللہ عنہم کښن سيدنا ابوهريره او سيدنا عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہم روايت كوي، د هغوی نه علاوه ترې په تابعينو کښن ابو وائل، ابو عثمان النهدي، عروة بن الزبير، ابو سلمه، ابو سعيد مقبري، عامر بن سعد، عطاء بن ابی رباح رضی اللہ عنہم وغيره حضرات روايت حديث كوي (۱)

د سيدنا اسامه بن زيد رضی اللہ عنہ فضائل او مناقب ډير دي؛ پس د هغه نه خپله روايت دې چه **﴿ اَنَّهُ كَانَ أَفْخَذَهُ وَالْحَسَنَ وَيَقُولُ اللَّهُمَّ إِنِّي أَحْبَبْتُكُمْ أَكْبَرُهَا ﴾**

يعني رسول الله ﷺ به اسامه او حسن رضی اللہ عنہم په خپل غير مبارك کښن کينول او فرمائيل به ئي چه اي الله! زما دوی سره مينه ده ته هم دوی سره مينه اوکړه.

رسول الله ﷺ چه کله سيدنا اسامه بن زيد رضی اللہ عنہم د يوې سريه امير جوړ کړو نو خلقو کښن گنگوسي شروع شو، رسول الله ﷺ او فرمائيل:

﴿ أَنْ تَكُونُوا لِي أَمَارَةً فَقَدْ كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ لِي أَمَارَةً أَيْ مِنْ قَبْلِ الْإِيمَانِ كَانَ تَعْلِيمًا لِلْمَارَةِ وَإِنْ كَانَ لَيْنَ أَحَبَّ النَّاسِ إِلَيَّ وَإِنْ هَذَا لَيْنَ أَحَبَّ النَّاسِ إِلَيَّ بَعْدَهُ ﴾ (۲)

يعني: که ستاسو د اسامه رضی اللہ عنہم په امارت کښن اشکال وي نو دا څه نوې خبره نه ده، د دې نه مخکښ د هغه د پلار د امارت په باره کښن هم ستاسو اشکال وو، او حال دا دې چه قسم په الله! هغه د امارت اهل وو او هغه زما په نزد د ټولو خلقو نه زيات محبوب وو، او اوس دې (اسامه رضی اللہ عنہم) د هغه نه پس ماته د ټولو خلقو نه زيات محبوب دې.

د صحيح مسلم په روايت کښن په دې باندې اضافه ده: **﴿ قُلُوبِكُمْ بِهِ لِقَائِهِ مِنْ صَالِحِيكُمْ ﴾** (۳) يعني زه تاسو ته هغه سره د نيك سلوك کولو وصيت کوم، ځکه چه هغه ستاسو د نيکانو خلقو نه دي.

د رسول الله ﷺ په نزد د هغه د محبوبيت دا حال وو چه د قریش په مخزومي خاندان باندې د حد د اجراء په سلسله کښن تشويش راغلو، د چا هم همت نه کيدو چه د رسول الله ﷺ سره خبره اوکړي. ټولو سوچ اوکړو چه رسول الله ﷺ سره صرف اسامه بن زيد رضی اللہ عنہم خبرې کولې شي. پس هغه د رسول الله ﷺ سره خبره اوکړه، رسول الله ﷺ د حدود الله په سلسله کښن د

(۱) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ، تهذيب الكمال ج ۲ ص ۳۳۸، ۳۴۰

(۲) صحيح البخاري ج ۱ ص ۵۲۰، كتاب فضائل اصحاب النبي ﷺ، باب مناقب الحسن والحسين رضی اللہ عنہما.

رقم ۳۷۴۷

(۳) صحيح البخاري ج ۱ ص ۵۲۸، كتاب فضائل اصحاب النبي ﷺ، باب مناقب زيد بن حارثه، مولى النبي ﷺ رقم ۳۷۳۰.

(۴) صحيح مسلم، كتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل زيد بن حارثه وابنه اسامه رضی اللہ عنهما، رقم ۶۲۶۵

چا د خبرې منلو نه صفا انکار او کړو. (۱)

د سیدنا ابن عمر رضی الله عنہما نه مرفوعا نقل دی چه **«اسامة احب الناس الی»** (۲) یعنی زما د ټولو نه زیاته مینه د اسامه رضی الله عنہ سره ده.

سیده عائشه رضی الله عنہا فرمائی: **«لَا يَبْغِي لَأَحَدٍ أَنْ يَنْقُصَ أَسَامَةَ بَعْدَ مَا سَبَّحَتْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: مَنْ كَانَ يُحِبُّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ وَرَسُولَهُ، فَلْيُحِبِّ أَسَامَةَ»** (۳) یعنی د رسول الله صلی الله علیه و آله د دې ارشاد چه څوک د الله پاک او د رسول الله صلی الله علیه و آله سره محبت لری هغه لره پکار دی چه د اسامه رضی الله عنہ سره محبت کوی، اوریدلو نه پس د چا دپاره هیڅ گنجائش نشته چه هغه اسامه ناخوښه او کنړی.

د رسول الله صلی الله علیه و آله په اسامه بن زید رضی الله عنہ او د هغه په صلاحیتونو باندې څومره اعتماد وو د دې اندازه د دې خبرې نه اولگوئ چه په غزوه موته کښ چه کله سیدنا جعفر بن ابی طالب، سیدنا زید بن حارثه او سیدنا عبدالله بن رواحه رضی الله عنہم پرله پسې شهیدان شو، د هغوی نه روستو سیدنا خالد بن ولید رضی الله عنہ جهنده اوچته کړه نو په دې موقع باندې رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل: **«فهلالي رجل قتل ابوه»** (۴)

یعنی علم به هغه کس اخستلو دچا پلار چه به شهید شو.

دغه شان دې بالکل ځوان وو، صرف د اتلسو کالو وو چه رسول الله صلی الله علیه و آله هغه د لښکر امیر جوړ کړو (۵). لا روان شوې هم نه وو چه رسول الله صلی الله علیه و آله وفات شو، په دې لښکر کښ سیدنا عمر رضی الله عنہ هم د هغوی ماتحت وو. (۶)

سیدنا ابوبکر صدیق رضی الله عنہ د خلافت واری سنبهالولو سره د سیدنا اسامه رضی الله عنہ لښکر د خپل منزل طرف ته اولیرلو، خو سیدنا عمر رضی الله عنہ ئې د سیدنا اسامه په اجازت سره ځان ته پاتې کړو. (۷)

سیدنا عمر رضی الله عنہ به چه کله هم د سیدنا اسامه رضی الله عنہ سره ملاویدو نو **«السلام عليك يا ايها الاميد»**

(۱) اوگورئ. صحيح البخارى ج ۱ ص ۵۲۸. كتاب فضائل اصحاب النبى صلی الله علیه و آله باب ذکر اسامة بن زید رضی الله عنهما رقم ۳۷۲۲، ۳۷۲۳

(۲) المستدرک للحاکم ج ۳ ص ۶۸۹. كتاب معرفة الصحابة. باب ذکر اسامة بن زید. حب رسول الله صلی الله علیه وسلم رقم ۶۵۳۰. وقال صحيح على شرط مسلم. ووافقه الذهبي. والمعجم الكبير للطبرانی. ج ۱ ص ۱۵۹. رقم ۳۷۲

(۳) مسند احمد ج ۶ ص ۱۵۶، ۱۵۷. رقم (۲۵۷۴۸) قال الهيثمي رواه احمد ورجاله رجال الصحيح. مجمع الزوائد ج ۹ ص ۲۸۶. كتاب المناقب. باب فى اسامة بن زید حب رسول الله صلی الله علیه و آله

(۴) سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۲

(۵) سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۰

(۶) تهذيب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۱۱۵

(۷) سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۳

ورحمۃ اللہ) بہ ٹی فرمائیل او فرمائیل بہ ٹی چہ کلہ رسول اللہ ﷺ وفات شوې وو هغه وخت ته زما امیر وی. (۱)

په یوه غزوہ کښ سیدنا اسامہ بن زید رضی اللہ عنہ یو کافر اولیدو چہ کافی مسلمانانو لره قتل کولو سره په منډه وو. سیدنا اسامہ رضی اللہ عنہ هغه گیر کړو، هغه د توري لیدو سره ﴿لا اله الا الله﴾ وئیلو سره د خان د بیج کولو کوشش اوکړو، خو سیدنا اسامہ رضی اللہ عنہ هغه قتل کړو، رسول اللہ ﷺ په دې موقع باندې او فرمائیل: ای اسامه! که هغه سړې د قیامت په ورځ باندې د ﴿لا

اله الا الله﴾ سره راشی نو څه به کیرې؟ سیدنا اسامہ رضی اللہ عنہ سخت پښیمانه شو، استغفار ئې اوکړو او د رسول اللہ ﷺ نه ئې هم د دعا او استغفار درخواست اوکړو او د بیا دپاره ئې کلکه اراده اوکړه چہ کلہ به هم په یو مسلمان باندې لاس نه اوچتوی. (۲)

د دې نه روستو په هیڅ قسم فتنه کښ شریک نه شو، تردې چہ په یوه موقع باندې سیدنا علی رضی اللہ عنہ هغوی ته او فرمائیل او تپوس ئې ترې اوکړو چہ مونږ خو تا د خپل کور د خلقو نه گټو خو تا زموږ ملگرتیا اونکړه؟ سیدنا اسامہ رضی اللہ عنہ جواب ورکړو چہ ای ابو الحسن! که تاسو د زمري یوه ژامه اونیسئ نو زه به ئې بله اونیسم. او په مرگ او ژوند کښ به ستاسو ملگرتیا کوم. خو په کومه معامله کښ چہ تاسو اخته شوی یئ قسم په الله! زه هغې کښ نه شم داخلیدې، پس هغه هم د سیدنا سعد بن ابی وقاص، ابن عمر، محمد بن مسلمہ رضی اللہ عنہم په شان د مشاجرات نه جدا شوې وو. (۳)

د سیدنا اسامه بن زید رضی اللہ عنہ تقریبا یو سل اتویشت (۱۲۸)، احادیث روایت شوې دی، د هغې نه متفق علیه احادیث پنځلس دی، او په شپږ کښ هر یو په دوه دوه احادیثو کښ متفرد دی. (۴)

اسامه رضی اللہ عنہ په ۵۴ هجری کښ وفات شوې دې. (۵) رضی الله عنه وارضاه

قوله: أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ: کرب مولی ابن عباس رضی اللہ عنہ سیدنا اسامه بن زید رضی اللہ عنہ نه اوریدل.
قوله: دَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ عِرْفَةٍ حَتَّى إِذَا كَانَ بِالشَّعْبِ نَزَلَ قَبَالَ ثُمَّ تَوَضَّأَ وَلَمْ يُسِغِ الْوُضُوءَ: رسول الله ﷺ د عرفات نه روان شو، تردې چہ

(۱) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۱

(۲) اوگوری: صحیح البخاری ج ۲ ص ۶۱۲، کتاب المغازی، باب بعث النبی ﷺ اسامه بن زید الی الحرات من جهنمه رقم ۴۲۶۹، صحیح مسلم، کتاب الايمان، باب تحريم قتل الکافر بعد قوله: لا اله الا الله رقم ۲۷۷ - ۲۷۹.

(۳) اوگوری: سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۵۰۰، ۵۰۴

(۴) اوگوری: تهذيب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۱۱۴، خو په دې کښ دی: اتفق البخاری ومسلم منها علی خمسة ... غالبا دا خمسة عشر دي، په غلطی سره د عشر لفظ پاتې شوې دي.

(۵) اوگوری: الکاشف: ۲۳۲، ۲۳۳، رقم (۲۶۴).

یوې درې ته اورسیدو نو راکوز شو او بول ئې اوکړل، بیا ئې اودس اوکړو او په اودس کښ ئې اسباغ اونکړو.

د تَوْضَاء وُلْم یَسْبِغُ الوضوء مطلب ؟ رسول الله ﷺ اودس اوکړو او د اودس اسباغ ئې اونکړو، د اودس نه مراد څه دی؟ او د عدم اسباغ څه مطلب دی؟

په دې کښ د علماء کرامو ډیر اقوال دی:
عیسی بن دینار او حافظ ابن عبد البر (رحمہم اللہ) خو فرمائی چه دلته د اودس نه مراد استنجا، ده (۱) په دې صورت کښ به د «لَمْ یَسْبِغِ الوضوء» مطلب دا وی چه رسول الله ﷺ د اودس اندامونه تر نه کړل.

خو په دې باندې اشکال دا دی چه چه لفظ «وضوء» د شریعت په اصطلاح کښ د مخصوص معنی دپاره استعمالیری بغیر د یو صارف او قرینې نه د هغې د پریخودلو څه وجه نشته.
په دې وجه بعض علماء کرام فرمائی چه دلته د اودس نه مراد شرعی اودس دی، استنجا نه ده، بس اسباغ نه ده کړې شوې، وړاندې «وَلَمْ یَسْبِغِ الوضوء» راغلي دي د دې دواړو د یو ځانې کولو نه دا نتیجه راوځی چه رسول الله ﷺ ناقصه اودس اوکړو یعنی په ظاهره کښ ئې لاس خپي وینخل، حقیقه ئې بعض اندامونه وینخل او بعض نه، یا د اودس په اندامونو کښ چه د کوم استعیاب ضرورت وو د هغه استعیاب نه ئې کار وانخستلو. (۲)
په دې باندې دا اشکال دی چه هم دا حدیث وړاندې په کتاب الحج کښ راروان دی په هغې کښ دی چه : «تَوْضَاء وَضُوءًا غَفِیْلًا» (۳) یعنی رسول الله ﷺ مختصر اودس اوکړو، د دې نه معلومیږی چه اودس پوره وو، خو مختصر وو.

هم په دې وجه ابن بطال (رحمہم اللہ) فرمائی چه د «تَوْضَاء وَلَمْ یَسْبِغِ الوضوء» مطلب دا دی چه رسول الله ﷺ اصطلاحی اودس کړې وو، خو اسباغ وضوء یعنی درې درې کرته وینخلو په ځانې ئې یو یو کرته په وینخلو باندې اکتفاء او فرمائیله. (۴)

بعض حضراتو د ابن بطال (رحمہم اللہ) د رائي په تائید کښ د «الصلاة یا رسول الله» نه استدلال کړې دی چه رسول الله ﷺ چه کله اودس اوکړو نو عرض اوکړې شو چه مونځ اوکړئ، رسول الله ﷺ او فرمائیل «الصلاة امامک» یعنی مونځ به وړاندې کیږی. (۵)
خو علامه کرمانی (رحمہم اللہ) فرمائی چه کیدې شی چه د دې معنی دا وی چه یا رسول الله ﷺ

(۱) اوگورئ: التمهید ج ۱۳ ص ۱۵۸، حدیث اول لموسی بن عقبه والاستذکار ج ۳ ص ۶۳۳، کتاب الحج، باب صلاة المزدلفة، وفتح الباری ج ۳ ص ۵۲۰، ۵۲۱، کتاب الحج باب النزول بین عرفه وجمع.

(۲) اوگورئ: التمهید ج ۱۳ ص ۱۵۸، ۱۵۹

(۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۲۶، کتاب الحج، باب النزول بین عرفه وجمع، رقم ۱۶۶۹

(۴) اوگورئ: شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۲۷، ۲۲۸

(۵) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۷۹

د مانځه وخت خو شوې دي لهذا تاسو پوره اودس ولې نه کوئ؟ (۱)
خو دا خبره بعيد ده، ځکه چه د روايت مطلب د هغې د نورو الفاظو نه په فهم کښ راځي،
ځکه چه دلته خو «توضاء ولم يسم الوضوء» دي او بل ځاني کښ «توضاء وضوءا خفيفا» دي. (۲) دا
دويم الفاظ د رومبو الفاظ تشرېح ده.

قوله: فَقُلْتُ الصَّلَاةُ يَا رَسُولَ اللَّهِ: ما عرض اوکړو يا رسول الله ﷺ مونځ اوکړئ.
(الصلاة) مرفوع هم لوستلې کيدې شي، تقدير د عبارت به داسې وي «حادث الصلاة» يا
حضرت الصلاة (۳)

دا منصوب هم لوستلې کيدې شي، يا د اغراء د وجې نه به نصب وي. (۴) تقدير د عبارت به
داسې وي: (الزمر الصلاة) يا (اتم الصلاة) يا عامل د نصب به منحذوف وي «اتريد الصلاة» د
دې تائيد د هغه طريق نه کيږي چه په هغې کښ دي «يا رسول الله اتصل؟» (۵)
قوله: فَقَالَ الصَّلَاةُ أَمَّا مَكَ: رسول الله ﷺ او فرمائيل مونځ به وړاندې کيږي.

(الصلاة) مبتدا دي او «امامك» د دي خبر دي. (۶)
مطلب دا دي چه مونځ به وړاندې په مزدلفه کښ کيږي، د دي مونځ محل مزدلفه دي.
د عرفات نه مزدلفې ته په راتلو کښ د مانځه حکم: د عرفات نه مزدلفې ته په راتلو کښ اصل
حکم کوم چه متفق عليه دي هغه دا دي چه د مابناب او ماسخوتن مونځونه جمعاً مزدلفې ته
راتلوسره اوکړې شي، د مابناب مونځ دي نه په عرفات کښ ادا کړې شي او نه په لاره کښ. (۷)
خو که څوک د مابناب مونځ په لاره يا په عرفات کښ ادا کړي نو د هغه مونځ به صحيح وي
که فاسد؟

امام ابوحنيفه او امام احمد رحمهما الله فرمائي چه د هغه مونځ فاسد دي او د هغه په ذمه
باندې اعاده واجب ده، ترڅو پورې چه سحر نه وي راختلې، د طلوع فجر نه پس به ترې
اعاده ساقط شي، گويا دا فساد فساد موقوف دي. (۸)
امام مالک رحمه الله فرمائي چه بغير د عذر نه په لاره کښ د مابناب د مونځ ادا کول صحيح نه

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله ذکر شوې ده.

(۳) اوگوري: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۵۹

(۴) پورته حواله

(۵) صحيح البخاري ج ۱ ص ۳۰، کتاب الوضوء، باب الرجل يوضي صاحبه، رقم ۱۸۱

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۰

(۷) اوگوري: المغنی لابن قدامة ج ۳ ص ۲۱۳، رقم ۲۵۲۰

(۸) اوگوري: المبسوط للسرخسی ج ۴ ص ۷۱، باب الخروج الى المنى، والدر المختار مع شرحه رد

المحتار ج ۲ ص ۱۹۲.

دی، که بغیر د عذر نه ئې اوکړې نو مزدلفې ته تلو سره دې د هغې اعاده اوکړې او که د چا څه عذر وی یا ئې سورلئ ته څه عذر وی نو د شفق د غائب والی نه پس هر چرته مونځ ادا کولې شی. (۱)

امام ابویوسف، امام شافعی او امام محمد رحمهم الله فرمائی چې اولی او افضل دا ده چې د ماښام مونځ دې په مزدلفه کښ ادا کړې شی، خو که څوک ئې په لاره کښ ادا کړې نو د هغه په ذمه

به اعاده واجب نه وی. (۲) والله اعلم

قوله: فَرَكِبَ فَلَمَّا جَاءَ الْمَزْدَلِفَةَ نَزَلَ قَتَوُضًا فَأَسْبَغَ الْوُضُوءَ ثُمَّ أَقِيَمَتِ الصَّلَاةُ بیا په سورلئ باندې سور شو، چې کله مزدلفې ته راغلو نو راكوز شو او دوباره ئې اودس اوکړو او په اودس کښ ئې اسباغ اوکړه.

امام خطابی رحمهم الله فرمائی چې د دې نه معلومېږي چې نفس اودس قربت او عبادت دې، برابره خبره ده که په مخکښ اودس سره څه مونځ کړي شوي وی یا نه وی کړي شوي. (۳)

د تجدید وضوء حکم: تجدید وضوء بالاتفاق مستحب یا مسنون دې، خو دا استحباب مطلقاً نه دې بلکه په یو قید پورې مقید دې. بیا په دې کښ اختلاف دې چې هغه قید څه

دې؟ په احنافو کښ د صاحب مراقی الفلاح رائي دا ده چې مجلس بدل شی. (۴)

صاحب د در مختار دا اختیار کړې دې چې د دې دارومدار په نیت باندې دې، که څوک د تجدید وضوء په نیت او قصد سره اودس کوي نو نه صرف دا چې څه کراهت پکښ نشته بلکه مندوب دې، او که بغیر د څه نیت نه اودس کوي نو کراهت دې. (۵)

ابن العماد رحمهم الله د شام مصابيح نه نقل کوي چې تجدید وضوء په هغه صورت کښ مستحب دې چې کله ئې په اودس سره یو مونځ کړې وی. (۶)

ددې تقاضه دا ده چې تبدل مجلس هم ناکافی دې بلکه په یو مونځ سره فصل ضروري دې. (۷)

خو علامه عبد الغنی نابلسي رحمهم الله فرمائی چې (من تَوَضَّأَ عَلَى طَهْرٍ كَتَبَ لَهُ عَشْرَ حَسَنَاتٍ) یعنی څوک چې د طهارت باوجود اودس کوي د هغه دپاره لس نیکي لیکلې شی. دا حدیث مطلق

(۱) انظر المدونة ج ۱ ص ۴۱۶، کتاب الحج الاول، رسم فیمن ادخل حجا علی حج، او عمرة علی عمرة، ومن صلی المغرب والعشاء قبل ان یاتی المزدلفة، والشرح الكبير مع حاشيته الدسوقي علی ج ۲ ص ۲۲۵، ۲۲۶.

(۲) اوگوری: المجموع شرح المذهب ج ۸ ص ۱۴۸، والمغنی لابن قدامة ج ۳ ص ۲۱۴، رقم ۲۵۲۳.

(۳) اوگوری: اعلام الحديث للخطابی ج ۱ ص ۲۳۶، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۴۰.

(۴) مراقی الفلاح مع حاشية الطحطاوی ص ۸۲، فصل فی اوصاف الوضوء.

(۵) انظر: الدر المختار ج ۱ ص ۸۸، مطلب فی الوضوء علی الوضوء، قال ابن عابدين: لا بأس به، وفيه اشارة الى ان ذلك مندوب، فکله لا بأس وان کان الغالب استعمالها فيما ترکه اولی، لکنها قد تستعمل فی

المنسوب، كما صرح به فی البحر من الجنائز والجهاد، فافهم ... رد المختار ج ۱ ص ۸۸.

(۶) رد المختار ج ۱ ص ۸۸.

(۷) پورته حواله.

دې، مفهوم ئې دا دې چې د مجلس یا صلاة وغیره په ذریعہ باندې د فصل نه نشته، چونکه وضوء، علی وضوء، مشروع ده، په دې وجه به دې ته اسراف نه وایو. دریم یا خلورم کړت باندې د مجلس یا صلاة د فصل نه بغیر اودس کوی نو دابه اسراف مالکیان فرمائی چې که اول اودس ئې مرة مرة یا مرتین مرتین کړې وی، نو بیا خوبه تخلل عبادت نه دویم اودس کولې شی او که پوره یعنی د تثلیث سره ئې اودس کړې وی نو د دوباره اودس دپاره شرط دا دې چې یو داسی اودس اوکړی کوم چې په اودس باندې موقوف وی، لکه مونځ فرض یا نفل، یا طواف، یا مس مصحف وغیره. (۲)

د شوافع په دې سلسله کښ پتخه اقول دی:

① که په اول اودس باندې فرض یا نفل څه مونځ ادا کړی نو دوباره اودس مستحب دې، گڼي نه دې، دا د ټولو نه اصح قول دې.

② که د فرض مونځ فصل وی نو دوباره اودس مستحب دې، گڼي نه دې.

③ که په اول اودس سره ئې څه عبادت مقصوده ادا کړې وی نو اودس مستحب دې، گڼي نه دې. ④ که په اول اودس سره ئې مونځ ادا کړې وی، یا ئې سجده تلاوت یا سجده شکر ادا کړې وی، یا ئې قران کریم راخستلو سره د هغې تلاوت کړې وی نو دوباره اودس مستحب دې گڼي نه دې.

⑤ د اودس تجدید بغیر د څه عمل د فصل نه مستحب دې، خو امام نووی رحمته الله علیه فرمائی چې دا په هغه صورت کښ ممکن دي چې کله د دواړو اودسونو ترمنځه دومره زمانه تیره شی کومه چې فاصل منلې کیدې شی، گڼي دا به د اودس د اندامونو په څلورم کړت باندې د وینځلو په حکم کښ شی او دا قول انتهای غریب دې. (۳)

د حنابلہ په نزد دوه اقول دی، یو قول چې کوم اصح دې هغه دا دې چې تجدید وضوء، مستحب دې، دویم قول دا دې چې په دې کښ هیڅ فضیلت نشته. (۴)

تنبيه: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکلې دی چې رسول الله صلی الله علیه و آله چې د مزدلفې په شپه باندې په کومو اوبو سره اودس کړې وو هغه د زمزم وې، هم دغه شان ئې دا هم لیکلې دی چې امام عبد الله بن احمد بن حنبل رحمته الله علیه په زیادات المسند کښ په حسن سند سره د سیدنا علی رضی الله عنه حدیث نقل کړې دې. په دې سره د هغه حضراتو تردید راځی کوم چې وائی چې د زمزم اوبه سوا د ځکلو نه د نورو مقصدونو دپاره نه شی استعمالولې. (۵)

حافظ رحمته الله علیه چې د کوم روایت حواله ورکړې ده په هغې کښ د عرفات نه مزدلفې ته تلو سره په لاره کښ د زمزم په اوبو سره د اودس کولو ذکر نشته، بلکه روستو ئې د رمی جمرات او

(۱) پورته حواله

(۲) اوگوری: الشرح الكبير مع حاشية الدسوقي ج ۱ ص ۲۰۵، فصل فی نواقض الوضوء

(۳) اوگوری: المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۴۶۹، ۴۷۰

(۴) اوگوری: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۹۶

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۰

نحر نه فارغ کیدو سره چه کله د طواف زیارت دپاره راغلل او د طواف نه پس د زمزم کوهی ته ورغلل. د هغه وخت ذکر دې چه په دې موقع باندې رسول الله ﷺ زمزم هم اوڅکلې او په هغې سره ئې اودس هم اوکړو. (۱)

د زمزم په اوبو سره د اودس او د غسل کولو حکم: جمهور علماء کرام د زمزم په اوبو سره اودس او غسل جائز گنړی، د امام احمد رحمه الله نه اصح روایت دې چه جائز دې، د دویم روایت مطابق کراهت دې.

ملا علی قاری رحمه الله فرمائی: ﴿ ویجوز الاغتسال والتوضؤ بهاء زمزم، ولا یکره عند الشاکة، خلافا لاحمد، علی وجه التبرک، ای لا بأس بها ذکر، الا انه ینهی ان یستعمله علی قصد التبرک بالمسح او الغسل، او التجدید فی الوضوء، ولا یستعمل الا علی شیء طاهر، فلا ینهی ان یغسل به ثوب نجس، ولا ان یغسل به جنب، ولا محدث، ولا فی مکان نجس، ویکره الاستنجاء به، وکذا ازالة النجاسة الحقيقية من ثوبه او بدنه، حتی ذکر بعض العلماء تحريم ذلك﴾ (۲)

یعنی د زمزم په اوبو باندې د تبرک په طور د ائمه ثلاثه په نزد اودس او غسل کول جائز دی، په خلاف د امام احمد رحمه الله د یو روایت مطابق، د هغوی په نزد کراهت دې. خو د زمزم اوبه د تبرک په قصد، د مسح، غسل او تجدد وضوء دپاره استعمالول پکار دی. هم دغه شان دې دا په پاکو څیزونو باندې استعمال کړې شی، لهذا په دې باندې نه خو ناپاک کپړي وینخل پکار دی او نه دې پرې یو جنبی یا محدث غسل کوی. هم دغه شان دې په ناپاک ځانې کښ هم استعمال نه کړې شی.

په تنویر الابصار او الدر المختار کښ دی: ﴿ ویروى الحديث بهاء مطلق.... واهاء زمزم بهاء کراهة﴾ (۳) یعنی د رفع حدیث دپاره د ماء مطلق او ماء زمزم استعمالول جائز دی.

هم دغه شان ابن عابدین رحمه الله فرمائی: ﴿ قوله: یکره الاستنجاء بهاء زمزم، وکذا ازالة النجاسة الحقيقية من ثوبه او بدنه، حتی ذکر العلماء تحريم ذلك﴾ (۴)

یعنی د زمزم په اوبو سره استنجاء کول مکروه دی، هم دغه شان د کپړې یا د بدن نه د نجاست حقیقه د وینخلو دپاره ئې هم استعمال مکروه دې، تردې چه بعض علماء کرامو دې ته حرام وئیلې دي.

امام نووی رحمه الله فرمائی: ﴿ واهاء زمزم، فیهذهب الجمهور کلهبنا، انه لا یکره الوضوء والغسل به، وعن

(۱) اوگوزی مسند احمد ج ۱ ص ۷۶. رقم ۵۲۴

(۲) مناسک ملا علی قاری، المسمى: المسلك المنقسط فی المنسک المتوسط ص ۴۹۵. باب المتفرقات، فصل ویستحب الاکتار من شرب ماء زمزم.

(۳) تنویر الابصار مع شرحه الدر المختار بهامش رد المحتار ج ۱ ص ۱۳۲. باب المياه

(۴) رد المحتار ج ۲ ص ۲۷۸. کتاب الحج

اصد روایه بکراهته (۱)

یعنی د زمزم د اوبو په باره کښ د جمهورو مذهب زمونږ د مذهب په شان دې چه د دې نه په اودس او غسل کولو کښ هیڅ کراهت نشته، خو د امام احمد رحمته نه یو روایت د کراهت دې.

ابن قدامه رحمته فرمائی: «ولایکراهة الوضوء والغسل بعد زمزم.... وحته یکراهة» (۲)

یعنی د زمزم په اوبو سره اودس او غسل مکروه نه دې. د امام احمد رحمته نه یو روایت د کراهت دې. د فقه مالکی کتاب مواهب الجلیل کښ دی:

«ان ماء زمزم یوضأ به وتزال به النجاسة ولا غلاف فیه إلا ما روی عن ابن شعبان من أنه قال لا تزال به النجاسة تشبیهاً له انتهى. ودعوة للشیخ یوسف بن عمر قلت: (انما قل صاحب المواهب): أما الوضوء به لمن كان طاهر الأعضاء فلا أعلم فی جواز الاغلا فابل مرسر باستحبابه غیر واحد نقلا عن ابن حبيب وكذلك لا أعلم فی جواز الغسل به لمن كان طاهر الأعضاء غلا فابل مرسر ابن حبيب ایضا باستحباب الغسل به» (۳)

یعنی: د زمزم په اوبو سره اودس هم کیدلې شی او نجاستونه هم وینخلې کیدې شی، په دې کښ هیڅ اختلاف نشته، خو د ابن شعبان رحمته نه روایت دې، هغه فرمائی چه د زمزم په اوبو سره نجاست نه دی زائل کول پکار، دا د زمزم د اوبو اکرام دې، هم دا خبره شیخ یوسف بن عمر رحمته هم کړې ده. زه واثم چه د چا اودس وی، د هغه دپاره د زمزم د اوبو نه د اودس په جواز کښ د چا هم اختلاف نشته، بلکه ډیر حضرات د ابن حبيب رحمته نه استحباب نقل کړې دې، هم دغه شان چه کوم انسان طاهر الاعضاء وی، د هغه دپاره د غسل په جواز کښ هم څه اختلاف نشته، بلکه ابن حبيب رحمته د داسې انسان دپاره د غسل د مستحب کیدو تصریح کړې ده.

حاصل دا چه کوم انسان طاهر الاعضاء وی، د داسې انسان دپاره د زمزم په اوبو د اودس او د غسل په جائز کیدو کښ هیڅ اختلاف نشته، بعض حضراتو د داسې سړی دپاره د استحباب تصریح کړې ده.

خو د مالکیانو رحمته په نزد اصل دا ده چه د ازاله حدث وخبث هر یو دپاره د استعمال گنجائش شته. (۴)

شیخ الاسلام ابن تیمیه رحمته فرمائی چه د زمزم په اوبو سره اودس خو کیدلې شی خو غسل کول ترې جائز نه دی. (۵)

(۱) المجموع ج ۱ ص ۹۱

(۲) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۲۸

(۳) مواهب الجلیل شرح مختصر الخلیل ج ۱ ص ۶۴ باب یرفع الحدث وحکم الغیث

(۴) اوگورئی الموسوعة الفقهية الكويتية ج ۱ ص ۹۱، ماده ابار

(۵) اوگورئی: الفتاوى الكبرى ج ۵ ص ۷۵، مسألة فی المصحف العتیق اذا تمزق ما یصنع به، رقم

(۱۰۸۰۳۶) هم دغه شان اوگورئی: مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیه ج ۱۲ ص ۲۶.

ابن تیمیہ رحمہ اللہ د سیدنا عباس رضی اللہ عنہ د اثر نہ استدلال کوی، پس د هغوی نہ د زمزم د اوبو په

باره کښ منقول دی چه: ﴿لا امله لیفتل، ولکن لشارب حل وبل﴾ (۱)
یعنی زه دا د یو غسل کونکی دپاره جائز نه گنم، خو د څکلو دپاره حلال، مباح او شفاء ده.
جمهور د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د واقعاتو نه استدلال کوی، پس د سیدنا علی رضی اللہ عنہ حدیث تیر شوې
دې هم دغه شان په مسند حمیدی کښ د سیدنا وائل بن حجر رضی اللہ عنہ روایت دې:

﴿لَقِ النَّبِيَّ صلی اللہ علیہ وسلم يَدْخُلُ مِنَ زَمْرَمَ، فَشَرِبَ، ثُمَّ تَوَضَّأَ وَمَضَى ثُمَّ مَجَّاهُ فِي الدَّلْوِ مَسْكًا اَوْ اطْبَعَ مِنَ الْمَسْكِ،
وَاِسْتَمَرَّ عَارِجًا مِنَ الدَّلْوِ﴾ (۲)

یعنی: رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته د زمزم د اوبو یوه بوقه راوړلې شوه، رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د هغې نه څکل
او کړل، بیا ئې د هغې نه اودس او کړو، او د خپلې خولې مبارکې اوبه ئې په هغې کښ
واچولې، هغه د مشکو په شان یا د هغې نه هم زیاتې خوشبودارې شوې، او د بوقې نه بهر
ئې په پوزه کښ اوبه واچولې او گزار ئې کړې.

هم دغه شان فاکهی رحمہ اللہ په اخبار مکه کښ نقل کړې دی چه اهل مکه چه به کله مړی ته غسل
ورکولو نو بیا به ئې د زمزم په اوبو سره دوباره غسل ورکولو. (۳)

سیده اسماء بنت ابی بکر رضی اللہ عنہا خپل خوئی سیدنا عبدالله بن زبیر رضی اللہ عنہ ته د زمزم په اوبو سره
غسل ورکړې وو. (۴)

په مصنف ابن ابی شیبه کښ د سیدنا عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما نه یو اوږد حدیث روایت دې، په
هغې کښ دې:

﴿ثُمَّ أَمَرَ بِإِلَاءَةٍ، فَرُبِّيَ عَلَى ظَهْرِ الْكَفَّةِ، فَأَذَّنَ بِالنَّشَاءِ، وَقَامَ الْمُسْلِمُونَ فَتَجَوَّذُوا فِي الْأَكْرِ، وَأَخَذُوا الْبِلَاءَ،
وَأَرْجَوْا أَعْلَى زَمْرَمَ يَفْسِلُونَ الْكَفَّةَ، فَهَرَبُوا وَبَطْنُهَا، فَلَمْ يَدْعُوا إِلَّا مِنَ الْمَشْرِ كَيْفَ الْأَمْحَوَّةَ، أَوْ غَسَلُوهُ﴾ (۵)

یعنی: رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سیدنا بلال رضی اللہ عنہ ته حکم ورکړو، هغه د کعبې جهت ته اوختلو او اذان
ئې ورکړو، ټول مسلمانان صرف ازار ترلې، په باقی بدن باندې بریندو حالت کښ په کار اخته
شو، بوقه اخستلو سره ئې د زمزم نه اوبه راوړل شروع کړل، د زمزم نه به ئې اوبه راوړلو سره

۱) قوله حل وبل ... د حل معنی حلال او مباح ده او د لفظ بل په باره کښ وئیلې شوې دی چه دا
لفظ د حل د تابع په طور استعمالولی شی، خو ائمه لغت په دې باندې اعتراض کړې دې چه د تابع
په طور باندې استعمالیدونکې الفاظ په او عطف سره نه استعمالیږي، لهذا وئیلې شی چه ﴿بل﴾
دقبیله حمیر د لغت مطابق د مباح په معنی کښ دي، یا دا ﴿بل من مرضه وابل﴾ نه ماخوډ دې، چه
هغې معنی د شفا موندلو ده. گویا د ﴿بل﴾ معنی دلته شفاء ده. والله اعلم

او گورئ: البداية والنهایه ج ۲ ص ۲۶۹. ذکر تجدید حفر زمزم. والنهایه ج ۱ ص ۱۵۸. ماده: بلل

۲) مسند الحمیدی ج ۲ ص ۱۳۶. رقم ۹۱۰. حدیث وائل بن حجر الحضرمی

۳) اخبار مکه للفاکهی ج ۲ ص ۴۸. ذکر غسل اهل مکه الموتی بماء زمزم لبرکته وفضله رقم ۱۱۲۲.

۴) پورته حواله

۵) المصنف لابن ابی شیبه ج ۲ ص ۴۷۹، ۴۸۰. کتاب المغازی، حدیث فتح مکه. رقم ۳۸۰۷۴

رجزیه اشعار و ثیل، په هغه اوبو سره ئې کعبه شریفه دننه، بهر نه وینځله، د مشرکانو ئې یو نڅبه هم پریښودله چه هغه ئې ختمه کړې یا وینځلې نه وې. بعض حضرات دا وائی چه رسول الله ﷺ د زمزم اوبه ضروره استعمال کړې وې او دا ضروری نه ده چه کومې اوبه د ضرورت په وخت مباح وې هغه دې په غیر ضرورت کښ هم مباح وې.

خو په دې خبره کښ څه خاص وزن نشته، ځکه چه دا زیات نه زیات مبارکې اوبه دی او د مبارکو اوبو په استعمال کښ څه باک نشته، او گورئ! صحابه کرام رضی الله عندهم هغه اوبه کومې چه د رسول الله ﷺ د گوتو مبارکو نه وتلې هغه ئې هم استعمال کړې دي. (۱) او علماء کرامو تصریح کړې ده چه د ټولو نه افضل اوبه هغه دی کومې چه د رسول الله ﷺ د گوتو د مینځ نه راوتلې دی تردې چه د زمزم د اوبو نه هم. (۲) د حافظ سیوطی رحمه الله شعر دې:

الفضل المیاء ما قد ادهم من اصابه النبی المتهم

یلیه ماء زمزم فبالکوثر فنیل مصر ثم باقی الاثر (۳)

یعنی: د ټولو نه غوره اوبه هغه دی کومې چه د نبی متبع ﷺ (چه د هغه اتباع کولې شی) د گوتو مبارکو نه راوتلې دی، د هغې نه روستو د زمزم، بیا د کوثر او بیا د نیل سیند اوبه دی، د هغې نه روستو د باقی دریاوونو.

هر چه د ابن تیمیه رحمه الله د استدلال تعلق دې، پس امام نووی رحمه الله خو فرمائی: «ولم یصح ما ذکره عن العباس، بل حکى عن ابيه عهد المطلب، ولو ثبت عن العباس لم یجوز ترك النصوص به» (۴)

یعنی فقهاء کرام چه دا د سیدنا عباس رضی الله عنه اثر «لا احله لمقتل، وهو لشارب حل وبل» نقل کوی. دا د هغوی نه ثابت نه دې. بلکه د هغوی د والد محترم قول دې او که د عباس رضی الله عنه ثابت هم شی نو د دې اثر په وجه باندې به د نصوص پریځودل صحیح نه وې. خو حقیقت دا دې چه دا قول نه صرف د عبدالمطلب دې، بلکه د سیدنا عباس او ابن عباس رضی الله عنهما نه هم ثابت دې، لکه چه حافظ ابن کثیر رحمه الله د دې تصریح فرمائیلې ده. (۵)

(۱) پس د سیدنا انس رضی الله عنه روایت دې: «رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَخَانَتْ صَلَاةُ النَّصْرِ فَاتَّقَسَّ النَّاسُ وَضُوءًا فَلَمْ يَجِدُوهُ فَأَتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - بَوْضُوءٍ فِي إِثْنَاءِ قَوْضَعٍ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فِي ذَلِكَ الْإِثْنَاءِ يَذْهَبُ أَمْرُ النَّاسِ يَتَوَضَّئُونَ مِنْهُ - قَالَ أَنَسٌ - قَرَأْتُ النَّاءَ يَتَّبِعُ مِنْ تَحْتِ أَصَابِعِهِ قَوْضَعًا النَّاسُ حَتَّى تَوَضَّئُوا مِنْ عِنْدِ آخِرِهِمْ» موطاء امام مالک ج ۱ ص ۷۱، کتاب الطهارة، باب جامع الوضوء، رقم ۶۸

(۲) قال القسطلانی والزرقانی رحمهما الله: وهو اشرف المیاء علی الاطلاق، كما قاله البلقینی وغيره، شرح الزرقانی علی المواهب اللدنیة ج ۷ ص ۳، معجزة نبع الماء الطهور من بین اصابعه.

(۳) او گورئ: شرح الزرقانی علی المواهب اللدنیة ج ۷ ص ۳

(۴) المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۹۱

(۵) او گورئ: البداية والنهاية ج ۲ ص ۲۶۹، ذکر تجدید حفر زمزم.

اصل کبش کله چه عبدالمطلب د زمزم کوهی کنستلو سره تجدید اوکړو نو هغه هلته یو حوض تیار کړو، په هغې کبش به پلار او خوښی یو ځانې کیدو سره د زمزم نه اوبه راویستلې، حاجیانو به ترې اوبه ځکلې، خو د شپې به د قریشو بعض حاسدانو هغه ماتولو، سحر به بیا عبدالمطلب هغه برابرولو، چه کله دا سلسله اوږده شوه نو عبدالمطلب دعا اوکړه، په خوب کبش ورته تلقین اوشو چه دا دعا اوکړه ﴿اللهم لا اهلها لغتسل، ولكن می لشارب حل وبل﴾ یعنی زه په دې باندې چاته د غسل کولو اجازت نه ورکوم، خو د ځکلو والا دپاره حلال او مباح دی. (۱)

د عبدالمطلب نه وروستو دا ذمه داری د څه مودې دپاره ابو طالب سره وه، بیا داسې اوشوه چه ابو طالب یو کال په معاشی تنگسیا کبش واقع شو، هغوی د خپل رور سیدنا عباس رضی الله عنه نه د راروان د حج موسم پورې د لس زره درهم قرض واخستلو، خو چه کله راروان کال راغلو نو د ابو طالب سره هیڅ نه وو، هغوی بیا د سیدنا عباس رضی الله عنه نه د خوارلس زره قرض مطالبه اوکړه، هغوی اووې چه په دې شرط سره ئې درکوم چه که په بل کال کبش دې ادا نه کړې شو نو د سقایه خدمت به ماته مستقلا راسپارې، چه کله بل کال راغلو نو د ابو طالب سره هیڅ نه وو، پس هغوی د سقایه خدمت سیدنا عباس رضی الله عنه ته اوسپارلو، د عباس رضی الله عنه نه پس دا خدمت سیدنا ابن عباس رضی الله عنه ته ملاؤشو، چه کله د عبدالمطلب نه پس د عباس او ابن عباس رضی الله عنه دور راغلو نو هغوی هم په خپله زمانه کبشې د عبدالمطلب شرط دوباره اولگولو. (۲)

خاص طور سیدنا عباس او ابن عباس رضی الله عنه چه کوم شرط لگولي وو هغه د دې وجې نه هم وو چه هلته د عورت د ښکاره کیدلو ارتکاب کیدلو او خلقو هلته په بریده باندې غسل کولو، د هغه خرابی د لرې کولو دپاره هغوی هلته د غسل نه منع اوفرمائیله. (۳)

هم دغه شان دا هم ممکنه ده چه هغوی د مسجد د حرمت د وجې نه د غسل نه منع فرمائیلې وی، لکه چه د ابن ابی شیبې په روایت کبش دی: ﴿عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: لَا أَهْلُهَا لِمُغْتَسِلٍ يَغْتَسِلُ فِي الشَّجَرِ، وَهِيَ لِشَارِبٍ وَمُتَوَقِّفٍ حَلٍّ وَبَلٍّ﴾ (۴) یعنی زه د یو داسې غسل کونکی دپاره چه په مسجد کبش په زمزم سره غسل کوی حلال نه گنم، خو د ځکلو والا دپاره او د اودس کونکی دپاره اجازت دی.

قوله: ثُمَّ أَقِمْتَ الصَّلَاةَ فَصَلَّى الْمَغْرِبَ: بیا د ماښام د مونځ اقامت اوکړې شو او د ماښام

(۱) اخبار مکه للازرقی ج ۱ ص ۵۵۰، ما جاء فی حفر عبدالمطلب بن هاشم زمزم.

(۲) اوگوری: البداية والنهاية ج ۲ ص ۲۶۹، ذکر تجدید حفر زمزم.

(۳) اخبار مکه کبش په طریق د سفیان، زر بن حبیش رضی الله عنه فرمائی: ﴿رَأَيْتُ عَبَّاسَ بْنَ عَبْدِ الْمَطْلَبِ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، وَهُوَ يَطُوفُ حَوْلَ زَمْزَمَ يَقُولُ: لَا أَهْلُهَا لِمُغْتَسِلٍ وَهِيَ لِمُتَوَضِّئٍ وَشَارِبٍ حَلٍّ وَبَلٍّ، قَالَ سَفِيَانُ: يَعْنِي لِمُغْتَسِلٍ فِيهَا، وَذَلِكَ أَنَّهُ وَجَدَ رَجُلًا مِّنْ بَنِي مَخْزُومٍ، وَقَدْ نَزَعَ ثِيَابَهُ، وَقَامَ يَغْتَسِلُ مِنْ حَوْضِهَا عَرِيَانًا﴾

اخبار مکه للازرقی ج ۱ ص ۵۷۵، باب ما جاء فی تحریم العباس زمزم للمغتسل فيها.

(۴) المصنف لابن ابی شیبې ج ۱ ص ۳۶۳ کتاب الطهارة، باب فی الوضوء فی المسجد، رقم ۳۸۷.

مونڻ تي ادا ڪريو: **قوله: ثُمَّ أَتَاكَ كُلُّ إِنْسَانٍ بِعِيْدَةٍ فِي مَنَازِلِهِ** بيا هر سري په خپل خپل ځاني باندې اوښ کښولو.

علامه خطابي رحمته الله د دې نه په دې خبره باندې استدلال کړې دې چه کوم دوه مونځونه جمع کيږي چه د هغې ترمينځه په څه معمولي عمل سره خلل واقع شي نو دا د جمع دپاره مانع نه دي، په دې شرط چه د دواړو مونځونو ترمينځه کلام بيا نه موندلې شي. (۱)
خو علامه کرمانی رحمته الله په دې باندې دا اعتراض کړې دې چه په دې کښ هيڅ فرق نشته چه فصل يسيږ به مانع نه وي او فصل کثير به مانع وي، بلکه مطلقا فصل مانع جمع نه دي. هم دغه شان هغه فرماني چه د عدم کلام چه نې کوم شرط لگولې دي هغه هم معتبر نه دي. (۲)
د علامه کرمانی رحمته الله خبره د کلام په سلسله کښ خو صحيح کيدې شي چه په عدم کلام باندې څه دليل نشته.

خو د فصل يسيږ وکثير د فرق قيد په دې خبره مېنې کيدې شي چه د اوبسانو چو کول څه اوږد کار نه دي بلکه هر سري په يو منډ کښ خپل اوبښ کښولي او يا سولي شي، کيدې شي چه امام خطابي رحمته الله هم د دې معمولي عمل نه د عدم کلام استنباط هم کړې وي.
فصل بين الصلاتين المجموعتين قاطع جمع دي يا نه دي؟ کوم دوه مونځونه چه جمع کولي شي د هغې ترمينځه فصل قاطع دي يا نه دي؟ په دې کښ اختلاف دي. احناف مطلقا قاطع مني، صاحب هدايه فرماني: **« ولا يتلطم بين الصلاتين تحصيلاً لمقصود الوقوف ولهذا اقدم العصر على وقته فلو أنه فعل فعل مكرها وأما الأذان للعصر في ظاهر الرواية علافا لما روی عن محمد رحمه الله لأن**

الاشتغال بالتلطم أو بعمل آخر يقطع فور الأذان الأول فيعيد العصر» (۳)

يعني د دوه مونځونو (په عرفات کښ د ماسپڅين او مازيگر) ترمينځه به هيڅ قسم نقل نه شي کولې، چه د وقوف مقصد حاصل شي، هم په دې وجه باندې عصر د خپل وخت نه مقدم کړې شوې دي، که څوک د دوه مونځونو ترمينځه نقل مونځ او کړي نو هغه د مکروه ارتکاب اوکړو. اوس د ظاهر الرواية مطابق به د عصر دپاره د مستقل اذان اعاده کوي، د امام محمد رحمته الله په دې باندې اختلاف دي، اعاده د اذان د وجې نه دا ده چه تطوع يا په بل څه عمل کښ مشغوليت د اول اذان د اتصال د پاره قاطع دي، په دې وجه د مازيگر دپاره مستقل اذن دي.

هم دغه شان فرماني: **« ولا يتلطم بينهما لأنه يغفل بالجمعة ولو تلطم أو تشاغل بشيء أعاد الإقامة لوقوع الفصل وكان ينبغي أن يعيد الأذان كما في الجمعة الأولى بعرفة إلا أنا اكتفينا بإعادة الإقامة لما روي أن النبي**

(۱) اعلام الحديث ج ۱ ص ۲۳۵، باب اسباغ الوضوء

(۲) شرح الكرمانی ج ۲ ص ۱۷۹

(۳) الهداية ج ۲ ص ۱۹۴، کتاب الحج، باب الاحرام

عليه الصلاة والسلام صلى المغرب بمزدلفة ثم تعشى ثم أفرأ الإمامة للعشاء (١) يعني : دوارو مونخونو (مانبام او ماسخوتن) ترمينخه دې نفل نه كوي، ځكه چه دا د جمع دپاره منحل دې، كه نفل مونخ ئې او كړو يا ئې په يو څيز كښ مشغوليت اختيار كړو نو اوس چونكه فصل واقع شوې دې، لهذا د اقامت اعاده دې او كړي، هسې كيدل خو داسې پكار وو چه څنگه په عرفات كښ د فصل د وجې نه د اذان اعاده كيږي هغه شان دلته هم اعاده كيدې، خو د ذكر شوې روايت مطابق صرف د اقامت په اعاده باندې اكتفاء او كړې شوه. مالكيان فصل مانع نه گنځي، خو مكروه ورته وائي، پس علامه د دردير مالكي رحمه الله فرمائي :

(ولا تغفل بينهما أي يمتنع بهن يكره فيما يظهر إذا لا وجه للحرمه قاله شيخنا، وكذا كل جمع يمتنع فيه التغفل

بين الصلاتين) ولم يمتنع، أي أن التغفل إن وقع لا يمتنع الجمع (٢)

يعني : د دوارو مونخونو ترمينخه به په نفل سره فصل نه شي كولې. يعني داسې طريقي سره د فصل كولو نه به منع كولې شي، ظاهرا د دې مطلب دا دې چه فصل كول مكروه دې، ځكه چه د حرمت څه وجه نشته، لكه زمونږ شيخ فرمائي. هم دغه شان د هر جمع بين الصلاتين په موقع باندې فصل كولو ممنوع خو دې، خو مانع عن الجمع نه دې، يعني كه څوك نفل او كړي نو جمع بين الصلاتين نه باطل كيږي.

علامه خطاب رعيي مالكي رحمه الله فرمائي : (قال في الذخيرة : قال مالك : ولا يتغفل بين المغرب

والعشاء ليلة الجمع، وإذا قلنا لا يتغفل فتغفل فلا يمتنع ذلك الجمع) (٣)

يعني امام مالك رحمه الله فرمائي : د مزدلفې په شپه كښ به د مانبام او ماسخوتن ترمينخه نفل نه وي او كه څوك نفل او كړي نو دا د جمع بين الصلاتين دپاره مانع نه دې. شوافع او حنابلة د جمع تاخير په صورت كښ لكه چه په مزدلفه كښ د مانبام او ماسخوتن ترمينخه جمع تاخير وي، فصل لره قاطع نه مني. خو د جمع تقديم په صورت كښ د شوافعو په نزد دواړه اقوال دي، خو د هغوی په نزد راجحه هم دا ده چه فصل طويل قاطع او مانع دې، د فصل يسير اعتبار نشته، بيا ئې د فصل يسير په مقدار كښ هم دوه اقوال دي، يو دا چه د اقامت په اندازه فصل يسير دې او دويم قول كوم چه راجح دي هغه دا دې چه د دې بنياد په عرف باندې دې. د حنابلة په نزد هم د جمع تقديم په صورت كښ فصل طويل مانع دې او فصل يسير معاف دې، د فصل طويل او يسير ترمينخه فرق په عرف باندې مېنې دې (٤)

(١) الهداية ج ٢ ص ٢٠٢، كتاب الحج، باب الاحرام، ثم هذا الحديث المذكور قال الزيلعي عنه : غريب ... وهو في البخاري عن ابن مسعود، فذكره. انظر التنبه الرابعة ج ٣ ص ٧٠، كتاب الحج باب الاحرام، رقم ٤٢٦٣، ٤٢٦٤

(٢) الشرح الكبير لدردير مع حاشية الدسوقي ج ١ ص ٥٨٩، باب الصلاة، فصل في احكام صلاة السفر

(٣) مواهب الجليل ج ٢ ص ٥١٦، كتاب الصلاة، فصل في صلاة السفر.

(٤) اوگوري : المجموع شرح المذهب ج ٤ ص ٣٧٥، كتاب الصلاة، باب صلاة المسافر، فرع في مذاهب العلماء في الجمع في السفر، والمغني لابن قدامة ج ٢ ص ٦٠، ٦١

قوله: ثُمَّ أَقِيمَتِ الْعِصَاءُ فَصَلَّى وَلَمْ يُصَلِّ بَيْنَهُمَا: بیا د ماسخوتن د مانخه دپاره اقامت اوکړې شو، رسول الله ﷺ د ماسخوتن مونځ اوکړو، د ماسخوتن او د ماښام ترمینځه یې بل یو مونځ هم اونکړو. شاته د مذاهب د تفصیل نه به تاسوښه پوهه شوي یې چه د صلاتین مجموعتین ترمینځه نقل کول د چا په نزد هم صحیح نه دی.

⑥ باب: غَسْلُ الْوُجْهِ بِالْيَدَيْنِ مِنْ عَرَفَةِ وَاحِدَةٍ

د سابقه باب سره مناسبت: علامه عینی رحمه الله فرمائی چه په مخکین باب کښ د رسول الله ﷺ د اودس وصف ذکر شوې وو، په دې باب کښ هم دې چه ابن عباس رضي الله عنهما اودس اوکړو او وې فرمائیل: ﴿مَكَذًا أَرَأَيْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَضَّأُ﴾ یعنی ما رسول الله ﷺ هم دغه شان په اودس کولو باندې لیدلې دې. گویا په دې باب کښ هم د رسول الله ﷺ د اودس کیفیت بیان کړې شوې دې. (۱)

شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه زما په نزد دا باب، د مخکین باب تکمله ده، ځکه چه په مخکین باب کښ د اسباغ الوضوء ذکر وو او په دې باب کښ دا بیان کړې شوې دی چه د اسباغ وضوء دپاره د استعانت بالیدین ضرورت دې. (۲)

د ترجمه الباب مقصد: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د امام بخاری رحمه الله مقصد په دې خبره باندې تنبیه کول دی چه اغتراف بالیدین شرط نه دې، هم دغه شان د حدیث (ان رسول الله ﷺ صلی الله علیه وسلم کان یغسل وجهه یمینته) (۳) د ضعف طرف ته اشاره ده. (۴)

علامه حلیمی رحمه الله د دې دواړو روایتونو مطابق تطبیق کړې دې چه د اودس په وخت په لاس کښ د اوبه اخستلو دوه صورتونه وی، یو صورت څو دا دې چه لاس په لوښی کښ غوږه کړې شی او لپه ترې ډکه کړې شی او دویم صورت دا دې چه د لوتې وغیره نه په لاس کښ اوبه اچولو سره اوکړې شی. په کوم روایت کښ چه ﴿غسل الوجه بالیمین﴾ راغلې دې د هغې تعلق د دې صورت ثانیته سره دې. یعنی رسول الله ﷺ چه په کله په لوتې وغیره سره اودس کولو نو صرف یمین به یې استعمالولو او په کوم روایت کښ چه د دواړو لاسونو د

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۲

(۲) الكنز المتواری ج ۳ ص ۱۶

(۳) اخرجه ابوداؤد فی کتاب المراسیل ص ۱۱۱، رقم ۶: ﴿قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَانَ الدِّمَشْقِيُّ أَبُو الْجَمَاهِرِ، أَنَّ سَلِيمَانَ بْنَ بِلَالٍ حَدَّثَهُمْ، حَدَّثَنِي شَرِيكُ بْنُ أَبِي نَمْرٍ، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: كَانَ يَغْسِلُ وَجْهَهُ بِيَمِينِهِ﴾ وروى أيضاً عن عطاء بن يسار مرسلاً. انظر كنز العمال ج ۹ ص ۴۵۷، رقم ۲۶۹۵۰.

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۱

استعمال ذکر دې د هغې تعلق د صورت اولی یعنی اغتراف من الائناء سره دې، یعنی کله چه به رسول الله ﷺ لاس داخلولو سره اوبه اخستلې او اودس به ئې کولو هغه وخت به ئې په دواړو لاسونو سره مخ مبارک وینخلو. (۱)

خو حافظ رحمه الله دې جمع او تطبیق ته بعید وئیلې دی، ځکه چه د حدیث سیاق دا بیانوی چه رسول الله ﷺ په یو لاس سره اوبه واخستلې او بل لاس ئې ورسره یو ځانې کړو او مخ مبارک ئې وینخلو. (۲)

حضرت گنګوهی رحمه الله فرمائی چه د ترجمه الباب مقصد دا دې چه اوبه په یوې لپې سره واخستې شی د دې نه زیاتې نه، بیا دې په دواړو لاسونو سره مخ وینخلې شی، چه اوبه ضائع نه شی او په دې وجه د یو لاس په مقابلې کښ په دوه لاسونو سره وینخل زیات اسان دی (۳)

د حضرت گنګوهی رحمه الله د دې توجیه اختیارولو په صورت کښ نه خو اعتراض لازمیږي کوم چه حافظ رحمه الله په حلیمې څېرې کړې دې او نه په دواړو روایتونو کښ تعارض لازمیږي، ځکه چه رسول الله ﷺ چه کله به ئې لاس سره مخ مبارک وینخلو نو غسل بالیمین بیا موندلې شو، هر چه د گس لاس تعلق دې نو هغه د یمین دپاره د اوبو د حفاظت او د اسباب علی الوجه دپاره معین دې. (۴) والله اعلم

۱۴۰: (حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحِيمِ قَالَ أَخْبَرَنَا أَبُو سَلَمَةَ الْخَزَاعِيُّ مَنصُورُ بْنُ سَلَمَةَ قَالَ أَخْبَرَنَا ابْنُ بِلَالٍ يَعْزِي سَلَمَانَ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَافٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (ه) أَنَّهُ تَوَضَّأَ فَقَسَلَ بِهَا وَجْهَهُ أَخَذَ عَرَقَةً مِنْ مَاءٍ فَجَعَلَ يَهْدِيهَا هَكَذَا أَضَافَهَا إِلَى يَدِهِ الْأُخْرَى فَقَسَلَ بِهَا وَجْهَهُ ثُمَّ أَخَذَ عَرَقَةً مِنْ مَاءٍ فَقَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُمْنَى ثُمَّ أَخَذَ عَرَقَةً مِنْ مَاءٍ فَقَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُسْرَى ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ ثُمَّ أَخَذَ عَرَقَةً مِنْ مَاءٍ فَرَشَّ عَلَى رِجْلَيْهِ الْيُمْنَى حَتَّى غَسَلَهَا ثُمَّ أَخَذَ عَرَقَةً أُخْرَى فَقَسَلَ بِهَا رِجْلَهُ يَعْزِي الْيُسْرَى ثُمَّ قَالَ هَكَذَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَضَّأُ)

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله

(۳) لامع الدراری مع کنز المتواری ج ۳ ص ۱۵

(۴) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری ج ۳ ص ۱۵، ۱۶

(۵) قوله: عن ابن عباس الحديث أخرجه ابوداؤد في سننه، في كتاب الطهارة، باب الوضوء مرتين، رقم ۱۳۷، وباب الوضوء مرة مرة، رقم ۱۳۸، والنسائي في سننه في كتاب الطهارة، باب مسح الاذنين، رقم ۱۰۱، وباب مسح الاذنين مع الراس، وما يستدل به على انهما من الراس، رقم ۱۰۲، وابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة، باب المضمضة والاستنشاق من كف واحد، رقم ۴۰۳، وباب ما جاء في الوضوء مرة مرة، رقم ۴۱۱.

رجال الحديث

① محمد بن عبدالرحیم : دا ابو یحیی محمد بن عبدالرحیم بن ابی زهیر قرشی عدوی بغدادی رحمہ اللہ دے دے بزاز دے کسب دے وجہ تہ ورتہ بزاز وٹیلے شی، دے ہفوی لقب صاعقہ دے (۱)

ہفہ دے ابو احمد الزبیری، یونس بن محمد المؤدب، یزید بن ہارون، شبابہ بن سوار، روح بن عباد، معلی بن منصور او ابو النضر رحمہ اللہ وغیرہ حضراتو نہ روایت کوی دے ہفوی نہ پہ روایت کونکو کتب امام بخاری، امام ابو داؤد، امام ترمذی، امام نسائی، ابوبکر بن ابی داؤد، یحیی بن صاعد او قاضی ابو عبداللہ محاملی رحمہ اللہ وغیرہ نہ علاوہ دیر محدثین دی (۲)

امام احمد، امام نسائی او ابو العباس السراج رحمہ اللہ فرمائی : (ثقة) (۳)

ابن صاعد رحمہ اللہ فرمائی : (حدثنا ابو یحیی الثقة الامین) (۴)

نصر بن احمد الکندی رحمہ اللہ فرمائی : (کان من اصحاب الحديث البامرین) (۵)

خطیب بغدادی رحمہ اللہ فرمائی : (وکان متقناً، ضابطاً، عالماً، حافظاً) (۶)

امام ابن حبان رحمہ اللہ ہفہ لہ پہ کتاب الثقات کتب ذکر کرے دی او فرمائی : وکان صاحب حدیث یحفظ (۷)

حافظ مزی رحمہ اللہ فرمائی : (وکان احد الحفاظ المتقنین) (۸)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی : (الامام الحافظ المتقن) (۹)

امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمائی : (حافظ ثبت) (۱۰)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی : (ثقة حافظ) (۱۱)

(۱) اوگورئ : تہذیب الکمال ج ۲۶ ص ۵، رقم ۵۴۱۷

(۲) د شیوخ او تلامذہ دپارہ اوگورئ : تہذیب الکمال ج ۲۶ ص ۶۰۵

(۳) تاریخ بغداد ج ۳ ص ۱۶۷، رقم ۱۱۸۹

(۴) پورتنہ حوالہ

(۵) پورتنہ حوالہ

(۶) تاریخ بغداد ج ۳ ص ۱۶۶، رقم ۱۱۸۹

(۷) کتاب الثقات لابن حبان ج ۹ ص ۱۳۲

(۸) تہذیب الکمال ج ۲۶ ص ۵

(۹) سیر اعلام النبلاء ج ۱۲ ص ۲۹۵

(۱۰) تہذیب التہذیب ج ۹ ص ۳۱۲

(۱۱) تقریب التہذیب ص ۴۹۳، رقم ۶۰۹۱

په ۱۸۵ هجری کښ پیدا شوې دې او په ۲۵۵ هجری کښ وفات شوې دې. (۱) رحمه الله تعالیٰ رحمة واسعة.

① ابو سلمه الخزاعي منصور بن سلمه: دا ابو سلمه منصور بن سلمه بن عبد العزيز بن صالح الخزاعي البغدادی رحمته الله دې. (۲)

هغه د عبد العزيز بن ابي سلمه، حماد بن سلمه، مالك بن انس، ليث بن سعد، قاضي شريك، سليمان بن بلال او هشيم رحمته الله وغيره نه روايت كوي.

د هغوی نه په روايت كونكو كښ امام احمد، محمد بن عبد الرحيم صاعقه، ابوبكر بن الصاغانی، عباس دوري، ابواميه طرسوی او احمد بی ابي خيشمه رحمته الله نه علاوه نور هم ډير

حضرات دي. (۳) امام احمد بن حنبل رحمته الله فرمائی: «ابو سلمة الخزاز من متشقي بغداد» (۴)

يعني ابو سلمه الخزاعي رحمته الله د بغداد په مضبوطو خلقو كښ دې.

امام يحيى بن معين رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۵)

امام دار قطنی رحمته الله فرمائی: «احد الثقات الحفاظ الرعاء الذين كانوا يستلون عن الرجال، ويعتمد بقوله

فيهم، اخذ عنه احمد بن حنبل ويحيى بن معين وغيرهما علم ذلك» (۶)

يعني هغه د اوچتې درجې ثقې او حفاظو نه دي، د چا نه به چه د راويانو په باره كښ تپوس كيدلې شو او د راويانو په باره كښ د هغوی قول معتبر منلې شى، امام احمد بن حنبل او امام يحيى بن معين رحمته الله دا فن د هغوی نه حاصل كړې وو.

امام ابن سعد رحمته الله فرمائی: «وكان ثقة» (۷)

حافظ ذهبي رحمته الله فرمائی: «الحافظ الناقد الحجة» (۸)

هم دغه شان هغه فرمائی: «وكان من ائمة هذا الشأن، يصيد بالرجال والعلم» (۹)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ثقة، ثبت، حافظ» (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۸

(۲) تهذيب الكمال ج ۲۸ ص ۵۳۰

(۳) د شيوخ او تلامذه د پاره او گوړی: تهذيب الكمال ج ۲۸ ص ۵۳۰، ۵۳۱

(۴) الجرح والتعديل لابن ابي حاتم ج ۸ ص ۲۰۰، رقم ۱۴۰۷۰/۸۶۳

(۵) تاريخ بغداد ج ۱۳ ص ۷۱، رقم ۷۰۵۱

(۶) تاريخ بغداد ج ۱۳ ص ۷۲، رقم ۷۰۵۱

(۷) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳۴۵

(۸) سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۵۶۰

(۹) سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۵۶۱

(۱۰) تقريب التهذيب ص ۵۷۶، رقم ۶۹۰۱

امام ابن حبان رحمه الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۱)

د صحيح قول مطابق په ۲۱۰ هجري کښ هغه وفات شوې دي. (۲) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ ابن بلال (سليمان بن بلال): دا سليمان بن بلال تيمی قرشي رحمه الله دي. د هغوی حالات په کتاب الجلم کښ د باب طرم الامام المسألة على صاحبه ليختبر ما عندهم من العلم ... د لاندې تير شوې دي. (۳)

⑥ زيد بن اسلم: دا زيد بن اسلم قرشي عدوی مدني رحمه الله دي. د هغوی حالات په کتاب الايمان باب کفران العشره کفر د لاندې تير شوې دي. (۴)

⑦ عطاء بن يسار: دا ابو محمد عطاء بن يسار هلالی مدني رحمه الله دي، د هغوی حالات هم په کتاب الايمان، باب کفران العشره کفر د لاندې تير شوې دي. (۵)

⑧ ابن عباس رضي الله عنه: دا ترجمان القرآن سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه دي، د هغوی حالات په بده الوسی کښ د خلورم حديث د لاندې او په کتاب الايمان کښ د باب کفران العشره کفر د لاندې تير شوې دي. (۶)

قوله: أَنَّهُ تَوَاضَّعَ فَقَسَلَ وَجْهَهُ أَخَذَ عَرْقَةً مِنْ مَاءٍ قِضْمَضَ بِهَا وَأَسْتَنْشَقَ: سيدنا ابن عباس رضي الله عنه اودس کولو سره مخ مبارك وينخلو، يوه لپه اوبه ئې واخستلې، په هغې سره ئې خوله کنګال کړه او په پوزه کښ ئې اوبه واچولې. وړاندې د مضضمه په باره کښ مستقل باب راروان دي، په هغې باندې به کلام انشاء الله هم هلته کيږي.

قوله: ثُمَّ أَخَذَ عَرْقَةً مِنْ مَاءٍ فَجَعَلَ بِهَا هَكَذَا أَضَاقَهَا إِلَى يَدِهِ الْأُخْرَى فَقَسَلَ

بِهَا وَجْهَهُ: بيا ئې د اوبو يوه لپه واخستله او هغه ئې داسې کړه، هغې سره ئې بل لاس يو ځانې کړو او په دواړو لاسونو سره ئې خپل مخ وينخلو.

دا مقصود بالترجمه دي، يعنې په يو لاس سره ئې اوبه واخستلې او دويم لاس ئې د هغې سره يو ځانې کړو او مخ ئې وينخلو.

قوله: ثُمَّ أَخَذَ عَرْقَةً مِنْ مَاءٍ فَقَسَلَ بِهَا يَدَهُ الْيُمْنَى ثُمَّ أَخَذَ عَرْقَةً مِنْ مَاءٍ فَقَسَلَ

بِهَا يَدَهُ الْيُسْرَى: بيا ئې يو لپه اوبه واخستلې په هغې سره ئې خپل ښې لاس وينخلو، بيا

(۱) الثقات لابن حبان ج ۹ ص ۱۷۲

(۲) تفریب التهذيب ص ۵۷۶، رقم ۶۹۰۱

(۳) کشف الباری ج ۳ ص ۱۳۷

(۴) کشف الباری ج ۲ ص ۲۰۳

(۵) کشف الباری ج ۲ ص ۲۰۴

(۶) کشف الباری ج ۱ ص ۴۳۵، وج ۲ ص ۲۰۵

نې يوه لپه اوبه واخستلې او په هغې سره ئې گس لاس وينځلو.

قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ: بيا ئې په خپل سر باندې مسح او کړه.

د دې نه بعض علماء کرامو په دې خبره استدلال کړې چې د سر د مسح دپاره په لاس کښ چې کومه تری ده هم هغه کافی ده، د مستقل اوبو اخستلو ضرورت نشته، ځکه چې په هغې کښ د نوې اوبو اخستلو ضرورت نشته.

خو په دې روایت سره په دې باندې استدلال بعيد دې ځکه چې هم دا روایت په سنن ابی داؤد کښ راغلې دې، په هغې کښ د ماء جدید د اخستلو ذکر دې: (ثُمَّ كَتَفَتْ كَتَفَهُ مِنَ الْمَاءِ، ثُمَّ نَفَسَ يَدَهُ، ثُمَّ مَسَحَ بِهَا رَأْسَهُ وَأُذُنَيْهِ) (۱) یعنی اوبه ئې واخستلې په لاس ئې اوشیندلې او بيا ئې په هغې سره د سر او غوړونو مسح او کړه.

ددې نه معلومه شوه چې ابن عباس رضی الله عنه د سر د مسح دپاره مستقل اوبه اخستلې وې.

ایا د سر د مسح دپاره نوې اوبه اخستل ضروری دی؟ خو دا مسئله مختلف فیه ده چې د سر د مسح دپاره نوې اوبه اخستل ضروری دی یا نه دی؟

مالکیان، شوافع او حنابلہ رحمهم الله وائی چې د سر د مسح دپاره د نوې اوبو اخستل ضروری دی. د لاس په تر والی سره به مسح نه کیږی. (۲)

او احناف فرمائی چې د ماء جدید اخستل مستحب دی ضروری نه دی، پس که د لاسونو په لوند والی سره ئې مسح او کړه نو مسح به اوشی. (۳)

جمهور علماء کرام فرمائی چې په مسلم شریف کښ د عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه په روایت

کښ راغلې دی (وَمَسَحَ بِرَأْسِهِ غَيْرَ فُضِّلَ يَدَهُ) (۴) یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله د خپل سر مسح د لاس نه بچ شوې اوبو لږه پریخودلو سره په نورو باندې او کړه.

(۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الوضوء مرتین رقم ۱۳۷

(۲) قال الشافعی رحمه الله تعالى: وياخذ لكل عضو منه ماء غير الماء الذي اخذ للاخر، ولو مسح راسه بفضل بلل وضوء يديه او مسح راسه بلل لحيته لم يجزئه، ولا يجزئه الا ماء جديد. كتاب الام ج ۲ ص ۱۰۱. كتاب الطهارة، باب التيمم في الوضوء. وقال ابن قدامة: ولان البلل الباقي في يده مستعمل، فلا يجزئ المسح به، المعنى ج ۱ ص ۸۹ وقال في مواهب الجليل: وسئل مالك عن مسح راسه بفضل ذراعيه قال: لا احب ذلك... قال ابن رشد: اما مسح راسه بفضل ذراعيه فلا يجوز. وليس في قول مالك لا احب ذلك دليل على الاجزاء، لانه يقول: لا احب فما لا يجوز عنه بوجه، لان العلماء يكرهون ان يقولوا هذا حلال وهذا حرام، فيما طريقه الاجتهاد، ويكتفون بقولهم: اكرهه، ولا احبه، ولا بأس به وما اشبه هذه الالفاظ، فيكتفي بذلك عن قولهم.. (ج ۱ ص ۳۳۰) كتاب الطهارة، فصل في فرائض الوضوء.

(۳) قال في الدر المختار مع تنوير الايضار في سياق المكروهات الوضوء، وتثلث المسح بماء جديد، اما بماء واحد فمندوب او مسنون... ج ۱ ص ۹۸. وقال الحلبي في شرح المنية: ولو توضع ومسح ببلة بقيت على كفيه بعد الفسل يجوز مسحه. ص ۱۱۰.

(۴) صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب آخر في صفة الوضوء، رقم (۵۵۹).

احناف فرمائی ہے ہم دا حدیث : (ابن لہیعۃ عن حبان بن واسم عن ایہ عن عبداللہ بن زید)^(۱) پہ طریق سرہ نقل دی ہے ہغی کتب دی

(ان التبی صلی اللہ علیہ وسلم توضا، وانہ مسح راسہ بیاغیر فضل یدہ)^(۱)

یعنی رسول اللہ ﷺ اودس اوکرو او پہ باقی اوبو کومے چہ د لاسونو د تر والی پہ صورت کتب وی پہ ہغی باندی نہی د سر مسح اوکرہ

اولنی روایت کوم چہ د عمرو بن الحارث عن حبان پہ طریق سرہ روایت شوی دی ہغہ سندا زیات قوی دی، ہم دغہ شان پہ دی وجہ باندی ہم ہغی کتب قوت زیات دی چہ د عبداللہ بن زید رضی اللہ عنہ پہ روایت کتب ہم د رسول اللہ ﷺ د سر د مسح دپارہ د نوے اوبو اخستلو صراحت دی^(۲)

دویم روایت چہ د کوم نہ احناف استدلال کوی اگر چہ د عمرو بن الحارث والا روایت پہ مقابلہ کتب ضعیف دی، خو د ہغی شواہد موجود دی

پس پہ سنن ابی داؤد کتب (عن ابن عقیل عن الربیع) پہ طریق سرہ مروی دی، (ان التبی ﷺ مسح براسہ من فضل ما کان فی یدہ)^(۳)

ہم دغہ شان پہ دارقطنی کتب ہم دی طریق سرہ روایت راغلی دی، چہ د ہغی الفاظ داسی دی : (ان التبی صلی اللہ علیہ وسلم توضا و مسح رأسہ یمکن یدہ)^(۴)

یعنی رسول اللہ ﷺ اودس اوکرو او د دوارو لاسونو پہ لونندوالی سرہ نہی د سر مسح اوکرہ د امام دارقطنی رحمہ اللہ د یو بل روایت الفاظ داسی دی (کان التبی صلی اللہ علیہ وسلم یمکن یدہ)^(۵)

یعنی رسول اللہ ﷺ پہ مونہ تہ تشریف راوړلو، پس اودس بہ نہی کولو، د رسول اللہ ﷺ پہ لاس مبارک کتب چہ بہ کومے اوبہ بیچ کیدلے پہ ہغی باندی بہ نہی مسح کولہ

پہ دی روایاتو کتب عبداللہ بن محمد بن عقیل راوی دی، ہغہ دیرو محدثینو حضراتو ضعیف کرے دی (۶) خو امام ترمذی، امام بخاری، امام احمد، امام اسحاق بن راہویہ او

(۱) انظر : جامع الترمذی، ابواب الطہارۃ، باب ما جاء انہ یأخذ لراسہ ماء جدیدا، تحت رقم ۲۵

(۲) اوگوری : جامع الترمذی ... پورته حوالہ

(۳) السنن لابی داؤد، کتاب الطہارۃ، باب صفۃ وضوء النبی ﷺ رقم ۱۳۰

(۴) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۷ کتاب الطہارۃ، باب المسح بفضل الیدین رقم ۱

(۵) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۷ کتاب الطہارۃ، باب المسح بفضل الیدین رقم ۲، وجامع الترمذی، ابواب الطہارۃ، باب ما جاء ان مفتاح اصلاۃ الطہور

(۶) اوگوری : تحریر تقریب التہذیب ج ۲ ص ۲۶۴، رقم ۳۵۹۲، والسنن الکبری للبیہقی ج ۱ ص ۲۳۷، کتاب الطہارۃ، باب الدلیل علی انہ یأخذ لكل عضو ماء جدیدا ولا یطهر بالماء المستعمل

امام حمیدی رحمته اللہ علیہ بہ دھغوی نہ احتجاج کولو. (۱)
چونکہ د صحیح مسلم د عبد اللہ بن زید بن عاصم رضی اللہ عنہ د حدیث او د احنافو د مستدل حدیث
ترمینخہ خہ منافات نشته په دې وجه احنافو د دواړو احادیثو ترمینخہ تطبیق کولو سره
دواړه احادیث معمول به کړې دی چه د سر د مسح دپاره نوې اوبه اخستل مستحب دی او د
لاسونو په لوندوالی سره مسح کول جائز دی. (۲)

او د جمهورو مستدل د هغوی په مذهب باندې صراحة دلالت نه کوی! پس امام نووی رحمته اللہ علیہ
فرمائی چه د دې حدیث مفهوم پس صرف دومره دې چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د سر د مسح دپاره
نوې اوبه واخستلې، د لاسونو په لوندوالی ئې اکتفاء اونکړه، د دې نه په دې خبره باندې
استدلال نه شی کیدې چه د ماء مستعمل نه طهارت نه شی حاصلیدې، ځکه چه په دې
حدیث کتب صرف دومره ذکر دی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نوې اوبه استعمال کړې، د دې نه دا نه
لازمیږي چه نوې اوبه اخستل شرط هم وی. (۳)

هم دغه شان که د جمهورو مذهب اختیار کړې شی نو یو حدیث بالکلیه پاتې کیږي، او د
احنافو په نزد دواړه احادیثو باندې عمل راځي. امام بیهقی رحمته اللہ علیہ د احنافو په مستدل روایت
کبن د تاویل کولو کوشش کړې دې چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د مسح دپاره اوبه باقاعده اخستلې
وې، د هغې نه پس ئې خه حصه توئې کړې او په باقی اوبو ئې مسح اوکړه. (۴)

خو اول خو دا تاویل غیر متبادر دې، د نورو توجیهاتو ضرورت خو هغه وخت وو چه کله دا
ثابت شوې وې چه د سر دپاره نورې اوبه اخستل ضروری او شرط دی، په دې سلسله کبن د
احادیث صحیحہ نه استدلال شوې وې، خو داسې خه دلیل موجود نه دې، کوم چه په
شرطیت باندې دلالت کوی او چه کوم حدیث موجود دې د هغې په باره کبن د شوافعو وکیل
امام نووی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه هغه د شرطیت دلیل نه شی جوړیدې، نو بیا د دویم مخالف
روایت داسې خلاف ظاهر توجیه کولو خه ضرورت دې؟ واللہ اعلم

قوله: ثُمَّ أَخَذَ عَرَقَةً مِنْ مَاءٍ فَرَشَّ عَلَى رِجْلَيْهِ الْيَمْنَى حَتَّى غَسَلَهَا : بیا ابن
عباس رضی اللہ عنہما د اوبو یوه لپه واخستله او هغه ئې په ښی خپه باندې چهر کاؤ کړه، تردې چه هغه
ئې وینخله.

(۱) قال الترمذی : وعبد الله بن محمد بن عقيل هو صدوق وقد تكلم فيه بعض أهل العلم من قبل حفظه.
قال أبو عيسى: و سمعت محمد بن اسماعيل يقول كان أحمد بن حنبل و اسحق بن ابراهيم و الحميدي
يحتجون بحديث عبد الله بن محمد بن عقيل ... جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء ان مفتاح الصلاة
الطهور. رقم ۳

(۲) اوگورئ: اعلاء السنن ج ۱ ص ۶۰ کتاب الطهارة، باب كفاية البلة من فضل غسل اليدين في مسح
الراس، واستحباب الماء الجديد

(۳) اوگورئ: شرح النووي على صحيح مسلم ج ۳ ص ۱۱۹، کتاب الطهارة، باب في وضوء النبي صلی اللہ علیہ وسلم

(۴) قال البيهقي: و كانه اراد اخذ ماء جديدا فصب بعضه ومسح راسه بببل يديه ... السنن الكبرى للبيهقي ج
۱ ص ۲۳۷، کتاب الطهارة، باب الدليل على انه يخذ لكل عضو ماء جديدا، ولا يتطهر بالماء المستعمل.

گویا هغه په خپله خپه باندې دومره ترمکیا اوکړه چه د خپې وينخل بيا موندلې شو. په دې کښ ظاهرا اشکال دې چه د (رش) معنی د چهر کاؤ کولو او د ترمکیا کولو راځی او د (غسل) معنی د وينخلو ده، چه د هغې دپاره د (اسالة الماء) موندلې کيدل ضروری دی، نو (غسل) لره د (رش) غایت څنگه منلې کيدې شی؟

د دې يو جواب خو دا ورکړې کيدې شی چه په (رش) د قطرات صغار کيدل ضروری نه دی، په دې کښ قطرات کبار هم کيدې شی، که د اوبو څاڅکی غټ وی او په هغې سره ترمکیا اوکړې شی نو په هغې باندې اطلاق خو به د (رش) کيږی خو د (غسل) حاصليدل څه بعيد نه دی.

داسې هم وئيلي کيدې شی چه دلته مجازا قطرات سائله ته (رش) وئيلي شوې وی. هم دغه شان دا هم وئيلي کيدې شی چه د تکرار رش د وجې نه غسل حاصل شوي وی، که يو کرت د اوبو څاڅکی اوکړې شی نو پوره به نه تر کيږی، خو که بار بار پرې ترمکیا کوی نو پوره به ترشی او په دې سره به اسالة الماء هم حاصل شی. (۱)

د ابوداؤد د روايت توجیه: دلته د ابوداؤد په روايت کښ دی چه (فَرَسَ عَلَى رِجْلِهِ الْيُسْىَ وَفِيهَا الثَّلْعُ، ثُمَّ مَسَحَ بِكَفَيْهِ يَدَ فَوْقَ الْقَدَمِ وَبِذِي الثَّلْعِ) (۲)

يعنی ابن عباس رضي الله عنه په خپله ښی خپه باندې ترمکیا اوکړه، په هغې کښ نعل وو، بيا ښی هغه په خپلو دواړو لاسونو سره مسح کړه، يو لاس ښی د خپو دپاسه وو او يو لاس ښی د نعل د لاندې.

د دې روايت نه معلوميزی چه سيدنا ابن عباس رضي الله عنه په خپو باندې ترمکیا اوکړه، په دې موقع باندې ښی يو لاس د خپې دپاسه وو او دويم د نعل د لاندې، چه د هغې نه معلوميزی چه د پوره خپې وينخل نه دی موندلې شوې.

بعض حضراتو دا په مسح عل الخف باندې محمول کړې دې. (۳) خو دا تاويل صحيح نه دې ځکه چه دلته د بخاری په روايت الباب او هم دغه شان د نسائی او د بيهقي په روايتونو کښ د غسل تصريح موجود ده. (۴)

(۱) قال الحافظ رحمه الله قوله: فرش: أي سكب الماء قليلا قليلا إلى أن صدق عليه مسمى الغسل، قوله: حتى غسلها: صريح في أنه لم يكتف بالرش. فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۱

(۲) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب فی الوضوء مرتين رقم ۱۳۷

(۳) قاله صاحب مرقاة الصدود ج ۱ ص ۱۱۷: کتاب الطهارة، باب الوضوء مرتين مرتين، ت: محمد شايب شريف و ج ۱ ص ۲۱۵ ت: محمد اسحاق، انظر بذل المجهود ج ۱ ص ۶۰۵ کتاب الطهارة، باب فی الوضوء مرتين.

(۴) اوگورئ: سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب مسح الاذنين رقم ۱۰۱، وباب مسح الاذنين مع الراس ... رقم ۱۰۲، والسنن الكبرى للبيهقي ج ۱ ص ۵۳، کتاب الطهارة، باب غسل الوجه رقم ۲۴۳

لهذا بغیر د خه دلیل او قرینې نه په مسح باندې د محمول کولو هیڅ جواز نشته. (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چه دلته «تحت الثعل» وخیلو سره مجازا «تحت القدم» مراد کړي شوې دي، ګیني که دا تاویل اونکړې شی نو دا روایت به شاو منلو سره رد کولې شی، ځکه چه په دې کتب هشام بن سعد دي کوم چه د اکثر علماء کرامو په نزد ضعیف دي. (۲)
د هغه د تفرداتو نه هم استدلال نه شی کیدې پاتې لا دا چه د ثقه راویانو مخالفت اوکړي (فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۱)

مولانا خلیل احمد سهارنپوری رحمته الله علیه فرماني چه په قدم دپاسه چه کوم لاس دي په هغې باندې اصل کتب خپه وینځلې شی او د هغې په ذریعه پوره خپه مړلې شی چه پوره خپې ته اوبه اوسیري، ګیني ظاهره ده چه په یوه لپه اوبو سره د پوره خپې استیعاب ممکن نه دي، هر چه د دویمي خپې تعلق دي کوم چه د نعل نه لاندې بیان کړي شوې دي، د هغې په غسل قدم کتب هیڅ دخل نشته، خو هغه د دي قدم د اوچتولو او ادا نړه ورکولو دپاره استعمالیدو، چه په هغې سره راوی دا خیال اوکړو چه په دي سره د قدم مسح کیدله. (۳)

قوله: ثُمَّ أَخَذَ عَرَفَةَ أُخْرَى فَعَسَلَ بِهَا رَجُلَهُ يَعْنِي الْيُسْرَى ثُمَّ قَالَ هَكَذَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَضَّأُ: بیا ابن عباس رضی الله عنهما په یوه لپه کتب اوبه واخستلې، او په هغې سره ئې خپله خپه یعنی ګسه خپه وینځله، بیا ئې اوفرمائیل: ما رسول الله صلی الله علیه و آله هم دغه شان په اودس کولو باندې لیدلې دي.

★★★★★

⑧ بَابُ التَّسْمِيَةِ عَلَى كُلِّ حَالٍ وَعِنْدَ الْوَقَاعِ

په هر حال کتب او د جماع په وخت «بسم الله» لوستل: په دي ترجمه الباب کتب د «وقام» ذکر د «على كل حال» نه پس د ذکر الخاص بعد العام د قبیل نه دي، چونکه په حدیث پاک کتب د تسمیه عند الوقاع ذکر وو او مصنف سره داسې روایت نه وو چه د هغې نه ئې خپله مدعا اخذ کړې وې نو د دي روایت نه ئې ترجمه اخذ کړه چه کله د وقاع د کوم ابعد الاحوال عن الذکر دي، په وخت ذکر مندوب دي نو په باقی احوال کتب به تسمیه په طریقه اولی مندوب وی. (۴)

د مخکین باب سره مناسبت: په ظاهره کتب دا باب دلته بې ربط دي، نه ئې د تیر باب سره مناسبت شته او نه د وړاندې باب سره، ماقبل سره د بې ربطه کیدو وجه دا ده چه تسمیه د

(۱) بذل المجهود ج ۱ ص ۶۰۵

(۲) انظر تحرير تقريب التهذيب ج ۴ ص ۳۹، رقم ۷۲۹۴

(۳) بذل المجهود ج ۱ ص ۶۰۵

(۴) اوګورن: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۲، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۶، وشرح تراجم ابواب البخاری للشاه

ولی الله رحمه ص ۱۶، والکنز المتواری ج ۳ ص ۱۹

غسل وجه نه مقدم وی، لهذا دا اول راوړل پکار وو او د مابعد سره ئې د عدم مناسبت وجه دا ده چه وړاندې بآپ مایقول عند الغلامنه د خلا او استنجا ابواب شروع کیږی، او د تسمیه تعلق د اودس سره دې د خلا او استنجا سره نه.

علامه کرمانی رحمته الله خو بس مختصر شان خبره کړې ده چه امام بخاری رحمته الله د ترتیب څه اهتمام او التزام نه دې کړې، ځکه چه د هغوی اصل مقصود احادیث صحیحه لره راجع کول دی. (۱)

خو د علامه کرمانی رحمته الله دا خبره په فهم کښ نه راځی ځکه چه د وضع تراجم ابواب په سلسله کښ د امام بخاری رحمته الله ژور نظر او په دې ابواب او کتابونو کښ ترتیب او مناسبت معروف او مشهور څیز دې، تردې چه **«فقه البخاری فی تراجمه»** مشهور شو، بیا د هغوی په کتابونو او بابونو کښ د بې ربطه کیدو اعتراض څنگه کیدې شی؟

علامه عینی رحمته الله په بعض مقاماتو کښ دا راښه ظاهر فرمائیلي ده چه د ټولو بابونو مجموعی طور د اودس سره تعلق دې، لهذا دومره مناسبت کافی دې. (۲)

او په بعض مقاماتو کښ هغوی داسې جواب کړې دې چه امام بخاری رحمته الله کتاب الوضوء شروع کولو سره شپږ ابواب **«ما جاء فی الوضوء»**، **«لا تکمل صلاة بغیر طهور»**، **«فضل الوضوء»**، **«لا یتوضأ من الشک حتی یستیقن»**، **«التخفيف فی الوضوء»** او **«اسباغ الوضوء»** تراجم قائم کړې دی، په دې کښ په یو کښ هم د اودس صفت او کیفیت نه دې ذکر شوې، د هغې نه پس ئې اووم باب **«فصل الوجه بالیدین من غرفة واحدة»** قائم کړې دې، چه په هغې کښ د اودس کیفیت ذکر دې، او حال دا چه دا باب د ابواب الاستحسانه وروستو ذکر کول پکار وو، خو هغوی دا باب دلته استطراذا او ضمناً قائم کړې دې. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله د دې ابواب ترمینځه مناسبت ډیر په تفصیل سره ذکر کړې دې چه د هغې خلاصه دا ده:

امام بخاری رحمته الله اول خو دا بیان کړه چه اودس فرض دې، بیا ئې دا بیان کړه چه شرط دې، بیا ئې د هغې فضیلت ذکر کړو، بیا ئې دا بیان کړه چه صرف په شک سره اودس نه واجب کیږی، بیا ئې دا بیان کړه چه په اودس کښ واجب درجه دا ده چه د اودس اندامونه تر کړې شی او کوم چه د دې نه زیات او په اسباغ کښ داخل دې هغه د فضیلت د باب نه دې او هم په دې کښ **«فصل الوجه من غرفة واحدة»** هم داخل دې، د هغې نه وروستو ئې د تسمیه ذکر او فرمائیلو، اصل کښ په تسمیه او غسل وجه کښ اقتران مطلوب دې چه د غسل وجه

(۱) شرح الکرماني ج ۲ ص ۱۸۳

(۲) قال العيني رحمه الله: على ان المناسبة العامة موجودة بين الابواب كلها، لكونها من واحد، عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۲، باب غسل الوجه بالیدین من غرفة واحدة.

(۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۶

شروع دې د تسميه نه بيا موندلې شی، په ذکر کښ د تسميه مقدم کيدو او د غسل وجهه د موخر کيدو څه اثر نه پرېوځی، بس متوضی چه کله هم اودس کوی هغه لره د مخ د وينځلو سره بسم الله وئيل پکار دی. دغه شان د ماقبل سره مناسبت ښکاره شو.

او د مابعد سره ئې مناسبت دا دې چه څنگه تسميه عند الوضوء مشروع ده، هم دغه شان تسميه عند الخلاء هم مشروع ده، د هغې نه روستو ئې وړاندې ابواب الخلاء منعقد کړل (۳) حافظ ابن حجر رحمته الله مناسبت خو بيان کړو خو په دې کښ خو اشکالات دی.

اول خو دا چه هغوی چه د تير چاب سره کوم جوړ بيان کړې دې په هغې کښ اشکال دا دې چه په تقديم او تاخير کښ چه هر کله څه باک نشته نو امام بخاری رحمته الله له پکار وو چه تسميه ئې په شروع کښ ذکر کړې وي.

دويمه خبره دا چه حافظ رحمته الله فرمائی چه د تسميه د غسل وجهه سره اقتران مطلوب دي، دا هم قابل تسليم خبره نه ده، ځکه چه متوضی چه کله د اودس دپاره کيښی نو هغه د ټولو نه اول خپل لاس نه وينځی، بلکه اول لاس وينځی، بيا خوله کنگالوی او بيا پوزه کښ اوبه اچوی او بيا مخ وينځی او د تسميه اقتران د شروع سره کيدل پکار دی، نه د مخ وينځلو سره. هم دغه شان هغوی چه د راروانو بابونو سره کوم مناسبت ذکر کړې دې په هغې کښ اشکال دا دې چه ستاسو تقرير به هغه وخت چلیدو چه کله امام بخاری رحمته الله د تسميه علی الوضوء ذکر، عند الخلاء نه استدلال کولو سره ثابتولی، حال دا چه هغوی تسميه علی الوضوء د ذکر عند الجماع نه ثابت کړې ده، لکه چه مونږ بالکل په شروع کښ ذکر کړې دی.

حضرت شيخ الحديث صاحب رحمته الله فرمائی چه دا ټول اشکال هغه وخت راځی چه کله د تسميه نه مراد تسميه علی الوضوء وی، د امام بخاری رحمته الله مقصد تسميه علی الاستنجاء بيانول دی او د غسل الوجهه باليدین ترجمه مصنف رحمته الله د باب اسباغ الوضوء تکملي په طور ذکر کړې ده، ځکه چه په دواړو لاسونو سره ښه طريقه باندې اسباغ راځی، لهذا په طور د تکمله ئې غسل الوجهه باليدین راورلو سره دې خبرې طرف ته اشاره اوکړه چه په کومو اندامونو کښ دواړه لاسونه استعماليدې شی لکه لاس هلته دواړه استعمالول پکار دی، ځکه چه په دې کښ اسباغ اسانه ده.

بيا د مصنف رحمته الله چونکه عادت دا دې چه کله مسئله يو کړت راشی نو بيا دوباره تکرار نه کوی، نو په دې وجه چه هر کله د غسل وجهه بيان اوشو نو وړاندې ټلو سره چه کله ئې د اودس ابواب قائم کړل نو هلته ئې دا مسئله دوباره ذکر نه کړه، چه تکرار لازم نه شی. حضرت شيخ الحديث رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله په دې ترجمه الباب سره د سيدنا علی عليه السلام روايت مرفوعه "ستامايمن اعين اليمين ومورات يميني ادما اذا دخل احدهم الخلاء ان يقول بسم الله" (۲)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۲

(۲) جامع الترمذی، کتاب الجمعة، باب ما ذکر من التسمیة عند الخلاء، رقم ۶۰۶ وانظر سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما يقول الرجل اذا دخل الخلاء، رقم ۲۹۷.

طرف ته اشاره کړې ده او دهغې تقویت یې فرمایلي دي. (۱)
حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه چه د ترجمې کوم غرض بیان کړې دي په دې باندې د بې ربطه کیدو او عدم مناسبت اشکال بالکل رفع کیږي خو یوه خبره بیا هم ذهن ته راځي او هغه دا چه تسمیه عند دخول الخلاء بالاتفاق مستحب ده، او د دې په مقابل کې تسمیه د اودس به وخت کېن اهم هم ده او مختلف فیه هم. بله دا چه د محل سیاق او د مسئلې اهمیت خو دا غواړي چه دلته تسمیه علی الوضوء مراد وی، ځکه چه د بخاری ټولو شارحینو دلته تسمیه علی الوضوء مراد کړې ده، خپله امام بخاری رحمته الله علیه وړاندې د تسمیه علی الوضوء مستقبل هیڅ باب هم نه دي ترلې.

خو وئیلې کیدې شی چه امام بخاری رحمته الله علیه د غسل وجهه بالیدین ترجمه خو د تکمیل اسباغ دپاره ذکر کړې وی او دا تسمیه په حقیقت کېن تسمیه علی الوضوء ده کومه چه دغسل وجهه نه مخکېن کیدل پکار وو، خو د اسباغ د مناسبت د وجې نه ئې د غسل وجهه بالیدین ترجمه مخکېن راوړه، د هغې نه روستو ئې د تسمیه عند الخلاء باب راوړلو، هم د دې نه تسمیه علی الوضوء هم ثابتې شوه، چونکه یو کړت دا مسئله دلته راغلې وه، په دې وجه ئې وړاندې مکرر ذکر نه کړه، گویا تسمیه کومه چه د غسل وجهه نه مخکېن ده، د هغې د شهرت په وجه باندې ئې په هغې باندې اکتفاء اوکړه او په مؤخر ذکر کولو کېن ئې هیڅ اشکال پېښ نه شو. والله اعلم

د ترجمه الباب مقصد: د دې تقریر په ضمن کېن د ترجمه الباب مقصد هم څه حده پورې واضح شو.

حاصل ئې دا دي چه عام طور سره شارحینو د دې باب مقصد تسمیه عند الوضوء بیان کړې دي، بس امام شاه ولی رحمته الله علیه فرمائی چه چونکه د تسمیه علی الوضوء والا روایت د مؤلف رحمته الله علیه د شرط مطابق نه دي، په دې وجه د تسمیه علی الوضوء سنت کیدل ئې د حدیث الباب نه ثابت کړل، ځکه چه ﴿واقم ابعاد الاحوال من ذکر الله... دي چه کله په هغې کېن تسمیه مستحب ده نو په اودس کېن به په طریق اولی مستحب وی. (۲)

او حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه فرمائی چه د دې باب مقصد تسمیه عند الخلاء ده، هم په دې

وجه ئې د دې نه روستو ابواب الخلاء ذکر کړې دي. (۳) والله سبحانه وتعالی اعلم
د تسمیه علی الوضوء حکم: د اودس په شروع کېن د بسم الله وئیلو څه حکم دي؟ په دې کېن د فقهاء کرامو اختلاف دي
اهل ظواهر، امام اسحاق بن راهویه او د روایت مطابق امام احمد رحمته الله علیه د تسمیه د وجوب او فرضیت قائل دي.

(۱) الكنز المتواری ج ۳ ص ۱۶ تا ۲۰

(۲) اوگوری رساله: شرح تراجم ابواب البخاری: ص: ۱۶.

(۳) الكنز المتواری ج ۳ ص ۱۹

او د احناف، مالکیانو، شوافع او د امام احمد رحمته ظاهر مذهب دا دې چه تسمیه ست د ده یا مستحب ده. (۱)

صاحب هدایه فرمائی چه اصح دا ده چه تسمیه علی الوضوء مستحب ده. (۲) او ابن الهمام رحمته د وجوب قائل دې. (۳)

د قائلین فرضیت دلائل او د هغې تجویزیه: قائلین فرضیت د ډیرو احادیثو نه استدلال کوي ① پس په سنن ابی داؤد و غیره کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه مرفوع روایت دې: «لا صلاة لمن لا وضوء له، ولا وضوء لمن لم يذكر اسم الله تعالى عليه» (۴)

دا روایت د یعقوب بن سلمه بن ابیه عن ابی هریره په طریق سره روایت شوې دې. (۵) امام حاکم رحمته یعقوب بن سلمه لره یعقوب بن ابی سلمه الماجشون گنرلې دې، پس هغه فرمائی: «وقد احتج مسلم بـيعقوب بن ابی سلمه الماجشون، واسم ابی سلمه، دينار» (۶) یعنی امام مسلم رحمته د یعقوب بن ابی سلمه الماجشون احادیث په طور د احتجاج او استدلال نقل کړي دي او د ابو سلمه نوم دینار دې.

خو حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «سواءه حدثنا يعقوب بن سلمه الليثي عن ابیه عن ابی هریره... واسناده فيه لين» (۷)

یعنی دا یعقوب بن ابی سلمه الماجشون نه دي، بلکه یعقوب بن سلمه لیثی دي، هغه د خپل پلار نه او د هغه پلار د ابوهریره رضی الله عنه نه نقل کوي، په دې سند کښ ضعف دې.

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «ادعی انه الماجشون، وصححه لذلك، والحوادث الليثي» (۸) یعنی امام حاکم رحمته دا دعوی کړې ده چه دا ماجشون دې، هم په دې وجه باندې هغوی حدیث ته صحیح ونيلي دي او صحیح دا ده چه هغه لیثی دي.

(۱) اوگورئ: حاشیه ابن عابدین ج ۱ ص ۸۹، سنن الوضوء، وحاشیه الدسوقي علی الشرح الكبير ج ۱ ص ۱۷۱، والمجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۴۶، والمغنی ج ۱ ص ۷۳، والانصاف ج ۱ ص ۱۲۸، ونیل الاوطار ج ۱ ص ۱۵۰، باب التسمية علی الوضوء.

(۲) اوگورئ: الهدایه مع شرحه فتح القدیر ج ۱ ص ۲۰

(۳) فتح القدیر ج ۱ ص ۲۰، ۲۱

(۴) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب التسمية علی الوضوء، رقم ۱۰۱، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی التسمية علی الوضوء، رقم ۳۹۳، ومستدرک الحاکم، ج ۱ ص ۱۴۶، کتاب الطهارة رقم ۷۴/۵۱۹.

(۵) اوگورئ پورته حواله جات

(۶) المستدرک ج ۱ ص ۴۶.

(۷) تلخیص المستدرک ج ۱ ص ۱۴۶

(۸) التلخیص الحبير ج ۱ ص ۱۲۳، کتاب الطهارة، باب سنن الوضوء رقم ۷۰

بیا امام ترمذی رحمته الله د امام بخاری رحمته الله نه نقل کړې دی چه : (یعقوب بن سلمه مدنی، لایعرف سام من ایبه، ولایعرف لایبه سام من ابی هریره) (۱)

یعنی یعقوب بن سلمه مدنی راوی دې، خو نه خو د هغه د خپل پلار نه سماع معروف ده او نه د هغه د پلار د ابو هریره رضی الله عنه نه سماع معروف ده.

امام دارقطنی رحمته الله دا حدیث : ایوب بن یحیی بن ابی کثیر عن ابی سلمه عن ابی هریره رضی الله عنه په طریق سره هم نقل کړې دې : (ماتوضاء من لم یذکر اسم الله علیه، وماصل من لم یترضاه) (۲)

یعنی چا چه بسم الله او نه لوستله هغه اودس نه دې کړې او چا چه اودس اونکړو هغه مونځ نه دې کړې .

خو په دې طریق کښ انقطاع ده ځکه چه ایوب وائی چه ما د یحیی بن ابی کثیر نه صرف یو حدیث اوریدلې دې . (۳)

⑤ امام ترمذی رحمته الله د سعید بن زید رضی الله عنه نه حدیث نقل کړې دې : (سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول : لا وضوء لمن لم یذکر اسم الله علیه) (۴)

یعنی د هغه چا اودس نه کیږي چه بسم الله پرې او نه وائی.

امام ترمذی رحمته الله د امام بخاری رحمته الله نه نقل کوی : (لیس فی هذا الباب حدیث احسن عندی من هذا) (۵)

یعنی زما په نزد په دې باب کښ د ذکر شوې حدیث نه غوره بل یو حدیث هم نشته.

امام احمد رحمته الله فرمائی : (لا اعلم فی هذا الباب حدیثا له اسنادا جیدا) (۶)

یعنی په دې باب کښ ماته داسې حدیث نه دې معلوم چه د هغې سند جید وی.

حافظ زیلعی رحمته الله فرمائی چه امام ابن القطان رحمته الله په خپل کتاب الوضوء والایهام کښ فرمائی چه په دې کښ درې مجهول الحال اشخاص دی، یو د رباح راوی نیا، د هغې نه نوم معلوم دې اونه حال . (۷) بله دا چه سوا د دې یو حدیث نه چرته هم د هغې تذکره نه راځی.

(۱) علل الترمذی الکبیر ص ۳۲، کتاب الطهارة، باب التسمية عند الوضوء، هم دغه شان اوگورئ : مختصر

سنن ابی داؤد للمنذری ج ۱ ص ۸۸ کتاب الطهارة باب فی التسمية علی الوضوء.

(۲) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۷۱، کتاب الطهارة باب التسمية علی الوضوء رقم ۲

(۳) السنن الکبری للبيهقي ج ۱ ص ۴۴، رقم ۱۹۶

(۴) جامع الترمذی، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی التسمية علی الوضوء رقم ۲۵، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما جاء فی التسمية علی الوضوء، رقم ۳۹۲.

(۵) علل الترمذی الکبیر ص ۳۱، ۳۲، کتاب الطهارة، باب فی التسمية عند الوضوء رقم ۱۶

(۶) علل الترمذی الکبیر ص ۳۲، کتاب الطهارة، باب التسمية عند الوضوء، رقم ۱۷

(۷) قال الحافظ کذا قال ابن القطان فاما هی فقد عرف اسمها من رواية الحاكم ... (بقیه برصفحه آئنده

دویم راوی رباح دې، دا هم مجهول الحال دې، دریم ابو ثفال "یکسہ الشام المشثیة وعقۃ فام" (۱)
دې دا هم مجهول الحال دې. (۲)

هم دا خبره ابو حاتم او ابو زرعه رضی اللہ عنہ فرمائی، پس امام ابن ابی حاتم رحمۃ اللہ علیہ چه کله د خپل والد
محترم او ابو زرعه نه د دې حدیث په باره کښ تپوس او کړو نو هغوی او فرمائیل:

«لیس عندنا ہذاک الصحیح، ابو ثفال و رباح مجهول» (۳)

یعنی زموږ په نزد دا روایت صحیح نه دې، ځکه چه ابو ثفال او رباح مجهول دی.

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «فی حدیثہ نظر» (۴)

هم دغه شان امام بزار رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ابو ثفال مشہور، و رباح و جدتہ لا نعلمہا رویا الا ہذا الحدیث،

ولا حدیث عن رباح الا ابو ثفال، فالغیر من جهة النقل لا یشہد» (۵)

یعنی ابو ثفال خو مشہور دې، خو رباح او دھغه د نیا نه سوا د دې حدیث زموږ د علم
مطابق بل یو روایت هم نقل نه دې، هم دغه شان د رباح نه د ابو ثفال نه علاوه بل چا روایت نه
دې کړې، لہذا دا روایت د نقل د جهت نه ثابت نه دې.
بیا د دې روایت په سند کښ کافی اضطراب دې پس!

① و هيب او بشر بن المفضل وغيره د «عن عبد الرحمن بن حرملة، عن ابی ثفال المری، عن رباح بن
عبد الرحمن، عن جدتہ، عن ابيہا» په طریق سره روایت کړې دې.

② حفص بن میسرہ، ابو معشر او اسحاق بن حازم «عن عبد الرحمن بن حرملة، عن ابی ثفال عن
رباح عن جدتہ انها سمعت» په طریق سره نقل کړې دې، په دې طریق کښ د "جدۃ رباح" د والد
واسطه نشته.

③ دراوردی د "ابو ثفال عن رباح عن ابن ثوبان" په طریق سره مرسل نقل کړی دی.

④ صدقه مولى آل الزبير د "ابو ثفال عن ابی بکر بن حویطب" (ابو بکر بن حویطب پخپله رباح دې،
په طریق سره مرسل نقل کړې دې.

...بقية از صفحه گذشته) ورواء البيهقي ايضا مصرجا باسمها، (قال البيهقي: جدة رباح هي اسماء بنت سعيد
بن زيد بن عمرو بن نفيل، السنن الكبرى ج ۱ ص ۴۳، واما حالها فقد ذكرت في الصحابة، وان لم يثبت لها
صحبة، فمثلا لا يستل عن حالها. التلخيص الحبير ج ۱ ص ۱۲۷.

① (الغنى في ضبط اسماء الرجال ص ۱۴
② نصب الراية ج ۱ ص ۴ رقم ۱۵: قال البيهقي او ثفال المرى يقال اسمه ثمامة بن وائل، وقيل ثمامة بن
حصين، السنن الكبرى ج ۱ ص ۱۴۳، كتاب الطهارة، باب التسمية على الوضوء رقم ۱۹۴.

③ علل الحديث لابن ابی حاتم ج ۱ ص ۵۱، طبع قديم و ج ۱ ص ۲۶۳، طبع جديد، رقم ۱۲۹.

④ (التلخيص الحبير ج ۱ ص ۱۲۷، رقم ۷۰.

⑤ (التلخيص الحبير ج ۱ ص ۱۲۷.

- امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمائی کہ یہ دے کتب صحیح اولنہ طریق دے (۱)
- ⑤ امام ابن ماجہ رحمہ اللہ وغیرہ د ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ حدیث د کثیر بن زید، من ربيع بن عبد الرحمن بن ابی سعید، من ابیہ من ابی سعید الغدیری رضی اللہ عنہ - یہ طریق سرہ نقل کرے دے : (ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال : لا وضوء لمن لم يذكر اسم الله عليه) (۲)
- یعنی : رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل خوک چہ د اودس پہ وخت د اللہ پاک نوم وانہ اخلی د ہغہ اودس نہ کبری
- امام احمد رحمہ اللہ فرمائی : (احسن ما یروى في هذا الحديث كثيرون زید) (۳)
- امام اسحاق بن راہویہ رحمہ اللہ فرمائی : (هو اسم مالي الباب) (۴)
- یعنی پہ دے باب کتب د تولو نہ زیات صحیح ہم دا حدیث دے .
- حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دے حدیث تہ حسن وثیلی دے . (۵)
- او حال دا چہ امام ترمذی رحمہ اللہ فرمائی چہ امام بخاری رحمہ اللہ ربيع بن عبد الرحمن تہ منکر الحدیث وثیلی دے . (۶)
- امام احمد رحمہ اللہ د ہغہ پہ بارہ کتب فرمائی : (ليس بمرور) (۷)
- ⑥ امام ابن ماجہ او امام حاکم وغیرہ د سیدنا سہل بن سعد ساعدی رضی اللہ عنہ تہ مرفوعا نقل کرے دی چہ : (لا صلاة لمن لا وضوء له ، ولا وضوء لمن لم يذكر اسم الله عليه ، ولا صلاة لمن لا يوصل الى النبي صلی اللہ علیہ وسلم ، ولا صلاة لمن لا يحب الانصار) (۸) دا روایت د عبد المہمین بن عباس بن سہل بن سعد الساعدی من ابیہ من چہ - یہ طریق سرہ نقل دے .
- خو پہ دے طریق کتب عبد المہمین بن عباس دے ، ہغہ تہ امام بخاری رحمہ اللہ منکر الحدیث وثیلی دے ، امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی (ليس بشقة) او امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمائی : (ليس بالقوى) (۹)
- خو د ہغہ متابعت د ہغہ رور ابی بن عباس کرے دے ، کوم چہ امام طبرانی رحمہ اللہ پہ

(۱) او گورئ : العلل الواردة في الاحاديث للدارقطني ج ۴ ص ۴۳۳ تا ۴۳۵

(۲) سنن ابن ماجہ، کتاب الطہارۃ، باب ما جاء في التسمية على الوضوء رقم ۳۹۱

(۳) المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۱۴۷، رقم (۷۵/۵۲۰) کتاب الطہارۃ

(۴) التلخیص الحبر ج ۱ ص ۱۲۵

(۵) نتائج الافکار ج ۱ ص ۲۲۹، باب ما يقول على وضوءه.

(۶) علل الترمذی الكبير ص ۳۲، وميزان الاعتدال ج ۲ ص ۳۸، رقم ۲۷۲۷

(۷) ميزان الاعتدال ج ۲ ص ۳۸، رقم ۲۷۲۷

(۸) سنن ابن ماجہ، کتاب الطہارۃ باب ما جاء في التسمية على الوضوء، رقم ۴۰۰

(۹) ميزان الاعتدال ج ۲ ص ۶۷۱، رقم ۵۲۷۹

المعجم الكبير کتب روایت کړې دي. (۱) ابی بن عباس چې د بخاری په راویانو کېږي دي. خو امام ابن معین رحمته الله د هغه تضعیف کړې دي او امام نسائی رحمته الله او دولابی رحمته الله فرماني:

«ليس بالقوي» او امام احمد رحمته الله فرماني: «منك الحديث» (۲)

⑤ سنن ابن ماجه، مسند بزار، مصنف ابن ابی شيبه او سنن دارقطني کتب د سیده عائشه رضي الله عنها حديث روایت شوي دي. «كان النبي صلى الله عليه وسلم اذا توضأ فوضعه يديه في الماء سمي الله» (۳)

يعني رسول الله صلى الله عليه وسلم چه به کله او دس شروع کولو نو «بسم الله» به ئې لوستله. په دې حديث کېږي حارثه بن محمد نومي راوی دي او هغه ضعيف دي.

امام بزار رحمته الله فرماني: «حارثة لين الحديث» (۴)

امام بخاری رحمته الله ورته «منك الحديث» وئيلي دي. (۵)

هم دغه شان امام ابو حاتم رحمته الله فرماني: «ضعيف الحديث، منك الحديث» (۶)

امام نسائی او علی بن الجنید رحمته الله فرماني: «متروك الحديث» (۷)

امام ابو زرع رحمته الله فرماني: «واهي الحديث» (۸)

امام ابن حبان رحمته الله فرماني: «من كثره، وفحش خطؤه، تركه احمد ويحيى» (۹)

فرماني چه امام احمد رحمته الله د اسحاق بن راهويه رحمته الله جامع پرانستلو، په هغې کېږي اولنې

حديث د حارثه بن ابی الرجال نه وو، سخت خفه شو او وې فرمائيل: اول حديث يکون في الجامع

عن حارثه؟ يعني عجيبه خبره دا ده چه په دې کتاب کېږي اولنې حديث د حارثه نه نقل دي، او

حال دا چه د اسحاق بن راهويه رحمته الله دعوی دا ده چه هغه په دې کتاب کېږي د اصحاب مای الهاب

انتخاب کړي دي، او حال دا چه دا حديث اضعف دي. (۱۰)

(۱) المعجم الكبير للطبراني ج ۶ ص ۱۲۱، رقم ۵۶۹۹

(۲) اوگورئ: میزان الاعتدال ج ۱ ص ۷۸ رقم ۲۷۳

(۳) سنن ابن ماجه، کتاب الصلاة، باب اتمام الصلاة، رقم ۱۰۵۲، وكشف الاستار عن زوائد البزار ج ۱ ص

۱۳۷، باب التسمية على الوضوء رقم ۲۶۱، ومصنف ابن ابی شيبه ج ۱ ص ۲۳۰، كتاب الطهارة، باب في

التسمية في الوضوء رقم ۱۶، وسنن الدارقطني ج ۱ ص ۴.

(۴) كشف الاستار ج ۱ ص ۱۳۷، رقم ۲۶۱

(۵) التاريخ الكبير ج ۳ ص ۹۴، رقم ۳۲۷

(۶) الجرح والتعديل ج ۳ ص ۲۷۰، رقم ۱۱۳۸/۳۴۳۱

(۷) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۱۶۵، ۱۶۶

(۸) الجرح والتعديل ج ۳ ص ۲۷۰، رقم ۱۱۳۸/۳۴۳۱

(۹) كتاب المجروحين لابن حبان ج ۱ ص ۳۳۱، رقم ۲۷۸

(۱۰) تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۱۶۶

① امام طبرانی رحمہ اللہ پہ خیل المعجم الکبیر اور کتاب الدعاء کتب، ابوبشر الدؤالی رحمہ اللہ پہ خیل کتاب الاسماء والکنی کتب اور حافظ ابو نعیم رحمہ اللہ پہ معرفۃ الصحابة کتب د سید سبرہ جہنی رحمہ اللہ مرفوع حدیث نقل کر دی

﴿الاصلاح الا بوضوء، ولا وضو لمن لم يذكر اسم الله عليه، الاولايون من الله من لا يؤمن به، ولا يؤمن به الا من يعرف حق الانصار﴾ (۱)

یعنی بغیر د اودس نہ مومن نہ کیڑی او خوک چہ بسم الله اونه وائی د هغه اودس نہ کیڑی، خوک چہ یہ ما باندی ایمان نہ لری د هغه پہ الله پاک ایمان نشته او خوک چہ د انصارو حق نہ ادا کوی د هغه پہ ما باندی ایمان نشته.

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ دا روایت ابو القاسم بغوی رحمہ اللہ د یحییٰ بن عبد الله بن یزید بن عبد الله بن انیس پہ واسطی سرہ نقل کر دی، پہ دی کتب عیسیٰ بن سبرہ دی، هغه تہ امام بغوی رحمہ اللہ منکر الحدیث وئیل دی (۲)

② حافظ ابو موسیٰ مدینی پہ معرفۃ الصحابة کتب ہم دا حدیث د ام سبرہ رحمہ اللہ نہ ہم روایت کر دی، خو حافظ رحمہ اللہ فرمائی چہ دا ضعیف دی. (۳)

③ امام ابن عدی رحمہ اللہ پہ الکامل کتب د ﴿عیسیٰ بن عبد الله، من ایہ، عن جدہ﴾ پہ طریق سرہ د سیدنا علی رحمہ اللہ نہ حدیث نقل کر دی.

﴿قال رسول الله ﷺ: لا صلاح لمن لا وضوء له ولا وضو لمن لم يذكر اسم الله عليه﴾ (۴)

د دی د سند پہ بارہ کتب امام ابن عدی رحمہ اللہ فرمائی

﴿وهذا الاسناد احاديث حدثنا ابن مهدي، ليست بمستقيمة﴾ (۵) یعنی پہ دی سند سرہ امام ابن مہدی رحمہ اللہ مونہ تہ دیر احادیث اورولی دی، دا صحیح نہ دی.

امام دارقطنی رحمہ اللہ د عیسیٰ بن عبد الله پہ بارہ کتب فرمائی: ﴿متروك الحديث﴾ (۶)

امام ابن حبان رحمہ اللہ فرمائی: ﴿یروی عن ابائہ اشیاء موضوعة، لا یحل الاحتجاج به، کانه کان یم ویخطی،

(۱) المعجم الکبیر للطبرانی ج ۲۲ ص ۲۹۶، رقم ۷۵۵، وکتاب الدعاء ج ۱ ص ۹۷۲، باب القول عند افتتاح الوضوء، رقم ۳۸۱، وکتاب الاسماء والکنی للدؤالی ج ۱ ص ۳۶، معرفۃ الصحابة لابی نعیم ج ۴ ص ۴۸۶، رقم ۶۸۷۲

(۲) اوگوری نتایج الافکار ج ۱ ص ۲۳۴، باب ما یقول علی وضوءه

(۳) اوگوری التلخیص الحبر ج ۱ ص ۱۲۸

(۴) الکامل لابن عدی ج ۵ ص ۲۴۳، ترجمہ عیسیٰ بن عبد الله بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب

(۵) پورته حوالہ اوگوری

(۶) لسان البیان ج ۴ ص ۳۹۹، طبع قدیم، ج ۶ ص ۲۶۹، طبع جدید، تحقیق شیخ عبد الفتاح ابو غده

رحمہ اللہ تعالیٰ رقم ۵۹۳۴

حق كان يحن بالاشياء الموضوعة عن اسلافه، فبطل الاحتجاج بما يرويه (١)

يعنى دې د خپل پلار نيکه نه موضوع روايات نقل کوي، اصل کښ د وهم او د خطا د زياتيدو د وجې نه هغه د خپلو مشرانو نه موضوع روايات راوړي، په دې وجه د هغه د رواياتو نه احتجاج کول صحيح نه دي.

او امام ابن عدی رحمته الله فرمائي: «وعامة ما يرويه لا يتابع عليه» (٢)

① ابو موسى المديني رحمته الله په معرفة الصحابة کښ د «عبد الملك بن حبيب الاندلسي، عن اسد بن موسى، عن حماد بن سلمة، عن ثابت» په طريق سره د سيدنا انس رضي الله عنه مرفوع روايت نقل کړې دې!

«لا يسان لمن لم يضمنه، ولا صلاة الا بوضوء، ولا وضوء لمن لم يسم الله» (٣)

يعنى خوک چه په ما باندې ايمان نه راوړي د هغه ايمان نشته، او بغير د اودس نه مونځ نشته او خوک چه بسم الله نه وائي د هغه اودس نشته.

په دې سند کښ د عبد الملك بن حبيب اندلسي په باره کښ حافظ رحمته الله فرمائي: «شديد الضعف» (٤)

حاصل دا دې چه د تسميه على الوضوء د وجوب په سلسله کښ چه خومره هم روايتونه دي هغه ټول ضعيف او متکلم فيه دي، خو په دې سلسله کښ مجموعي طور سره چونکه په ډيرو احاديثو کښ د تسميه ذکر دې، په دې وجه يو قسم قوت ضرور حاصل يږي! پس حافظ منذري رحمته الله فرمائي:

«ولي الباب احاديث كثيرة، لا يسلم شئ منها من مقال، ولا شك ان الاحاديث التي وردت فيها وان كان لا يسلم شئ منها من مقال، فانها تتعاضد بكثرة طرقها، وتكتسب قوة» (٥)

يعنى په دې باب کښ ډير احاديث دي، خو په هغې کښ يو حديث هم د مقال نه خالي نه دې، او په دې خبره کښ هم څه شک نشته چه په کومو احاديثو کښ چه تسميه راغلې ده، اگر چه هغه دکلام نه خالي نه دي، خو هغه د کثرت د وجې نه د يو بل دپاره د تقويت باعث دي او په هغې کښ يو قسم تقويت پيدا کيږي.

هم دغه شان حافظ رحمته الله فرمائي: «والظاهر ان مجهوم الاحاديث يحدث منها قوة تدل على ان له اصلا» (٦)

(١) كتاب المجروحين ج ٢ ص ١٠٣، رقم ٧٠٧

(٢) الكامل ج ٥ ص ٢٤٥

(٣) التلخيص الحبير ج ١ ص ١٢٨

(٤) پورته حواله، د هغوی په باره کښ تفصيلات او گورئ: لسان الميزان ج ٤ ص ٥٩، طبع قديم، و ج ٥ ص ٢٥٥ طبع جديد، رقم ٤٩٠١

(٥) الترهيب والترهيب ج ١ ص ٩٨، الترهيب من ترك التسمية على الوضوء عامدا، رقم ٣١٥

(٦) التلخيص الحبير ج ١ ص ١٢٨

یعنی ظاهره دا ده چه د مجموعی احادیثو نه قوت حاصلیری او په دې خبره باندې دال دی چه د دې څه اصل ضرور شته.

د قائلین سنیت او استحباب موقف: جمهور علماء کرام کوم چه د فرضیت نه دی قائل هغوی د تسمیه علی الوضوء د احادیثو په سلسله کښ فرمائی چه دا احادیث یا خو قولی دی یا فعلی دی.

هر چه د فعلی احادیثو تعلق دې نو هغه په دوام باندې دال نه دی لهذا د هغې نه سنیت هم نه شی ثابتیدلې پاتې دا چه فرضیت ترې ثابت شی.

او هر چه د قولی احادیثو تعلق دې نو د هغې په سندونو کښ کلام دې، بیا دا اخبار احاد دی، چه د هغې نه په کتاب الله باندې زیادت نه شی کیدی.

د دې نه علاوه چه په کومو احادیثو کښ د «لا وضوء» الفاظ راغلي دی په هغې کښ په نفی په نفی کمال باندې محمول کولې شی، لهذا د هغې نه به زیات نه زیات سنیت ثابتیری. (۱)

والله اعلم

د قائلین سنیت استدلال هم د دې احادیثو نه دې کوم چه مونږ په تفصیل سره پورته ذکر کړې دې، دا احادیث اگر چه متکلم فیه دی خو پورته مونږ دا بیان کړې ده چه د کثرت طرق د وجې نه په دې کښ یو قسم قوت پیدا شوې دې، لهذا تسمیه سنت ده.

او د استحباب قائلین دې خبرې ته څوړې چه سنت وئیلې شی «ما واطب علیه رسول الله ﷺ مع التراب احيانا» یعنی سنت به هغه عمل ته وئیلې شی چه رسول الله ﷺ پرې اکثر اوقات پابندی کړې وی او کله کله ئې ترک کړې وی. تسمیه علی الوضوء د دې درجې عمل نه دې، ځکه چه په دې باندې مواظبت ثابت نه دې. (۲)

خو د سنتیت قائلین وائی چه سنت چه څنگه به فعل سره ثابتیری هم دغه شان په قول سره هم ثابتیری. (۳) د دې نه علاوه علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه تسمیه ته صرف مستحب څنگه وئیلې کیدی شی، چه هر کله د تسمیه په باره کښ قولی او فعلی ډیر احادیث راغلي دی. (۴) د امام ابن الهمام رحمته الله علیه موقف: امام ابن الهمام رحمته الله علیه په فتح القدیر کښ د ټولو دلائلو تجزیه کولو سره ثابته کړې ده چه هر کله د تسمیه احادیث په کثرت سره ثابت دی، د هغې په معارضه کښ څه نص نشته نو هغه په نفی کمال باندې ولې محمول کولې شی، براه راست برې د وجوب اثبات ولې نه شی کیدی؟ هغوی دا خپل موقف ډیر مدلل ذکر کړې دې. (۵)

(۱) اوگورئ: شرح معانی الآثار مع نثر الازهار ج ۱ ص ۵۰، ۵۱. کتاب الطهارة، باب التسمیه علی الوضوء،

والبناية للعینی ج ۱ ص ۱۹۴، والسعایه ج ۱ ص ۱۰۹، ۱۱۰

(۲) اوگورئ: السعایه ج ۱ ص ۱۱۰، ولبناية ج ۱ ص ۱۹۷

(۳) اوگورئ: السعایه ج ۱ ص ۱۱۰

(۴) البناية ج ۱ ص ۱۹۸

(۵) اوگورئ: فتح القدیر ج ۱ ص ۲۰، ۲۱

علامه عبدالحی لکهنوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وہذا کلام حسن، ینبغی ان یعول علیہ» (۱)
 دا یو بنہ کلام دی دے طرف تہ رجوع او اعتماد کیدل پکار دی.

خو علامہ شامی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «کلام البحر صریحی ان المحقق ابن الہمام من اہل الترجیح، حیث قال
 عنہ: انه اهل للنظر في الدليل، وحيث قلنا اتباعه فيما يحققه ويرجححه من الروايات او الاقوال، ما لم يفرم من
 المذهب، فان له اعميادات خالف فيه المذهب، فلا يتابع عليها، كما قاله تلميذه العلامة قاسم» (۲)
 یعنی د صاحب بحر د تصریح مطابق محقق ابن الہمام د اہل ترجیح نہ دی، پس صاحب بحر
 فرمائی چہ ہفہ پہ دلیل کین د نظر کولو اہل دی. لہذا ابن الہمام چہ کومو روایاتو او
 اقوالو تہ ترجیح ورکری زمونہ دپارہ د ہفہ د اتباع گنجائش شتہ، پہ دی شرط چہ د مذهب
 نہ خارج خہ خبرہ نہ وی، خکہ چہ د ہغوی بعض اختیارات او تفردات دی کوم چہ د مذهب
 خلاف دی، پہ ہفہ کین د ہغوی اتباع نہ شی کیدی، لکہ چہ د ہغوی شاگرد قاسم بن
 قطلوبغا تصریح کری دہ.

۱۴۱: ﴿حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ
 عَنْ كُرَيْبٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۳) يُلْقِمُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَوْنٌ أَحَدُكُمْ إِذَا
 أَتَى أَهْلَهُ قَالَ بِسْمِ اللَّهِ اللَّهُمَّ جَبِّبْنَا الشَّيْطَانَ وَجَبِّبِ الشَّيْطَانَ مَا رَزَقْتَنَا فَقَضَى بَيْنَهُمَا وَلَدَ
 لَمَرْصَرَةً﴾ ۳۰۹۸، ۳۱۰۹، ۴۸۷۰، ۲۰۲۵، ۲۹۲۱

رجال الحديث

① علی بن عبد اللہ: دا امیر المومنین فی الحدیث امام علی بن عبد اللہ بن جعفر بن نجیح
 سعدی بصری المعروف بابن المدینی رحمۃ اللہ علیہ دی. د ہغوی حالات پہ کتاب العلم رہاب الفہم فی
 العلم د لاندی تیر شوی دی. (۴)

(۱) السعانة ج ۱ ص ۱۱۰

(۲) شرح غفود رسم المفتی ص ۱۲۶. مطلب: المحقق ابن الہمام وتلميذه العلامة قاسم من اهل الاجتهاد لا
 بحسب البحر

(۳) قوله عن ابن عباس: الحديث أخرجه البخاري أيضا في صحيحه ج ۱ ص ۴۶۳ و ۴۶۴. كتاب بدء
 الخلق. باب صفة ابليس وجنوده. رقم ۳۲۷۱ و ۳۲۸۳. وج ۲ ص ۷۷۶. كتاب النكاح. باب ما يقول الرجل
 اذا اتى اهله. رقم ۵۱۶۵. وج ۲ ص ۹۴۵. كتاب الدعوات. باب ما يقول اذا اتى اهله رقم ۶۳۸۸ وج ۲ ص
 ۱۱۰۰. كتاب التوحيد. باب السؤال باسماء الله تعالى والاستعاذة بها. رقم ۷۳۹۶. ومسلم في صحيحه. كتاب
 النكاح. باب ما يستحب ان يقوله عند الجماع. رقم ۳۵۳۳، ۳۵۳۴. وابوداؤد في سننه. في كتاب النكاح. باب
 في جامع النكاح. رقم ۲۱۶۱. والترمذي في جامعه. في كتاب النكاح. باب في جامع النكاح. رقم ۲۱۶۱.
 والترمذي في جامعه. في كتاب النكاح. باب ما يقول اذا دخل على اهله. رقم ۱۰۹۲. وابن ماجه في سننه.
 في كتاب النكاح. باب ما يقول الرجل اذا دخلت عليه اهله. رقم ۱۹۱۹.

(۴) كشف الباري ج ۳ ص ۲۹۷

- ① جریر دا جریر بن عبد الحمید بن قرط ضبی رازی رحمہ اللہ دې د هغوی حالات په کتاب العلم. "باب من جعل لاهل العلم ایاماً معلومة" د لاندې تیر شوې دی. (۱)
- ② منصور: دا مشهور محدث منصور بن المعتمر السملی الکوفی رحمہ اللہ دې د هغوی حالات په کتاب العلم. "باب من جعل لاهل العلم ایاماً معلومة" د لاندې تیر شوې دی. (۲)
- ③ سالم بن ابی الجعد: دا سالم بن ابی الجعد کوفی رحمہ اللہ دې، ولاء اشجعی بللی شی، د ابو الجعد نوم رافع دې. (۳)
- دې د سیدنا ثوبان رضی اللہ عنہ مولی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم، سیدنا جابر، سیدنا ابن عباس، سیدنا نعمان بن بشیر، سیدنا عبد الله بن عمرو، سیدنا عبد الله بن عمر او سیدنا انس بن مالک رضی اللہ عنہم وغیره نه روایت کوی.
- د هغه نه په روایت کونکو کښ د هغه خوږې حسن، حکم بن عتیبه، عمرو بن دینار، عمرو بن مرة، ابو اسحاق السبیعی، امام اعمش، منصور بن المعتمر او موسی بن المسیب رضی اللہ عنہم وغیره حضرات دی. (۴)
- دې د سیدنا عمر، سیدنا عثمان، سیدنا علی رضی اللہ عنہم نه روایت کوی خو هغه مراسیل دی، هم دغه شان د سیدنا ابن مسعود او سیده عائشه صدیقہ رضی اللہ عنہما سره هم د هغوی ملاقات نه دې شوې، د هغوی ملاقات د سیدنا ابو الدرداء او سیدنا ثوبان رضی اللہ عنہما سره هم نه دې شوې (۵)
- امام یحیی بن معین، امام ابوزرعه او امام نسائی رضی اللہ عنہم فرمائی: (ثقة) (۶)
- ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: (كان ثقة كثر الحديث) (۷)
- امام عجلې رحمہ اللہ فرمائی: (کثیر تابهی ثقة) (۸)
- ابن خلفون رحمہ اللہ هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۹)
- ابن حبان رحمہ اللہ هم هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې (۱۰)

(۱) کشف الباری ج ۳ ص ۲۶۸

(۲) کشف الباری ج ۳ ص ۲۷۰

(۳) تهذيب الكمال ج ۱۰ ص ۱۳۰

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری. تهذيب الكمال ج ۱۰ ص ۱۳۱، ۱۳۲، وسیر اعلام

النبل ج ۵ ص ۱۰۸، ۱۰۹

(۵) اوگوری: اکمال تهذيب الكمال لمغلطائی ج ۵ ص ۱۸۰، ۱۸۱

(۶) تهذيب الكمال ج ۱۰ ص ۱۳۲، والجرح والتعديل ج ۴ ص ۱۷۶، رقم (۷۹۵/۵۹۱۴)

(۷) الطبقات لابن سعد ج ۶ ص ۲۹۱

(۸) معرفة الثقات للعجلی ج ۱ ص ۳۸۲، رقم ۵۳۸، واکمال تهذيب الكمال ج ۵ ص ۱۸۱

(۹) اکمال تهذيب الكمال ج ۵ ص ۱۸۲

(۱۰) الثقات لابن حبان ج ۴ ص ۳۰۵

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ د ہغوی پہ بارہ کتب لیکلی دی: (الفقیہ، احداثات) (۱)

ہم دغہ شان امام ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (من لثغات التابعین) (۲)

ابراہیم الحری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (مجمع علی لثغته) (۳) خو ہغہ بہ د خپل ثقافت او امام باوجود

تدلیس او ارسال کولو، پس حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (فہو صاحب تدلیس) (۴)

ہم دغہ شان امام ذہبی رحمۃ اللہ علیہ دا ہم فرمائی چہ: (من لثغات التابعین، لکنہ یدلس ویرسل) (۵)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ ہغہ پہ طبقات المدلسین کتب پہ دویمہ طبقہ کتب ذکر کړې دي، دا د ہغہ حضراتو طبقہ ده چہ د ہغوی تدلیس ہم کم وی او ہغہ چہ کله تدلیس کوی نو ہغہ د ثقہ نہ کوی، پس د داسې حضراتو د امامت او جلالت شان باوجود ائمہ کرامو د ہغوی احادیث سرہ د ہغوی د تدلیس نہ پہ خپل صحاح کتب قبول کړې دي. (۶)

د ہغوی وفات پہ ۱۰۰ ہجری کتب یا د ہغې نہ مخکین یا روستو شوې دي. (۷) رحمہ اللہ

تعالی رحمۃ واسعۃ

⑤ گویب: دا ابو رشدین کرب بن ابی مسلم قرشی ہاشمی مولی عبد اللہ بن عباس رحمۃ اللہ علیہ دي. د ہغوی حالات ہم پہ دي جلد کتب د باب التخیف فی الوضوء د لاندې تیر شوې دي.

⑥ سیدنا عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہما: د سیدنا عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہما حالات پہ ہدہ الوسی کتب د خلورم حدیث د لاندې، او ہم دغہ شان پہ کتاب الایمان کتب د باب کفران العشر و کفر دون کفر د لاندې تیر شوې دي. (۸)

قوله: يُبَلِّغُ النَّبِيُّ بِهٖ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہما بہ دا حدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تہ رسولو سرہ بیانولو!

مطلب دا چہ دا حدیث مرفوع دي، پہ ابن عباس رضی اللہ عنہما باندې موقوف نہ دي، خو ابن عباس رضی اللہ عنہما دا حدیث د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ براہ راست اوریدلې وو کہ د بل چا پہ واسطہ؟ چونکہ د دي تصریح نشته، پہ دي وجہ پہ دي صیغې سرہ بیان کړې شو. (۹)

(۱) سیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۰۸

(۲) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۱۰۹

(۳) اکمال تہذیب الکمال ج ۵ ص ۱۸۲

(۴) سیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۰۸

(۵) میزان الاعتدال ج ۲ ص ۱۰۹

(۶) اوگوری: تعریف اهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس ص ۳۱، رقم ۴۸

(۷) اوگوری: تقریب التہذیب ص ۲۲۶، رقم ۲۱۷۰

(۸) اوگوری: کشف الباری ج ۱ ص ۴۴۵، وج ۲ ص ۲۰۵

(۹) اوگوری: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۸۳، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۷

دلته د دې صیغې (یعلم به) په شان نورې هم ډیر صیغې استعمالیږي (یروم الحديث، یرویه، ینیه، روایه، رواه) که دا الفاظ تابعی یا د هغه نه لاندې څوک نقل کړی نو دا د مرفوع حکمی په درجه کښ دې او که یو صحابی دا الفاظ ذکر کړی نو بیا خو بالکل د صریح په حکم کښ دې (۱)

قوله: قَالَ لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا أَمَىٰ أَهْلُهُ قَالَ بِاسْمِ اللَّهِ اللَّهُمَّ جَنِّبْنَا الشَّيْطَانَ

وَجَنِّبِ الشَّيْطَانَ مَا رَزَقْتَنَا فَقَضِيَ بَيْنَهُمَا وَلَكَمْ بَصُرَةً: یعنی: په تاسو کښ که څوک خپلې بیبي ته راشي نو دا دعا اوای: بِسْمِ اللَّهِ د الله پاک په نوم سره دا عمل کوم، ای الله! شیطان زموږ نه لرې کړه او څه چه ته مونږ ته را کړې د هغه (اولاد، نه شیطان لرې کړه.

امام غزالي رحمته الله فرماني چه مستحب دا ده چه «بسم الله» اولولی بیا سورة اخلاص اولولی، بیا تکبیر او تهلیل اوای او «بسم الله العلی العظیم، اللهم اجعلها ذریه طیبه ان کنت قدرت ان تغیرم ذلك من صلی» دې اولولی. (۲)

یعنی ای الله! که تا زما د شان د ذریت پیدا کولو فیصله کړې وی نو دا پاک ذریت جوړ کړه

د دعا لوستلو وخت: دا دعا به څه وخت لولی؟ د حدیث الباب د اطلاق نه فهم کښ راځي چه د جماع په شروع کښ به ئې د کشف عورت نه پس لولی، د دې تائید د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه د اثر نه کیږي!

«عَنْ عَلْقَمَةَ أَنَّ ابْنَ مَسْعُودٍ كَانَ إِذَا غَسَّيَ أَهْلَهُ فَكَرَّرَ قَالَ: اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ لِشَيْطَانٍ فِيهَا رِزْقًا نَصِيبًا» (۳)

یعنی کله چه به هغه د خپلې بیبي سره جماع کوله او انزال به ئې اوشو نو وئیل به ئې: ای الله! څه چه ته مونږ ته را کړې په هغې کښ د شیطان حصه مه کوه.

خو نور علماء کرام فرماني چه د جماع په وخت دې د عورت ښکاره کولو نه مخکښ مخکښ د دعا اولوستلې شی. (۴) پس په صحیحین کښ په یو بل طریق کښ د «اذال الله» په ځانې د «اذا اراد ان یال الله» (۵) الفاظ راغلې دی.

(۱) اوگورئ: نزعة النظر فی توضیح نخفة الفكر ص ۱۰۵، وعلوم الحديث لابن الصلاح ص ۴۶، وفتح

المغیث ج ۱ ص ۲۱۸، ۲۲۰، الفرع الرابع من الفروع السبعة بعد بحث المقطوع.

(۲) احیاء علوم الدین ص ۵۰۶، کتاب اداب النکاح، العاشر: فی اداب الجماع

(۳) مصنف ابن ابی شیبہ ج ۹ ص ۳۳۵، کتاب النکاح، باب ما یومر به الرجل اذا دخل علی اهله، رقم

۳۰۴۳۹، و ج ۱۵ ص ۳۵۱، کتاب الدعاء، باب ما یدعو به الرجل اذا دخل علی اهله، رقم ۳۰۳۵۳

(۴) اوگورئ: اتحاف السادة المتقین ج ۶ ص ۱۷۳، کتاب اداب النکاح

(۵) صحیح البخاری ج ۲ ص ۹۴۵، کتاب الدعوات، باب ما یقول اذا اتی اهله، رقم (۶۳۸۸)، وصحیح

مسلم، کتاب النکاح، باب ما یستحب ان یقوله عند الجماع رقم ۳۵۳۳.

او هر چه د ابن مسعود رضی الله عنه اثر تعلق دې نو هغه د انزال نه پس د جامو د اغوستلو نه پس

حالت باندې محمول کیدلې شی. والله اعلم

قوله: فَقَضِيَ بَيْنَهُمَا وَلَدٌ لَمْ يَصُرْ: بیا د هغوی دواړو تر مینځه اولاد مقدر شی نو هغه ته شیطان ضرر نه شی رسولې.

د **(قضى)** ډیر معنای دی. دلته د ټولو نه غوره د تقدیر معنی ده. ځکه چه د صحیح مسلم په

حدیث کښ **(فانه ان یقهر یرینهما ولد ذلک)** (۱) الفاظ راغلې دی.

د دې نه علاوه د حکم په معنی کښ هم کیدلې شی. (۲)

بیا دلته **(قضى بینهما)** د اکثر حضراتو په نزد د تشبیه په ضمیر سره دې، او د حموی او

مستملی په نسخو کښ **(قضى بینهم)** د جمع صیغې سره راغلې دې، د تشبیه والا نسخه

راجه ده، خو جمع هم په تشبیه باندې محمول کیدلې شی. ځکه چه اقل د جمع دوه دی. (۳)

د **لم یصره** هغه مطلب دې؟ د عدم اضرار شیطان یو مطلب خو دا دې چه د شیطان به په هغه

باندې تسلط نه حاصلېږي. یعنی د الله پاک د نوم د اخستلو د وجې نه به هغه ماشوم د الله

پاک په محفوظ بندگانو کښ شی چه په هغه باندې د انسان وس نه چلېږي، لکه د الله پاک

ارشاد دې **(إِنَّمَا أَوْهَدَيْتُ لَكَ وَلَدًا مَكِينًا)** (۴) «یعنی زما په په بندگانو باندې ستا تسلط

نشته، دا امکان هم ذکر کړې شوې دې چه د دې نه دې عموم مراد واخستلې شی، یعنی

شیطان به هغه ته هیڅ قسم ضرر او نه رسوی. خو په دې صورت کښ به د هغه ماشوم د

همیشه دپاره معصوم کیدل لازم شی، ظاهره ده چه دا خبره صحیح نه ده.

په دې وجه علماء کرام فرمائی چه د دې عموم نه مراد اخستلو په ځانې خصوص مراد کړې

شی. یعنی شیطان هغه ته ضرر عقلی یا بدنی کښ نه شی اخته کولې چه شیطان په هغه

باندې اثر انداز شی چه هغه مخبوط العقل جوړ کړي، یا هغه ته بدنی طور نقصان اورسوي

یو احتمال دا هم بیان کړې شوې دې چه د پیدائش په وخت به هغه ماشوم ته د شیطان د مس

نه حفاظت حاصل شی.

خو دا خبره دهغه حدیث منافی ده چه په هغې کښ ذکر دی چه د شیطان د مس نه سوا د مریم

او د هغه د ځونې سیدنا عیسی عليه السلام نه بل چاته هم استثناء نشته (۵)

(۱) صحیح مسلم. کتاب النکاح. باب ما یستحب ان یقوله عند الجماع رقم ۳۵۳۳.

(۲) اوگوری: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۸۳، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۸.

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۲

(۴) سورة الحجر: ۴۲

(۵) قال ابوهریره رضی الله عنه: سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول: ما من بنی ادم مولود الا یسه الشیطان حین یولد، فیهتھل صارخا من مس الشیطان. غیر مریم وابنه. صحیح البخاری ج ۱ ص ۴۸۸.

کتاب احادیث الانبیاء، باب قول الله تعالی: (واذکر فی الکتاب مریم) رقم ۳۴۳۱

داؤدی علیه السلام فرمائی ہے کہ دے ضرر نہ دے کفر پہ فتنہ کنیں اختہ کول مقصود دی، یعنی کہ دے جماع پہ وخت ئی دعا اولوستلے نو ہفہ ماشوم بہ دے شیطان دے اغوا او تضلیل کنیں اختہ کیدو سرہ پہ کفر کنیں دے واقع کیدو نہ بیج شی گویا دے دعا دے لوستلو دپارہ دا دیر لوئی بشارت دے ہے دا ماشوم توحید او ایمان باندی مری۔ یو مطلب دا ہم بیان کرے شوے دے ہے کہ سرے دے جماع پہ وخت تسمیہ اونہ لولی نو شیطان بہ دے ہفہ ذکر سرہ یو خانی کیدو باندی پہ جماع کنیں شریک شی۔ (۱)

دے نہ معلومہ شوہ ہے کہ بسم اللہ اولولی نو دے شیطان دے مشارکت نہ بہ ئی حفاظت اوشی او دے شیطان دے عدم مشارکت فائدہ ظاہرہ دے ہے دا ماشوم طرف تہ بہ عائد وی۔ (۲)

فائدہ: علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے ہفوی یوہ نسخہ لیدلے دے ہے دے فریری علیہ السلام مخکنیں لوستلے شوے وو، پہ دے کنیں دا اضافہ دے:

(قيل لئن عبد الله: فان لم يعرف بالعربية ايقول بالفارسية؟ قال نعم) (۳)

یعنی دے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نہ تپوس اوشو ہے یو سرے لے عربی نہ ورخی نو ایا ہفہ تہ بہ دا دعا پہ فارسی کنیں دے وئیلو اجازت وی؟ وے فرمائیل: او! واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم

⑨ بَابُ: مَا يَقُولُ عِنْدَ الْخَلَاءِ

قوله: خلاء: خالی فضاء تہ وئیلے شی، روستو ئی دے قضاء حاجت او اودس پہ خانی اطلاق شروع شو (۴)

دلته عبارت مقدر دے، دے عبارت تقدیر داسے دے ہے: (مايقول عند اراة الدخول في الخلاء) دا پہ ہفہ صورت کنیں دے ہے کلہ بیت الخلاء جوہ وی او کہ بیت الخلاء جوہ نہ وی نو بیا ہیخ تقدیر تہ ضرورت نشته۔ (۵)

دے مخکنیں باب سرہ مناسبت: دے دے باب دے مخکنیں باب سرہ مناسبت بالکل واضح دے، حکمہ ہے دے دوارو بابو نو کنیں دے دعا دے لوستلو ذکر دے۔ (۶)

دے ترجمہ الباب مقصد: پہ ترجمہ الباب سرہ دے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد دعا لہ بیانول دی

- (۱) کما اورد الطبري بسنده عن مجاهد قال: اذا جامع الرجل ولم يسم انطوى الجان على احليله فجامع معه. جامع البيان للطبري ۲۴۸/۲۲، تحت قوله تعالى في سورة الرحمن: (لم يطمئن انس قبلهم ولا جان)
- (۲) اوگوری: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۶۹، وانحاف السادة المتقين ج ۶ ص ۱۷۴، وسبل السلام ج ۳ ص ۳۹۰، کتاب النکاح، باب عشرة النساء رقم ۹۶۰.
- (۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۲، وشرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۸۳، وفيه قيل لای عبید بدل ایی عبید الله فانتبه.
- (۴) اوگوری: تاج العروس ج ۳۸ ص ۱۳، ۱۴، مادة: خلو
- (۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۲
- (۶) اوگوری: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۰

کومه چه بیت الخلاء ته د تلو نه مخکنس لوستلی شی، دا دعا بالاتفاق مستحب ده. (۱)
 ۱۴۲: (حَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ صُهَيْبٍ قَالَ سَمِعْتُ أَنَسًا (ر) يَقُولُ
 كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْخَلَاءَ قَالَ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخُبْثِ
 وَالْخَبَائِثِ. ثَابِتُ بْنُ عُرْعَرَةَ عَنْ شُعْبَةَ وَقَالَ عُثْمَرُ عَنْ شُعْبَةَ إِذَا أَتَى الْخَلَاءَ وَقَالَ مُوسَى
 عَنْ خَمَادٍ إِذَا دَخَلَ وَقَالَ سَعِيدُ بْنُ زَيْدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَدْخُلَ (۱۵۹۲۳)

رجال الحديث

- ① ادم : دا ابو الحسن آدم بن ابی ایاس عبد الرحمن العسقلانی رحمته الله دی، د هغوی حالات په کتاب الایمان، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویداده لاندې تیر شوي دي. (۳)
 ② شعبة : دا امیر المومنین فی الحديث امام شعبه بن الحجاج عتکی بصری رحمته الله دی. د هغوی حالات هم په مذکوره کتاب او باب کنس تیر شوي دي. (۴)
 ③ عبد العزيز بن صهيب : دا عبد العزيز بن صهيب بنانی بصری رحمته الله دی. د هغوی حالات په کتاب الایمان، باب حب الرسول ﷺ من الایمان د لاندې تیر شوي دي. (۵)
 ④ سيدنا انس رضي الله عنه : د سيدنا انس رضي الله عنه حالات هم په کتاب الایمان باب من الایمان ان يجب لاییه مایحب لنفسه د لاندې تیر شوي دي. (۶)
 قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْخَلَاءَ قَالَ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ: رسول الله ﷺ چه به کله بیت الخلاء ته داخلیدو نو دا دعا به ئې لوستله.

(۱) اوگوری : حاشیه ابن عابدین ج ۱ ص ۸۱ سنن الوضوء، ومواهب الجلیل ج ۱ ص ۳۹۲. کتاب الطهارة، فصل فی اداب قضاء الحاجة، وحاشیه الدسوقي علی الشرح الكبير ج ۱ ص ۱۷۷، فصل فی ندب لقضاء الحاجة، والمجموع ج ۲ ص ۷۳، ۷۴ و ۷۹، باب الاستطابة، والمغنی ج ۱ ص ۱۰۹، فصول فی اداب التخلی.

(۲) قوله : انسا رضی الله تعالی عنه الحديث اخرجه البخاری ایضا فی صحیحه ج ۲ ص ۹۳۶، کتاب الدعوات باب الدعاء عند الخلاء رقم ۶۳۲۲، ومسلم فی صحیحه، فی کتاب الحيض، باب ما يقول اذا اراد دخول الخلاء، رقم ۸۳۱، ۸۳۲ والنسائي فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب القول عند دخول الخلاء رقم ۱۹، وابوداؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب ما يقول الرجل اذا دخل الخلاء، رقم ۴، ۵، والترمذی فی جامعه، فی کتاب الطهارة، باب ما يقول اذا دخل الخلاء رقم ۵، ۶، وابن ماجه فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب ما يقول الرجل اذا دخل الخلاء رقم ۲۹۸.

(۳) كشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸

(۴) بوزنه حواله

(۵) كشف الباری ج ۲ ص ۱۲

(۶) كشف الباری ج ۲ ص ۴

دا دعا به په هر هغه ځانې کښ لوستلې شی چرته چه قضاء حاجت کولی شی برابره خبره ده که هغه ځانې د قضاء حاجت دپاره باقاعده جوړ کړې شوې وی یا خالی ځانې وی. امام ابو داؤد رحمه الله د سیدنا زید بن ارقم رضی الله عنه نه یو مرفوع حدیث نقل کړې دې:

(ان هذه الحشوش محتضرة، فاذا اقل احدكم الغلاء فليقل: اعوذ بالله من الغيب والغفائث) (۱)

یعنی د قضاء حاجت دپاره جوړ شوی دا ځایونه داسې دی چه په دې کښ جنات او شیطانونه حاضر وی. لهدا کله چه په تاسو کښ څوک هلته ځی نو دا دعا دې اولولی د دې حدیث نه معلومه شوه چه دا دعا به صرف په هغه مواضع او ځایونو کښ وئیلې شی کوم چه د قضاء حاجت دپاره جوړ کړې شوې دی.

خو راجحه دا ده چه چرته هم انسان د قضاء حاجت دپاره کښی برابره خبره ده که هغه ځایونه د قضاء حاجت دپاره وی یا میدان او څنگل وی، په هر صورت کښ به دا دعا لوستلې شی، ځکه چه د دې مقصد تعوذ من شر الشیطان دې، او شیطانونه چه څنگه په بیوت الخلاء کښ نقصان رسوی دغه شان بهر هم رسوی، پس د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه په یو حدیث کښ دې:

(ومن اق الفاظ فليست من رمل، فليست من رمل، فان الشيطان يلعب بمقامد

بني آدم) (۲) یعنی څوک چه د قضاء حاجت دپاره ځی هغه له پکار دی چه ښه پرده او کړی، که د شرو د ډهیر کړی د جمع کولو نه علاوه بل څه صورت او نه مومی نو دغه شان کولو سره دې هغی ته شا کړی. ځکه چه شیطان د انسان د مقعد سره لوبې کوی. معلومه شوه چه د شیطان اثرات هر ځانې کښ وی، په دې وجه دعا به هم په هره موقع باندې کولې شی.

دا دعا به کله لوستلې شی؟ : د جمهور علماء کرامو او ائمه اربعه په نزد چرته چه بیت الخلاء جوړه وی هلته هغې ته د داخلیدو نه مخکښ مخکښ او چرته چه جوړه نه وی هلته د کیناستلو نه مخکښ، یعنی د کپړو د اوچتولو نه مخکښ مخکښ به دا دعا لوستلې شی، بیت الخلاء ته د داخلیدو نه پس، هم دغه شان د جامو د ویستلو نه پس به په ژبې سره دا الفاظ نه شی ادا کولې، په داسې صورت کښ به ټی د جمهورو په نزد په زړه کښ لولی، په ژبې سره به تلفظ نه شی کولې.

او امام ابن سیرین او امام ابراهیم نخعی رحمهما الله فرمائی چه په بیت الخلاء کښ دننه، یا د کشف عورت نه پس د دعا په لوستلو کښ هیڅ باک نشته. (۳)

(۱) سنن ابی داؤد فی کتاب الطهارة، باب ما یقول الرجل اذا دخل الخلاء، رقم ۶

(۲) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستتار فی الخلاء، رقم ۳۵

(۳) قال ابن عابدين: الظاهر انه يسمي قبل رفع ثيابه ان كان في غير المكان المعد لقضاء الحاجة، والا فقبل دخوله. فخلو نسي فيهما سمي قلبه، ولا يحرك لسانه، تعظيما لاسم الله تعالى، رد المحتار ج ۱ ص ۸۱، سنن الوضوء، وانظر المواهب الجليل ج ۱ ص ۳۹۲، كتاب الطهارة، فصل في اداب قضاء الحاجة، وحاشية الدسوقي على الشرح الكبير، ج ۱ ص ۱۷۷، فصل في ندب لقضاء الحاجة، والمجموع ج ۲ ص ۷۳، ۷۴ و ۷۹، باب الاستطابة، والمغني ج ۱ ص ۱۰۹، فصول في اداب التخلي.

د مجوزینو دلائل او د مانعینو جواب : مجوزین فرمائی چه د الله پاک ارشاد دې ﴿إِنَّهُ يَمْدُدُ إِلَيْكُمُ الْمَقْتَبَ﴾ (۱)

د دې آیت کریمه په رنرا کښ هره کلمه او هره دعا د الله پاک طرف ته څیژی، لهذا بیت الخلائ کښ دننه په لوستلو کښ هیڅ باک نشته.

هم دغه شان سیده عائشه رضی الله عنها فرمائی چه : ﴿كَانَ النَّبِيُّ ﷺ يَذْكُرُ اللَّهَ عَلَى كُلِّ أَحْيَانَةٍ﴾ (۲)
یعنی رسول الله ﷺ به په هر حال کښ د الله پاک ذکر کولو.

په دې حدیث کښ د ﴿عَلَى كُلِّ حَالٍ﴾ په عموم کښ قضاء حاجت هم داخل دې، لهذا د قضاء حاجت په موقع باندې هم دا دعا لوستلې کیدې شی.

جمهور علماء کرام فرمائی چه په آیت کریمه کښ د ﴿مَعُودٍ﴾ نه مراد قبولیت دې. (۳)

هم دغه شان په روایت کښ د ﴿أَحْيَانٍ﴾ نه مراد هغه عموم نه دې کوم چه تاسو اخلئ، بلکه د ﴿أَحْيَانَةٍ﴾ ضمیر د ذکر طرف ته راجع دې د رسول الله ﷺ طرف ته نه، مطلب دا دې چه رسول الله ﷺ به په هغه ټولو احیان او اوقات کښ ذکر کولو په کومو کښ چه ذکر مناسب دې.
یا د دې نه مراد عموم احوال دې، یعنی رسول الله ﷺ به طاهرا، محدثا، قائما، قاعدا، مضجعا او ماشیا په هر حالت کښ د الله پاک ذکر کولو.

یا د دې ذکر نه مراد ذکر قلبی هم کیدې شی، یعنی رسول الله ﷺ به هر وخت په ذکر لسانی کښ مشغول وو، یو وخت به هم ترې غافل نه وو، خو چرته چه به ذکر لسانی نه شو کیدې هلته به ئی صرف ذکر قلبی کولو او د ذکر قلبی په صورت کښ هیڅ حال او وخت مستثنی نه وی. هر وخت کم از کم ذکر قلبی ضرور کیږی. (۴)

قوله: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخُبْثِ وَالْخَبَائِثِ: اې الله! زه د مذکر شیطانانو او مؤنث شیطانانو د شر نه ستا پناه غواړم.

قوله: الْخُبْثِ: د بآ په ضمی سره دې، په بآ باندې سکون هم لوستلې شوې دې، پس دواړو

(۱) فاطر ص ۱۰

(۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب ذکر الله تعالی فی حال الجنابة وغیرها، رقم ۸۲۶، وستن ابی داؤد کتاب الطهارة، باب فی الرجل یذکر الله تعالی علی غیر طهر، رقم ۱۸

(۳) انظر الجامع لأحكام القرآن للقرطبي: ۳۲۹ ۱۱۴، سورة فاطر، وقال المحلى: اليه يصعد الكلم الطيب: يعلمه، وقال الصاوي: أشار بذلك الى أن في الكلام مجازاً، فالصعود مجاز عن العلم، كما يقال: ارتفع الأمر الى القاضي. يعنى علمه، عبر عنه بالصعود. إشارة لقبوله. لأن موضع الثوب فوق، وموضع العذاب أسفل..... انظر تفسير الجلالين مع حاشية الصاوي: ۲۷۶ ۱۳.

(۴) اوگورئ: شرح النووى على صحيح مسلم ج ۴ ص ۲۹۱، کتاب الطهارة، باب ذکر الله تعالی فی حال الجنابة وغیرها، وبذل المجهود ج ۱ ص ۲۲۷، ۲۲۸

طریقو سره روایه لوستل ثابت دی. (۱)

البته امام خطابی رحمته الله د بآ سکون ته د محدثینو غلطی وئیلې ده. (۲)
خو امام نووی رحمته الله وغیره مختلف حضراتو د هغوی تردید کړې دي او فرمائی چې د سکون انکار صحیح نه دي. ځکه چې په داسې کلماتو کښ اهل عرب تحقیقا سکون هم لولی، پس
(کتاب، رسل، عنق، اذن) او په داسې الفاظو کښ اهل عربیت تصریح کړې ده چې په دواړو طریقو سره لوستل ئې صحیح دی. (۳)

امام نووی رحمته الله فرمائی چې کیدې شی امام خطابی رحمته الله د هغه خلقو تغلیط کړې وی کوم چې په دې لفظ کښ سکون ته اصل وائی، که دا خبره وی نو د هغوی خبره به صحیح وی، خو عبارت به مبهم او موهم وی. (۴)

علامه فیومی رحمته الله فرمائی چې دا لفظ به د بآ په ضمی سره لوستلې شی او د بآ په سکون سره د قبیله بنو تمیم لغت دي، لهذا دغه شان ئې هم لوستلې شی. (۵)
امام ابو عبید رحمته الله هم دا په سکون د بآ سره روایت کړې دي. (۶)

(عِبَائَتْ) د (عِبِئَتْ) جمع ده.

د (الْعِبَتْ) او (الْعِبَائَتْ) نه څه مراد دي؟ امام خطابی رحمته الله فرمائی چې د دې نه مراد ذکران الشیاطین وادائهم مراد دی. (۷)

اصل کښ د (عِثْ) معنی د شر او کفر ده، بعض حضرات فرمائی چې د (عِثْ) نه مراد شیاطین او د (عِبَائَتْ) نه مراد معاصی دی.

د (عِثْ) بالضم نه مذكر شیاطین او د (عِبَائَتْ) نه مونث شیاطین مراد کړې شوې دی او که (عِثْ) په سکون سره وی نو په دې کښ په د شر او کفر معنی وی او د عِبَائَتْ نه به ټول خبیث خیزونه او احوال خبیثه مراد وی، په دې وجه د هالقم په مقابله کښ په بالسکون کښ عموم زیات دي، مذكر او مؤنث شیاطین هم په دې کښ داخلېږي او نور عِبَائَتْ هم.

ابن الاعرابی رحمته الله فرمائی چې د عربو په کلام کښ (عِثْ) هر ناخوښه او مکروه خیز ته وئیلې شی، که به کلام کښ دننه عِثْ وی نو کنخل مراد دی. که ملل په دې متصف کړې

(۱) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۴ ص ۲۹۳، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا اراد دخول الغلاء
(۲) اصلاح غلط المحدثین ص ۴۸، ۴۹، ومعالم السنن ج ۱ ص ۱۶، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا دخل الغلاء.

(۳) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۴ ص ۲۹۳، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا اراد دخول الغلاء
(۴) پورته حواله

(۵) المصباح المنیر للقبوسی ج ۱ ص ۱۶۲، مادة: عِثْ

(۶) انظر غریب الحديث لابن عبید القاسم بن سلام ج ۱ ص ۴۱۶، واصلح غلط المحدثین ص ۴۸، ۴۹

(۷) معالم السنن ج ۱ ص ۱۶، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا دخل الغلاء.

شی نو مراد به ترې کفر وی، که مطعومات پرې متصف کړې شی نو مراد به ترې حرام وی، که د مشروبات دپاره استعمال کړې شی نو د دې نه به ضار یعنی نقصان ورکونکې معنی

اخستلې شی. (۱) والله اعلم

دا دعا بالاتفاق مستحب ده او بیت الخلا ته د تلو په مجمع علیه ادابو کېښ ده. (۲)
رسول الله ﷺ به د تعبد په طور لوستله، ځکه چه هغه د شیطان د شر نه محفوظ وو، د امت

د تعلیم دپاره به ئې ځانې په ځانې لوستله. صلی الله علیه وسلم

فانده: د ابن عساکر رحمته الله علیه په نسخه کېښ دلته دا عبارت هم دې: «قال ابو عبد الله يعقوب البخاري

ويقال الغث) یعنی امام بخاری رحمته الله علیه فرمائی چه دا لفظ د باء په سکون سره هم لوستلې شوې دې. اوس که د باء سکون د ضمی نه تخفیف کولو سره لوستلې شوې وی نو د هغې معنی تفصیلا تیرې شوې او که د دې نه مخفف نه وی نو بیا دا د شر او کفر په معنی کېښ دې، لکه

چه د ابن الاعرابی رحمته الله علیه په جوالې سره تفصیل بیان کړې شوې دې. (۳)

«تَابِعُهُ ابْنُ عَرَبَةَ عَنْ شُعْبَةَ وَقَالَ غُنْدَرُ عَنْ شُعْبَةَ إِذَا أَتَى الْخَلَاءَ وَقَالَ مُوسَى عَنْ حَمَّادٍ إِذَا دَخَلَ وَقَالَ سَعِيدُ بْنُ زَيْدٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَدْخُلَ»

د ذکر شوې تعلیقاتو د ذکر کولو مقصد: دلته امام بخاری رحمته الله علیه په درې قسمه روایاتو کېښ فرق او تطبیق کول غواړی.

په یو روایت کېښ د «اذا دخل» الفاظ دی، په بل روایت کېښ د «اذا اذن الغلام» الفاظ دی او په دریم روایت کېښ د «اذا اراد ان يدخل» الفاظ دی.

د ادم بن شعبة په طریق کېښ د «اذا دخل الغلام» الفاظ راغلې دی، محمد بن عرعره د ادم متابعت تامه کړې دې او بعینه هم دا الفاظ ئې نقل کړې دی.

او د موسی بن حماد بن عبد العزیز بن صهیب په طریق سره هم دا الفاظ نقل دی، خو دا متابعت قاصره دې.

د دې طرق په مقابله کېښ د غندر بن شعبة په طریق کېښ د «اذا دخل الغلام» په ځانې «اذا اذن الغلام» الفاظ دی. په دواړو کېښ فرق واضح دې چه «دخل» په ظاهره کېښ د هغه مواضع سره خاص دې کوم چه د قضاء حاجت دپاره جوړ کړې شوې وی او «اذا دخل» خپل عموم د وجې نه بیوت الخلا او میدان ټولو ته شامل دې.

بیا روایت «اذا دخل» یا «اذا اذن» دواړه قسمه روایتونو نه واضح نه دې چه آیا دا دعا به د داخلیدو نه پس لوستلې شی یا د هغې نه مخکېښ.

(۱) پورته حواله او گورئ

(۲) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۴ ص ۲۹۴، کتاب الطهارة، باب ما یقول اذا اراد دخول الغلاء

(۳) او گورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۳

خو (سعید بن زید من عبد العزیز) به طریق سره الفاظو دا هم واضحه کړه چه دلته د دخول اراده مراد ده، ځکه چه الفاظ دی: (اذا اراد ان یدخل) والله اعلم

د مذکوره منابع او تعلیقات تخریج

① ابن عروه عن شعبه: دا روایت امام بخاری رحمته الله وړاندې په کتاب الدعوات باب الدعاء عند الغلام کښ تخریج کړې دي. (۱)

② وقال غندر عن شعبه: حافظ او علامه عینی رحمته الله فرمائی چه دا روایت «غندر من شعبه من عبد العزیز» به طریق سره په مسند بزار کښ بعینه هم په دې الفاظو سره مروی دی او په مسند احمد کښ د (اذا قال الغلام) په ځانې (اذا دخل) الفاظ دی. (۲)

خو سره د تتبع او تلاش نه موږ ته په مسند بزار کښ دا روایت ملاؤ نه شو، او په مسند احمد کښ بعینه هم دا الفاظ یعنی (اذا قال الغلام) الفاظ په ذکر شوی سند سره موجود دی. (۳)

③ موسى عن حماد: (موسى بن اسماعيل التوفكي عن حماد، عبد العزيز بن مهيب عن اس) په طریق سره دا روایت امام بیهقي رحمته الله په السنن الکبری کښ موصولا نقل کړې دي. (۴)

④ سعید بن زید، حدثنا عبد العزيز: دا روایت امام بخاری رحمته الله په الادب المفرد کښ موصولا تخریج کړې دي، پس فرمائی: (حدثنا ابو النعمان، حدثنا سعید بن زید، حدثنا عبد العزيز بن مهيب

قال حدثني اس قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم اذا اراد ان یدخل الغلام قال: ..) (۵)

دا سعید بن زید د مشهور محدث حماد بن زید بن درهم رور دي، په هغه باندې اگر چه بعض حضرا نو کلام کړې دي او حافظ ابن حجر رحمته الله هغه ته (صدوق له اوهام) (۶) وئیلې دی خو د امام بخاری رحمته الله سره سره ډیر محدثینو د هغه تعدیل او توثیق کړې دي. (۷) کما سیل فی

ترجمته ان شاء الله تعالی

د دې نه علاوه په سنن کبری کښ د دې منابع روایت هم موجود دي. (۸)

(۱) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۲ ص ۹۳۶، رقم ۶۳۲۲

(۲) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۴، وعنده القاری ج ۲ ص ۲۷۲

(۳) اوگورئ: مسند احمد ج ۳ ص ۲۸۲، رقم ۱۴۰۴۴، مسند انس بن مالک رحمته الله

(۴) اوگورئ: السنن الکبری للبيهقي ج ۱ ص ۹۵، طبع قديم و ج ۱ ص ۱۵۴ طبع جديد، رقم ۴۵۲

(۵) الادب المفرد ص ۲۴۰، کتاب الاذکار، باب دعوات النبي صلى الله عليه وسلم رقم ۶۹۲

(۶) تقريب التهذيب ص ۲۳۶، رقم ۲۳۱۲

(۷) اوگورئ: تحرير تقريب التهذيب ج ۲ ص ۲۹ و ۳۰، رقم ۳۳۱۲

(۸) قال البيهقي رحمه الله: ثنا مسدد، ثنا عبد الوارث، عن انس ان رسول الله صلى الله عليه وسلم كان اذا اراد الخلاء قال... السنن الکبری للبيهقي ج ۱ ص ۹۵، طبع قديم و ج ۱ ص ۱۵۴، طبع جديد رقم ۴۵۳

رجال الحديث

- ① محمد بن عروہ: دا محمد بن عروہ پښ البرند القرشي السامي رحمته الله دې، د هغه حالات په کتاب الايمان، باب خوف المؤمن من ان يحبط عمله وهو لا يشعر د لاندې تير شوې دي. (۱)
- ② شعبة: دا امير المؤمنين في الحديث امام شعبه بن الحجاج عتكي بصري رحمته الله دې. د هغوی حالات هم په مذکوره کتاب او باب کښ تير شوې دي. (۲)
- ③ غندر: دا ابو عبدالله محمد بن جعفر المعروف بغندر الهذلي رحمته الله دې، د هغه حالات په کتاب الايمان د باب قلم دون قلم د لاندې تير شوې دي. (۳)
- ④ موسى: دا ابو سلمه موسى بن اسماعيل تبوذي بصري رحمته الله دې. د هغوی حالات په کتاب بهد الوسي کښ د خلورم حديث د لاندې مختصر او په کتاب العلم کښ د باب من اجاب الفتيا باشارة اليد والراس د لاندې تفصیلا ذکر شوې دي. (۴)
- ⑤ حماد: دا امام ابو سلمه حماد بن سلمه بن دينار الربعي البصري رحمته الله دې. (۵)
- هغه د ايوب سختياني، ثابت بناني، حماد بن ابي سليمان، حميد الطويل، خالد الحذاء، ربيع بن ابي عبدالرحمن، زيد بن اسلم، د خپل والد سلمه بن دينار، سليمان التيمي، سهيل بن ابي صالح، عبدالعزيز بن صهيب، عمرو بن دينار المكي، محمد بن اسحاق، هشام بن حسان او ابو التياح يزيد بن حميد الضبي رحمته الله وغيره روايت کوي.
- د هغه نه په روايت کونکو کښ ادم بن ابي اياس، روح بن عباد، سفيان الثوري، وهومن القاهه، سليمان بن حرب، ابو داؤد طيالسي، امام شعبه، وهواکبر منه، امام عبدالله بن مبارك، عبدالله بن مسلمه القعني، امام عبدالرحمن بن مهدي، عبد الصمد بن عبد الوارث، عبد الملك بن عبدالعزيز بن جريج، عفان بن مسلم، امام ابو نعيم، امام مالك بن انس، وهومن القاهه، ابو النعمان بن الفضل عارم، ابو سلمه موسى بن اسماعيل تبوذي، نضر بن شميل، امام وكيع، امام يحيى بن سعيد القطان او يزيد بن هارون رحمته الله په شان ډير اساطين حديث شامل دي. (۶) دې د حميد الطويل رحمته الله خورنې دي. (۷)

① کشف الباری ج ۲ ص ۵۵۷

② کشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸

③ کشف الباری ج ۲ ص ۲۵۰

④ کشف الباری ج ۱ ص ۴۳۳، ج ۳ ص ۴۷۷

⑤ اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۵۳، رقم ۱۴۸۲

⑥ د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۵۴ تا ۲۵۹

⑦ تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۵۹

امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿حباد بن سلمة اثبت الناس في حبيد الطويل، سمع منه قديماً﴾ (۱)
یعنی حماد بن سلمہ د خپل ماما حمید الطویل په راویانو کښ د ټولو نه مضبوط دې، د
هغوی نه د هغه سماع قدیم ده.

امام یحیی بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿حباد بن سلمة ثقة﴾ (۲)

هم دغه شان هغه فرمائی: ﴿اثبت الناس في ثابت البناني حماد بن سلمة﴾ (۳)

امام ابن المدینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿لم يكن في اصحاب ثابت اثبت من حماد بن سلمة﴾ (۴)

هم دغه شان فرمائی: ﴿هو عتدي حجة في الرجال، وهو اعلم الناس بثابت البناني وعمار بن ابي عمار، ومن
تكلم في حماد فاتهو في الدين﴾ (۵) یعنی هغه زما په نزد په (علم، رجال کښ حجت دې، د ثابت
بنانی او عمار بن ابی عمار نه په روایت کونکو کښ د ټولو نه زیات علم والا دې، څوک چه
په هغه باندې کلام کوی هغه دیني اعتبار سره متهم او گنړی.

حجاج بن منهال رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿حدثنا حماد بن سلمة، وكان من ائمة الدين﴾ (۶)

امام عبد الرحمن بن مهدي رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿حباد بن سلمة صحيح السماع، حسن الدلق، ادرك الناس،
لم يتهم بلمن من الاخوان، ولم يلقس بشئ، احسن ملكة لنفسه ولسانه، ولم يطلقه على احد، ولا ذكر علقا
بسوء، فسلم، حق مات﴾ (۷)

یعنی حماد بن سلمه صحیح السماع دې، د مشائخو سره د هغه ښه ملاقاتونه دي، لوڼي
لوڼي خلق ئي موندلي دي، په هيڅ قسم عیب سره متهم شوې نه دې، نه په یو څیز کښ
ملوث شوې دې، په خپل نفس او ژبه باندې ئي ښه قابو بیا موندلې دې، د چا په باره کښ
ئې خپله ژبه بې ځایه نه ده سپړلې، د چا ئې په عیب سره ذکر نه دې کړې، پس د هر عیب نه
صحیح سلامت پاتې کیدو سره رخصت شو.

امام عبد الله بن المبارك رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ﴿دخلت البصرة، فماريت احدا اشتهه يسالك الاول من حماد

بن سلمة﴾ (۸) یعنی زه بصري ته داخل شوم نو د حماد بن سلمه نه مې زیات د سلفو په لاره
باندې روان څوک بیا نه موندل

(۱) پورته حواله

(۲) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۲

(۳) پورته حواله

(۴) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۳

(۵) سير اعلام النبلا ج ۷ ص ۴۴۶

(۶) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۳

(۷) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۳، ۲۶۴

(۸) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۴

- ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «کان حماد بن سلمة ثقة كثير الحديث» (۱)
- وہیب رحمہ اللہ فرمائی: «کان حماد بن سلمة سيدنا، وكان حماد اعلمنا» (۲)
- امام ابن القطان رحمہ اللہ فرمائی: «هو احد الاثبات في الحديث، ومتحقق بالفقہ، ومن اصحاب العربية الاول» (۳) یعنی ہفہ پہ علم حدیث کنس د اثبات نہ وو، پہ فقہ کنس محقق او پہ اولین اصحاب عربیت کنس وو۔
- ابو الفتح ازدی رحمہ اللہ فرمائی: «هو امام في الحديث وفي السنة، صدوق، حجة، من ذكره لا يشي وانہ يريد شينہ، وهو مدبر اعنه» (۴) یعنی ہفہ پہ حدیث او سنت کنس امام، صدوق او حجت دی، خوک چہ پہ ہفہ پاندی طعن کولو سرہ خہ کلام کوی ہفہ د ہفہ نہ بری دی۔
- ساجی رحمہ اللہ فرمائی: «كان رجلا حافظا، ثقة، مامونا، لا يطعن عليه الا ضال مغل» (۵)
- یعنی ہفہ حافظ۔ ثقہ او مامون وو۔ پہ ہفہ باندی صرف گمراہ یا گمراہ کونکی انسان طعن کولی شی۔
- امام عجل رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة، رجل صالح، حسن الحديث» (۶)
- ابن عیینہ رحمہ اللہ فرمائی: «عالم بالله، عالم بالعلم» (۷)
- حماد بن سلمہ د علم حدیث سرہ سرہ د فقہ او عربیت ہم امام وو۔
- امام یونس رحمہ اللہ فرمائی: «من حماد بن سلمة تعلمت العربية» (۸)
- یحییٰ یزیدی پہ خیلہ مرثیہ کنس وائی:

اطالب النحو الا فاكه بعداي عمرو وصاد (۹)

یعنی ای د نحو طالب علمہ: د ابو عمرو او حماد نہ پس اوس پہ نحو باندی اوڑارہ۔
د نحو امام سیبویہ د عربیت د علم د حاصلولو نہ مخکنس د حماد مجلس تہ تللو، یو کرت
نہ د ہفہ د مستعلی پہ حیثیت سرہ خلقو تہ د ہفہ حدیث رسولو چہ شیخ او فرمائیل: «قال
رسول الله صلى الله عليه وسلم ما احدم من اصحابي الا وقد اغلظت عليه الاها الدرداء» امام سیبویہ املاء۔

(۱) طبقات ابن سعد ج ۷ ص ۲۸۲

(۲) الجرح والتعديل ج ۳ ص ۱۵۵، رقم ۲۶۳/۲۹۱۶

(۳) اکمال تہذیب الکمال ج ۴ ص ۱۴۴

(۴) پور تہ حوالہ

(۵) پور تہ حوالہ

(۶) معرفة الثقات للعجل ج ۱ ص ۳۱۹، ۳۲۰، رقم ۳۵۴، واکمال تہذیب الکمال ج ۴ ص ۱۴۵

(۷) اکمال تہذیب الکمال ج ۴ ص ۱۴۷

(۸) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۴۵۰

(۹) اکمال تہذیب الکمال ج ۴ ص ۱۴۳

کولو سره اوئیل: «لیس ابوالدرداء» شیخ ورته فوراً لقمه ورکړه چه سبویه تا غلطی اوکړه، دا «لیس ابوالدرداء» دې، سبویه اووې دا علم حاصلول ضروری دی، چه د هغې د حصول نه پس څوک غلطی نه شی راویستلی. پس د هغې نه روستو هغه د نحو په طلب کښن اولگیدو او د امام خلیل نحوی رحمته الله علیه شاگردی ئې اختیار کړه. (۱)
د ابن القطان رحمته الله علیه قول مخکښ تیر شوي شوي دي!

«وهادی الاحداث فی الحدیث، ومنتحق بالفقہ، ومن اصحاب العربیة الاول»

د علم او فن د دومره اوچت مقام سره سره امام حماد بن سلمه رحمته الله علیه د اعلی درجې عبادت گزار او د ورع او تقوی سره هم متصف وو.

د هغه د عبادت اندازه تاسو د دې نه اولگوئ چه امام عبدالرحمن بن مهدی رحمته الله علیه فرمائی که حماد بن سلمه رحمته الله علیه ته اوئیلې شی چه ستاسو مرگ به صبا له واقع کیږي نو هغوی سره به په عبادت کښن د مزید اضافې دپاره هیڅ نه وی. (۲)

عغان رحمته الله علیه فرمائی: د حماد بن سلمه نه زیات عبادت گزار خو ما لیدلې دې خو د هغه په شان د خیر کارونو لره په پابندئ سره کونکې، د قران کریم تلاوت کونکې او اخلاص سره هر کار انجام ته رسونکې ما بل څوک نه دې لیدلې. (۳)

د وخت قدر څنگه کولې شی؟ د دې خبرې اندازه د دې نه اولگوئ چه موسی بن اسماعیل تبوژکی رحمته الله علیه فرمائی چه که زه اوایم چه ما کله هم حماد په خندا باندې نه دې لیدلې نو زه به په خپله خبره کښن رشتیني یم ځکه چه هغه به همیشه په څه نه څه کار کښن مشغول وو، یا خو به ئې حدیث اورولو یا به ئې تلاوت کولو، یا به په تسبیح او تهلیل کښن مشغول شو، یا به په مانځه کښن وو، خپله ټوله ورځ هغوی دغه شان تقسیم کړې وه. (۴)

ابن حبان رحمته الله علیه فرمائی: «وکان من العباد المجاہدين الدعوة» (۵)

یعنی د هغوی شمیر په مستجاب الدعوات عبادت کونکو کښن کیدو.

د امام حماد بن سلمه رحمته الله علیه په حفظ او اتقان او جلالت شان باندې اتفاق دی، شاته چه کوم د ائمه جرح و تعدیل اقول نقل کړې شوي دي، د هغې ټولو نه دا خبره واضحه کیږي:

خو د هغوی په احادیثو کښن څه غرائب او اوهام موندلې شی، چه د هغې نه ډیر امام ابن عدی رحمته الله علیه په خپل کتاب کښن نقل کړې دي. (۶)

(۱) اوگورئ: اکمال تهذیب الکمال ج ۴ ص ۱۴۳، والجام لاخلق الراوی واداب السامع: ج ۲ ص ۸۴

اتباع المستملی لفظ الحدیث رقم ۱۲۲۴

(۲) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۴۷

(۳) پورته حواله

(۴) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۴۷، ۴۸

(۵) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۲۱۶

(۶) اوگورئ: الکامل لابن عدی ج ۲ ص ۲۵۹ تا ۲۶۶

حافظ ذهبی رحمہ اللہ فرمائی: (وكان ثقة له اوامير) (۱)

ہم دغہ شان ہفہ فرمائی: (وله اوامير سعة ما روى) (۲)

بل خانی کتب فرمائی: (امام ثقة، له اوامير وعرايب) (۳)

ابن سعد فرمائی: (وربما حدث بالحدیث المنکر) (۴)

د حماد بن سلمہ رحمہ اللہ پہ بارہ کتب محدثینو دا ہم تصریح کرې دہ چہ پہ اخر عمر کتب د هغوی پہ حافظہ کتب معمولی بدلون راغلی وو، خو دا تغیر د اختلاط حد تہ نہ وو رسیدلی.

ہم دا وجہ دہ چہ هفہ لره ابن الکیال پہ خپل کتاب الکواکب النیرات کتب، حافظ علانی رحمہ اللہ پہ خپل کتاب کتاب المختلطین کتب، او ہم دغہ شان برهان حلبی رحمہ اللہ پہ خپل کتاب الاغتباطین دی بالاختلاط کتب نہ دي ذکر کرې.

خو دې کتابونو محققینو د تتمہ او محلق په طور د هغوی تذکرہ کرې دہ. (۵)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: (احد الامة الاثبات، الا انه ساه حفظه في الاخر) (۶)

یعنی هفہ د ثبت ائمہ کرامو نہ یو دي خو په اخره کتب د هغوی حافظہ خرابه شوي وه. امام بیهقي رحمہ اللہ په خلافيات کتب لیکلې دي:

(هواحد الامة السليمن، الا انه لما طعن في السن، ساه حفظه، فلذلك ترك المغاري الاحتجاج بحديثه، واما مسلم فانه اجتهد واخرج من حديثه عن ثابت ما سمع منه قبل تغيره، وما سوى حديثه عن ثابت لا يندم اكثر من اثني عشر حديثا، اخرجها في الشواهد دون الاحتجاج، واذا كان الامر على هذا فالاحتياط لمن راقب الله تعالى، لا يحتج بحديثه بما يجد في حديثه مبايخالف الشكاك) (۷)

یعنی حماد بن سلمه د ائمة المسلمین یو امام دي، خو چہ عمر ئې زیات شو نو حافظه ئې خرابه شوه، هم په دي وجه امام بخاری رحمہ اللہ د هفہ په حدیث سره احتجاج نہ دي کرې، او امام مسلم رحمہ اللہ د هفہ صرف هغه احادیث تخریج کرې دي کوم چہ هفہ د ثابت رحمہ اللہ نہ د تغیر نه مخکین روایت کولو د هغه احادیثو نه علاوه ئې د نورو نه خو احادیث په طور د استشهاد تخریج کرې دي بغیر د احتجاج کولو نه، د داسې احادیثو تعداد په د دولسو نه زیات نه

(۱) میزان الاعتدال ج ۱ ص ۵۹۰

(۲) سير اعلام النبلاء ج ۷ ص ۴۴۶

(۳) المغنی فی الضعفاء ج ۱ ص ۱۷۱

(۴) الطبقات لابن سعد: ۲۸۲۷.

(۵) اوگورئ: الکواکب النیرات ص ۴۶۰، ۴۶۱، محلق اولو ونهایه الاغتباط ص ۹۶. وکتاب المختلطین

للعلانی ص ۲۵، ۲۶

(۶) هدی الساری ص ۵۶۷

(۷) اكمال تهذيب الكمال لمفطانی ج ۵ ص ۱۴۵

وی، چه کله د هغه دا حال دې نو څوک چه د الله پاک نه ویره کوی د هغه دپاره احتیاط دا دې چه د هغوی د داسی احادیثو نه استدلال او احتجاج اونکړې شی چه په کومو کښ هغه د غات راویانو مخالفت کوی

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: (استشهد به البخاری تعلیقا، ولم یخبر به احتجاجا، ولا مقدونا، ولا متابعة الا فی موضع واحد، قال فیہ: قال لنا ابو الولید، حدثنا حماد بن سلمة قد کراه، وهو فی کتاب الرقاق، وهذه الصیفة یستعملها البخاری فی الاحادیث الموقوفة ولی البرفوعة أيضا إذا کان فی إسنادهما من لا یحتج به عنده واحتج به مسلم والأربعة لکن قال الحاكم لم یحتج به مسلم إلا فی حدیث ثابت عن أنس وأما باقی ما آخرجه له فمتابعة زاد البیهقی أن ما عهد احادیث ثابت لا یعلم عند مسلم اثنی عشر حدیثا والله اعلم) (۱)

یعنی امام بخاری رحمته الله د حماد بن مسلم رحمته الله روایت تعلیقا په طور د استشهد ذکر کړې دې، هغه هم صرف په یو مقام باندې، د هغه نه علاوه ئې په یو ځانې کښ هم د هغه روایات احتجاجا، یا متابعة، یا مقرونا نه دی ذکر کړی، چرته چه ئې د هغه روایات نقل کړی دی په هغې کښ ئې هم د (قال لنا) الفاظ سره نقل کړې دې او دا صیغه امام بخاری رحمته الله د احادیث موقوفه په باره کښ ذکر کوی، یا بیا د داسی مرفوع احادیثو دپاره چه د هغې په سندونو کښ یو سړې د هغه په نزد د احتجاج قابل نه وی.

او د امام حماد بن مسلم رحمته الله نه امام مسلم او اصحابه سنن اربعه احتجاج کړې دې، خو امام حاکم رحمته الله فرمائی چه امام مسلم رحمته الله هم د حماد د صرف هغه روایاتو انتخاب کړې دې کوم چه هغه د (ثابت عن انس) په طریق سره نقل کوی، باقی روایات ئې متابعة تخریج کړې دې، امام بیهقی رحمته الله په دې باندې زیاتې دا خبره ارشاد فرمائیلې ده چه د داسې زائد روایاتو تعداد د دولسو نه زیات نه دې.

حافظ رحمته الله په کتاب الرقاق کښ د ذکر شوي مقام معلق کیدل نه بلکه موصول کیدو ته راجح وئیلې دی، ځکه چه دلته د (قال لنا) په صیغې سره دي او په دې سره مقصود دا دې چه حافظ مزې رحمته الله چه د هغوی په ترجمه کښ کوم د (عت) یعنی (البخاری تعلیقا) علامت لیکلې دې (۲) هغه صحیح کیدل نه دی پکار، بلکه دا حدیث موصول دې. (۳)

حاصل دا چه حماد بن مسلم رحمته الله د کتب خمسہ درجال نه دي، دصحیح بخاری د رجال نه نه دي. امام ابن حبان رحمته الله په دې باندې د سختې ناراضګۍ اظهار کړې دې، پس هغه فرمائی:

(ولم یصنف من جانب حدیثه واحتج بأبی بکر بن عیاش فی کتابه وبأبنی اش الزهري وبعبید الرحمن بن عبد الله

(۱) هدی الساری ص ۵۶۷، ۵۶۸

(۲) اوګوری: تهذیب الکمال ج ۷ ص ۲۵۳، رقم ۱۴۸۲

(۳) قال الحافظ رحمه الله: قوله: قال لنا ظاهر فی الوصل وان كان بعضهم قال انها للاجازه أو للمناولة أو للمذاکره فکل ذلك فی حکم الموصول. فتح الباری ج ۱۱ ص ۲۵۶، کتاب الرقاق، باب ما یتقی من فتنه المال

بن دینار فان کان ترکہ لیا لہا کان یخطئ فغیرہ من آثارہ مثل الثوری وشعبہ وددہما وکانوا یخطئون فان زعم أن خطاہ قد کثر من تغیر حفظہ فقد کان ذلک فی أبی بکر بن عیاش موجودا وأن یبلغ أبوبکر حباد بن سلمہ ولم یکن من أقران حباد مثله بالہیثم فی الفضل والدين والعلم والنسک والجمع والکتبہ والصلابة فی السنة والقدم لأهل البدعة ولم یکن یثلبہ فی آیامہ الا قدری أو مبتدع جہمی لما کان یظهر من السنن الصحیحة التي ینکرہا

المعتزلة وأن یبلغ أبوبکر بن عیاش حباد بن سلمہ فی اتقائه أو فی جمعه أمی علیہ أمی ضبطہ (۱)

یعنی د ہغہ د احادیثو نہ چہ چا اجتہاز کرې دې ہغہ د انصاف نہ کار نہ دې اخستلې، حال دا چہ ہغوی د ابوبکر بن عیاش، ابن اخی الزہری، عبدالرحمن بن عبداللہ بن دینار نہ احتجاج کرې دې.

کہ حماد بن سلمہ لره ہغوی د ہغہ د خطاگانو د وجې نہ پرېخودلې دې نو د امام سفیان ثوری، امام شعبہ او د ہغوی نہ علاوہ د ہغہ د نورو همزولو نہ ہم خطا، واقع شوې ده.

او کہ دا دعویٰ ده چہ د ہغہ غلطیانې د حافظې د تغیر د وجې نہ دی نو دا خبرہ پہ ابوبکر بن عیاش کښ ہم ده، او حال دا چہ ابوبکر بن عیاش د حماد بن سلمہ درجې ته نہ شی رسیدلې، د حماد بن سلمہ اقران پہ بصرہ کښ د فضل، دین، علم، عبادت، جمع حدیث، کتابت حدیث او پہ سنت کښ تصلب او د اهل بدعت د بیخ ویستلو پہ اعتبار سرہ څوک ہم د ہغوی برابر نہ وو. د ہغوی پہ زمانہ کښ چونکہ ہغوی د صحیح عقائد او سنتو اظہار کولو، چہ د ہغې نہ بہ معتزلہ انکار کولو، پہ دې وجہ پہ ہغوی باندې عیب لگونکې بہ څوک قدری یا جہمی مبتدع وو. ابوبکر بن عیاش د حماد بن سلمہ ضبط او اتقان، جمع حدیث او د علم پوخ والی ته نہ شی رسیدلې.

تنبیہ : د حماد بن سلمہ رحمۃ اللہ علیہ د ورع، تقویٰ او تدين وعبادت پہ بارہ کښ تاسو پہ مخکښ صفحاتو کښ لوستلې دې!

د دې ټولې تقویٰ او تدين او تورع باوجود د ہغوی نہ د امام الانعمہ، سراج الامۃ ابو حنیفہ العنمان علیہ الرحمۃ والرضوان پہ شان کښې داسې اقوال منقول دی کوم چہ د ہغہ د شان عالی سرہ هرگز شایان نہ دی، بلکه د ہغوی اقوالو لره بہ پہ اول کړت لوستلو سرہ سلیم العقل انسان وائی چہ دا اقوال د ہغہ بالکل نہ شی کیدې!!! خو دا ہم حقیقت دې چہ مؤرخین خاص طور سرہ پہ امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ باندې خاص کرم کونکې، امام خطیب بغدادی رحمۃ اللہ علیہ دا اقوال نقل کرې دې. (۲)

د دې قسم ټولو اقوالو پہ بارہ کښ اول خو زمونږ گمان ہم دا دې چہ د ہغہ پہ شان بزرگانو ته د ہغې نسبت صحیح نہ دې، او کہ ثابت ہم شی نو د امام صاحب رحمۃ اللہ علیہ د شان او درجې د الله پاک پہ نزد د اوچتیدو سبب دې.

(۱) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۲۱۶، ۲۱۷، وانظر الاحسان بترتيب صحيح ابن حبان ج ۱ ص ۱۴۱ تا ۱۴۳

(۲) اوگوری: تاریخ بغداد ج ۱۳ ص ۳۹۰، ۳۹۱، ۴۰۶، ۴۰۷

کفر اثر الحسناء قلن لوجهها حسدا وبقضا الله لدمیم

د ینکلی او دولی ښځې ښې د حسد او بغض د وجې نه د هغې صورت بدرنگ بیانوی.
د دې اقوالو او د دې په شان نورو هفواتو دندان شکن جواب د دې دوران محقق، علامه
محمد زاهدی الکوثری رحمته الله علیه ورکړې دي، د هغه د کتاب تانیب الخطیب علی ماسافه فی ترجمه ابن
حنیفه من الاکافیپ.... مطالعه دې ضرور او کړې شی. (۱)

علامه قاسم بن قطلوبغا رحمته الله علیه د هم داسې خلقو په باره کښ فرمایلی دي

کذب الذی نسب الیهم للذی قاس المسائل بالکتاب وبالاثار

ان الکتاب وسنة المختار قد ولا علیه قدم مقالة من قش (۲)

هغه سړي دروغ وائی کوم چه د هغه سړي طرف ته د گناه نسبت کوی چا چه د کتاب او سنت
په بنیاد باندې د قیاس نه کار اخستلي دي، بیشکه د کتاب الله او سنت رسول صلی الله علیه و آله د داسې
قیاس په صحت باندې دال دی، لهذا د بکواس کونکی اقوال پریرده.

یواهم فائده: حماد بن سلمه او حماد بن زید رحمهما الله د شیوخ او تلامذه په اعتبار سره
کافی اشترک لری، په داسې صورت کښ که څوک د حماد نه روایت کوی او د والد وغیره
نوم ذکر نه کړی نو هلته د قرآن ضرورت راځی چه دلته کوم حماد مراد دي.
په دې سلسله کښ حافظ مزنی رحمته الله علیه څه منضبط کلام کړې دي. (۳) کوم چه حافظ ذهبی رحمته الله علیه لږ
په تفصیل سره لیکلي دي.

حاصل د هغې دا دي چه ددې دواړو په مشترک شیوخ کښ انس بن سیرین، ایوب
سختیانی، الازرق بن قیس، اسحاق بن سويد، برد بن سنان، بشر بن حرب، بهز بن حکیم
ثابت بنانی، الجعد ابو عثمان، حمید الطویل، خالد الحذاء، داؤد بن ابی هند، سعید بن
ایاس الجریري، شعيب بن الحجاب، عاصم بن ابی النجود، عبدالله بن عون، عبيدالله بن
ابی بکر بن انس، عبيدالله بن عمر، عطاء بن السائب، علی بن زید، عمرو بن دینار، محمد
بن زیاد، محمد بن واسع، مطر الوراق، ابو جمره الضبعی، هشام بن عروه، هشام بن حسان،
یحیی بن سعید الانصاری، یحیی بن عتیق او یونس بن عبید رحمته الله علیه شامل دي.

او د هغوی په مشترک شاگردانو کښ عبدالرحمن بن مهدی، وکیع بن الجراح، عفان بن
مسلم، حجاج بن منهال، سلیمان بن حرب، شیبان بن فروخ، عبدالله بن مسلمة القعنبي،

(۱) په امام ابو حنیفه رحمته الله علیه باندې د لگیدلي بهتانونو او الزاماتو د تردید دپاره زمونږ د شیخ،
محدث شهیر. مدقق کبیر. شیخ عبدالفتاح ابو غده رحمته الله علیه جامع کلام دې ضرور مطالعه کړې شی،
کوم چه هغه د امام ابن عبدالبر د کتاب الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء په حاشیه باندې
لیکلی دي، دا کلام د کتاب د صفحه ۲۳۰ نه تر ۲۵۵ پورې خور شوي دي.

(۲) او کورن: تانیب الخطیب، ص: ۱۹۰، قال الزبیدی فی تاج العروس (۱۱۳) ۳۲۴: الفشار: کفراب، (الذی
تستعمله العامة بمعنى الهذیان)، وكذا التفشير. (ليس من كلام العرب)، وانما هو من استعمال العابة....

(۳) تهذيب الكمال ج ۷ ص ۲۶۹

عبد الله بن معاویه جهمی، عبد الاعلی بن حماد، ابو النعمان محمد بن الفضل عارم، موسی بن اسماعیل (دې د حماد بن زید نه صرف یو حدیث روایت کوی، مؤمل بن اسماعیل، هدیه بن خالد، یحیی بن حسان، یونس بن محمد المؤدب رحمته الله وغیره دی.

هغه حفاظ چه د حماد بن سلمه سره مختص دی او د هغه نه په کثرت سره روایت کوی هغه بهز بن اسد، حبان بن هلال، حسن بن اشیب او عمرو بن عاصم دی.

او کوم چه د حماد بن زید سره مختص دی، حماد بن سلمه ته نه دی رسیدلی هغه امام علی بن المدینی، احمد بن عیده، احمد بن المقدام، بشر بن معاذ العقدي، خالد بن خدّاش، خلف بن هشام، زکریا بن عدی، سعید بن منصور، ابو الربیع الزهرانی القواریری، عمرو بن عون، قتیبه بن سعید، محمد بن ابی بکر المقدمی، لوین، محمد بن عیسی بن الطباع، محمد بن عبید بن حساب، مسدد، یحیی بن حبیب او یحیی بن یحیی تمیمی نه علاوه نور د هغوی څه اقراڼ دی.

که د دې حضراتو نه څوک یا د هغوی د طبقې یو سړې د حماد نه مبهماً روایت کوی نو حماد بن زید به مراد وی ځکه چه دې طبقې حماد بن سلمه نه دې موندلې.

هم دغه شان که په مشترک شاگردانو کښ چا په ابهام سره «حدثاحباد» اووې او د والد وغیره نوم ئې وانخستلو نو د حماد شیخ ته به کتلې شی چه هغه څوک دې؟ که شیخ ئې هم مشترک وی نو په دې کښ به تردد او توقف کولې شی او که شیخ د یو سره مختص وی نو په هغې سره به د حماد تعیین کولې شی.

بیا د عفان بن مسلم عادت دې چه کله هم هغه د حماد بن زید نه روایت کوی نو د پلار نوم ئې ذکر کوی او حماد بن زید وائی، خو ډیره کرته د حماد بن سلمه نه روایت کولو سره مطلقاً حماد وائی. د پلار نوم ئې نه ذکر کوی. بعینه هم دغه شان حجاج بن منهال او هدیه بن خالد هم کوی. او د سلیمان بن حرب او عارم حال د دې برعکس دې چه کله هم هغه «حدثاحباد» وائی نو په دې سره حماد بن زید مقصود وی، نه حماد بن سلمه.

بیا موسی بن اسماعیل تېوژکی خو د حماد بن سلمه خصوصی راوی دې، لهذا که هغه «حدثاحباد» وائی نو په دې سره به د هغوی مراد صرف او صرف «حماد بن سلمه» وی.

او که سند د هر قسم قرینې نه خالی وی (او داسې ډیر کم کیږی، نو په دې صورت کښ څه قطعی خبره نه شی کیدې چه دلته حماد بن زید مراد دې یا حماد بن سلمه، بلکه تردد او توقف به کولې شی، یا به وئیلې شی چه دا حدیث علی الاقل د امام مسلم د شرط مطابق دې، ځکه چه امام مسلم رحمته الله د دواړو نه احتجاج کړې دې.

هم دغه شان اشتباه د سفیانین یعنی سفیان ثوری او سفیان بن عیینه ترمنځه هم کیږی. دلته هم دغه شان ځان پوهه کول پکار دی چه د امام سفیان ثوری رحمته الله اصحاب قداماً او مشران دی او د ابن عیینه اصحاب کشران دی.

لهذا که په قداماً او مشرانو کښ یو سړې مثلاً امام وکیع، عبد الرحمن بن مهدی، فربابی او ابو نعیم رحمته الله «حدثاسفیان» وائی نو مراد به سفیان ثوری وی، د دې طبقې حضرت که د

ابن عیینہ نہ حدیث روایت کوی نو هغوی وضاحت کولو سره بیانوی.
او پاتې شو هغه چه د هغوی د سفیان ثوری سره لقاء نه ده ثابت نو په داسې صورت کښ
ظاهره ده چه د «حدیثا سفیان» نه به ابن عیینہ مراد وی، په دې کښ هیڅ اشتباه نه پاتې

کیري. (۱) والله اعلم وعلیه اتم واحکم
یوه بله فائده: امام احمد بن حنبل او عبدالله بن معاویه رضی الله عنهما نه منقول دی چه د حماد بن سلمه
بن دینار او حماد بن زید بن درهم ترمنځه هم هغه تفاضل دې کوم چه د دینار په درهم باندې
دې، یعنی حماد بن سلمه د حماد بن زید نه افضل دې.
خو حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرمائی چه دا افضلیت په تدین او جلالت شان کښ خو ممکن دې، او
هر چه د اتقان او ضبط تعلق دې، نو په دې کښ حماد بن زید د حماد بن سلمه نه فائق دې،
حماد بن زید د تثبث په اعتبار سره د امام مالک رحمته الله علیه برابر دې. (۲)

د حماد بن سلمه رحمته الله علیه وفات په ۱۶۷ هجری کښ شوې دې. (۳) رحمه الله رحمة واسعة
① سعید بن زید: دا ابو الحسن سعید بن زید بن درهم ازدی بصری رحمته الله علیه دې. (۴)
دا د مشهور محدث حماد بن زید بن درهم رحمته الله علیه رور دې. (۵)
هغه د ایوب سختیانی، الجعد بن ابی عثمان، سنان بن ربیع، عبدالعزیز بن صهیب، علی
بن زید بن جدعان، عمرو بن خالد النکری، لیث بن ابی سلیم او هشام بن حسان رضی الله عنهم وغیره
نه روایت کوی.

د هغوی نه په روایت کونکو کښ اسد بن موسی، حبان بن هلال، حسن بن موسی الاشیب،
عبدالله بن المبارک، سلیمان بن حرب، ابو عاصم النبیل، عفان بن مسلم، محمد بن الفضل
عارم، ابو سلمه موسی بن اسماعیل او یزید بن هارون رضی الله عنهم وغیره دې. (۶)

امام احمد رحمته الله علیه فرمائی: «لیس به پاس» (۷)

امام یحیی بن معین رحمته الله علیه فرمائی: «ثقة» (۸)

مسلم بن ابراهیم رحمته الله علیه فرمائی: «سعید بن زید ابوالحسن صدوق حافظ» (۹)

(۱) اوگوری: سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۴۶۴ تا ۴۶۶، نهایه ترجمه حماد بن زید

(۲) اوگوری: میزان الاعتدال ج ۱ ص ۴۹۲، وسیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۴۴۷

(۳) سیر اعلام النبلاء ج ۷ ص ۵۳

(۴) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۴۴۱، ۴۴۲، رقم ۲۲۷۶

(۵) پورته حواله

(۶) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۴۴۲، ۴۴۳

(۷) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۴۴۳

(۸) پورته حواله

(۹) پورته حواله

- سليمان بن حرب رضي الله عنه فرماني: (كان ثقة) (١)
 ابن سعد رضي الله عنه فرماني: (كان ثقة) (٢)
 حبان بن بلال رضي الله عنه فرماني: (وكان حافظاً صدوقاً) (٣)
 امام عجلي رضي الله عنه فرماني: (ثقة... بصرى) (٤)
 ابن السكري رضي الله عنه فرماني: (بصرى ثقة) (٥)
 علي بن المديني رضي الله عنه فرماني: (سمعت يحيى بن سعيد يضعفه جداً في الحديث) (٦)
 امام نسائي رضي الله عنه فرماني: (ليس بالقوي) (٧)
 عباس دوري د امام يحيى بن معين رضي الله عنه نه نقل كوي:
 (سعيد بن زيد اخو حبان بن زيد ليس بقوي، قلت يحتج به حديثه؟ قال يكتب حديثه) (٨)
 يعني د هغوى احاديث د احتجاج به طور نه شي پيش كيدې، خود هغوى احاديث د اعتبار
 دپاره ليكلي كيدې شي.
 امام دارقطني رضي الله عنه فرماني: (ضعيف) (٩)
 امام جوزجاني رضي الله عنه فرماني: (يفقهون حديثه، وليس بحجة) (١٠)
 امام ابوبكر رضي الله عنه فرماني: (لين) (١١) هم دغه شان هغه فرماني: (لم يكن له حفظ) (١٢)
 امام ابن عدى رضي الله عنه فرماني: (لسعيد بن زيد غير ما ذكرت احاديث حسان، وليس له متن منك لا ياتي به
 غيره، وهو عندى لي جملة من ينسب الى الصدق) (١٣)

- (١) الجرح والتعديل ج ٤ ص ٢١، رقم ٨٧/٥٦٠٦
 (٢) الطبقات لابن سعد ج ٧ ص ٢٨٧
 (٣) اكمال تهذيب الكمال ج ٥ ص ٢٩٦
 (٤) معرفة الثقات للعلجلي ج ١ ص ٣٩٩، رقم ٥٩٠
 (٥) اكمال تهذيب الكمال ج ٥ ص ٢٩٦
 (٦) تهذيب التهذيب ج ٤ ص ٣٢
 (٧) تهذيب الكمال ج ١٠ ص ٤٤٤
 (٨) الجرح والتعديل ج ٤ ص ٢١، رقم ٨٧/٥٢٠٦
 (٩) اكمال تهذيب الكمال ج ٥ ص ٢٩٦
 (١٠) تهذيب الكمال ج ١٠ ص ٤٤٣
 (١١) اكمال تهذيب الكمال ج ٥ ص ٢٩٥
 (١٢) تهذيب التهذيب ج ٤ ص ٣٣
 (١٣) الكمال لابن عدى، ج ٣ ص ٣٧٨

یعنی سعید بن زید د ذکر شوې روایاتو نه علاوه نور احادیث هم دي، کوم چه حسان دي، هغوی سره داسې څه منکر متن نشته کوم چه بل څوک نه روایت کوی، هغه زما په نزد د صدق طرف ته منسوب خلقو کښ دي.

ابن حبان رحمته الله علیه فرمائی: «وكان صدوقا حافظا من كان يخطئ في الاعمار، ويهمل في الآثار، حتى لا يحتج به اذا انفرد» (۱) یعنی دا صدوق او حافظ دي، خو په روایات او اثار کښ پرې وهم راځي او غلطی کوی، لهذا که منفرد وي نه بیا به ترې احتجاج نه شی کولی. د هغه روایات امام بخاری رحمته الله علیه اشتشهادا اخستلي دي، او د نسائي نه علاوه ئې باقي ټولو حضراتو روایات تخریج کړي دي، امام بخاری رحمته الله علیه هم د هغه روایات په الادب المفرد کښ قبول کړي دي. (۲) په ۱۶۷ هجری کښ دجمادین سلمه رحمته الله علیه نه مخکښ هغه وفات شوې دي. (۳)، رحمه الله رحمة واسعة

۱۰) بَابُ وَضْعِ الْمَاءِ عِنْدَ الْخَلَاءِ

د مخکښ باب سره مناسبت: د دې باب د مخکښ باب سره مناسبت واضح دي، اولنې باب «پاپ مایقول عند الخلاء» دي او دا دویم «پاپ وضع الماء عند الخلاء» دي، ددواړو تعلق د خلا سره دي. (۴)

د ترجمة الباب مقصد: د امام بخاری رحمته الله علیه د ترجمة الباب نه مقصد دا دي چه د بیت الخلا سره دې اوبه کیخودلې شی.

خو سوال دا دي چه اوبه به د څه دپاره کیخودلې شی؟

عام شراح کرام حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمته الله علیه وغیره خو فرمائی چه د بیت الخلا نه د راوتلو نه پس ئې انسان د اودس دپاره استعمال کړي شی. (۵)

خو ابن بطلال او شیخ الحدیث رحمته الله علیه فرمائی چه د دې مقصد دا دي چه انسان د بیت الخلا نه راوتلو سره فوراً د استنجاء دپاره هغه استعمال کړي. (۶)

ددې حضراتو وینا دا ده چه که دا اوبه د اودس دپاره وي نو بیت الخلا سره ئې د بدلو ضرورت څه وو؟ (۷)

خو د فریق اول د طرف نه دا وئیلې کیدی شی چه د اوبو لټون ته حاجت رانشي، او فوراً ئې

(۱) کتاب المجروحین لابن حبان ج ۱ ص ۴۰۱، ۴۰۲، رقم (۳۸۸)

(۲) تهذیب الکمال ج ۱۰ ص ۴۴۴

(۳) کتاب المجروحین: ۴۰۲، رقم (۳۸۸)

(۴) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۳

(۵) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۴، و عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۳

(۶) شرح صحیح البخاری لابن بطلال ج ۱ ص ۲۳۵، والکنز المتواری ج ۳ ص ۲۳

(۷) اوگورئ: الکنز المتواری ج ۳ ص ۲۳

واخلی او د اودس دپاره ئې استعمال کړی او که په دې سره مقصود استنجاء بالماء وی نو بیا به اشکال وی چه د استنجاء بالماء باب وړاندې راروان دي
حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته د دې جواب کړې دي چه دلته ترجمه شارحه ده، مستقلا نه ده، ځکه چته استنجاء بالماء مسئله د سلف تر مینځه مختلف فیه پاتې شوې ده، په دې وجه ئې هغه وړاندې مستقلا ذکر کړې ده. (۱)

د احتمال په درجه کښ دا هم وئیلې کیدې شی چه امام بخاری رحمته دې خبرې طرف ته اشاره کړې وی چه که په اوبو سره استنجاء کوی نو چه هم هلته اونکړې شی چرته چه انسان قضاء حاجت کړې دي، بلکه بهر دي اوکړې شی چه گندگی نه خورېږی، پس شافعیه په خپلو کتابونو کښ لیکلې دي چه د قضاء حاجت په محل کښ د اوبو استعمالول مکروه دي. (۲)
خو دا کراهت په هغه صورت کښ دي چرته چه د اوبو د استعمالولو مستقل ځانې نه وی جوړ شوي، که ځانله په بیوت الخلاء کښ د اوبو د استعمال ځانې جوړ شوې وی نو بیا په استعمال کښ هېڅ باک نشته، دا خو نه شی وئیلې کیدې چه هم دا د امام بخاری رحمته مقصد دي. خو دا وئیلې کیدې شی چه د دي نه اشاره کیدې شی.

۱۴۳: (حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا هَاشِمُ بْنُ الْقَاسِمِ قَالَ حَدَّثَنَا وَرْقَاءُ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي زَيْدٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۳) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْخَلَاءَ فَوَضَعَتْ لَهُ وُضُوءًا قَالَ مَنْ وَضَعَهُ هَذَا فَأَخْبِرْ فَقَالَ اللَّهُمَّ فَقِهِ فِي الدِّينِ) (ر: ۱۷۵)

رجال الحديث

① عبد الله بن محمد: دا ابو جعفر عبد الله بن محمد بن عبد الله بن جعفر بن اليمان بن اخنس الجعفی البخاری المسندی رحمته دي. د هغه مختصر حالات په کتاب الايمان کښ د باب امور الايمان د لاندې تیر شوې دي. (۴)

② هاشم بن القاسم: دا ابو النضر هاشم بن القاسم البلیثی البغدادی رحمته دي، اصل کښ د خراسان دي. لقب ئې قیصر دي. (۵)
هغه د ابن ابی ذئب، شعبه، حریز بن عثمان، عکرمه بن عمار، عبد العزيز بن ماجشون، شبیان نحوی، سلیمان بن مغیره، لیث بن سعد او ابو معشر سندی عیید الله الاشجعی رحمته

(۱) پورته حواله

(۲) قال النووي رحمه الله: ويؤيد هذا قولهم إذا أخرج أحدنا من الغائط أحب أن يستنجي بالماء فهذا يدل على أن استنجاءهم بالماء كان بعد خروجهم من الخلاء والعادة جارية بانه لا يخرج من الخلاء الا بعد التمسح بماء أو حجر: وهكذا المستحب أن يستنجي بالحجر في موضع قضاء الحاجة ويؤخر الماء إلى أن ينتقل إلى موضع آخر والله أعلم. المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۰۰

(۳) قد سبق تخريجه في كشف الباري ج ۳ ص ۲۵۶، كتاب العلم، باب قول النبي رحمته ... اللهم علمه الكتاب

(۴) كشف الباري ج ۱ ص ۶۵۷

(۵) اوگوري: تهذيب الكمال: ۱۳۰/۱۳۱ و ق ۴۵۴۰

وغیره نہ روایت حدیث کوی

سفیان ثوری رحمہ اللہ نے یہ مکہ کنس لیدلی دی خود ہفہ نہ نے سماع نشته۔

د ہفہ نہ یہ روایت کونکو کنس امام احمد بن حنبل، علی بن المدینی، یحییٰ بن معین، اسحاق بن راہویہ، ابن ابی شیبہ، عیرو بن محمد الناقد، یعقوب بن شیبہ، عباس الدوری رحمہم اللہ وغیرہ ذیر حضرات دی۔ (۱)

امام احمد بن حنبل رحمہ اللہ بہ فرمائیل: (ابو النضر شیخنا، من الامرین بالعرف والنہین عن البیئہ) (۲) ہم دغہ شان ہفہ فرمائی: (ابو النضر من مشیق بغداد) (۳)

امام یحییٰ بن معین، علی بن المدینی او ابن سعد رحمہم اللہ فرمائی: (ثقة) (۴)

امام عجل رحمہ اللہ فرمائی: (صاحب سنة، ثقة، وكان اهل بغداد يعرفون به) (۵)

ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی (صدوق) (۶)

ابن قانع رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة) (۷)

حافظ ابن عبد البر رحمہ اللہ فرمائی: (اثق عليه، واحد، واتفقوا على انه صدوق ثقة) (۸)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: (لا بأس به) (۹)

امام حاکم رحمہ اللہ فرمائی: (حافظ ثبت في الحديث) (۱۰)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة ثبت) (۱۱)

یہ ۲۰۷ ہجری کنس نے ددری او یا کالوپہ عمر کنس وفات موندلی دی (۱۲) رحمہ اللہ رحبہ واسعہ

...

(۱) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دپارہ اوگوری: تہذیب الکمال ج ۳۰ ص ۱۳۱، ۱۳۳، وسیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۵۴۶

(۲) تہذیب الکمال ج ۳۰ ص ۱۳۳

(۳) تہذیب الکمال ج ۳۰ ص ۱۳۴

(۴) اوگوری: تاریخ عثمان الدارمی ص ۲۲۵، رقم ۸۵۸، والجرح والتعديل ج ۹ ص ۱۳۰، رقم ۱۶۱۰۱ (۴۴۶) وطبقات ابن سعد ج ۷ ص ۳۳۵

(۵) معرفة الثقات للعجل ج ۲ ص ۳۲۳، رقم ۱۸۷۹، وتہذیب الکمال ج ۳۰ ص ۱۳۵

(۶) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۱۳۰، رقم ۱۶۱۰۱ (۴۴۶)

(۷) اکمال تہذیب الکمال ج ۱۲ ص ۱۲۱، رقم ۴۹۱۶

(۸) پورتنہ حوالہ

(۹) کمال تہذیب الکمال ج ۱۲ ص ۱۲۲، رقم ۴۹۱۶

(۱۰) پورتنہ حوالہ

(۱۱) تقریب التہذیب ص ۵۷۰، رقم ۷۲۵۶

(۱۲) پورتنہ حوالہ

⑤ ورفاء: دا ابو بشر ورفاء بن عمر بن کلب یشکری، شیبانی، کوفی رحمہ اللہ دی. (۱)
 هغه د زید بن اسلم. سماک بن حرب، سمی مولی ابی بکر بن عبدالرحمن، شعبه بن
 الحجاج، (وهومن الراهه)، عاصم بن ابی النجود، عبد الله بن دینار، عبید الله بن ابی یزید،
 عطاء بن السائب، عمرو بن دینار، منصور بن المعتمر، ابو اسحاق السبیبی، ابو الزبیر
 مکی، ابو الزناد او ابو طوالة انصاری رحمہم اللہ وغیره نه روایت حدیث کوی.
 د هغه نه په روایت کونکو کښ ادم بن ابی ایاس، بقیه بن الولید، شعبه بن الحجاج،
 عبدالله بن المبارك، شابه بن سوار، ابو نعیم الفضل بن دکین، معاذ بن معاذ العنبری،
 وکیع بن الجراح، یزید بن هارون او ابوداؤد طیالسی رحمہم اللہ وغیره حضرات دی. (۲)
 محمود بن غیلان د ابوداؤد طیالسی نه نقل کوی چه ماته امام شعبه رحمہم اللہ او فرمائیل:
 (علیک بورقاء، فانک لاتغنی بعده مثله حق ترجم، قال محمود: قلت لابی داؤد: ای شیء یعنی بقوله؟ قال:

افضل وادرم وغير منه) (۳)

یعنی ته ورفاء لازم اونیسه، ځکه چه ته ټول سفر کولو سره راوایس شی نو بیا به هم تاته
 د هغه په شان شخصیت ملاؤ نه شی. محمود بن غیلان د ابوداؤد طیالسی نه تپوس او کړو
 چه د دې مطلب څه دې؟ وې فرمائیل: چه د هغه په شان افضل، متقی او غوره انسان به درته
 ملاؤ نه شی.

امام احمد رحمہم اللہ فرمائی: (ثقة، صاحب سنة) (۴)

امام یحیی بن معین هغه ته (ثقة) او (صالح) وئیلې دي. (۵)

امام ابوداؤد رحمہم اللہ فرمائی: (ورفاء صاحب سنة، الا ان فيه ارجاء) (۶)

ابن ابی حاتم رحمہم اللہ چه کله د خپل پلار نه د هغه په باره کښ تپوس او کړو نو وې فرمائیل:

(شعبة يثق عليه، وكان صالح الحديث) (۷)

ابن شاهین رحمہم اللہ هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي او فرمائی چه امام وکیع رحمہم اللہ هغه ته

(ثقة) وئیلې دي. (۸) امام عقیلی رحمہم اللہ فرمائی: (تکملوا لی حدیثه عن منصور) (۹)

(۱) اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۴۳۳، رقم ۶۶۸۴

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۴۳۳، ۴۳۴

(۳) تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۴۳۴

(۴) تهذیب الکمال ج ۳۰ ص ۴۳۵

(۵) پورته حواله

(۶) سؤالات ابی عبید الاجری ج ۱ ص ۲۰۰، رقم ۱۶۶

(۷) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۶۶ رقم ۱۵۸۷۱/۲۱۶

(۸) اکمال تهذیب الکمال ج ۱۲ ص ۲۱۲، رقم ۵۰۱۸

(۹) تهذیب التهذیب ج ۲ ص ۲۱۲، رقم ۵۰۱۸

یعنی هغه چه کوم احادیث د منصور بن المعتمر نه نقل کړې دي په هغې کښ محدثینو کلام کړې دي.

امام ابن عدی رحمته الله فرمائی چه : « روى احاديث غلط اسانیدها، وهائى احاديثه لا باس به » (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه امام یحیی بن معین رحمته الله هغه مطلقاً ثقہ گنرلې دي. (۲)
بیا حضرات شیخین رحمته الله د هغه نه داسې خه روایت نه دي اخستلي کوم چه هغه د منصور بن المعتمر نه نقل کوی. (۳)

هغه د ټولو اصحاب سته په نزد محتج به دي. (۴) رحمه الله رحمة واسعة
⑤ عبید الله بن ابی یزید : دا عبید الله بن ابی یزید مکي رحمته الله دي. (۵)
دې د سیدنا ابن عباس، ابن عمر، ابن الزبیر او حسین بن علی رحمته الله نه علاوه د سباع بن ثابت، نافع بن جبیر، مجاهد بن جبر، عبید بن عمیر او د خپل پلار ابو یزید رحمته الله وغیره نه روایت کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښ ابن جریج، شعبه بن الحجاج، ورقاء بن عمر، حماد بن زید او سفیان بن عیینہ رحمته الله وغیره دي. (۶)

امام یحیی بن معین، علی بن المدینی، عجلې، ابو زرعه او نسائی رحمته الله فرمائی : (ثقة) (۷)
ابن سعد رحمته الله فرمائی « وكان ثقة، كثير الحديث » (۸)

ابن خلقون رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړي دي. (۹)
ابن حبان رحمته الله هم هغه په خپل کتاب الثقات کښ ذکر کړي دي. (۱۰)
اصحاب اصول سته د هغه احادیث اخستلي دي. (۱۱) په ۱۲۰ هجري کښ هغه وفات شوي دي، د شپږ اتيا کالو په عمر کښ. (۱۲) رحمه الله رحمة واسعة

(۱) الکامل فی ضعفاء الرجال ج ۷ ص ۹۲

(۲) هدی الساری ص ۴۴۹

(۳) هدی الساری ص ۴۵۰

(۴) پورته حواله

(۵) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۷۸، رقم ۳۶۹۷

(۶) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۷۸، ۱۷۹

(۷) اوگورئ: الجرح والتعديل ج ۵ ص ۳۹۹، رقم ۱۵۹۴/۸۹۲۸، وتهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۷۹

(۸) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۴۸۱

(۹) کمال تهذيب الكمال ج ۹ ص ۷۷، رقم ۳۵۰۳

(۱۰) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۷۳

(۱۱) تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۷۹

(۱۲) پورته حواله، وسیر اعلام النبلاء ج ۵ ص ۲۴۲

فانده : د عبيدالله بن ابی یزید د یلار ابو یزید کنیت معروف دی. د نوم علم نه نشته، د کشمینی په روایت کښ د ابو یزید په ځاني ابو زانده راغلې دي، دا غلط دي. (۱)

⑥ سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه : د سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه حالات په همدې الوي کښ د څلورم حديث د لاندې، او هم دغه شان په کتاب الايمان، باب کفران المشركون کفر د لاندې تیر شوي دي. (۲)

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْخَلَاءَ فَوَضَعَتْ لَهُ وُضُوءًا رسول الله ﷺ بيت الخلاه ته داخل شو، ما ورله د استنجاء يا اودس دپاره اوبه كيخودلې.

قوله: قَالَ مَنْ وَضَعَ هَذَا: رسول الله ﷺ تپوس او کړو دا اوبه چا كيخودلې دي؟

قوله: فَأَخْبَرَ رسول الله ﷺ ته خبر ورکړي شو.

يعنی ورته اوښلې شو چه ابن عباس رضي الله عنه كيخودلې دي. دا خبر ورکونکې ام المومنين سیده ميمونه رضي الله عنها وه، لکه چه د مسند احمد او صحيح ابن حبان په روایت کښ د دې تصريح موجود ده. (۳)

قوله: فَقَالَ اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ: رسول الله ﷺ په دعا کښ او فرمائيل: اي الله هغه ته د دين پوهه او پوخ والي ورکړه.

سيدنا عبدالله بن عباس رضي الله عنه ډير په عقلمندي سره دا خدمت کړي وو، چه کله هغه بالکل ماشوم وو. رسول الله ﷺ د هغه د هونيارتيا او عقلمندي په مناسبت سره هغه ته دعا اوکړه، شاته په کتاب العلم، باب قول النبي ﷺ اللهم علمه الكتاب... د لاندې د حديث الباب مکمل تشریح تیره شوې ده. (۴)

⑪ بَابُ لَا تُسْتَقْبَلُ الْقِبْلَةُ بِغَايِطٍ أَوْ بُولٍ إِلَّا عِنْدَ الْبِنَاءِ جِدَارٍ أَوْ تَحْوِيَةٍ

د مخکښ باب سره مناسبت : په مخکښ باب کښ د وضع الماء عند الخلاه ذکر وو، په دې باب کښ د خلاه د ادابو نه د يو ادب ذکر دي، په دواړو بابونو کښ مناسبت واضح دي.
د ترجمه الباب مقصد : په ترجمه الباب سره د امام بخاري رحمه الله مقصد هم واضح دي چه د غايط او بول په موقع دې استقبال قبله اونکړې شي.

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۳

(۲) اوگوري: کشف الباری ج ۱ ص ۴۴۵، و ج ۲ ص ۲۰۵

(۳) اوگوري: مسند احمد ج ۱ ص ۳۲۸، رقم (۳۰۳۳)، و ج ۱ ص ۳۳۵، رقم ۳۱۰۲، مسند عبد الله بن عباس رضي الله تعالى عنهما، والاحسان بترتيب صحيح ابن حبان ج ۱ ص ۹۸، ذکر وصفه الفقه والحكمة للذین دعا المصطفى ﷺ لابن عباس بهما، رقم (۷۰۱۵)

(۴) اوگوري: کشف الباری ج ۳ ص ۳۷۰ تا ۳۷۳، فراجع ان شئت

په ترجمه الباب کښې د الا هند البناء استثناء : امام بخاری رحمته الله چه دلته کوم ترجمه الباب قائم کړې دې هغه ئې د (الاتحاد البناء، هداراودعوه) د استثناء سره مقید کړې دې، او حال دا چه حدیث الباب مطلق دې، په دې کښ داسې هیڅ قید نشته، سوال دا دې چه امام بخاری رحمته الله دا قید ولې اولکولو؟

امام اسماعیلی رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله لفظ (غائط) کوم چه اگر چه په مجازی معنی کښ مستعمل دې، خو دلته ئې د هغې د حقیقی معنی لحاظ ساتلو سره قید لگولې دې، ځکه چه د غائط لغوی معنی د (المكان المظلم من الارض في الفضاء) ده، یعنی په خالی ځانې کښ چه کوم هوار ځانې وی هغې ته غائط وائی، چونکه د غائط په معنی حقیقی کښ (فضاء) او خالی ځانې کیدل ملحوظ دې، په دې وجه حدیث الباب، چه مطلق دې، په دې کښ به هم د دې معنی لحاظ ساتلې شی، او مطلب به دا وی چه کله خالی ځانې وی نو هلته دې استقبال قبله اونکړې شی، د دې مفهوم مخالف هم دا راوخی چه که آبادی وی یا یو دیوال وغیره حائل وی نو هلته استقبال قبله کیدلې شی. (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه دا د ټولو نه قوی جواب دې (۲)

خو علامه عینی رحمته الله فرمائی چه هرکله د (غائط) لغوی معنی مهجور شوه اودا د (دیس عاری) په معنی کښ استعمالیدل شروع شو نو دا حقیقت عرفیه دې، د دې په مقابله کښ حقیقت لغویه مهجور شوې دې، لهذا د دې حقیقت لغویه د معنی لحاظ څنگه اوساتلې شی؟ (۳)
دویم جواب علامه ابن بطال رحمته الله ورکړې دې، هغه فرمائی چه دا استثناء د حدیث الباب د الفاظو نه نه ده بلکه په وړاندې باب کښ د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د حدیث نه ماخوذه. (۴)
خو علامه عینی رحمته الله فرمائی چه که هم دا خبره وه نو د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما دا حدیث د وړاندې باب په ځانې هم په دې باب کښ د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه د حدیث نه پس ذکر کول پکار وو. (۵)

دریم جواب دا کړې شوې دې چه د استقبال قبله تحقق په فضاء او خالی ځایونو کښ ممکن دې، د آبادی او کورونو ترمنځه استقبال قبله نه متحقق کیږی، ځکه چه د آبادی ترمنځه چه کوم څیز حائل جوړیږی، استقبال به هم د هغې طرف ته منسوب کولې شی، مثلا وئیلې به شی چه استقبال الجدار، و استقبال البناء، وغیره. (۶)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۵

(۲) پورته حواله

(۳) عمده الفاری ج ۲ ص ۲۷۵

(۴) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۳۸

(۵) عمده الفاری ج ۲ ص ۲۷۵

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۵

خودا جواب هم بکمزوری دی، خککه چه کله هم یو سړې د کعبې طرف ته متوجه کیږي نو هغه ته مستقبل الکعبة وئیلې شی، که په ابادي کښ دننه وی یا په صحرا کښ وی، اگر چه په ابادو او کورونو کښ ابادی د هغه او د قبلي ترمینځه حائل وی او په صحراگانو کښ د غرونو او د هیرکو وغیره حائل وی. (۱)

علامه عینی رحمته الله فرمائی چه بهتر جواب دا دې چه داسې اوئیلې شی چه حدیث الباب د امام بخاری رحمته الله په نزد عام مخصوص منه البعض دې، په دې وجه دا استثناء ذکر کړې شوه. (۲)

والله اعلم

۱۴۴: (حَدَّثَنَا آدمُ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي ذُئْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَزِيدَ اللَّثَّيْنِيِّ عَنْ أَبِي أَيُّوبَ الْأَنْصَارِيِّ (۳) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أُنْتِ أَحَدُكُمْ الْقَائِلَ فَلَا يَسْتَقْبِلُ الْقِبْلَةَ وَلَا يُوْهَا ظَهْرَهُ شَرْقًا وَلَا غَرْبًا) (۳۸۲)

رجال الحديث

① آدم: دا ابو الحسن آدم بن ابی ایاس عبد الرحمن العسقلانی رحمته الله دې، د هغوی حالات په

کتاب الایمان، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده د لاندې تیر شوې دی. (۴)

② ابن ابی ذئب: دا امام محمد بن عبد الرحمن بن المغیره بن الحارث بن ابی ذئب قرشی عامری مدنی رحمته الله دې د هغه حالات په کتاب العلم کښ د باب حفظ العلم د لاندې تیر شوې دی (۵)

③ الزهري: دا امام محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري مدنی رحمته الله دې، د هغوی حالات په (بده الوسی) کښ د دریم حدیث د لاندې تیر شوې دی. (۶)

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۶

(۲) پورته حواله

(۳) قوله: عن ابی ایوب الانصاری رضی الله عنه الحدیث اخرجه البخاری ایضا فی صحیحه ج ۱ ص ۵۷ کتاب الصلاة، باب قبله اهل المدينة، واهل الشام والمشرق رقم ۳۹۴، ومسلم فی صحیحه، فی کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۰۹، والنسائی فی سننه فی کتاب الطهارة، باب النهی عن استقبال القبلة عند الحاجة رقم (۲۰)، وباب النهی عن استدبار القبلة عند الحاجة رقم ۲۱، وباب الامر باستقبال المشرق او المغرب عند الحاجة. رقم ۲۲، وابوداؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب کراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة. رقم ۹، والترمذی فی جامعه فی کتاب الطهارة، باب فی النهی عن استقبال القبلة بغائط او بول رقم ۸، وابن ماجه فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب النهی عن استقبال القبلة بالغائط والبول، رقم ۳۱۸.

(۴) کشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸

(۵) کشف الباری ج ۴ ص ۴۴۲

(۶) کشف الباری ج ۱ ص ۳۲۶

⑤ عطاء بن یزید اللبثی: دا ابو محمد یا ابو یزید عطاء بن یزید اللبثی، ثم الجندعی المدنی، ثم الشامي رحمته الله دې (۱)

هغه د سيدنا تميم الداری، ابوهريره، ابو سعيد خدری، ابو ایوب انصاری، ابو ثعلبه الخشنی رحمته الله نه علاوه د حمران بن ابان مولى عثمان بن عفان او عبید الله بن عدی رحمته الله نه روایت حدیث کوی

د هغه نه په روایت کونکو کښ امام زهری، د هغه خپل خوښی سلیمان بن عطاء، بن یزید، ابو عبید حاجب سلیمان بن عبد الملك، ابو صالح السمان، سهیل بن ابی صالح، جمیل بن ابی میمون او هلال بن میمون الرملی رحمته الله نه روایت کوی. (۲)

امام علی بن المدینی رحمته الله فرمائی: (وكان ثقة) (۳)

امام نسائی رحمته الله فرمائی: (شای ثقة) (۴)

امام ابن معین رحمته الله فرمائی: (ثقة) (۵)

امام عجلې رحمته الله فرمائی: (تابع، ثقة) (۶)

ابن سعد رحمته الله فرمائی: (وهو كثير الحديث) (۷)

ابن حبان رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۸)

د اتیا کالو په عمر کښ ئې په ۱۰۵ هجری کښ وفات شوې دې. (۹) رحمه الله رحمة واسعة

⑥ سيدنا ابو ایوب انصاری رحمته الله: دا د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم کوربه (میلستیا کونکې)، سيدنا ابو ایوب خالد بن زید بن کلیب بن ثعلبه بن عبد عوف بن غنم الانصاری النجاری الخزرجی رحمته الله دې (۱۰)

سيدنا ابو ایوب انصاری رحمته الله په بیعت عقبه ثانيه کښ شریک وو، د غزوه بدر سره سره په ټولو غزواتو کښ هم شریک وو. (۱۱) د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم د استوگنې ځانې چه ترڅو پورې جوړ

(۱) تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۲۳

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۲۳، ۱۲۴

(۳) الجرح والتعديل ج ۶ ص ۴۳۸، رقم (۱۸۶۶/۱۱۱۱۶)

(۴) تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۲۴

(۵) تعليقات تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۲۴

(۶) معرفة الثقات للمجلی ج ۲ ص ۱۳۷، رقم ۱۲۴۴

(۷) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۲۴۹

(۸) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۲۰۰

(۹) بورتیه حواله

(۱۰) تهذيب الكمال ج ۸ ص ۶۶

(۱۱) بورتیه حواله

شوی نه وو، در رسول الله ﷺ د میلستیا شرف سیدنا ابویوب انصاری رضی الله عنه ته حاصل وو. (۱)

هغه د رسول الله ﷺ نه علاوه د سیدنا ابی بن کعب رضی الله عنه حدیث روایت کوی، د هغوی نه په روایت کونکو کښ سیدنا براء بن عازب، سیدنا جابر بن سمرة، سیدنا مقدم بن معدیکرب، سیدنا ابو امامه الباهلی، سیدنا زید بن خالد الجهنی، سیدنا عبدالله بن عباس او سیدنا عبدالله بن یزید خطمی رضی الله عنه دی.

او په تابعینو کښ تر ی سعید بن المسیب، سالم بن عبدالله بن عمر، عروة بن الزبیر، عطاء بن یزید اللیشی رضی الله عنه وغیره یو گڼی تعداد روایت کوی (۲) رسول الله ﷺ د هغه او د سیدنا مصعب بن عمیر رضی الله عنه تر مینه د مواخات رشته قائم کړې وه. (۳)

سیدنا علی رضی الله عنه هغه په مدینه منوره باندې خپل نائب جوړ کړې وو، روستو سیدنا ابویوب انصاری رضی الله عنه هم عراق ته لاړو او د سیدنا علی رضی الله عنه په ملگریا کښ یې د خوارجو خلاف په قتال کښ شرکت او کړو. (۴)

د رسول الله ﷺ په گیره مبارکه کښ هغه څه خیز اولیدو، هغه یې ترې راویستلو، رسول الله ﷺ هغه ته دعا او کړه: (لایصیبک السویا ایا یوب) ای ابو یوب! تاته به هیڅ قسمه بدی نه رسیږی. (۵)

ټول ژوند یې جهاد کړې دې، فرمائیل به یې چې الله پاک فرمائی: (انفروا غفارا وثقالا) (۶) (یعنی که خفیف یئ که ثقیل، په هر حال کښ د جهاد دپاره اوځئ) زه د دې دواړو احوالو نه خالی نه یم لهدا جهاد به کوم. (۷)

چه کله یې د وفات وخت نژدې راغلو نو هغه وخت هم هغه د یزید بن معاویه په مشرئ کښ په قسطنطنیه کښ په جهاد کښ مصروف وو، په دې موقع باندې هغوی وصیت او کړو چه کله زه مړ شم نو زما بدن د کوم ځانې پورې چه اورلې شی یوسئ او چه کله د دشمنانو په مقابل کښ صفونه جوړ کړئ نو په خپلو خپو کښ مې دفن کړئ.

پس د هغوی د وصیت مطابق هغه عمل او کړې شو، نن هم د هغوی مزار شریف ته هر عام او خاص راځی، چه خلق د هغوی په برکت او توسل سره د الله پاک نه باران طلب کوی نو باران کیږی. (۸)

(۱) پورته حواله

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گوړی: تهذیب الکمال ج ۸ ص ۶۷، ۶۸

(۳) الاصابه ج ۱ ص ۴۰۵

(۴) پورته حواله

(۵) پورته حواله

(۶) التوبة: ۴۱

(۷) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۰۴، ۴۰۵

(۸) او گوړی: سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۱۰، والاصابه ج ۱ ص ۴۰۵

د رسول الله ﷺ سره د هغوی معامله څنگه وه او د هغوی دعزت او ناموس به ئې څومره لحاظ ساتلو د دې خبرې اندازه د دې نه اولگوئ چې یو کړت د هغوی بیبی هغه ته اووې چه خلق د سیده عائشه رضی الله عنها په باره کښ خبرې کوي، د دې تاسو ته علم شته؟ سیدنا ابو ایوب رضی الله عنه زر جواب ورکړ و او ولې راته نشته! دا ټول دروغ دی، بیا ئې ترې تپوې او کړو اې ام ایوب! که د عائشې رضی الله عنها په ځانې ته وې نو آیا دا فعل ستا نه کیدې شی؟ بې بی ورته اووې: (لوالله) کله هم نه! وې فرمائیل: قسم په الله! عائشه ستا نه ډیره غوره ده! د هغې نه دا حرکت څنگه کیدې شی! پس الله پاک د ابویوب رضی الله عنه په شان حضراتو په باره کښ فرمائی: (لَوْلَا اُذِيعْتُمْ لَكُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَأَنفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا اِفْكٌ مُّبِينٌ) (۱) یعنی مومنانو سړو او مومنانو ښځو په دې اوریدلو سره په خپلو ځانونو باندې د خیر گمان ولې اونکړو او دا ئې ولې او نه وئیل چه دا ښکاره بهتان دي. (۲)

د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه نه یو نیم سل احادیث روایت شوې دي، د هغې نه اووه احادیث متفق علیه دي، او امام بخاری رحمه الله په یو خدیت سره او امام مسلم رحمه الله په پنځه احادیثو سره متفرد دی. (۳)

په ۵۰ هجری، ۵۱ هجری یا ۵۲ هجری کښ د جهاد په حالت کښ وفات شو، د اکثر حضراتو

په نزد دا آخری قول راجح دي. (۴) والله اعلم... رضی الله عنه وارضاه، واجزل مشریته په ذکر شوې مسئله کښ د امام بخاری رحمه الله رجحان: د استقبال او استدبار مسئله مختلف ښه ده، وړاندې به ان شاء الله تفصیل راشی.

خو دلته په یوه خبره باندې ځان پوه کول پکار دی چه د امام بخاری رحمه الله په دې سلسله کښ رجحان کوم طرف ته دي؟

د ترجمه الباب د الفاظو نه معلومیږي چه د هغوی په نزد دلته د قضاء حاجت په وخت استقبال فی الفضاء ممنوع دي، او استقبال فی البناء وعند السائر جائز دي. د استدبار سره بخاری هیڅ تعرض نه دي کړي.

او! که د مفهوم مخالف اعتبار اوکړې شی، لکه چه د جمهورو رائې ده، نو دا به وائی چه امام بخاری رحمه الله استدبار ته هم جائز وائی. والله اعلم

مسئله استقبال واستدبار قبله: په دې مسئله کښ علماء د علماء کرامو اته اقوال دي، د دې نه مشهور درې اقوال دي، اول هغه څلور مشهور اقوال بیانولې شی.

(۱) النور: ۱۲

(۲) تهذیب الکمال ج ۸ ص ۶۸، ۶۹

(۳) اوگوری: تهذیب الاسماء واللفات ج ۲ ص ۱۷۷، وعنده القاری ج ۲ ص ۲۷۶. خلاصة الغزرجی ص ۱۰۰، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۰۳، خو په سیر اعلام النبلاء کښ د ټولو احادیثو تعداد د یو نیم سلو په ځانې یو سل پنځه پنځوس ذکر دي. والله اعلم

(۴) اوگوری: الاصابة ج ۱ ص ۴۰۵

- ① المنع مطلقا: یعنی استقبال قبله او استدبار قبله، که په بنیان کښ وی یا په صحرا کښ وی، بهر صورت ممنوع او ناجائز دی.
- سیدنا ابو ایوب انصاری، سیدنا ابوهریره، سیدنا عبدالله بن مسعود، سیدنا سراقه بن مالک رضی الله عنه نه علاوه عطاء، مجاهد، ابراهیم نخعی او امام اوزاعی رضی الله عنه هم د دې قائل دي.
- د امام ابوحنیفه، سفیان الثوری او د یو روایت مطابق د امام احمد رضی الله عنه هم مذهب دا دی؛ په شافعیه کښ ابو ثور، په مالکیانو کښ ابن العربی، په حنابلہ کښ ابن القیم او په ظاهریه کښ ابن حزم رضی الله عنه هم دا مذهب راجح کړې دي او هم دا ئې اختیار کړې دي. (۱)
- ② الجواز مطلقا: یعنی استقبال او استدبار قبله، که په صحرا کښ وی یا په بنیان کښ، مطلقا جائز دي. د عروه بن الزبیر، ربیعہ الرائی او داؤد ظاهری هم دا مسلک دي. (۲)
- ③ التفريق بين الصحاري والبنیان: یعنی په ښکاره فضاء کښ چرته چه یو خیز ساتر او حائل نه وی، ممنوع دي او چرته چه ابادی وی، یا یو خیز ساتر او حائل وی نو ممنوع نه دي.
- د امام شافعی، امام مالک او د یو روایت مطابق امام احمد بن حنبل رضی الله عنه هم دا مذهب دي، د ابن عباس، ابن عمر رضی الله عنه، امام شعبی او امام اسحاق بن راهویه رحمهم الله تعالی نه هم دا مذهب روایت شوي دي. (۳)
- بیا د ساتر او حائل په باره کښ د شوافع په نزد باندې تفصیل دا دی چه قضاء حاجت کونکي سري ساتر وغيره سره دومره نژدې کیناستلو چه د هغه او د دیوال ترمینځه ذراع یا د دې نه کمه فاصله وی او د هغې اوچت والې کم از کم د موخه: الرحل برابر وی.
- که قضاء حاجت کونکې او حائل د دیوال ترمینځه د درې ذراع نه زیاته فاصله وی، یا د حائل اوچتوالي «موخه: الرحل» نه کم وی نو په دې صورت کښ استقبال او استدبار قبله حرام دي، خو که یو خائې د قضاء حاجت دپاره مستقلا جوړ کړې شوې وی نو په دې کښ هیڅ شرط نشته، فقهاء شافعیه وائی چه که قضاء حاجت صحرا کښ وی او دې سري یو خیز ساتر جوړ کړې وی نو د ذکر شوې شرطونو (یعنی ساتر او قضاء حاجت کونکې ترمینځه د
- (۱) اوگورئ البحر الرائق ج ۲ ص ۵۹. کتاب الصلاة، فصل کره استقبال القبلة بالفرج، والبنایه ج ۲ ص ۴۶۶ - ۴۶۸، والدردر المختار مع رد المختار ج ۱ ص ۲۵۱، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۷، فصول فی اداب التخلی، والانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۱۰۰، ۱۰۱، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۷، وعارضة الاخذی ج ۱ ص ۲۷. کتاب الطهارة، باب الرخصة، فی ذلک، وزاد المعاد ج ۲ ص ۳۸۴ - ۳۸۶، فصل فی هدیه صلی الله علیه وسلم فی الذکر عند دخوله الخلاء، والمحلل لابن حزم ج ۱ ص ۱۹۳ - ۱۹۹، کتاب الطهارة رقم ۱۴۶.
- (۲) اوگورئ: المحلل ج ۱ ص ۱۹۴، والمجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۸۱، فرع فی المذاهب العلماء فی استقبال القبلة واستدبارها، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۷.
- (۳) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۸۱، والمغنی ج ۱ ص ۱۰۷، ومواهب الجلیل ج ۱ ص ۴۰۴، فصل: اداب قضاء الحاجة، وبنایه المجتهد ج ۲ ص ۹۵ - ۹۹، الباب السادس فی اداب الاستنجاء (اخر کتاب الطهارة قبیل کتاب الصلاة).

دري ذراع نه زياته فاصله نه وي او اوچتوالي د (موخره الرجل) سره برابر وي، مونډلې كيدو په صورت كېن به حرمت نه وي.

گويا اصل مدار ساتر باندې دې، چرته چه د دواړو شرطونو سره ساتر او مونډلې شو، كه ابادي وي او كه صحرا، حرمت به نه وي او چرته چه په دې دواړو شرطونو كېن يو شرط فوت كيږي نو حرمت به وي، كه صحرا وي يا بنيان.

البته په شافعيه كېن علامه ماوردي او روياني دوه وجوه ذكر كړي دي، يو خو هم دا وجه ده، كومه چه مونږ ذكر كړې ده، دويمه وجه دا ده چه په بنيان كېن مطلقا بغير د شرط نه جائز دي، او په صحرا كېن اگر چه ساتر ته نژدې ولې نه كيني، مطلقا حرام دي.

امام نووي رحمه الله فرمائي چه اوله وجه صحيح ده. (۱)

د ساتر په باره كېن چه كوم تفصيل شوافع ذكر كړې دي، د مالكيانو او حنابلې په نزد دلته هم في الجمله ملحوظ دي، خو خومره په تفصيل سره چه امام نووي رحمه الله ذكر كړې دي، دومره تفصيل د هغوی په نزد نه ملاوېږي. (۲)

⑦ عدم جواز الاستقبال مطلقا وجواز الاستدبار مطلقا: يعنى استقبال قبله صحرا كېن وي يا په آبادي كېن، مطلقا ناجائز دي او استدبار مطلقا يعنى په دواړو ځايونو كېن جائز دي. دا د امام ابو حنيفه او امام احمد رحمهما الله يو يو روايت دي. (۳)

⑧ النهى للتزويه: يعنى د استقبال او استدبار قبله نه ممانعت تنزيها دي، تحريما نه دي، دا د امام ابو حنيفه، امام احمد او د ابو ثور يو روايت دي. (۴)

⑨ جواز الاستدبار في البنيان فقط: يعنى په آبادي كېن دننه صرف استدبار جائز دي، استقبال جائز نه دي، هم دغه شان په صحرا كېن نه استقبال جائز دي او نه استدبار، دا د امام ابو يوسف رحمه الله نه روايت دي. (۵)

⑩ التحريم مطلقا حتى في القبلة المنسوخة: يعنى استقبال او استدبار نه صرف د كعبې طرف ته جائز نه دي، بلكه د قبله منسوخه بيت المقدس استقبال او استدبار هم ناجائز دي. دا د ابراهيم نخعي او ابن سيرين رحمهما الله تعالى نه منقول دي. (۶)

(۱) د ټولو تفصيلاتو دپاره اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۷۸، ۷۹

(۲) اوگورئ: الشرح الكبير للدريډر ج ۱ ص ۱۰۸، ۱۰۹، وحاشية الدسوقي على الشرح الكبير ج ۱ ص ۱۸۰، ۱۸۱، ومواهب الجليل ج ۱ ص ۴۰۳، ۴۰۴، والانصاف للمرداوي ج ۱ ص ۱۰۱، ۱۰۲، هم دغه شان اوگورئ: اوجز المسالك ج ۴ ص ۱۶۳، كتاب القبلة، باب النهى عن استقبال القبلة والانسان على حاجته.

(۳) اوگورئ: البناية للعينى ج ۲ ص ۴۶۶، والانصاف للمرداوي ج ۱ ص ۱۰۱

(۴) اوگورئ: البناية للعينى ج ۲ ص ۴۶۸، والانصاف للمرداوي ج ۱ ص ۱۰۱، واوجز المسالك ج ۴ ص ۱۶۲، ونيل الاوطار ج ۱ ص ۸۹، باب نهى المتخلى عن استقبال القبلة واستدبارها.

(۵) اوگورئ: نيل الاوطار ج ۱ ص ۸۹، باب نهى المتخلى عن استقبال القبلة واستدبارها، واوجز المسالك ج ۴ ص ۱۶۲

(۶) پورته حواله جات

۵) اختصاص التحريم باهل المدينة : يعنى دا حکم چه استقبال او استدبار د کعبې دې اونکړې شى، د اهل مدينه او په دې جهت کښ د اوسيدونکو سره مختص دې، د کومو خلقو قبله چه د مشرق يا مغرب طرف ته وى د هغوى دپاره استقبال او استدبار جائز دې، دا : ابو عوانه رحمه الله قول دې (۱)

د احنافو وغيره استدلال : د اول مذهب والو د سيدنا ابو ايوب انصاري رضي الله عنه د روايت الباب وغيره نه استدلال کړې دې.

۷) په صحيح مسلم کښ د ابوهريره رضي الله عنه نه مرفوعا روايت دې « اذا جلس احدکم على حاجته، فلا يستقبل القبلة ولا يستدبرها » (۲)

يعنى چه کله په تاسو کښ خوک د قضاء حاجت دپاره کيڼى نو نه دې قبلې ته مخ کوى او نه دې ورته شا کوى.

۹) هم دغه شان احنافو وغيره په خپل مذهب باندې د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه په روايت مرفوعه باندې هم استدلال کړې دې، کوم چه امام نسائي، امام ابوداؤد، امام ابن ماجه او امام احمد رضي الله عنه وغيره تخریج کړې دې.

« انما انا لکم مثل الوالد، اعلیکم اذا ذهب احدکم الى الخلاء فلا يستقبل القبلة ولا يستدبرها » (۳)

يعنى زه ستاسو د پلار په شان یم، د پلار په شان درته ښودنه کوم، چه کله په تاسو کښ خوک د قضاء حاجت دپاره خى نو نه دې قبلې ته مخ کوى او نه د ورته شا کوى.

۱۱) دې حضراتو د سيدنا سهل بن حنيف رضي الله عنه د روايت نه هم استدلال کړې دې، کوم چه امام دارمی، امام احمد او امام حاکم رضي الله عنه تخریج کړې دې.

« قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنْتَ رَسُولٌ إِلَى مَكَّةَ فَأَكْفِرْهُمْ مِنْ السَّلَامِ، وَقُلْ لَهُمْ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْمُرُكُمْ بِثَلَاثٍ: لَا تَخْلِفُوا بِأَهْلَانِكُمْ، وَإِذَا خَلَوْتُمْ فَلَا تَسْتَقْبِلُوا الْقِبْلَةَ، وَلَا تَسْتَدْبِرُوهَا، وَلَا تَسْتَجِيرُوا بِعِظَمٍ وَلَا بِقَبْرِ » (اللفظ للحاكم) (۴)

يعنى : ماته رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائيل چه ته د مکې والو طرف ته زما استاذې ئې، هغوى ته

(۱) پورته حواله جات

(۲) صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۱۰

(۳) سنن النسائي، كتاب الطهارة، باب النهى عن الاستطابة بالروث، رقم ۴۰، وسنن ابى داؤد، كتاب الطهارة، باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۸، وسنن ابن ماجه، كتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجارة، والنهى عن الروث والرمة، رقم ۳۱۳، ومسند احمد: ۲۴۷/۱۲، رقم (۷۳۶۲، و: ۲۵۰/۱۲، رقم (۷۴۰۳)

(۴) المستدرک للحاکم ج ۳ ص ۱۲، طبع قديم ج ۳ ص ۴۶۶، طبع جديد، كتاب معرفة الصحابة، باب ذکر مناقب سهل بن حنيف الانصاري، وکتيبه ابو ثابت رضى الله عنه، رقم ۵۷۴۳، وسنن الدارمی ج ۱ ص ۱۷۸، كتاب الطهارة، باب النهى عن استقبال القبلة بغائط او بول، رقم ۶۶۴، ومسند احمد ج ۳ ص ۴۸۷،

رقم ۱۶۰۸۰.

زما سلام اورسوه او ورته اوايه چه رسول الله ﷺ تاسو ته د درې خبرو حکم درکوي، په خپلو پلارانو نيکونو قسمونه مه خورئ، چه کله د حاجت دپاره ځانې نو د قبلي طرف ته استقبال او استدبار مه کوئ او په هډوکي يا خشنرو سره استنجا مه کوئ.

د دې روايت په سند کښ عبد الکريم بن ابي المخارق دې، کوم چه متفق عليه ضعیف دې. (۱) اگرچه امام مالک (رح) دهغوی نه په مؤطا کښې روايت کړې دې. (۲)

خو چونکه دا د حديث ابي ايوب رضی الله عنه دپاره د شاهد په درجه کښ دې په دې وجه دا ضعف قابل تحمل دې، هم دا وجه ده چه حافظ ذهبی رحمه الله دې حديث باندې سکوت اختيار کړې دې. (۳)

⑤ امام طبرانی رحمه الله په المعجم الکبير کښ د سيدنا سهل بن سعد رضی الله عنه مرفوع حديث نقل کړې دې: ﴿إِذَا دُعِبَ أَحَدُكُمْ إِلَى الْمَلَأَةِ، فَلَا يَسْتَقْبِلُ الْقَبِيلَةَ وَلَا يَسْتَنْبِئُهَا﴾ (۴)

يعنی په تاسو کښ چه څوک د خپل حاجت دپاره ځی نو نه دې د قبلي طرف ته مخ کوی او نه دې ورته شا کوی.

په دې روايت کښ د واقدی واسطه ده، چه ضعیف دې، خو د شاهد جوړیدو دپاره کافی دې. (۵)

د مجوزينو دلائل او د هغې جوابات: د مجوزينو د ټولو نه اهم دليل د سيدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنه روايت دې. هغه فرمائی ﴿لَقَدْ أَرْتَقَيْتُ بِمَا عَلَى كَهْرَبَةٍ لَنَا مِنْ آيَاتِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى لِبْتَيْنِ مُسْتَقْبِلَيْتِ الْفَدَسِ لِجَاحَتِهِ﴾ اللفظ للبخاري (۶)

يعنی زه يوه ورځ د خپل کور چمت باندې اوختلم، ما رسول الله ﷺ په دوه ښختو باندې د حاجت دپاره د بيت المقدس طرف ته مخ کولو سره ناست اوليدو.

(۱) اوگوري: تقريب التهذيب ص ۳۶۱، رقم ۴۱۵۶

۲، قال يحيى بن معين: كل من روى عنه مالك بن أنس فهو ثقة، الا عبد الكريم البصري أبو أمية، وأورئى اسعاف المبطأ، ص: ۹، وانظر التعليق المجد: ۱۳۱۲، باب تأخير الوتر.

(۳) اوگوري: تلخيص المستدرک المطبوع مع المستدرک للحاکم ج ۳ ص ۴۱۲، کتاب معرفة الصحابة. باب ذکر مناقب سهل بن حنيف الانصاري رحمه الله

(۴) المعجم الکبير للطبرانی ج ۶ ص ۱۲۸، رقم ۵۷۳۵

(۵) اوگوري: مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۵۴، رقم ۱۰۱۱

(۶) صحيح البخاري ج ۱ ص ۲۶، کتاب الوضوء باب من تبرز على لبنتين، رقم ۱۴۵، و ج ۱ ص ۲۷، کتاب الوضوء، باب التبرز في البيوت رقم ۱۴۸، وباب بدون ترجمة (بعد الباب المذكور) رقم ۱۴۹، و ج ۱ ص ۴۳۷، کتاب فرض الخمس، باب ما جاء في بيوت ازواج النبي ﷺ، وما نسب من البيوت اليهن، رقم ۳۱۰۲، وصحيح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة، رقم ۶۱۱، ۶۱۲، وسنن النسائي، کتاب الطهارة، باب الرخصة في ذلك في البيوت، رقم ۲۳، وسنن ابي داود، کتاب الطهارة، باب الرخصة في ذلك، رقم ۱۲، وجامع الترمذي، کتاب الطهارة، باب ما جاء من الرخصة في ذلك، رقم ۱۱، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب الرخصة في ذلك في الكتيف، واباحته، دون الصحاري، رقم ۳۲۲، ۳۲۳

ددې روایت نه قائلین جواز استقبال واستدبار مطلقا، قائلین جواز فی البنیان، قائلین جواز استدبار مطلقا، قائلین جواز استدبار فی البنیان او قائلین کراحت تنزیهیه استدلال کوی خو د دې روایت نه استدلال د سیدنا ابویوب انصاری رضی الله عنه د روایت په مقابله کښ کمزوري دي. د دې وجه دا ده چه په دې حدیث کښ باوجود د صحیح کیدو نه د مختلفو احتمالاتو گنجاش دې.

یو احتمال خو دا دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله په اصل کښ مستدبر قبله نه وی، خو د ابن عمر رضی الله عنهما په لیدو باندې د حیا د تقاضه د وجې نه ئې خپل هیئت بدل کړې وی، د دې هنگامی بدلون د وجې نه معمولی استدبار متحقق شو دویم احتمال دادې چه رسول الله صلی الله علیه و آله مکمل طور باندې مستدبر الی القبلة نه وی، بلکه د کعبې نه ئې معمولی انحراف کړې وی چه دغه انحراف حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د لرې نه معلوم نه کړې شو.

دریم احتمال دادې چه دا د رسول الله صلی الله علیه و آله خصوصیت وی، د دې خبرې تائید د دې نه کیږي چه د علما، کرامو یو جماعت تصریح کړې ده چه د رسول الله صلی الله علیه و آله فضلات پاک وو. (۱) لهذا بعیده نه ده چه رسول الله صلی الله علیه و آله د دې حکم نه مستثنی وی.

دلته دا خبره هم قابل غور ده چه که په دې عمل سره د رسول الله صلی الله علیه و آله مقصود د استدبار اجازت ورکول وي نو د یو پټ عمل په ذریعه د هغې د تعلیم په ځانې به ئې په واضح الفاظو کښ د ټول امت مخکښ دا حکم بیان فرمائيلي وي لکه چه د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه وغیره نورو حضراتو صحابو رضی الله عنهم په روایت کړې شوې دي.

د دې نه معلومه شوه چه د حدیث ابن عمر نه د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه د روایت خلاف څه شرعی حکم مستنبط کول صحیح نه دی. (۲)

بیا دابن عمر رضی الله عنهما په حدیث کښ صرف دومره خبره ده چه ما رسول الله صلی الله علیه و آله د بیت المقدس طرف ته رخ کولو سره ناست اولیدو، په دې کښ د بنیان او صحرا تفریق ته معلومیری، لهذا کوم حضرات چه د بنیان او صحرا په بنیاد باندې فرق کوی دهغوی استدلال ددې نه نه تام کیږي.

(۱) اوگوری: اعانة الطالبین ج ۱ ص ۹۹

(۲) قال ابن العربي فی عارضة الاحوذی ج ۱ ص ۲۷، ابواب الطهارة، باب الرخصة فی ذلك، وحديث ابن عمر لا يعارضه، ولا حديث جابر لاربعة اوجه: احدها: انه قول وهذان فعلا ولا معارضة بين القول والفعل، الثاني: ان الفعل لا صيغة له، وانما هو حكاية حال، وحكايات الاحوال معرضة للاعذار والاسباب، والاقوال لا محتمل فيها من ذلك، الثالث: ان القول شرع مبتدا، وفعله عادة، والشرع مقدم على العادة، الرابع ان هذا الفعل لو كان شرعا لما تستر به.

وفال ابن القيم فی راد المعاد ج ۲ ص ۳۸۶، فصل فی هديه صلی الله علیه و آله فی الذكر عند دخول الخلا: وهذا يحتمل وجوها ستة: نسخ النهی به، وعكسه، وتخصيصه به صلى الله عليه وسلم، وتخصيصه بالبنيان، وأن يكون لعذر اقتضاه لمكان أو غيره، وأن يكون بيانا، لأن النهی ليس على التحريم، ولا سبيل إلى الجزم بواحد من هذه الوجوه على التعيين.

د دې په جواب کښ شوافع وغيره، کوم چه د تفریق قائل دی د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما یو اثر پیش کوی. **«عَنِ الْحَسَنِ بْنِ ذَكْوَانَ، عَنْ مَرْوَانَ الْأَسَدِيِّ، قَالَ: رَأَيْتُ ابْنَ عُمَرَ أَتَاهُمُ رَجُلًا مِنْهُمْ قَدْ كُنِيَ بِاسْمِهِ، ثُمَّ جَلَسَ يَتَوَلَّى إِلَيْهَا، فَقُلْتُ: يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَلَيْسَ قَدْ دُعِيَ عَنْ هَذَا؟ قَالَ: بَلَى، إِشَادُهُ عَنِ ذَلِكَ فِي الْفَقَاءِ، فَإِذَا كَانَ بَيْنَكَ وَبَيْنَ الْقَبِيلَةِ شَيْءٌ يَسْتَبْرَأُكَ فَلَا تَهَاسُ» (۱)**

یعنی ما سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما اولیدو چه هغه خپله سورلئ قبلئ ته مخامخ کینوله او بیا ئې د هغې طرف ته بستیازې او کړې، ما عرض او کړو ای ابو عبد الرحمن: ایا دا کار منع کړې شوی نه دې؟ هغوی او فرمائیل: ولې نه؛ خو دا ممانعت په ښکاره فضاء کښ دې، که ستا او د قبلئ تر مینځه یو خیز وی نو بیا هیڅ باک نشته.

د مانعین د طرف نه د دې مختلف جوابات کړي شوي دي. خلیل احمد سهارنبوری رحمته الله علیه د دې دا جواب کړې دې چه دا روایت ضعیف دي، ځکه چه د دې راوی حسن بن ذکوان دي، چاته چه محدثینو ضعیف وئیلې دي. (۲) لهذا دا روایت قابل استدلال نه دي. (۳)

خو دا جواب تسلی بخش نه دي ځکه چه حسن بن ذکوان یو مختلف فیه راوی دي، د هغه چه یو طرف ته علماء کرامو تضعیف کړې دي نو بل طرف ته ئې توثیق هم کړې دي، هم ددې اقوالو د وجې نه حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرمائی: **«وهو صالح الحديث» (۴)**

ابن عدی رحمته الله علیه فرمائی: **«یروی أحادیث لا یرویها غیره، علی أن یحیی بن سعید وابن المبارك قد روایا عنه كما ذكرته، وهاهنا للحسن بن ذکوان من الجلالة أن یروایا عنه، وأرجو أنه لا بأس به» (۵)**

یعنی حسن بن ذکوان داسې روایتونه نقل کوی کوم چه بل څوک نه روایت کوی، د دې باوجود د یحیی بن سعید او عبدالله بن مبارک رحمهما الله په شان بزرگانو د هغه نه حدیث روایت کړې دي، هم دا د هغه د جلالت شان دپاره کافی ده، زما امید دي چه هغه **«لا بأس به»** دي.

علامه ابن حبان رحمته الله علیه هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۶)

(۱) السنن لایي داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۱۱، والمستدرک للحاکم ج ۱ ص ۱۵۴، طبع قدیم ج ۱ ص ۲۵۶، طبع جدید، کتاب الطهارة، رقم ۵۵۱، والسنن الکبری للبيهقي ج ۱ ص ۹۲، طبع قدیم ج ۱ ص ۱۴۹، کتاب الطهارة، باب الرخصة في ذلك في الابنية رقم ۴۳۸، وسنن الدارمی ج ۱ ص ۵۸، کتاب الطهارة، باب استقبال القبلة في الخلاء.

(۲) د حسن بن ذکوان په باره کښ د محدثینو د اقوالو دپاره او گوړئ: تهذيب التهذيب ج ۲ ص ۲۴۱ (۳) او گوړئ: بذل المجهود ج ۱ ص ۲۰۱، کتاب الطهارة، باب کراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة.

(۴) میزان الاعتدال ج ۱ ص ۴۸۹، رقم ۱۸۴۴

(۵) الکامل لابن عدی ج ۲ ص ۳۱۷

(۶) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۱۶۳، رقم ۷۱۶۹

هم په دې وجه باندې حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په التلخیص الحبریه کښ په دې باندې سکوت فرمائیلي دي، کوم چه د دې د حسن کیدو دلیل دي، (۱) امام دارقطنی رحمته الله علیه فرمائی: «هذا صحيح كله ثقات» (یعنی دا روایت صحیح دي، او د دې ټول راویان ثقه دي، فرمائیلي دي. (۲) امام ابن الجارود رحمته الله علیه دا په المنتقى کښ تخریج کړي دي. (۳) او دا خبره معروف ده چه ابن الجارود رحمته الله علیه په دې خپل کتاب کښ صحیح احادیث نقل کوي. د دې صحیح جواب هم دا دي چه دا د ابن عمر رضی الله عنهما خپل عمل دي، کوم چه د احادیث مرفوعه په مقابله کښ حجت نه دي. په احادیث مرفوعه کښ د دې تفریق هیڅ بنیاد نه دي ذکر شوي.

البته د ابن عمر رضی الله عنهما د حدیث «لَقَدْ اِزْتَفَيْتُ يَوْمًا عَلَى كَهْرَبِيَّتٍ لَنَا...» د معروف طرق نه خو تفریق نه مفهوم کیږي، خو هم د دې حدیث د طحاوی او ابن خزیمه په روایت کړې شوې طرق کښ د «بناء» او «ساتر» کیدل په فهم کښ راځي، پس د امام طحاوی رحمته الله علیه الفاظ دی چه (يقضي حاجته محبوا عليه بطن) (۴)، یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله په ښخو سره کړې شوې حجاب کښ قضاء حاجت فرمائیلي، او د ابن خزیمه الفاظ داسې دي: «فاشرفت على النبي صلی الله علیه و آله وهو على غلامه» یعنی ما رسول الله صلی الله علیه و آله په بیت الخلاء کښ اولیدو. که تفریق بین البیان والصحاری ثابت هم شی نو بیا هم د دې احتمالاتو د وجې نه کوم چه مونږ مخکښ ذکر کړي دي، د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما دا حدیث د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه د حدیث په مقابله کښ مرجوح دي. په وړاندې باب کښ د دې څه تفصیل راروان دي.

د دې نه علاوه که په دې جهت کښ غور او کړې شی چه د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د اجتهاد مطابق که د استقبال قبله ممانعت په دې خبره باندې موقوف وی چه د متخلى او کعبې ترمنځه څوک حائل موجود نه وی نو دا قسم استقبال خو صرف په حرم شریف کښ ناست ممکن دي، ځکه چه څه نه څه آبادی یا غر وغیره خو په مینځ کښ ضرور حائل کیږي، لهذا د دې تقاضه دا ده چه په صحرا وغیره کښ هم استقبال جائز وی، او حال دا چه دا خبره خپله د شوافع وغیره د مسلک خلاف ده.

د دې په جواب کښ بعض شوافع وائی چه دا دې حکم علت احترام کعبه نه دي بلکه احترام مصلین دي، پس ابو اسحاق شیرازی په ابادي کښ جواز ثابتولو سره فرمائی: «ولان

(۱) التلخیص الحبریه ج ۱ ص ۱۰۴، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۲۹

(۲) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۵۸، کتاب الطهارة، باب استقبال القبلة فی الخلاء.

(۳) المنتقى ج ۱ ص ۲۱، کتاب الطهارة، باب استقبال القبلة للغانط والبول والاستنجاء. رقم ۳۲

(۴) شرح معانی الآثار للطحاوی: ۳۷۰، ۱۲، کتاب الکراهة، باب استقبال القبلة ۳۰۱ بالفروج للغانط والبول.

الصراخ علقاً من الملائكة والجن يصلون، فيستقبلهم بفرجه وليس ذلك في البنيان (۱) یعنی چونکه په صحرا کښ د ملانکو او جناتو نه ډیر مخلوق وی او هغوی مونځ کوی، د هغوی طرف ته به د شرم گاه رخ کول لازم شی او دا خبره په بنیان کښ نشته.

خو دا خبره صحیح نه ده او دا علت محل نظر دی، ځکه چه د ممانعت په ټولو احادیثو کښ د قبله لفظ راغلې دي، چه د هغې نه ظاهره هم دا ده چه دا حکم د احترام قبله په بنیاد باندې ورکولې شی.

دویم که د احترام مصلین اعتبار او کړې شی نو په یو طرف کښ به هم د قضاء حاجت اجازت نه وی ځکه چه په هر طرف کښ د مصلین د وجود امکان شته.

دریم که دا حکم صحیح او منلې شی نو بیا هم د امام شافعی رحمته الله علیه په مسلک باندې د دې علت تطبیق نه کیږي. ځکه چه په آبادي کښ د مصلین موجودگی د صحرا په نسبت زیاته محتمل ده، لهدا په آبادي کښ هم استبدار او استقبال جائز کیدل نه دی پکار.

هم دا وجه ده چه امام نووی رحمته الله علیه دا علت ضعیف کولو سره رد کړې دي، پس هغه فرماني:

(قول المصنف ولان في الصراخ علقاً من الملائكة والجن يصلون هكذا قاله اصحابنا وامتدوا ورواه البيهقي

باسناد ضعيف عن الشعبي التاني من قوله وهو تعليل ضعيف فانه لو قعد قريبا من حائط واستقبله ووراءه

فضاء واسع جاز بلاك صرح به امام الحرمين والبهقي وغيرهما ويدل عليه ما قد متناه عن ابن عمر انه اذا

راحلته وبال اليها فهذا يطل هذا التعليل فانه لو كان صحيحا لم يجر في هذه الصورة فانه مستبعد القفاه الذي

فيه يصلون ولكن التعليل الصحيح ان جهة القبلة معظمة فوجب صيانتها في الصراخ ورخص فيها في البناء

للمسقة وهذا التعليل، اعتماد القاض حسين والبهقي والرويان وغيرهم والله اعلم (۲)

یعنی د مصنف دا وینا چه په صحرا کښ ملانک او جنات وی، کوم چه مونځ کوی، پس هم

دا خبره زمونږ نورو اصحابو کړې ده او په دې باندې هغوی اعتماد کړې دي، بیهقي هم د

امام شعبی رحمته الله علیه نه د هغه قول په ضعیف سند سره نقل کړې دي، خو دا علت ضعیف دي،

ځکه چه امام الحرمین او امام بغوی تصریح کړې ده چه که څوک یو دیوال ته نژدې د هغې

طرف ته رخ کولو سره کښی او په هغه دیوال پسې وسیع فضاء وی نو دا صورت بیشکه جائز

دي، د ابن عمر رضی الله عنهما واقعه هم په دې باندې دلالت کوی چه هغه خپله سورئ کینوله او د

هغې طرف ته مخ کولو سره ئې متیازې او کړې. په دې سره مذکورہ علت بالکل باطل کیږي،

ځکه چه که دا علت صحیح وي نو ذکر شوې صورت اختیارول به صحیح نه وي، ځکه چه

هغه د فضاء طرف ته شا کړې وه، چرته چه یقینا مصلین موجود وو.

په دې سلسله کښ صحیح او برابر تعلیل دا کیدې شی چه خپله جهت د قبلي معظم او

محترم دي په دې وجه په صحرا کښ د هغې خیال ساتل واجب شو، خو په بنیان او آبادي

کین چونکه د دې اهتمام ساتل د مشقت باعث دی په دې وجه هلته رخصت ورکړې شو، په دې علت باندې قاضی حسین، بغوی او رویانی وغیره اعتماد کړې دي. والله اعلم

① د مجوزینو دویم دلیل د سیدنا جابر رضی الله عنه حدیث دې:

«سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ إِسْحَاقَ يُحَدِّثُ عَنْ أَبَانَ بْنِ صَالِحٍ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ نَبِيُّ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- أَنَّ تَسْتَقْبِلَ الْقِبْلَةَ بِهَيْئَةٍ قَبْلَ أَنْ يَقْبِضَ بِعَامِرٍ تَسْتَقْبِلُهَا... اللَّفْظُ لَا يَدُلُّ» (۱)

یعنی: رسول الله صلی الله علیه و آله مونږ د دې خبرې نه منع او فرمائیلو چه مونږ د متيازو په موقع باندې قبلي ته مخ کولو سره کینو، بیا ما هغوی د وفات نه یو کال مخکې اولیدل چه رسول الله صلی الله علیه و آله قبلي ته مخ کولو سره ناست وو.

د دې روایت نه مطلقا اجازت ورکونکو حضراتو استدلال کړې دي، هم دغه شان هغه حضراتو هم کوم چه صرف په بنیان کین د جواز قائل دی.

بعض حضراتو دا روایت هم سنداً کلام کولو سره د رد کولو کوشش کړې دي، پس حافظ ابن عبد البر او ابن حزم رحمهما الله تعالی فرمائی چه په دې روایت کین ابان بن صالح نومی راوی دي او هغه ضعیف دي. (۲)

هم دغه شان په دې روایت کین محمد بن اسحاق هم دي، په چا چه امام مالک رحمته الله علیه کلام کړې دي. (۳)

خو دا دواړه خبرې صحیح نه دي هر چه د ابان بن صالح تعلق دي، نو د ابن حزم او ابن عبد البر نه مخکې چا هم په هغه باندې کلام نه دي کړې بلکه ټولو د هغه توثیق کړې دي. (۴)

پس یحیی بن معین، امام عجلې، یعقوب بن شبیه سدوسی، أبو زرعه رازی، أبو حاتم رازی او امام نسائی رحمته الله علیه هغه ته ثقه وټیلي دي. (۵)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی: «وَلَقَدْ اَثَبْتُ، وَوَهَّم ابْنُ حَزْمٍ مَجْهَلَهُ، وَابْنُ عَبْدِ البرِّ قَضَعَهُ» (۶)

یعنی ائمه کرامو د هغه توثیق کړې دي، ابن حزم ته وهم راغلې دي چه هغه ورته مجهول

(۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک، رقم ۱۳، جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء من الرخصة فی ذلک، رقم ۹، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلک فی الکثیر، واباحته دون الصحاری رقم ۲۲۵

(۲) ابن عبد البر په التمهید ج ۱ ص ۳۱۲ کین فرمائی: لان ابان بن صالح الذی یرویه ضعیف، هم دغه شان ابن حزم رحمته الله علیه په المحلی ج ۱ ص ۱۹۸، مساله: ولا يجوز استقبال القبلة ولا استدبارها للغائط والبول کین فرمائی: واما حدیث جابر فانه من رواية ابان بن صالح وليس بالشهور.

(۳) قال ابن حبان: وقد تكلم فی ابن اسحاق رجلا من عروء و مالک بن انس، واما مالک قال هذا دجال من الدجاجة، یروی عن اليهود، الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۳۸۲

(۴) اوگورئ: تعليقات الشيخ احمد شاکر رحمه الله تعالى علی المحلی ج ۱ ص ۱۹۸

(۵) اوگورئ: تهذيب الکمال ج ۲ ص ۱۰، ۱۱

(۶) تفریب التهذيب ص ۸۷ رقم ۱۳۷

وثيبي دي او د ابن عبد البر نه غلطى شوې ده چه هغه ورته ضعيف وثيبي دي.
هر چه د محمد بن اسحاق تعلق دي نو اول خو د امام مالك عليه السلام قول علماء كرامو په
معاصرتي اختلاف باندې محمول كړي دي او چا هم نه دي قبول كړي، د دي نه علاوه روستو
د دواړو خپل مينځ كښ منافرت هم ختم شوې وو. (١)
خو په هغه باندې چه كوم كلام كړي شوې دي د هغي حاصل دا راوځي چه هغه كم از كم په
حسان راويانو كښ دي، چونكه هغه به تدليس هم كولو په دي وجه د هغه عنعنه قبول نه
ده. (٢)

دلته اگر چه حديث په عنعنه سره راغلي دي خو د بيهقي په بعض طرق كښ د حديث په
صغي سره راغلي دي. په دي وجه د تدليس احتمال هم باقي نه پاتې كيږي. (٣)
هم دا وجه ده چه امام ترمذي عليه السلام د امام بخاري عليه السلام نه د دي حديث په باره كښ تپوس او كړو
نو هغوي او فرمائيل: (حديث صحيح) (٤)

- (١) اوگوري: الثقات لابن حبان ج ٧ ص ٣٨٢، وقال الذهبي في تذكرة الحفاظ ج ١ ص ٧٣: وكان احد اوعية العلم، حيزاً في معرفة المغازي والسير، وليس بذاك المتقن. فانحط حديثه عن رتبة الصحة، وهو صدوق في نفسه، مرضى، وقال احمد بن حنبل: حسن الحديث.
- (٢) وقال الخطيب في تاريخ بغداد ج ٢ ص ٢١: وقد اسك عن الاحتجاج بروايات ابن اسحاق غير واحد من العلماء لاسباب منها: انه كان يتشيع وينسب الى القدر، ويدلس في حديثه، فاما الصدق فليس بمدفوع عنه.
- (٣) قال صاحب التحرير: اما التشيع والقدر فلا يؤثر في عدالته، واما التدليس فيؤثر فما رواه بالنعنة ضعيف، وما صرح فيه بالتحديث فقوى. تحرير تقريب التهذيب ج ٣ ص ٢١٢.
- (٤) السن الكبرى للبيهقي ج ١ ص ٩٢، قال الزيعلي في نصب الراية ج ٢ ص ١٠٥: وأخرجه ابن حبان في "صحيحه" في القسم الثاني، والحاكم في "المستدرک"، والدارقطني، ثم البيهقي في "سننها"، وعندهم الأربعة، حدثني أبان بن صالح، فزالت تهمة التدليس، وانظر المستدرک للحاكم ج ١ ص ٢٥٧، كتاب الطهارة، والمنتنى لابن الجارود ج ١ ص ٢٠، باب القول عند دخول الخلاه رقم ٣١، وصحيح ابن حبان ج ٤ ص ٢٦٩، ذكر الخبر الدال على ان الزجر من استقبال القبلة واستدبارها ... رقم ١٤٢٠، وسنن الدارقطني ج ١ ص ٥٨، باب استقبال القبلة في الخلاه رقم ٢، مسند احمد ج ٣ ص ٣٦٠، رقم ١٤٩١٥.
- (٥) كذا في نصب الراية ج ٢ ص ١٠٥، رقم ٢٣٠٤، وفي علل الترمذي ج ١ ص ٢٣: حدثنا قتيبة، حدثنا ابن لهيعة، عن أبي الزبير، عن جابر، عن أبي قتادة، أنه رأى النبي صلى الله عليه وسلم يبوء مستقبل القبلة، حدثنا محمد بن بشار، حدثنا وهب بن جرير، حدثنا أبي، عن محمد بن إسحاق، عن أبان بن صالح، عن مجاهد، عن جابر، قال: نهى النبي صلى الله عليه وسلم أن نستقبل القبلة ببول، فرأيت قبل أن يقبض بعام يستقبلها، سألت محمداً عن هذا الحديث، فقال: رواه غير واحد، عن محمد بن إسحاق، قال أبو عيسى: والحديث الأول حديث جابر، عن أبي قتادة ليس بمحفوظ، قلت: لم ينقل عن البخاري تصحيح حديث جابر صريحا، وانما قال: رواه غير واحد عن محمد بن إسحاق، وكذلك الترمذي انما رجح حديث محمد بن إسحاق على حديث ابن لهيعة، ولم يصحح الحديث، بل قال في جامعه: حسن غريب ... وقال ايضا: حديث جابر عن النبي صلى الله عليه وسلم اصح من حديث ابن لهيعة، انظر جامعه، ابواب الطهارة، باب من الرخصة في ذلك رقم ١٠٩.

هم دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی د سیدنا جابر رضی الله عنه دا روایت امام احمد، بزار، ابوداؤد، ترمذی، ابن ماجه، ابن الجارود، ابن خزیمه، ابن حبان، حاکم او دارقطنی رحمته الله تخریج کری دی، امام بخاری رحمته الله ورته صحیح وئیلې دې لکه امام ترمذی رحمته الله د هغه نه نقل کړل، خپله امام ترمذی او امام بزار د دې تحسین کړې دي، ابن السکین دې ته صحیح وئیلې دي، خو د محمد بن اسحاق د عنعنه د وجې نه امام نووی رحمته الله توقف کړې دي، حال دا چه د امام احمد رحمته الله وغیره په روایاتونو کښ د تحدیث صراحت موجود دي، ابن عبدالبر د ابان بن صالح د وجې نه دې حدیث ته ضعیف وئیلې دي، دا د هغه وهم دي، ځکه چه ابان بالاتفاق ثقه دي او ابن حزم د ابان د مجهول کیدو دعوی کړې ده چه غلطه ده. (۱)

د پورته ټولو تفصیلاتو نه دا خبره معلومه شوه چه د سند په بنیاد باندې دا حدیث رد کول صحیح نه دی.

خو د دې په روایانو باندې د کلام کیدو د وجې نه په سند کښ د یوې درجې ضعف پیدا شوی دي. او د ناسخ دپاره دا ضروری ده چه هغه د قوت په اعتبار سره د منسوخ برابر وی یا د هغه نه زیات وی، دلته د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه حدیث د هغې په مقابلې کښ ډیر اوچت دي، لهذا حدیث جابر د حدیث ایوب دپاره ناسخ نه شی جوړیدی.

د دې نه علاوه دلته هم هغه ټول احتمالات موجود دی، کوم چه د سیدنا ابن عمر رضی الله عنه د روایت د لاندې بیان شوي دي:

هم دا وجه ده چه خپله حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «فی الاحتجاج به نظر، لانها حکایة فعل لا عموم لها، فيحتمل ان يكون لعذر، ويحتمل ان يكون في بنیان ونحوه» (۲)

یعنی د دې حدیث نه دلیل نیول محل نظر دی، ځکه چه دا یوه واقعه جزئیه ده چه د هغې څه عام حکم نه وی، په دې کښ دا احتمال هم کیدی شی چه رسول الله صلی الله علیه و آله د څه عذر د وجې نه داسې کړې وی او دا احتمال هم ممکن دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله په آبادی کښ دننه وو.

حافظ ابن القیم رحمته الله د دې حدیث په احتمالاتو باندې هم ډیر په تفصیل سره کلام کړې دي او په دې خبره ئې جزم کړې دي چه د داسې محتمل روایاتو په بنیاد باندې د نهی صحیح او صریح احادیث نه شی پریځودلې کیدی. (۳)

⑤ د مجوزینو دریم دلیل د سیده عائشه رضی الله عنها روایت دي:

«قَالَتْ: ذَكَرَ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَوْلَ يَكْفُرُونَ أَنْ يَسْتَقْبِلُوا بِفَرْجِهِمُ الْقِبْلَةَ، فَقَالَ: أَرَأَيْتُمْ قَدْ فَعَلُوا، اسْتَقْبَلُوا بِمَقْعَدِي الْقِبْلَةَ» (۴)

یعنی: د رسول الله صلی الله علیه و آله وړاندې د څه خلقو تذکره اوکړې شوه چه هغوی په خپلو شرمگاهونو

(۱) التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۰۴، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۲۸

(۲) التلخیص الحبیر ج ۱ ص ۱۰۴، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۲۸

(۳) اوگوری: زاد المعاد فی هدی خیر العباد ج ۲ ص ۳۵۸، فصل فی هدیه صلی الله علیه و آله فی الذکر عند دخوله الخلاه

(۴) سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب الرخصة فی ذلك فی الکثیر و اباحتیه، دون الصحاری رقم ۳۲۴

سره قبلې ته مخامخ کیناستل مکروه گنرل، رسول الله ﷺ او فرمائیل : بنهه چه هغه خلقو داسې کړې دي؟ زما مقعد قبلې ته مخامخ کړئ
د دې حدیث نه د استقبال او استدبار مطلقا مجوزین استدلال کوی، هم دغه شان صرف په بنیان کښ د جواز قائلین هم ترې استدلال کوی.
خو د دې په سند او متن دواړو کښ کلام کړې شوې دي، پس علماء کرامو دا روایت معلول کړې دي او وئیلې ئې دي چه په دې کښ اضطراب، وقف، ضعف راوی، نکارت او د انقطاع علتونه موندلې شی، بیا د دې ټولو نه علاوه د نسخ هم احتمال دي.
هر چه د اضطراب تعلق دي نو امام ترمذی رحمه الله فرمائی :

(سألت محمدا عن هذا الحديث فقال: هذا حديث فيه اضطراب....)

یعنی ما د امام بخاری رحمه الله نه د دې حدیث په باره کښ تپوس او کړو نو هغه او فرمائیل چه دا داسې حدیث دي چه په دې کښ اضطراب دي.

د دې لړ شان تفصیل دا دي چه دا روایت په لاندې ذکر شوې طریقو سره روایت دي :

① (عن خالد الحذاء، عن عراك، عن عائشة موقوفاً)

② (عن خالد الحذاء، عن خالد بن أبي الصلت، عن عراك، عن عائشة)

③ (عن خالد الحذاء، عن خالد بن أبي الصلت، عن عراك، عن عمر بن عبد العزيز، عن عائشة)

④ په بعض طرق کښ د دې برعکس (عن عمر بن عبد العزيز عن عراك عن عائشة) ذکر دي.

⑤ (عن عراك، عن عروة، عن عائشة)

⑥ (عن عراك، عن عروة، عن عائشة) (۱)

وقف : بیا په دې طرق کښ بعض طرق مرفوع دي او بعض پکښ موقوف دي.

بیا د وقف په باره کښ امام بخاری رحمه الله فرمائی : (والصحيح عن عائشة من قولها) (۲) یعنی ددې حدیث موقوف کیدل صحیح دي.

هم دغه شان امام ابن ابی حاتم رحمه الله په کتاب العلل کښ فرمائی : (عراك بن مالك عن عروة عن

عائشة موقوف وهذا اشبه) (۳)

یعنی د دې روایت موقوف کیدل اشبه او اقرب الی الصواب دي.

ضعف راوی : په دې روایت کښ خالد بن ابی الصلت راوی دي، د هغه په باره کښ

عبد الحق رحمه الله فرمائی : (ضعيف) (۴)

(۱) د دې ټولو طرقو د تفصیل دپاره او گورئ: تعليقات نصب الراية ج ۲ ص ۱۰۶

(۲) علل الترمذی ج ۱ ص ۲۴، الرخصة فی استقبال القبلة بغائط او بول

(۳) کتاب العلل لابن ابی حاتم ج ۱ ص ۲۲۷، علل اخبار رويت فی الطهارة

(۴) او گورئ: تعليقات نصب الراية ج ۲ ص ۱۰۶

ابن القیم رحمہ اللہ ہم ہفہ تہ ضعیف وئیلې دې. (۱)

ابن حزم رحمہ اللہ فرمائی: (مجهول لا یدری من هو) (۲)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی: (لا یکاد یعرف) (۳)

نکارت: حافظ ذہبی رحمہ اللہ دې حدیث تہ منکر وئیلې دې. (۴)

انقطاع: د دې حدیث سند منقطع دې، پس د امام أحمد رحمہ اللہ مخکنی چہ کلہ دا بیان کرې شو

چہ عراق بن مالک دا حدیث (سبع عائشة) وئیلو سرہ اورو نو هغوی پہ دې نکیر

او فرمائیلو او وې فرمائیل: (من این سبع عراق من عائشة؟ انصاری من عروۃ عنہا)

یعنی عراق د عائشې رضی اللہ عنہا نہ چرتہ واوریدو؟ هفہ خو د عروۃ رحمہ اللہ پہ واسطې د عائشې رضی اللہ عنہا نہ

روایت کوی. (۵)

ہم دغہ شان د ابن القیم رحمہ اللہ تحقیق ہم دا دې چہ د عراق او د عائشې رضی اللہ عنہا ترمنځہ سند

انقطاع ده. (۶)

موسی بن ہارون رحمہ اللہ فرمائی: (لا نعلم لعراق سماعاً من عائشة) (۷)

نسخ: ہر چہ د نسخ د احتمال تعلق دې، پس ابن حزم رحمہ اللہ فرمائی چہ د دې حدیث د سیاق نہ

صفا معلومیری چہ دا حدیث د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ د حدیث نہ مقدم دې، ځکہ چہ

پہ دې حدیث کنس دا منقول دی چہ کلہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تہ ذکر کرې شو چہ صحابہ کرام

استقبال قبلہ بالفرج مکروہ کنری نو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پری د تعجب اظہار او فرمائیلو، کہ د

معانعت حکم مخکنی راغلې وې نو د اظہار تعجب ہیڅ معنی نہ وه، لہذا دا حدیث منسوخ

خو کیدې شی نسخ ہرگز نہ شی کیدې. (۸)

بعض حضراتو د دې ټولو اعتراضاتو د جواب ورکولو کوشش کرې دې او د دې ثابتولو

کوشش ئې کرې دې چہ د دې حدیث نہ احتجاج کیدلې شی. (۹)

خو حقیقت دا دې چہ پہ دې حدیث کنس څومر کلام شوې دې، کہ هفہ ټول کلام مرتفع ہم

شی نو بیا ہم د دہ مقام د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ د مرفوع، صحیح او صریح حدیث پہ

مقابلہ کنس کم وی، لہذا پہ دې حدیث باندې بہ عمل کول صحیح نہ وی.

(۱) قال ابن القیم: وله علة اخرى وهي ضعف خالد بن ابي الصلت. زاد المعاد ج ۲ ص ۳۵۱

(۲) المحلى لابن حزم ج ۱ ص ۱۹۶

(۳) میزان الاعتدال ج ۱ ص ۶۳۲ رقم ۲۴۳۲

(۴) پورته حوالہ

(۵) نصب الراية ج ۲ ص ۱۰۶

(۶) زاد المعاد ج ۲ ص ۲۵۱

(۷) تعليقات نصب الراية ج ۲ ص ۱۰۶

(۸) اوگورئ: المحلى لابن حزم ج ۱ ص ۱۹۷، ۱۹۸

(۹) د تفصيل دپاره اوگورئ: تعليقات الشيخ احمد شاکر علی المحلى لابن حزم ج ۱ ص ۱۹۷

تنبيه : د سيدنا معقل بن ابی معقل اسدی رضی اللہ عنہ نه روايت دي؛

«نهى رسول الله ﷺ ان تستقبل القبلة بين يديك او غائط» (۱) يعنى رسول الله ﷺ د بول او غائط په موقع باندې د دواړو قبلو طرف ته د مخ کولو نه منع فرمائيلې ده.

د دې حديث نه محمد بن سيرين رضی اللہ عنہ استدلال کوی چه د کعبې نه علاوه د بيت المقدس طرف استدبار او استقبال هم مکروه دي. (۲)

جمهور د دې يو جواب دا ورکوی چه د دواړو استقبال او استدبار په يو وخت ناجائز نه دي، بلکه په طريقه د بدياۃ دي، چه کله بيت المقدس قبله وه نو د هغه د استدبار او استقبال ممانعت وو او چه کله کعبه شريفه قبله شوه نو د هغې د استدبار او استقبال ممانعت شو، هم د دې نه راوی په «قبلة» سره تعبير کړې دي.

دويم جواب دا ورکوی چه دا روايت د اهل مدينة سره خاص دي، ځکه چه د اهل مدينة دپاره د بيت المقدس استقبال د کعبې استدبار لره او د هغې استدبار د کعبې استقبال لره مستلزم وو، ځکه چه د مدينې منورې نه بيت المقدس په شمال کښ دي او کعبه ترې په جنوب کښ ده، که د مدينې منورې اوسيدونکو ته د بيت المقدس طرف ته د مخ کولو او شا کولو اجازت ورکړې شوې وي نو د کعبې استدبار او استقبال به ضرور لازميدو. (۳)

د دې نه علاوه د سيدنا ابو ايوب انصاري رضی اللہ عنہ روايت د سيدنا معقل رضی اللہ عنہ د روايت په مقابله کښ اصح دي، بل هغه صريح او معلوم السبب هم دي، په دې وجه به ترجيح د سيدنا ابو

ايوب انصاري رضی اللہ عنہ روايت ته وي. والله اعلم

هر چه د ابو عوانه اسفرائني رضی اللہ عنہ تعلق دي، چه وائي چه د استقبال او استدبار قبله دا حکم د اهل مدينة او د هغې په جهت کښ د اوسيدونکو سره خاص دي، د باقي خلقو چه د هغوی قبله مشرق يا مغرب طرف ته وي د هغوی دپاره استقبال او استدبار جائز دي، پس د هغوی د سيدنا ابو ايوب انصاري رضی اللہ عنہ د حديث الباب د يو طريق نه دي چه په هغې کښ ارشاد دي:

«اذان احدكم الغائط فلا يستقبل القبلة، ولا يلها طهارة، شرفوا اوغروا» (۴)

(۱) الحديث. اخرجه ابوداؤد، في كتاب الطهارة، باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة رقم ۱۰، وابن ماجه، في كتاب الطهارة، باب النهي عن استقبال القبلة بالغائط والبول رقم ۳۱۹.

(۲) اوگورئ: بذل المجهود ج ۱ ص ۱۹۹، كتاب الطهارة، باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة (۳) پورته حواله

(۴) صحيح البخاري، كتاب الوضوء، باب لا تستقبل القبلة بغائط ولا بول الا عند البناء ... رقم ۱۴۴، وكتاب الصلاة، باب قبله اهل المدينة واهل الشام والمشرق ... رقم ۳۹۴، وصحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۰۹، وسنن النسائي، كتاب الطهارة، باب النهي عن استدبار القبلة عند الحاجة، رقم ۲۱، وسنن ابی داؤد، كتاب الطهارة، باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة رقم ۹، وجامع الترمذی ابواب الطهارة، باب في النهي عن استقبال القبلة بغائط او بول، رقم ۸، وسنن ابن ماجه كتاب الطهارة وسنن، باب النهي عن استقبال القبلة بالغائط والبول رقم ۳۱۸.

خو جمهور د حدیث بنیادی حکم د استقبال او استنبار قبله ممانعت عام گنری او (شهرقوا و غریبا) لره د اهل مدینه سره خاص کوی، ځکه چه د اهل مدینه قبله په جنوب کښ ده، د مشرق او مغرب طرف ته نه ده.

قوله: قال رسول الله ﷺ اذا اتى احدكم الغائط، فلا يستقبل القبلة ولا يوها

ظهوره: رسول الله ﷺ فرمائی: چه کله په تاسو کښ څوک د قضاء حاجت دپاره راشی نو هغه دې د قبلي طرف ته رخ نه کوی او نه دې د هغې طرف ته خپله شا راړوی.

(ولا يستقبل) کښ (لا) ناهیه ده او (القبلة) کښ الف لام عهدی دې، د دې منه مراد کعبه ده. (۱)

په (لا يوها) کښ (لا يول) ... دل پیل توليد نهی صيغه ده، چه د هغې معنی د شا اړولو ده.

په مسلم شريف کښ د (ولا يوها ظهوره) په ځانې (ولا تستدبروها) الفاظ دی. (۲)

په مسلم شريف کښ د دې نه روستو د (يهول ولا غائط) اضافه هم ده. (۳) د دې (غائط) نه به نجاست خارجه مراد کولې شی او د (اذا اقل احدكم الغائط) نه مراد به بيت الخلاء او د قضاء حاجت ځانې وی. (۴)

بيا د (يهول واغائط) د قيد نه د سبب نهی پته لگی چه د دې علت احترام قبله ده، گویا د بلي اکرام دا دې چه د هغې طرف ته په نجاست سره مواجهت او نه موندلې شی، د دې تائيد د سيدنا جابر رضی الله عنه د حديث نه هم کيږي چه د هغې الفاظ داسې دي: (اذا اهرقنا الماء) (۵) بعض حضراتو د نهی علت کشف عورت وئيلې دې، که دا علت او منلې شی نو بيا به په يو حال کښ هم د قبلي طرف ته کشف عورت جائز نه وی، پس د بيبي سره د وطی په صورت کښ به هم قبلي ته مخ کول جائز نه وی. (۶)

د کشف عورت د علت کيدو يو قول د مالکيانو دې، کوم چه ابن شاش مالکی رحمه الله نقل کړې دې. (۷) کيدې شی چه د دې حضراتو دليل هغه روايت وی په کوم کښ چه ارشاد دې:

(۱) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۶

(۲) اوگورئ: صحيح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۰۹

(۳) پورته حواله

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۶

(۵) پوره حديث داسې دي: (عن جابر بن عبد الله الأنصاري قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم قد نهانا عن أن نستدبر القبلة أو نستقبلها بفرجوننا إذا أهرقنا الماء قال ثم رأيته قبل موته بعام يبول مستقبل القبلة. مسند احمد ج ۳ ص ۳۶۰، رقم ۱۴۹۳۳)

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۶

(۷) پورته حواله

(لا تستعملوا القبلة بغير وجهکم، ولا تستدبروها) (۱)

یعنی په خپلو شرمگانو سره نه د قبلي طرف ته مخ کوئ او مه ورته شا کوئ. خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه دا حدیث هم د قضاء حاجت په حال باندې محمول کول پکار دی، چه په دواړو روایتونو کښن تطبیق پیدا شی. (۲) والله اعلم

﴿بَابُ مَنْ تَبَرَّزَ عَلَى كَيْتَيْنِ﴾

په دوه ښځو باندې د قضاء حاجت کولو حکم: ﴿تَبَرَّزَ﴾ د باب تفعّل نه د ﴿تَقَوَّطَ﴾ یعنی قضاء حاجت کولو په معنی کښن دي. اصل کښن ﴿تَبَرَّزَ﴾ خروج الی البزار یعنی د وسیع فضاء طرف ته وتلو ته وئیلې شی، بیا مجازاً د قضاء حاجت دپاره استعمال شو. (۳)

﴿لَبِثْتَيْنِ﴾ د ﴿لَبِثَةٌ﴾ تشبیه ده. ﴿لَبِثَةٌ﴾ د لام په فتحې او د باء په کسرې سره لوستلې شی. دا د لام په فتحې او د باء په سکون سره هم لوستل جائز دی، هم دغه شان ئې د لام په کسرې او د باء په سکون سره هم لوستل صحیح دی. (۴)

علامه عینی رحمته الله فرمائی چه کوم لفظ هم مفتوح الاول او مکسور الشانی وی په هغې کښن دا درې واړه لغات صحیح دی، هم دغه شان که د هغه دویم یا دریم حرف د حروف حلقی نه وی نو هغه د اول او ثانی په کسرې سره هم لوستلې شو لکه: ﴿فَعْنَدَ﴾، لره ﴿فَعْنَدَ﴾، ﴿فَعْنَدَ﴾ او ﴿فَعْنَدَ﴾ هم لوستلې شی. (۵) ﴿لَبِثَةٌ﴾ کچه ښځې ته وئیلې شی چه په اور کښن نه وی پخ

کړې شوې، په اور کښن د پخولو نه پس ورته ﴿آجُرٌ﴾ وئیلې شی. (۶) د مخکښ باب سره مناسبت په مخکښ باب کښن د استقبال او استدبار قبله مطلقاً ممانعت ذکر وو، په دې باب کښن د هغې تخصیص ذکر دې، دغه شان په دواړو کښن مناسبت واضح دې. (۷)

د ترجمة الباب مقصد: شاه ولی الله رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله د ﴿تَبَرَّزَ عَلَى كَيْتَيْنِ﴾ جواز بیانول غواړی. (۸)

(۱) اخرجه احمد فی مسنده من حدیث ابی ایوب الانصاری رضی الله عنه ج ۵ ص ۴۱۹، رقم ۲۳۹۵۵، والطبرانی فی معجمه ج ۴ ص ۱۴۱، احادیث رافع بن اسحاق بن طلحة مولى الشفاء، رقم ۳۹۳۲

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۶

(۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۹

(۴) اوگوری. النهاية ج ۲ ص ۵۸۵، وتاج العروس ج ۳۶ ص ۸۷

(۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۹، وتاج العروس ج ۹ ص ۴۴۹، ۴۵۰، مادة: فخذ

(۶) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۹

(۷) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۷۹

(۸) رسالة تراجم أبواب البخاری ص ۱۶

حضرت گنگوهی رحمته اللہ علیہ فرمائی ہے کہ دہ باب د لاندی چہ کوم روایت را ورلہ شوہی دہی دا پہ اصل کنہ د باب سابق سرہ متعلق روایت دہی، خو چونکہ دا روایت یوہ مستقل مسئلہ لره ہم متضمن دہی ہفہ دا چہ د قضاء حاجت پہ وخت پہ خہ اوچت خانی باندی کیناستل پکار دی، چہ د نجاست د لگیدلو نہ بیج شی، پہ دہ مسئلہ باندی د تنبیہ کولو دپارہ نی د «پاب من تبد علی لبتین» باب قائم کرہی دہی، گویا امام بخاری رحمته اللہ علیہ دا بیانول غواہی چہ ذکر شوہی روایت د مخکنہ باب پہ مضمون او مقصود باندی د مشتمل کیدو نہ علاوہ د قضاء حاجت دپارہ د کیناستلو پہ ادب باندی ہم مشتمل دہی، دا یوہ لویہ فائدہ دہ او دغہ شان امام بخاری رحمته اللہ علیہ اکثر کوی (۱)

حاصل دا دہی چہ امام بخاری رحمته اللہ علیہ پہ اصل کنہ د مخکنہ باب تخصیص کول غواہی، ہم دغہ شان د ہفی سرہ سرہ پہ یوہ فائدہ جدیدہ باندی متنبہ کول غواہی.

خو حضرت گنگوهی رحمته اللہ علیہ دا دہ باب فی باب د قبیل نہ منی او دا فرمائی چہ لا د مخکنہ باب مضمون نہ دہی ختم شوہی، پہ اول باب کنہ چہ کوم تعمیم مقصود وو د ہفی تخصیص د امام بخاری رحمته اللہ علیہ مقصود دہی، خو چونکہ دا حدیث یوہی نوہی فائدی لره ہم متضمن دہی، پہ

دہی وجہ نی پہ دہی باندی نوہی عنوان قائم کرو. واللہ اعلم
پہ مخکنہ باب کنہ دا خبرہ ہم ذکر شوہی دہ چہ ابن بطلال رحمته اللہ علیہ فرمائی چہ د عبد اللہ بن عمر رضی اللہ عنہما حدیث، ہم دغہ شان دہی قسم نور آثار مخی تہ پدلو سرہ امام بخاری رحمته اللہ علیہ د «پاب لا تستقبل القبلة بفائط او بول الاعنہ الیئام جدا و ادعوا» استثناء کرہی دہ. (۲)

خو پہ دہی باندی اشکال دا وو چہ بیا د خانلہ خانلہ ترجمہ قاشمولو خہ فائدہ نشستہ، خکہ چہ دا تراجم خو دعاوی وی. د دہی د لاندی چہ کوم روایتونہ را ورلہ شی ہفہ د ہفی دلیلونہ وی، نو مطلب دا راوتلو چہ دا خانلہ خانلہ مسائل دی، د دہی خانلہ خانلہ دلائل ذکر کوی، حال دا چہ دہی دلیل تعلق د مخکنہ باب سرہ پیدا شو.

د دہی جواب شاتہ ذکر شو چہ «پاب من تبد علی لبتین» مستقل ترجمہ نہ دہ، بلکہ د تنبیہ علی الفائدة پہ طور ترجمہ قائم کرہی شوہی دہ او د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما دا روایت د «لا تستقبل القبلة...» سرہ متعلق دہی. واللہ اعلم

...

(۱) لایع الدراری مع الكنز المتواری ج ۳ ص ۲۵، ۲۴

(۲) شرح صحیح البخاری لابن بطلال ج ۱ ص ۲۳۸

۱۴۵: (حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى بْنِ حَبَانَ عَنْ غَمْرَةَ وَابْنِ حَبَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ غَمْرَةَ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ إِنَّ نَاسًا يَقُولُونَ إِذَا قَعَدْتَ عَلَى حَاجَتِكَ فَلَا تُسْتَقْبَلُ الْقِبْلَةُ وَلَا يَنْتِ الْمَقْدِسُ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ غَمْرَةَ لَقَدْ ارْتَفَعْتُ يَوْمًا عَلَى ظَهْرِ بَيْتٍ لَنَا فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى لَبَتَيْنِ مُسْتَقْبِلًا بَيْتَ الْمَقْدِسِ لِحَاجَتِهِ وَقَالَ لَعَلَّكَ مِنَ الَّذِينَ يُصَلُّونَ عَلَى أَوْرَاجِهِمْ فَقُلْتُ لَا أَدْرِي وَاللَّهِ قَالَ مَالِكٌ يَعْنِي الَّذِي يَصَلِّي وَلَا يَرْتَفِعُ مِنَ الْأَرْضِ يَسْجُدُ وَهُوَ لَا حَقَّ بِالْأَرْضِ) (۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹)

رجال الحديث

- ① عبد الله بن يوسف : دا مشهور امام او محدث ابو محمد عبد الله بن يوسف تنيسی کلاعی دمشقی رحمته الله دی. د هغه حالات په کتاب پدم الوسی کښ د دویم حدیث د لاندې مختصراً او په کتاب العلم کښ د باب لیلعلم العلم الشاهد الغائب د لاندې تفصیلاً تیر شوي دي. (۲)
- ② مالک : دا امام دار الهجرة مالک بن انس اصبحی مدنی رحمته الله دی، د هغوی حالات د کتاب پدم الوسی په دویم حدیث کښ او په کتاب الایمان، باب من البیت الفار من الفتن د لاندې تیر شوي دي. (۳)
- ③ یحیی بن سعید : دا مشهور تابعی محدث امام یحیی بن سعید انصاری مدنی رحمته الله دی. د هغه حالات هم د پدم الوسی د اولنی حدیث د لاندې مختصراً او په کتاب الایمان کښ د باب صوم رمضان احتساباً من الایمان د لاندې لړ په تفصیل سره ذکر شوي دي. (۴)
- ④ محمد بن یحیی بن حبان : دا محمد بن یحیی بن حبان (بفتح الحاء والهاء الموحدة الشددة، وبعدها الف ودون) بن منفذ انصاری نجاری مدنی رحمته الله دی، ابو عبد الله ټی کنیت دي. (۵) دا د سیدنا حبان بن منقذ رحمته الله نمسی دی، د چا په باره کښ چه راځی چه هغه به په بیوع کښ

(۱) قوله عن عبد الله بن عمر : الحديث اخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الطهارة. باب الاستطابة رقم ۶۱۲ والنسائي في سننه، في كتاب الطهارة، باب الرخصة في البيوت رقم ۲۳. وابوداؤد في سننه في كتاب الطهارة باب الرخصة من ذلك رقم ۱۲، والترمذي في جامعه في ابواب الطهارة باب ما جاء من الرخصة في ذلك رقم ۱۱، وابن ماجه في سننه، في كتاب الطهارة باب الرخصة في ذلك في الكنيف واباحته دون الصحاري، رقم ۳۲۲، ۳۲۳.

(۲) اوگورئ: كشف الباری ج ۱ ص ۲۸۹، وج ۴ ص ۱۱۳

(۳) اوگورئ: كشف الباری ج ۱ ص ۲۹۰، ج ۲ ص ۸۰

(۴) اوگورئ: كشف الباری ج ۱ ص ۲۳۸، وج ۲ ص ۳۲۱

(۵) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۶۰۵، ج ۶ ص ۶۰۶

نقصان کولو، رسول الله ﷺ هغه ته تلقین او کړو چه کله هم یو څیز اخلې نو (لا علابه) (۱) وایه. (۲) په ۴۷ هجری کښ وفات شوې دې. (۳)

دې د سیدنا ابن عمر، رافع بن خدیج، انس بن مالک، عبدالله بن محیریز او دخپل تره واسع بن حبان رضی الله عنه نه علاوه دا ډیرو حضراتو نه روایت حدیث کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښ امام ربیعۃ الرائی، لیث بن سعد، محمد بن عجلان، عمرو بن یحیی المازنی، ابن اسحاق او امام مالک رضی الله عنه وغیره دی. (۴)

امام ابن معین، امام ابو حاتم او امام نسائی رضی الله عنه هغه ته (ثقة) وئیلې دې. (۵)

امام ابن حبان رضی الله عنه هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۶)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی: (مدن ثقة) (۷)

امام وادې رضی الله عنه فرمائی: (کانت له حلقه من مسجد المدينة، وکان یفتی، وکان ثقة کثیر الحدیث) (۸) یعنی په مسجد نبوی ﷺ کښ به د هغه باقاعدہ حلقه وه، هغه به فتوې ورکولې او ثقه وو، د هغه احادیث ډیر زیات دی.

حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرمائی: (الامام الفقیه الحجة...) هم دغه شان هغه فرمائی: (وهو امام مجتهد علی ثقته) (۹) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی (ثقة فقیه) (۱۰)

په ۱۲۱ هجری کښ د ۷۴ کالو په عمر کښ وفات شوې دې. (۱۱) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ واسع بن حبان: دا واسع بن حبان بن منقذ انصاری نجاری مدنی رضی الله عنه دې. امام بغوی رحمته الله علیه هغه په صحابه کرامو رضی الله عنه کښ شمار کولو سره لیکلې دی.

(۱) انظر صحيح البخارى ج ۱ ص ۲۸۴، كتاب البيوع، باب ما يكره، من الخداع فى البيع رقم ۲۱۱۷، وصحيح مسلم، كتاب البيوع، باب من يخدع فى البيع رقم ۳۸۶۰

(۲) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۸۶

(۳) پورته حواله

(۴) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ، تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۶۰۶، ۶۰۷، وسير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۸۶، ۱۸۷

(۵) الجرح والتعديل ج ۸ ص ۱۴۲، رقم (۵۳۹/۱۳۸۵۶)، وتهذيب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۹۴، ۹۵، تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۶۰۷

(۶) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۳۷۶، ۳۷۷

(۷) معرفة الثقات للعجلې ج ۲ ص ۲۵۶، رقم ۱۶۵۹، وتعليقات تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۶۰۷

(۸) تهذيب الكمال ج ۲۶ ص ۶۰۷

(۹) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۸۶، ۱۸۷

(۱۰) تقريب التهذيب ص ۵۱۲، رقم ۶۳۸۱

(۱۱) هذب الكمال ج ۲۶ ص ۶۰۷

(۱) صحبتبه مقال (۱) یعنی د هغه په صحابی کیدو کښ کلام دې.

او عدوی رضی الله عنه فرمائی: ﴿ شهد بیعت الرضوان والشاهد بعدها، وقتل يوم الحرة ﴾ (۲)

یعنی د بیعت الرضوان (صلح حدیبیه) په موقع باندې حاضر وو.

ابو موسی مدائنی رضی الله عنه هم هغه په صحابه کرامو کښ شمار کړې دي. (۳)

خو حافظ ابن حجر رضی الله عنه په تقریب التهذیب کښ اول جزما ﴿ صحابین صحابن ﴾ فرمائیلې دي،

بیا فرمائی: ﴿ بل لثقة ﴾ (۴)

او خپله په الاصابه کښ د عدوی تردید کولو سره لیکي: ﴿ قلت: وهذا غير الراوي فيها اذن، لانه

مشهور في التابعين، وحديثه في صحيح مسلم وقد فرق بينهما ابن فتحون في ذيل الاستيعاب ﴾ (۵)

یعنی عدوی چه د کوم سړی په باره کښ فرمائی هغه زما د خیال مطابق د دې راوی نه علاوه

بل سړې دې، ځکه چه د هغه سړی په تابعینو کښ شمار کیدل مشهور دی، د هغه احادیث په

صحيح مسلم کښ دي، ابن فتحون په ﴿ ذیل الاستيعاب ﴾ کښ د دواړو تر مینځه تفریق کړې دي.

هم دغه شان حافظ ابن حجر رضی الله عنه د واسع بن حبان رضی الله عنه تذکره په خپل کتاب الاصابه کښ په

القسم الرابع کښ هم کړې ده، په دې کښ هغه په امام بغوی رضی الله عنه باندې رد کړې دي، هغوی

چه کوم واسع بن حبان ته صحابی وئیلې دي، د هغه وهم ئې هلته بیان کړې دي. (۶)

علائی رضی الله عنه فرمائی: ﴿ ذكره الصفاق فيمن في صحبتبه نظر، ولا وجه لذلك، فانه تابعي قطعاً، قاله ابو زرعة

والجماعة ﴾ (۷)

یعنی هغه لره صفانی په هغه خلقو کښ شمار کړې دي چه د هغه په صحابی کیدو کښ کلام

دې. او حال دا دي چه د دې هیڅ بنیاد نشته، ځکه چه هغه قطعی طور سره تابعی دي،

ابوزرعه او هم دغه شان یو جماعت دغه شان وئیلې دي.

دې د سیدنا جابر، سیدنا رافع بن خدیج، سعد بن المنذر، عبدالله بن زید بن عاصم مازنی،

عبدالله بن عمر، قیس بن اقی صعصعه انصاری، وهب بن حذیفه غفاری او ابو سعید

خدری رضی الله عنه نه روایت کوی.

(۱) اوگوری: تهذیب التهذیب ج ۱۱ ص ۱۰۲

(۲) الاصابه ج ۳ ص ۶۲۷، القسم الاول

(۳) اکمال تهذیب الکمال لمغلطانی ج ۱۲ ص ۱۹۸، رقم ۵۰۰۰

(۴) تقریب التهذیب ص ۵۷۹، رقم ۷۳۸۰

(۵) الاصابه ج ۳ ص ۶۲۷، القسم الاول

(۶) الاصابه ج ۳ ص ۶۴۶، القسم الرابع

(۷) جامع التحصیل فی احکام المراسیل ص ۲۹۵، رقم ۸۵۴

د هغه نه د هغه خوښې جان بن واسع بن محمد بن يحيى بن حبان رحمته الله روایت کوی (۱)

امام ابو زرعه رحمته الله فرمائی: (مدنی ثقه) (۲)

امام عجلې رحمته الله فرمائی: (مدنی، تابعی، ثقه) (۳)

حافظ ابن حبان رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۴)

حافظ ذهبي رحمته الله هم هغه ثقه شمار کړې دي. (۵)

د هغه احاديث د اصول سته ټولو حضراتو اخستلې دي. (۶) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ عبدالله بن عمر: د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کښ د باب الايمان

وقول النبي صلى الله عليه وسلم بني الاسلام على خمس د لاندې تير شوې دي. (۷)

قوله: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: د سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنه نه روایت دي چه هغه فرمائی:

د (يقول) ضمير د عبدالله بن عمر رضي الله عنه طرف ته راجع دي نه د واسع بن حبان رحمته الله طرف ته، (۸) علامه کرمانی رحمته الله دا د واسع بن حبان رحمته الله طرف ته راجع کړې دي. (۹)

په صحيح مسلم کښ دي: «عَنْ عَمْرِو بْنِ حَبَّانٍ قَالَ كُنْتُ أَصِلُ إِلَى النَّسَّاجِ وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو مُسْنِدًا لَهُمَا إِلَى التَّوْبَةِ فَلَمَّا كُنْتُ فِي الصَّفِّ الْوَسْطِيِّ مِنْ شَيْءٍ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ يَقُولُ كَأَنَّ» (۱۰)

يعني واسع بن حبان رحمته الله فرمائی چه ما په مسجد کښ مونځ کولو، او سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنه د قبلي طرف ته شا کولو سره ناست وو، چه کله ما مونځ پوره کړو نو زه د خپل طرف نه پاسيدم او دهغوی خواته ورغلم، سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنه او فرمائيل چه څه خلق وائی ..

د دي نه صراحة معلومه شوه چه د بخاری په روایت کښ د «انه كان يقول» ضمير سيدنا عبدالله بن عمر رضي الله عنه طرف ته راجع دي، د واسع طرف ته نه دي، د دي نه روستو چه په «فقال

(۱) د شيوخ او تلاميذ دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳۰ ص ۳۹۷

(۲) تهذيب الكمال ج ۳۰ ص ۳۹۷

(۳) معرفة الثقات للعجلي ج ۲ ص ۳۳۸، رقم ۱۹۲۵

(۴) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۴۹۸

(۵) الكاشف ج ۲ ص ۳۴۶، رقم ۶۰۲۶

(۶) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳۰ ص ۳۹۷

(۷) كشف الباری ج ۱ ص ۶۳۷

(۸) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷

(۹) شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۹۰

(۱۰) صحيح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۱۱

عبدالله بن عمر رضی الله عنهما لقد ارتقیئت کتب کومه فاه ده هغه د جواب دپاره نه ده بلکه سببه ده، گویا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما د هغه حضراتو قول د انکار په طور نقل کړو، بیا ئې د انکار د سبب دپاره د **﴿ فقال عبدالله بن عمر: لقد ارتقیئت... ﴾** ذکر کړو.

قوله: إِنْ نَأْسَا يَقُولُونَ إِذَا قَعَدْتُ عَلَى حَاجَتِكَ فَلَا تَسْتَقْبِلُ الْقِبْلَةَ وَلَا بَيْتَ الْمَقْدِسِ : څه خلق وائی چه کله ناسو د خپل حاجت دپاره کینی نو نه د قبلې طرف ته مخ کوي او نه د بیت المقدس طرف ته.

سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنهما په دې سره هغه خلق مراد کړې دی کوم چه د عموم نهی قائل دی، لکه سیدنا ابو ایوب انصاری، سیدنا ابوهریره او سیدنا معقل اسدي رضی الله عنهم وغیره. (۱)
دې حضراتو به وئیل چه د قضاء حاجت په وخت کښ د کعبې استدبار او استقبال مطلقا ناجائز دې، سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د هغوی په مطلق دعوی باندې نکیر او کړو او دلیل ئې دا پیش کړو چه ما خپله رسول الله صلی الله علیه و آله په کور کښ ناست د کعبې طرف ته شا کولو سره په قضاء حاجت کولو باندې لیدلې دې. معلومه شوه چه ممانعت مطلق او عام نه دې بلکه په دې کښ خصوصیت او قید دې، پس د ابن عمر رضی الله عنهما شمیر د تفصیل مذهب په قائلینو کښ کیږي، لکه چه په مخکښ باب کښ تفصیل تیر شو.

قوله: لَقَدْ ارْتَقَيْتُ يَوْمًا عَلَى ظَهْرِ بَيْتِ لَنَّا : زه یوه ورځ د خپل کور په چټ باندې او ختم

د دې نه معلومه شوه چه ابن عمر رضی الله عنهما د خپل کور چټ ته ختلې وو، او وړاندې په حدیث **﴿باب التبرؤ الى البيوت﴾** کښ هم دا حدیث راروان دې، په هغې کښ دی **﴿ ارتقیئت فوق طهریئت حفصة ﴾** (۲) یعنی زه د سیده حفصة رضی الله عنها د کور په چټ باندې او ختم، د دې نه معلومه شوه چه کور د سیده حفصة رضی الله عنها وو، نه د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما.

حافظ ابن حجر او د هغه په اتباع کښ شیخ الاسلام زکریا انصاری او قسطلانی رحمهما الله فرمائی چه کیدې شي چه د مختلف زمانو په اعتبار سره دا نسبت کړې شوې وی، اول دا کور د سیده حفصة رضی الله عنها په قبضه کښ وو، روستو د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما په قبضه کښ راغلې وو، ځکه چه هغه د سیده حفصة رضی الله عنها حقیقی رور وو، د څه حاجب د نه کیدو د وجې نه به د سیده حفصة رضی الله عنها میراث د هغه طرف ته منتقل شوې وو، گویا د ماضی په نسبت سره د سیده حفصة رضی الله عنها طرف ته نسبت اوکړې شو او د مال په اعتبار سره ئې خپل خان طرف ته نسبت اوکړو. (۳)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷

(۲) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، رقم ۱۴۸

(۳) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷، وتحفة الباری ج ۱ ص ۱۵۸، کتاب الوضوء، باب التبرؤ فی البيوت، وارشاد الساری ج ۱ ص ۲۳۸، کتاب الوضوء، باب التبرؤ فی البيوت.

خو په دې کښ اشکال دا دې چه دې ټولو شارحینو په ابواب الخمس کښ تلو سره دا تصریح کړې ده چه رسول الله ﷺ چه ازواج مطهرات ته کوم کورونه ورکړې وو هغه ئې د سکنې په طور ورکړې وو، هم دا وجه ده چه د هغوی د وفات نه پس دا کورونه د هغوی د وارثانو طرف ته منتقل نه شو. (۱)

لهذا صحیح جواب دا دې چه سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما چه د بیت اضافت سیده حفصه رضی الله عنها ته کړې دې هغه په حقیقت باندې حمل دې او چه خپل طرف ته ئې کړې دې نو هغه په مجاز باندې محمول دې، گویا خپل طرف ته ئې نسبت په دې وجه او کړو چه د خپلو خپلوانو څیز

مجازا خپل طرف ته منسوب کولې شی. والله سبحانه وتعالى اعلم
قوله: فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى لَيْتَتَيْنِ مُسْتَقْبِلَايْتِ

الْمُقَدَّسِينَ لِحَاجَتِهِ: ما رسول الله ﷺ اولیدو چه هغه د خپل حاجت دپاره په دوه ښځو باندې د بیت المقدس طرف ته مخ کړې ناست دي.

بعض حضرات د دې حدیث نه د استقبال او استدبار قبله په مطلقا جواز باندې استدلال کړې دي، پس د هغوی وینا ده چه په دې حدیث کښ دا حتمال دې چه هغه رسول الله ﷺ په ښکاره فضاء کښ لیدلې وی، او هر چه په «لېتین» باندې د لیدلو تعلق دې، پس دا د « ښام» په موجود کیدو باندې دال نه دي، ځکه چه عین ممکنه ده چه رسول الله ﷺ په «

لېتین» باندې د زمکې نه د مرتفع کیدو دپاره ناست وی. (۲)
خو دا استدلال د څو وجو نه کمزورې دې، اول په دې وجه د شرح معانی الآثار په یو روایت کښ «يقضي حاجته محبراً عليه» (۳) (یعنی ما رسول الله ﷺ اولیدو چه قضاء حاجت ئې فرمائیلو په داسې طریقه چه په ښځو سره ئې پرده کړې وه) الفاظ راغلې دي.

هم دغه شان حکیم ترمذی رحمه الله په صحیح سند سره هم دا حدیث نقل کړې دي، چه د هغې الفاظ داسې دي: «فرايته في كنف» (۴) ما رسول الله ﷺ په بیت الخلاء کښ اولیدو.

(۱) اوگوری: فتح الباری ج ۶ ص ۲۱۱. کتاب فرض الخمس، باب ما جاء في بيوت ازواج النبي ﷺ وما نسب من البيوت اليهن، وتحت الباری ج ۳ ص ۵۳۷. وارشاد الساری ج ۷ ص ۱۷، طبعة دار الكتب العلمية
(۲) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷

(۳) شرح معانی الآثار ج ۲ ص ۳۷۰. کتاب الکراهة، باب استقبال القبلة بالفروج للغايط والبول تنبيه حافظ رحمه الله دا حدیث د ابن خزيمه په حوالې سره نقل کړې دي، لیکن احقر ته د تتبع او تلاش باوجود په صحیح ابن خزيمه کښي دا حدیث ملاؤ نه شو اوگوری: فتح الباری: ۲۴۷/۱
(۴) نقله الحافظ عنه في الفتح ج ۱ ص ۲۴۷، ولکنی لم اجدہ فی نوادر الاصول له، الا ان البيهقي اخرج عن ابن عمر: دخلت بيت حفصة، فحانت مني التفاتة، فرأيت كنيف رسول الله ﷺ مستقبلاً القبلة انظر السنن الكبرى ج ۱ ص ۱۵۱، من الطبعة الجديدة، و ج ۱ ص ۹۳، من الطبعة القديمة، كتاب الطهارة، باب الرخصة في ذلك في الابنية، رقم ۴۴۲.

د ابن خزیمه په روایت کښ دی (فاشرفت علی النبی ﷺ وهو علی غلته) (۱)
د دې روایاتو نه معلومه شوه چه رسول الله ﷺ بالکل په ښکاره قضاء کښ نه وو ناست
بلکه په ابادئ کښ دننه ناست وو.

دویم: سیدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنهما خپله په ښکاره قضاء د استقبال قبله د ممانعت قائل دي،
مگر دا چه څه ساتر وی، لکه چه د ابوداؤد وغیره په روایت کښ تصریح ده. (۲) لهذا که
رسول الله ﷺ په ښکاره قضاء کښ وی نو عبد الله بن عمر رضی الله عنهما به هم د مطلقا جواز قائل وی،
د استقبال د ممانعت قول به ئې نه اختیارولی. (۳)

ابن القصار رحمه الله فرمائی چه دلته دا سوال پیدا کیدی شی چه سیدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنهما
قصدا رسول الله ﷺ ته څنگه او کتل؟ د دې د جواز څه صورت دې؟
خو د دې جواب دا دې چه ابن عمر رضی الله عنهما قصدا رسول الله ﷺ ته نه دی کتلی، بلکه ناخپی

ئې پرې نظر پریوتلی دي، لکه چه د بیهقی په روایت کښ دی: (فحات منی التفاته) (۴)
یعنی زما توجه اتفاقی هغه طرف ته لاره. خو چه کله ئې بغیر د قصد نه په دې حال کښ
اولیدو نو هغوی او غوښتل چه دا کتل هم د شرعی فائدي نه خالی نه وی، دغه شان هغه دا
حکم شرعی مستنبط کولو سره بیان کړو او دغه شان کتل په دې وجه ممکن شو چه هغه د
رسول الله ﷺ شا ته کتل، د دې نه د هغه د اتباع سنت سخت شوق معلومیږی. (۵)

د ائمه ثلاثه استدلال او د احنافو جواب: د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما د دې حدیث نه ائمه ثلاثه په
دې خبره باندي استدلال کړې دي چه که یو سړې په ابادئ کښ قضاء حاجت کوی نو د هغه
دپاره د استقبال او استدبار گنجائش شته، که په ښکاره قضاء کښ وی نو بیا ورله گنجائش
نشته.

په مخکښ باب کښ په دې حدیث باندي کافی کلام تیر شوې دي، خو دلته د خلاصې په
طوره د احنافو د ترجیح وجوه ذکر کولې شی

① د سیدنا ابن عمر رضی الله عنهما دا روایت مبیح دي، او د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه روایت
محرم دي، د مبیح او محرم د تعارض په صورت کښ محرم ته ترجیح حاصله وی.

(۱) صحیح ابن خزیمه ج ۱ ص ۴۶، کتاب الوضوء، باب ذکر الخبر المفسر للخبرین، انما نهی عن استقبال
القبلة رقم ۵۹

(۲) عن مروان الأصغر، قال: رأيت ابن عمر أتاه راحلته مستقبلة القبلة، ثم جلس يقول إنها، فقلت: يا أبا
عبد الرحمن، اليس قد نهى عن هذا؟ قال: بلى إنما نهى عن ذلك في القضاء، فإذا كان بينك وبين القبلة
شيء يشترک فلا بأس. السنن لابی داؤد، کتاب الطهارة، باب كراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم
۱۱، وانظر المستدرک للحاکم ج ۱ ص ۲۵۶، کتاب الطهارة، رقم ۵۵۱

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷

(۴) السنن الکبری ج ۱ ص ۱۵۱، من الطبعة الجديدة، و ج ۱ ص ۹۳، من الطبعة القديمة، کتاب الطهارة،
باب الرخصة فی ذلك فی الابنية، رقم ۴۴۲

(۵) اوهوری: شرح ابن بطلان ج ۱ ص ۲۳۸، فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۷، ۲۴۸

- ② د ابن عمر رضی اللہ عنہما دا روایت فعلی دې، د ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ روایت قولی دې، د قولی او فعلی روایتونو په تعارض کښن قولی ته ترجیح حاصله وی.
- ③ د ابن عمر رضی اللہ عنہما په نقل کړی روایت کښن د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د یو فعل خاص ذکر دې، او قول عام دې، په فعل خاص کښن احتمالات کیدي شی، لهذا د هغې په مقابله کښن قول عام ته چه حیثیت ئې د قاعده کلیه په شان دې، هغې ته به ترجیح ورکولې شی.
- ④ حجت أفعال تشریعیه دی، نه عمومی أفعال، أفعال تشریعیه د ستر او خفاء سره نه شی ادا کیدلې، د ابن عمر رضی اللہ عنہما د بیان مطابق د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دا فعل د ستر سره وو، معلومه شوه چه دا تشریعی فعل نه دې.
- ⑤ په دغه شان روایت کولو کښن سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما متفرد دې، او د هغوی په مقابله کښن تقریباً د ټولو صحابه کرامو عمل هم هغه وو کوم چه سیدنا ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ بیان فرمائی، پس دهغوی په یو روایت کښن دی.

﴿فوجدنا مرايض قد بنيت قبل الكعبة، فكانت حرف عنها وتستغفر الله﴾ (۱)

- یعنی مونږ داسې بیوت الخلاء بیا موندلې کومې چه قبله رخ جوړې شوې وې، پس مونږ به په هغې کښن کاره کیناستلو او په دې به موهم استغفار کولو.
- ⑥ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په فعل کښن دا هم احتمال دې چه د کشف په طور ئې بیت الله شریف مخې ته وی، په دې وجه هغه عین د جهت کعبه نه منحرف کیدو سره ناست وی، د کوم چه سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما ادراک اونکړې شو.
- ⑦ کیدې شی چه د استقبال او استدبار قبله جواز د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم خصوصیت وی، چه د هغې دلیل دا دې چه په ﴿اذا ایتم الغائط فلا تستقبلوا القبلة ولا تستدبروها﴾ کښن خطاب امت ته دې، لهذا امت له په دې باندې عمل پکار دې، پاتې شو د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فعل نو هغه د دې نه مستثنی دې.

- ⑧ حدیث د ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ معلوم السبب دې، د ممانعت وجه احترام قبله ده، ﴿لا تستقبلوا القبلة ولا تستدبروها﴾ په دې باندې دال دې، او د ابن عمر رضی اللہ عنہما حدیث غیر معلوم السبب دې، نو اعتبار به د معلوم السبب وی نه د غیر معلوم السبب.
- ⑨ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فضلات طاهر دی، په داسې صورت کښن به احترام کعبه نه متاثر کیږی او اصل مناط هم دا احترام قبله ده.
- ⑩ د سیدنا ابن عمر رضی اللہ عنہما نظر پرې ناخایه پریوتلې وو او د لږ وخت دپاره وو، ځکه چه په دې صورت کښن څوک په غور سره نه شی کتلې، نوپه دې کتلو کښنې غلطی ممکن ده، بله دا چه

(۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۹، والاحسان بترتيب صحيح ابن حبان، بتحقيق الارنؤوط ج ۴ ص ۲۶۳، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۱۴۱۶، والسنن الکبری للبيهقی ج ۱ ص ۹۱، کتاب الطهارة، باب النهی عن استقبال القبلة واستدبارها لغائط او بول، رقم ۴۳۳

په داسې حالت کښې یقینا چه کوم کس ته کتلې کېږي هغه په خپل وخت باندې برقرار نه شي پاتې کیدې، په دې وجه وئیلې کیدې شي چه رسول الله ﷺ به هم خپل هیئت بدل کړې وی.

چه د هغې نه ابن عمر رضی الله عنهما مخصوص جهت فهم کړلو (۱)، والله اعلم

قوله: وَقَالَ لَعَلَّكَ مِنَ الَّذِينَ يُصَلُّونَ عَلَىٰ أَوْرَاقِهِمْ؟ کیدې شي چه ته د هغه خلقو نه ئې چه په خپلو کوناتو سره مونځ کوی.

د (قال) ضمیر د ابن عمر رضی الله عنهما طرف ته راجع دې او د (لعلک) خطاب د واسع بن حبان سره دې (۲).

(اوراک) د (ورک) جمع ده کوناته ته وئیلې شي (۳)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه د ابن عمر رضی الله عنهما مقصد دا دې چه کوم سړي په خپل اوراک باندې مونځ کوی یعنی په سجده کښې خپل کوناته د زمکې نه نه اوچتوی، لکه چه هغه د سنت نه ناخبره دې هم دغه شان هغه سړي هم د سنت نه نه دې خبر کوم چه مطلقا د استدبار او استقبال نه منع کوی هغه هم د سنت نه ناخبره دې، حاصل دا شو چه آیا ته د هغه خلقو نه ئې کوم چه د سنت صلاة نه د ناخبرئ سره سره د سنت استنجا نه هم ناخبره دې؟

خو حافظ ابن حجر رحمه الله د دې معنی تردید کړې دې، فرمائی چه اول خو په دې کښې تکلف دې، بیا واسع د ابن عمر رضی الله عنهما نه څه تپوس نه دې کړې چه د هغه طرف ته د ناخبرئ څه نسبت اوکړې شي، د دې نه علاوه دا څه ضروري ده چه کوم سړي د سنت صلاة نه ناخبره وی هغه دې د سنت خلا نه هم ناخبره وی. (۴)

په دې وجه حافظ رحمه الله فرمائی چه په اصل کښې د دې یوه بله معنی ده، کومه چه د مسلم شریف د روایت نه په فهم کښې راځي، امام مسلم رحمه الله روایت نقل کړې دې، واسع بن حبان رحمه الله فرمائی (كُنْتُ أَصْبَحُ فِي الْمَسْجِدِ وَعَبَدُ اللَّهِ هُنَّ عَمْرُ مَسْنَدٌ لَهُمْ إِلَى الْقِبْلَةِ فَلَمَّا تَقَرَّبْتُ صَلَاتِي

انْصَرَفْتُ إِلَيْهِ مِنْ شَيْءٍ فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ يَكُونُ تَأْسٍ) (۵)

یعنی: ما په مسجد کښې مونځ کولو، او سیدنا عبداللہ بن عمر رضی الله عنهما د قبلي طرف ته شا کولو سره ناست وو، چه کله ما مونځ پوره کړو نو زه د خپل طرف نه پاسیدم او د هغوی خوا ته ورغلم، سیدنا عبداللہ بن عمر رضی الله عنهما او فرمائیل چه څه خلق وائی ..

گویا ابن عمر رضی الله عنهما په هغه کښې د سجده په حالت کښې څه خبره اولیده، کومه چه ئې صحیح

(۱) دټول تفصیل دپاره اوگورئ: الكنز المتواری: ۲۷۸۳ و ۲۸

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۸

(۳) قال المطرزی فی المغرب ج ۲ ص ۳۵۱: الورکان ... هما فوق الفخذین کالکتفین فوق العضدین

وکذلک فی المصابیح المنیر للفیومی ج ۲ ص ۲۵۶

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۸

(۵) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۱۱

طریقې سره په فهم کښ نه وه راغلې، (لعلک) وئیلو سره ترې ابن عمر رضی الله عنهما دې په باره کښ تپوس او کړې.

حاصل د دې دا چې په عبدالله بن عمر رضی الله عنهما د خلقو نه د استدبار او استقبال قبله مسئله تازه تازه اوریدلې وه، د هغې په باره کښ هغوی او غوښتنه چې خپلو شاگردانو ته صحیح مسئله بیان کړي، خو هغوی واسع ته د بیانولو نه مخکښ اول د هغه د یو عمل اصلاح او کړه، د هغې نه روستو ئې ورته دا مسئله بیان کړه، او واسع ورته بیانولو سره د مسئلې خبره کومه چه مرفوعاً ثابته ده، اول بیان کړه او خپله خبره کومه چه مظنون ده هغه ئې روستو بیان کړه. (۱)

یا داسې وئیلې کیدې شی چه ابن عمر رضی الله عنهما د واسع په مانځه کښ څه محسوس کړل او په هغې باندې ئې د تنبیه کولو اراده او فرمائیل، خو اول ئې ورته مرفوع حدیث واورولو او د هغې نه روستو ئې چه په کومه خبره تنبیه کول غوښتل د هغې طرف ته ئې اشاره او فرمائیل.

(لَعَلَّكَ مِنَ الَّذِينَ يُصَلُّونَ عَلَىٰ أَوْرَآكِهِمْ) والله اعلم

په مذکوره جمله او حدیث مرفوع کښ مناسبت : په دې جمله او حدیث مرفوع کښ مناسبت هم پیدا کیدې شی. د دې صورت دا دې چه په اصل کښ چه کوم خلق علی الاطلاق د استدبار او استقبال نه منع کوی غالباً په هغې کښ بعض غلاة د حد نه تجاوز کوی، داسې چه هغوی په مانځه کښ په سجده کښ خپله شا او کوناتی نه اوچتوی، په دې ویرې سره چه که سجده کوناتو لره اوچتولو سره او کړې شوه نو د قبلي استدبار به لازم شی، ځکه چه په مانځه کښ څلور حالتونه دی، قیام، رکوع، سجود او قعود په دې کښ په درې حالتونو کښ خو استدبار نه راځی، خو په سجده کښ د استدبار امکان وی، لهذا د دې نه د بچ کیدو دپاره به ئې په اوراک باندې سجده کوله.

اوس مطلب دا دې چه ایا ته هم د هغه غلاة نه ئې کوم چه مطلقاً د استقبال او استدبار نه منع کوی، تردې چه په خپلو اوراک باندې سجده کوی. (۲) والله اعلم

قوله: فَقُلْتُ لَا أَذْرِي وَاللَّهِ ما عرض او کړو قسم په الله! ماته هیڅ علم نشته.

: واسع خیال چونکه د دې قسم څه خیز طرف ته نه وو. په دې وجه هغه اووې چه ماته خو هیڅ علم نشته چه زه به د هغوی نه یم یا نه. (۳)

قوله: قَالَ مَا لِكَ يَغْنِي الْاِذْيَ يُصَلِّي وَلَا يَرْتَقِعُ عَنِ الْأَرْضِ يَسْجُدُ وَهُوَ لَا صِقٌ

بِالْأَرْضِ: امام مالک رحمته الله فرمائی چه د دې نه مراد هغه سړې دي، کوم چه مونځ داسې کوی چه د زمکې نه بالکل پاسیږي نه، یعنی سجده په داسې حال کښ کوی چه کوناتی ئې په زمکه پورې لگیدلې وی.

(۱) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۸

(۲) پورته حواله

(۳) عمده القاری ج ۲ ص ۲۸۱

دا امام مالک رحمہ اللہ د (الذین یصلون علی اوراکہم) تفسیر بیان او فرمائیلو.

حاصل دا دې چه امام مالک رحمہ اللہ فرمائی چه د (الذین یصلون علی اوراکہم) نه مراد هغه خلق دی کوم چه مونځ کوی او د سجدي په حالت کښ کوناتی نه اوچتوی، په زمکه پورې لگیدلې سجده کوی. (۱)

د امام مالک رحمہ اللہ دا قول که د امام بخاری رحمہ اللہ نقل کړې شوي وی نو تعلیق دې او که د عبدالله بن یوسف تنیسی شیخ بخاری نقل کړې شوي وی نو د ذکر شوې سند د لاندې داخل دې. (۲) والله اعلم

(۱۳) بَابُ خُرُوجِ النِّسَاءِ إِلَى الْبِرَازِ

دا باب د زنانو د فضاء واسع طرف ته د وتلو په بیان کښ دې.

د لفظ براز تحقيق: (البراز) په بام موحده سره لوستلې شی، فضاء واسع ته وئیلې شی، د دې نه کنایه قضاء حاجت مراد اخستلې شی، لکه خلا وئیلو سره کنایه قضاء حاجت مراد اخستلې شی. (۳)

امام خطابي رحمہ اللہ فرمائی چه دا لفظ اکثر راویان د بام په کسري سره لولی، چه غلط دې، (براز) د بام په کسري سره خو د (مبارزت فی الحرب) (په جنگ کښ د مقابلي) دپاره استعمالیږي. (۴) خو نورو لغویانو دا تخطئه نه ده قبوله کړې، پس جوهری فرمائی چه:

(والبراز ایضا کنایه عن ثقل الغنایا وهوالغائط) (۵) یعنی براز چه څنگه د مبارزت فی الحرب دپاره استعمالیږي هم دغه شان د قضاء حاجت دپاره هم استعمالیږي.

حافظ رحمہ اللہ فرمائی چه د (براز) بفتح الباء اطلاق په واسع فضاء باندې کیږي، که د دې نه خارج کیدونکې خیز مراد واخستلې شی نو دا به (اطلاق اسم المحل علی الحال) د قبیل نه وی

او که (براز) په کسري د بام سره وی نو نفس خارجه به ترې مراد اخلو. (۶) والله اعلم
د مخکښ باب سره مناسبت: د دې باب د مخکښ سره مناسبت ښکاره دې چه په مخکښ باب کښ د تبرز حکم راغلي دي او په دې باب کښ د براز حکم مذکور دي. (۷)

(۱) اوگوره: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۸، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۱

(۲) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۱

(۳) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۹

(۴) معالم السنن ج ۱ ص ۱۴، کتاب الطهارة، باب التخلی عند قضاء الحاجة

(۵) الصحاح ج ۳ ص ۶۸۴ قال الزبيدي: هكذا صرح به النووي في تهذيبه، وابن دريد. تاج العروس ج ۱۵

ص ۲۵، ۲۶

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۹

(۷) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۲

د ترجمه الباب مقصد : علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ دے ذکر شوے ترجمہ سر دے خبری طرف ته اشاره کوی چه زنانه به په شروع شروع کنس چه په کورونو کنس د بیت الخلا انتظام نه وو نهر وتلې، دغه شان هغوی ته د وتلو اجازت ورکړې شوې وو، روستو چه کله په کورونو کنس انتظام پیدا شو نو د زنانو د هغې دپاره وتل ممنوع شو، کوم چه په وړاندې باب کنس بیان کړې شوې دې. (۱)

شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د زنانو دپاره چونکه ستر او حجاب مطلوب دې، پس په قران کریم کنس دی : ﴿وَلَمَّا مَلَكَتْ جَنَّتُكَ وَكَانَ كُنْزُكَ الْبَاهِيَّةَ الْأُولَى﴾ (۲) یعنی په خپلو کورونو کنس ایسارې اوسیرې، په جاهلیت اولی کنس چه به څنگه زنانه وتلې هغه شان به پردې مه اوځی.

د دی تقاضه دا وه چه زنانه مطلقا د کورونو نه نه اوځی، نه د قضاء حاجت دپاره او نه د بل څه کار دپاره، لکه چه د وړاندې باب د حدیث الفاظ دا بیانوی : ﴿قَدْ أَذِنَ أَنْ تَخْرُجَ مِنْ حَاجَتِكَ﴾ یعنی تاسو ته اجازت درکړې شوې دې چه د خپل حاجت دپاره وتلې شې، د دې حدیث د ظاهر نه معلومیږی چه زنانه مطلقا منع کړې شوې وې، د کوم چه اوس اجازت ورکولې شی. اوس د ترجمه الباب په ذریعه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د هغې جواز بیانول غواړی

د دې تقریر په صورت کنس به د باب د اولنی حدیث د ترجمه الباب سره مناسبت نه وی، خو په طور د تمهید او مقدمه دا حدیث دلته راوړلې شوې دې، د ترجمه الباب سره مناسب دویم حدیث دې، ځکه چه په حدیث کنس د آیت حجاب د نزول ذکر دې، غالباً د آیت کریمه نه مراد هم دا ﴿وَلَمَّا مَلَكَتْ جَنَّتُكَ...﴾ والا آیت دې، د دې آیت کریمه نه مخکنس د حجاب حکم نازل شوې وو، گویا د دې آیت کریمه د نازلیدو نه پس د زنانو وتل مطلقا منع شو او ظاهره دا ده چه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ازواج هم د دې تکلیف او حرج عظیم اظهار اوکړو، په دې باندې د هغوی د حاجات ضروریه دپاره د وتلو اجازت ورکړې شو، چه د هغې ذکر د باب په دویم حدیث کنس دې. (۳)

(۱) عمده القاری ج ۲ ص ۲۸۲

(۲) الاحزاب : ۳۳

(۳) اوگورئ : الكنز المتواری ج ۳ ص ۲۹

١٤٦: (حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ قَالَ حَدَّثَنِي عُقَيْلٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُرْوَةَ عَنْ عَائِشَةَ (١) أَنَّ أَرْوَاحَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُنَّ يَخْرُجْنَ بِاللَّيْلِ إِذَا تَبَرَّذَتْ إِلَى الْمَنَاصِعِ وَهُوَ صَعِيدٌ أَلْيَمٌ فَكَانَ عُمَرُ يَقُولُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ احْبُبْ نِسَاءَكَ فَلَمْ يَكُنْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْعَلُ فَخَرَجَتْ سَوْدَةُ بِنْتُ زَمْعَةَ زَوْجَةَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةً مِنَ اللَّيَالِي عِشَاءً وَكَانَتْ امْرَأَةً طَوِيلَةً فَتَادَاهَا عُمَرُ أَلَا قَدْ عَرَفْنَاكَ بِسَوْدَةَ حِرْصًا عَلَى أَنْ يَنْزِلَ الْحِجَابُ فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ)

رجال الحديث

- ① يحيى بن بكير : دا ابو زكريا يحيى بن عبد الله بن بكير قرشي مخزومي مصري رحمته الله دي، د هغوی تذکره په «پدم الوسی» د دریم حدیث د لاندې تیر شوي ده. (٢)
 ② الليث بن سعد : دا امام ابو الحارث لیث بن سعد بن عبد الرحمن فهمی مصري رحمته الله دي. د هغه حالات په پدم الوسی کښ د دریم حدیث د لاندې تیر شوي دي. (٣)
 ③ عقيل : دا عقيل بن خالد بن عقيل ايلي رحمته الله دي، د هغه حالات په پدم الوسی کښ د دریم حدیث د لاندې ډیر مختصر او په کتاب العلم کښ د باب فضل العلم د لاندې لړ په تفصیل سره تیر شوي دي (٤)
 ④ ابن شهاب : دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهري مدني رحمته الله دي، د هغوی حالات په «پدم الوسی» کښ د دریم حدیث د لاندې تیر شوي دي. (٥)
 ⑤ عروة : دا د عائشې رضی الله تعالی عنہا خورنې عروه بن الزبير رحمته الله دي، د هغه حالات مختصرا په پدم الوسی کښ د دویم حدیث د لاندې او په تفصیل سره په کتاب الایمان کښ د باب احب الی الله اودمه د لاندې تیر شوي دي. (٦)

(١) قوله عن عائشة رضي الله تعالى عنها الحديث اخرجه البخاري ايضا في صحيحه ج ١ ص ٢٦ في نفس الكتاب والباب رقم ١٤٧، وفي ج ٢ ص ٧٠٧، كتاب التفسير، سورة الاحزاب، باب قوله : (يا ايها الذين امنوا لا تدخلوا بيوت النبي) رقم ٤٧٩٥، وفي ج ٢ ص ٧٨٨، كتاب النكاح، باب خروج النساء لحوانجهن رقم ٥٢٣٧، وفي ج ٢ ص ٩٢٢، كتاب الاستيذان، باب اية الحجاب رقم ٦٢٤٠، ومسلم في صحيحه في كتاب السلام، باب اباحة الخروج للنساء لقضاء الحاجة الانسان رقم ٥٦٦٨ - ٥٦٧٢

(٢) كشف الباري ج ١ ص ٣٢٣

(٣) كشف الباري ج ١ ص ٣٢٤

(٤) كشف الباري ج ١ ص ٣٢٥، وج ٣ ص ٤٥٥

(٥) كشف الباري ج ١ ص ٣٢٦

(٦) كشف الباري ج ١ ص ٢٩١، وج ٢ ص ٤٣٦

① عائشة: د ام المومنین سیده عائشه رضی اللہ عنہا حالات پہ ہمد الوسی کتب د دویم حدیث د لاندی تیر شوی دی (۱)

قوله: أَنَّ أَرْوَاحَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُنَّ تَخْرُجُ بِاللَّيْلِ إِذَا تَبَرَّزَتْ إِلَى الْمَنَاصِعِ وَهُوَ صَعِيدٌ أَفِيمٌ: د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بیسیانی بہ د شبی د مناصع طرف ته وتلی او هغه فراخه میدان وو.

د مناصع، صعيد او افیح لغوی تحقیق: مناصع د منصع (بروزن مقعد) جمع ده، نضوع وئیلې شی خالص کیدو ته، وئیلې شی: (ایض ناصع) هم دغه شان وئیلې شی (اصغر ناصع) یعنی خالص سپین او خالص زیر.

(مناصع) د قضاء حاجت ځایونو ته وئیلې شی، ازهری لغوی فرمائی: (اری المناصع موضعا بعینه غاریم المدينة، وکن النساء یتزلون الیه باللیل) (۲)

یعنی زما په خیال مناصع د مدینې منورې نه بهر مخصوص ځانې دي، هلته به زنانه د شبې د قضاء حاجت دپاره وتلی.

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی چه دا د بقیع په طرفونو کتب معروف ځایونه دي، داؤدی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه دې مقاماتو ته مناصع په دې وجه اوئیلې شو چه دلته انسان خالص یعنی یواځې کیرې (۳) والله اعلم

(صعيد) زمکی ته وئیلې شی. (۴) (الیح) دا د (فیح) نه د صفت صیغه ده، (القییم والقییم: السعة والاتشار، والالیم والقیام: کل موضع واسم، يقال بهما فیح) (۵)
د (صعيد الیح) معنی شوه وسیع زمکه او فراخه میدان.

قوله: وهو صعيد أفيم: یعنی مناصع یو فراخه زمکه وه، دا ممکنه ده چه عائشې رضی اللہ عنہا تفسیر بیان کړې وی، او دا هم کیدې شی چه دا تفسیر د عروه رحمته اللہ علیہ یا په لاندې راویانو کتب د چا طرف نه وی. (۶) امام زهری رحمته اللہ علیہ عام طور سره دغه شان تفسیر بیانوی، په دې وجه عین ممکنه ده چه د هغوی د طرف نه وی.

(۱) کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱

(۲) د دې ټولو تفصیلاتو دپاره اوگوری عمده القاری ج ۲ ص ۲۸۳. وناج العروس ج ۲۲ ص ۲۵۹

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۹

(۴) اوگوری: ناچ العروس ج ۸ ص ۲۸۳

(۵) اوگوری: ناچ العروس ج ۷ ص ۳۲

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۹

قوله: فَكَانَ عُمَرُ يَقُولُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْجُبْ نِسَاءَكَ فَلَمْ يَكُنْ

رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْعَلُ: سیدنا عمر رضی اللہ عنہ به رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته وئیل چه یا رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم خپلی بیبیاڼې په پرده کښ کړه، خو رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم به داسې نه کول.

اصل کښ رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د خپل طرف نه داسې کول نه غوښتل، په دې وجه ښې د وحی انتظار کولو.

قوله: فَخَرَجَتْ سُودَةُ بِنْتُ زَمْعَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةً مِنَ اللَّيَالِي

عِشَاءً وَكَانَتْ أَمْرًا طَوِيلَةً: پس سوده بنت زمعه رضی اللہ عنہا د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم زوجه مطهره یوه شپه د ماسخوتن په وخت او وتله، او هغه لوړه زنانه وه.

قوله: فَذَاهَا عُمَرُ أَلَا قَدْ عَرَفْتَاكِ يَا سُودَةُ جِرْصَاعًا عَلَيَّ أَنْ يَنْزَلَ الْحِجَابُ فَأَنْزَلَ

اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ: سیدنا عمر رضی اللہ عنہ هغې ته آواز او کړو چه اې سوده! مونږ ته او پېژندلې! په دې امید ښې اووې چه حجاب نازل شی.

مقصد دا وو چه په سیده سوده رضی اللہ عنہا باندې بده اولگی، هغه به رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته عرض او کړې او الله پاک به د حجاب حکم نازل کړی، ځکه چه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په ذهن کښ خو به دا خبره راشی چه عمر خو هم دغه شان وئیلې وو، خو ممکنه ده چه نور خلق ورته په بد نظر او گوري.

قوله: فَأَنْزَلَ اللَّهُ آيَةَ الْحِجَابِ: الله پاک د حجاب آیت نازل کړو.

د آیت حجاب نه کوم آیت کریمه مراد دې: علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه د حجاب په آیت کښ درې احتمالات دی.

① کیدې شی چه دا آیت کریمه: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُدْخَلَ لَكُمْ مِنْ طَعَامٍ غَيْرِ ظَاهِرِينَ إِفَاءً وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْصَبُوا وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثِ إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَعْجِلُ مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَعْجِلُ مِنَ الْعَقْبِ إِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ وَذِكْرُكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ) (۱) مراد وی.

ترجمه: اې ایمان والو! د نبی صلی اللہ علیہ وسلم کور ته مه ورځئ، مگر هغه وخت چه تاسو ته د خوراک اجازت او کړې شی، په داسې طریقه چه د هغې د تیاری انتظار نه کوئ، خو چه کله تاسو او غوښتلې شی نو بیا ځئ، بیا چه کله خوراک او کړئ نو پاسپیری او ځئ او په خبرو کښ د کیناستلو شوق مه کوئ، دا خبره په رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم باندې بده لگی، پس هغه ستاسو نه حیاء کوی او الله پاک د حق د بیانولو نه حیاء نه کوی، (د اوس نه تاسو ته دا حکم کولې شی چه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم بیبیاڼې به ستاسو نه پرده کوی، نو چه کله تاسو د هغوی نه څه څیز غواړئ نو

د پردې نه بهر غواړئ دا ستاسو او د هغوی د زړونو دپاره ډیره پاکه خبره ده.

⑦ دویم احتمال دا دی چه د دې نه مراد د الله پاک ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكُمْ وَنَفْسِكُمْ وَنَسَائِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْرِكُنَّ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾ (۱) وی.

یعنی ای نبی ﷺ: خپلو بیبیانو، لونرو او د مومنانو زنانو ته اوایه چه رابښکته کړی په خپل ځان باندې خپلې څادرې، د دې نه به ئې زر پیژندگلو کیږی پس هغوی ته به تکلیف نه شی ورکولې.

⑧ دریم احتمال دا دی چه کیدې شی چه آیت کریمه: ﴿وَقُلْ لِّلْمُؤْمِنَاتِ یَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَیَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا یُبْدِیْنَ زینَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلَیَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَیْ جُوبِهِنَّ﴾ (۲) مراد وی.

یعنی تاسو مسلمانانو زنانو ته اوایې چه خپلې سترگې ښکته ساتی او د خپلو شرمگاهونو حفاظت کوی او خپل ډول نه ښکاره کوی، مگر هغه چه د هغې نه ښکاره وی او خپلې لویټې دې په خپلو سینو باندې دپاسه اچوی.

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه د آیت الحجاب نه یا خو جنس مراد واخلئ نو دا ذکر شوې درې واړه آیتونه به کښ داخل وی او که عهد او منلې شی نو د دې نه به یو آیت کریمه مراد وی. (۳)

خو صحیح دا ده چه د دې نه اولنې آیت کریمه مراد دې، ځکه چه د ابو عوانه په یو روایت کښ د دې تصریح موجود ده: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ الْحَجَابُ: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ﴾ (۴)

حافظ ابن کثیر رحمه الله هم دا حدیث د دې آیت کریمه د لاندې ذکر کړې دې. (۵)

د سیده سوده رحمه الله واقعه د حجاب د نزول نه مخکښ شوې وه یا روستو؟ د دې نه پس دلته به دې ځان پوهه کړئ چه دا روایت امام بخاری رحمه الله په دوه طریقو سره نقل کړې دې:

یو په طریق د «ابن شهاب، عروءة عن عائشة»

دویم طریق «شاه من عروءة عن عروءة عن عائشة»

د ابن شهاب په طریق کښ خو دا دی چه سیده سوده رحمه الله اووتله او عمر رحمه الله پرې آواز اوکړو د دې نه روستو الله پاک د حجاب آیت نازل کړو. (۶)

(۱) الاحزاب: ۵۹

(۲) النور: ۳۱

(۳) اوگورئ: شرح الکرماني ج ۲ ص ۱۹۲، ۱۹۳

(۴) پورته حواله

(۵) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۹، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۴

احقر ته په مستخرج د ابو عوانه کښ د تنبیع او تلاش باوجود دا روایت ملاؤ نه شو، خو د سیدنا انس رحمه الله حدیث موجود دې، کوم چه د سیده زینب رحمه الله د ولیمې سره متعلق دې، اوگورئ: ج ۳ ص ۵۸. کتاب النکاح. باب الخبر الموجب اتخاذ الولیمة اذا بنی الرجل باهله ... رقم ۴۱۸۰.

(۶) اوگورئ حدیث الباب او هم دغه شان: کتاب الاستیذان باب آیت الحجاب رقم ۶۲۴۰

او د هشام په طریق کښ دی چه (خرچت سوده بعد ما غرب الحجاب) (۱) یعنی سوده (ﷺ) د حجاب د نازلیدو نه روستو وتله دغه شان په دواړو طریقو کښ تعارض راځی.

حافظ ابن کثیر (رحمته الله علیه) فرمائی: «هكذا وقع في هذه الرواية، والشهور ان هذا كان بعد نزول الحجاب، كما رواه الامام احمد، والبخاري ومسلم» (۲)

یعنی اگر چه د ابن شهاب په روایت کښ داسې راغلی دی، خو مشهوره دا ده چه دا د نزول حجاب نه روستو واقعه ده، لکه چه د امام احمد، بخاری او مسلم په روایت کښ دی.

گویا ابن کثیر (رحمته الله علیه) د هشام روایت ته د زهری په مقابلې کښ ارجح وئیلې دې ځکه چه هغه زیات مشهور دي.

علامه کرمانی (رحمته الله علیه) فرمائی چه کیدی شی دا واقعه دوه کرته پېښه شوې وی. (۳)
حافظ ابن حجر (رحمته الله علیه) فرمائی چه په دواړو ځایونو کښ د حجاب نه مراد جدا جدا معنی ده،

دلته چه کوم (احب نسائك) راغلې دې د دې معنی ده: «امتنعوا من العروج من بيوتهن»
یعنی تاسو هغوی د کور د وتلو نه منع کړئ، ځکه چه سیدنا عمر (رضی الله عنه) د رسول الله (ﷺ) نه دا درخواست د نزول حجاب نه پس کوی، مطلب دا دي چه د حجاب الوجوه د نازلیدو نه پس د سیدنا عمر (رضی الله عنه) خواهش وو چه تره پابندی پرې اولکولې شی چه د هغوی په جوته هم د چا نظر نه پریوځی. په دې وجه هغه عرض اوکړو (احب نسائك) چه حضور (ﷺ) تاسو بییانې په پرده کښ اوساتئ!

دویم احتمال دا دي چه (احب نسائك) کښ د (حجاب) نه (ستر الوجوه) مراد وی او مطلب دا وی چه سیدنا عمر (رضی الله عنه) اول دا درخواست پیش کړو چه د ستر الوجوه حکم اوکړې شی، چه کله دا منظور شو نو د هغې نه روستو د سیدنا عمر (رضی الله عنه) دا خواهش وو چه د ازواج مطهرات په بدن باندې او د هغوی په جوته باندې هم د چا نظر او نه لگی، په دې وجه هغوی عرض اوکړو چه دا اشخاص دې مستور کړې شی، خو د دې حکم نازل نه شو. (۴)

خو په دې کښ اشکال دا دي چه که دې ترتیب ته اوکتلی شی نو بیا به دا هم منو چه د سیده سوده (رضی الله عنها) دا واقعه دوه کرته پېښه شوې ده، لکه چه علامه کرمانی (رحمته الله علیه) احتمالا ذکر کړې دی، چه یو کرت اووتله نو د مخ حجاب ئې نازل شو، په دویم کرت وتله نو سیدنا عمر (رضی الله عنه) د حجاب الاشخاص په غرض سره هغې ته دوباره آواز ورکړو، خو حجاب الاشخاص نازل نه شو. خو په رسول الله (ﷺ) باندې د (قد اذن ان تعرجن لحاجتک) (۵) وحی غیر متلو نازله شوه.

(۱) اوگوری: کتاب التفسیر، سورة الاحزاب باب قوله «لَا تَدْخُلُوا بِيُوتَ النَّبِيِّ» رقم ۴۷۹۵

(۲) تفسیر ابن کثیر ج ۶ ص ۵۵۴

(۳) شرح الکرماني ج ۱۷، ص ۵۵. کتاب التفسیر، سورة الاحزاب باب قوله «لَا تَدْخُلُوا بِيُوتَ النَّبِيِّ»

(۴) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۴۹

(۵) د باب دویم حدیث

د تعدد دا قصه بعبیده معلومېږي چه د سیده سوده (عليها السلام) سره دې یو شان قصه دوه کرته پېښه شوې وی، پس وئیلې کیدې شی چه سیدنا عمر (رضی الله عنه) د ستر الوجوه خواهش ظاهرولو او رسول الله (صلی الله علیه و آله) ته به ئې «احببناک» وئیلو، رسول الله (صلی الله علیه و آله) به د الله پاک د حکم په انتظار کښ نه منلو، خو بیا الله پاک د دې حکم نازل کړو، د سیدنا عمر (رضی الله عنه) خواهش نور هم زیات شو چه د هغې جوړې هم ظاهري نه شی او د جوړو د حجاب حکم هم اوشی، رسول الله (صلی الله علیه و آله) به د وحی په انتظار کښ هغه هم نه منله، تردې چه د سیده سوده (عليها السلام) د وتلو قصه پېښه شوه. په دې صورت کښ اگر چه تعدد د قصې لازم نه شو، خو په دې کښ اشکال دا دې چه په دې طریق کښ د سیده سوده (عليها السلام) د وتلو نه پس «فانزل الله الحجاب» ذکر دې، د دې معنی خو دا شوه چه روستو د حجاب الاشخاص حکم هم راغلو، لهذا د حافظ دا خبره به څنگه صحیح وی چه د حجاب الاشخاص حکم نازل نه شو بلکه د «قد اذن... حکم راغلو؟

شیخ الحدیث (رحمته الله علیه) فرمائی چه په «بعد ما ضرب الحجاب» کښ د حجاب نه مراد حجاب الوجوه دې او په حدیث الباب کښ د «فانزل الله الحجاب» نه مراد «وقرن فی بیوتکن» والا آیت دې. گویا سیدنا عمر (رضی الله عنه) اول د حجاب الوجوه درخواست کړې وو، چه کله دا حکم اوشو او د هغې نه روستو سیده سوده اوتله نو د سیدنا عمر (رضی الله عنه) خواهش وو چه حجاب الاشخاص نازل شی. دهغې نه روستو د «وقرن فی بیوتکن» والا آیت کریمه نازل شو (۱) والله سبحانه وتعالی اعلم ﴿وَحَدَّثَنَا زَكَرِيَّا قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو أَسَمَةَ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ (ع) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ قَدْ أَذِنَ أَنْ تَخْرُجْنَ فِي حَاجَتِكُنَّ قَالَ هِشَامُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ (۲)﴾ (۴۵۱۷، ۴۹۳۹، ۵۸۸۲)

رجال الحديث

① زکریا - دلته زکریا مبهم دې، ددې نه مراد څوک دې؟ د دې د تعیین دپاره ځان پوهه کړئ چه زکریا نومی د امام بخاری (رحمته الله علیه) براه راست څلور استاذان دی. یو زکریا بن عدی التیمی الکوفی دې، دا د امام بخاری (رحمته الله علیه) براه راست استاذ خو دې، خو په صحیح بخاری کښ ئې د هغه نه بغیر د واسطې نه روایت نه دې اخستلې، بلکه بالواسطه روایات ئې ترې اخستلې دې. (۳)

(۱) الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۰

(۲) د دې حدیث د تخریج دپاره د مذکوره باب اولنې حدیث اوگورئ.

(۳) قال الذهبي: وعنه (ای روی عنه) الدارمی، وابو امیه والبخاری لکن فی صحیحہ بواسطه (والواسطه هو محمد بن عبدالرحیم المعروف بصافقه، انظر صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۸۳، کتاب الوصایا، باب الرضیة بالنکاح، رقم ۲۷۴۴، و ج ۲ ص ۵۷۸، کتاب المغازی، باب غزوة احد، رقم ۴۰۴۲، الکاشف للذهبی ج ۱ ص ۴۰۵، رقم ۱۶۴۵.

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ زکریا بن یحییٰ بن زکریا بن ابی زائده هم د بخاری په رجال کښ شمار کړې دي (۱) خو په صحيح بخاری کښ د هغه روايت ثبوت ته نه دي رسيدلي، په دې وجه امام مزي رحمته اللہ علیہ د هغه تذکره نه ده کړې. (۲)

دريم زکریا بن یحییٰ بن صالح البلخی اللؤلؤی رحمته اللہ علیہ دي. (۳)

خلودم زکریا بن یحییٰ ابو السکین الطائي رحمته اللہ علیہ دي. (۴)

علامه عینی رحمته اللہ علیہ د حديث الباب په تذکره رجال کښ زکریا بن یحییٰ بن صالح البلخی تذکره کولو سره متعین کړې دي چه دلته بلخی مراد دي. (۵)

او حافظ رحمته اللہ علیہ په فتح الباری کښ په دې مقام باندې مبهمه شان خبره کړې ده چه دلته زکریا بن یحییٰ مراد دي، د بلخی یا طائي يا بل چا تعيین نه دي کړې (۶) خو په هدی الساری کښ هغوی لږ شان تفصیل ذکر کړې دي، چه د هغې حاصل دا دي چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ په باب العیدین کښ «حدثنا کریا بن یحییٰ ابو السکین، حدثنا المحارب» په طریق سره حديث نقل کړې دي. (۷) او په «خروج النساء الی البراز» کښ ئې «حدثنا کریا قال حدثنا ابواسامة» په طریق سره روايت راوړې دي (۸) دلته په طائي او بلخی کښ هر یو مراد کيدلي شی.

هم دغه شان امام بخاری رحمته اللہ علیہ په «باب اذا لم يجد ماء ولا ترابا»، و «باب الجمعة»، او «باب الخيمة في المسجد» او «باب مرجع النبي ﷺ من الاحزاب» کښ د «حدثنا کریا بن یحییٰ، حدثنا عبد الله بن

دبیر» طرق ذکر کړې دي. (۹)

کلاباذي رحمته اللہ علیہ فرمائی چه په دې مقاماتو کښ بلخی مراد دي او ابو احمد بن عدی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه زکریا بن یحییٰ بن زکریا بن ابی زائده کوفی مراد دي، امام دارقطني رحمته اللہ علیہ هم زکریا بن یحییٰ بن زکریا بن ابی زائده کوفی د بخاری په رجال کښ شمار کړې دي

(۱) تفریب التهذيب ص ۲۱۶، رقم ۲۰۳۰، وتهذيب التهذيب ج ۳ ص ۲۳۵

(۲) انظر تعليقات تحرير تفریب التهذيب ج ۱ ص ۴۱۷، رقم ۲۰۳۰

(۳) اوگوري: الكاشف ج ۱ ص ۴۰۶، رقم ۱۶۴۹

(۴) اوگوري: الكاشف ج ۱ ص ۴۰۶، رقم ۱۶۵۲

(۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۵

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۰

(۷) اوگوري: صحيح البخاری ج ۱ ص ۱۳۲، کتاب العیدین، باب ما يكره من حمل السلاح في العيد

والحرم رقم ۹۶۶

(۸) صحيح البخاری ج ۱ ص ۲۶، کتاب الوضوء، باب خروج النساء الى البراز رقم ۱۴۷

(۹) صحيح البخاری ج ۱ ص ۴۸، کتاب التيمم، باب اذا لم يجد ماء ولا ترابا رقم ۳۳۶، و ج ۱ ص ۶۶ کتاب

الصلاة، باب الخيمة في المسجد للمرضى وغيرهم رقم ۴۶۳، و ج ۱ ص ۹۴، کتاب الاذان باب من قام الى جنب الامام لعل، رقم ۶۸۳ و ج ۱ ص ۵۵۲، کتاب المناقب، باب هجرة النبي ﷺ واصحابه الى المدينة،

رقم ۳۹۰۱، و ج ۲ ص ۲۹۱، کتاب المغازی، باب مرجع النبي ﷺ من الاحزاب رقم ۴۱۲۲.

حافظ رحمته فرمائی ہے یو امکان دا ہم دے ہے پہ دے ٲولو مقاماتو کنس د بلخی پہ خانی طائی مراد وی، (۱) ځکه چه هغه هم د ابن نمیر نه روایت کوی.

خود امام بخاری رحمته د عیدین په ابواب کنس زکریا بن یحیی ته «ابو السکین الطائی» وئیلو سره متعین او متمیز کول ددې خبرې قرینه ده چه په نورو مقاماتو کنس مراد طائی نه دې. (۲) په ظاهره کنس دلته طائی مراد نه دې ځکه چه محققینو تصریح کړې ده چه د طائی په صحیح بخاری کنس د عیدین والا حدیث نه علاوه بل یو روایت هم نشته. (۳)

هم دغه شان حافظ رحمته په هدی الساری کنس په یو مقام کنس تصریح کړې ده چه د ابو السکین طائی نه امام بخاری رحمته صرف یو حدیث اخستلې دې. (۴) بهر حال دلته په بلخی او طائی کنس راجع بلخی دې طائی نه دې، د طائی تذکره خوبه ان شاء الله په خپل مقام کښې راشی، دلته د بلخی تذکره کولې شی.

دا زکریا بن یحیی بن صالح بن سلیمان بن مطر البلخی اللؤلؤی دې، هغه ته زکریا بن ابی زکریا هم وئیلې شی، د هغه کنیت ابو یحیی دې، (۵) ابن منده د هغه کنیت ابو محمد بیان کړې دې. (۶) دې د ابو مطیع بلخی، الحکم بن المبارک، ابو اسامه حماد بن اسامه، خلف بن ایوب، سعید بن سلیمان، عبد الله بن نمیر، القاسم بن الحکم العرنی، ابوبکر محمد بن ابی عتاب الاعین او وکیع بن الجرح رحمته نه روایت حدیث کوی.

د هغه نه امام بخاری، احمد بن سيار مروزی، اسماعیل بن محمد بن ابی کثیر القاضی، جعفر بن محمد بن الحسن الفریابی، عبد الصمد بن سلیمان بلخی او ابو سعد یحیی بن منصور هروی رحمته حدیث نقل کوی. (۷)

قتیبہ بن سعید رحمته د خپلو شاگردانو په باره کنس فرمائی: «فتیان خراسان اربعه، زکریا بن یحیی اللؤلؤی، والحسن بن شجاع، وعبد الله بن عهذ الرحمن السمرقندی، ومحمد بن اسماعیل البخاری» (۸)

(۱) جزم بذلك صاحب الزهرة، ومال الى ذلك الباجی فی رجال البخاری، قاله الحافظ فی فتح الباری ج ۱ ص ۴۱، کتاب التیم، باب اذا لم یجد ماء ولا ترابا

(۲) اوگوروی: هدی الساری ص ۲۳۱، الفصل السابع فی تبیین الاسماء المهملة التي یكثر اشتراكها

(۳) قال ابن رجب: زکریا بن یحیی أبو السکین الطائی الکوفی، روی عنه البخاری هذا الحدیث، ولم یرد عنه فی ((کتابه))، ولم یخرج له أحد من أهل الكتب الستة سواء. فتح الباری لابن رجب ج ۸ ص ۴۵۵، ابواب العیدین، باب ما یرکوه من حمل السلاح فی العید والحرم، رقم ۹۶۷

(۴) هدی الساری ص ۴۰۳، الفصل التاسع فی سیاق اسماء من طعن فیہ من رجال هذا الكتاب

(۵) تهذیب الکمال ج ۹ ص ۳۷۸

(۶) اکمال تهذیب الکمال ج ۵ ص ۷۰، رقم ۱۶۷۶

(۷) تهذیب الکمال ج ۹ ص ۳۷۸، ۳۷۹

(۸) اوگوروی: تذکره الحفاظ ج ۲ ص ۵۱۷، ۵۱۸، وتهذیب الکمال ج ۹ ص ۳۷۹

یعنی د خراسان با کماله شخصیات خلور دی. دهغوی نه یو زکریا بن یحیی لؤلوی دې.
حافظ ذهبي رحمته الله علیه د هغه په باره کښ فرمائی: (الحافظ، الفقيه، الحجة، ابو یحیی البلیخی، احد
الاعلام) (۱)

هم دغه شان فرمائی: (امام مصنف فی السنة) (۲)

مسلمه بن قاسم اندلسي رحمته الله علیه فرمائی: (ثقة) (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی: (ثقة حافظ) (۴)

ابن حبان رحمته الله علیه هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې او لیکلې ئې دي

(وكان صاحب سنة وفضل، ممن يرد على اهل الهدم) (۵)

یعنی د سنت پابند وو، صاحب فضیلت وو او په اهل بدعت به ئې رد کولو
په ذی الحجة یا محرم ۲۳۰ یا ۲۳۲ هجری کښ وفات شوې دې (۶) مغلطانی رحمته الله علیه د ابن

حبان رحمته الله علیه نه د ۲۳۵ هجری قول هم نقل کړې دې (۷) رحمه الله رحمة واسعة

⑦ ابو اسامة: دا ابو اسامة حماد بن اسامة بن زيد قرشي کوفی رحمته الله علیه دې. د هغه حالات په

کتاب العلم باب فضل من علم وعلم د لاندې تیر شوې دي. (۸)

⑧ هشام بن عروة: دا هشام بن عروة بن الزبير بن العوام قرشي اسدي مدني رحمته الله علیه دې، د هغه

حالات په کتاب بدء الوحي کښ د دویم حدیث د لاندې مختصراً او په کتاب الايمان کښ د باب

احب الدين الی الله ادومه د لاندې تفصیلاً تیر شوې دي. (۹)

⑨ عروة: دا مشهور تابعی عروة بن الزبير بن العوام قرشي اسدي مدني رحمته الله علیه دې د هغه

حالات مختصراً په بدء الوحي کښ د دویم حدیث د لاندې او په تفصیل سره په کتاب الايمان

کښ د باب احب الدين الی الله ادومه د لاندې تیر شوې دي. (۱۰)

(۱) اوگورئ: تذكرة الحفاظ ج ۲ ص ۵۱۷

(۲) الکاشف ج ۱ ص ۴۰۶

(۳) اکمال تهذيب الکمال ج ۵ ص ۷۰

(۴) تقريب التهذيب ص ۲۱۶، رقم ۲۰۳۱

(۵) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۲۵۴، رقم ۱۳۲۹۹

(۶) تهذيب الکمال ج ۹ ص ۳۷۹

(۷) اکمال تهذيب الکمال ج ۵ ص ۷۰

(۸) کشف الباری ج ۳ ص ۴۱۴

(۹) کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱، وج ۲ ص ۴۳۲

(۱۰) کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱، وج ۲ ص ۴۳۶

⑤ عائشة: دام المومنین سیده عائشه رضی الله عنها حالات په پده الوسی کښ د دویم حدیث د لاندې تیر شوې دي. (۱)

قوله: قَدْ أُذِنَ أَنْ تُخْرَجَ فِي حَاجَتِكِ: تاسو ته د خپل حاجت د پوره کولو اجازت درکړې شو.

دا حدیث په کتاب التفسیر کښ په تفصیل سره را روان دي. (۲)
حاصل دا دي چه د حجاب د حکم د نازلیدو نه پس سیده سوده رضی الله عنها د حاجت دپاره اووتله، سیدنا عمر رضی الله عنه د هغې په لیدو باندې آواز ورکړو چه ته پیژندلې کیرې، پتیدې نه شې، هغه واپس راغله او رسول الله صلی الله علیه و آله ته ئې شکایت اوکړو، هغه وخت دا حکم نازل شو چه زنانو ته د خپل حاجت دپاره د وتلو گنجائش دي.
د احادیثو نه مستنبط شو فوائد: د دې ذکر شوی باب د احادیثو نه علماء کرامو ډیر فوائد مستنبط کړي دي چه د هغې نه خو دا دی:

① یوه دا چه د سیدنا عمر رضی الله عنه د مقام او مرتبې نه ظاهریږي چه د هغه په موافقت کښ آیتونه نازل شو، علامه عینی رحمته الله علیه په دې مقام باندې د سیدنا عمر رضی الله عنه موافقات ذکر کړي دي. (۳)

② د دې نه یوه خبره دا مستنبط کړې شوې ده چه ضروره د سرو د زنانو سره په لاره کښ خبرې اترې جائز دی

③ دریمه فائده دا بیان کړې شوې ده چه انسان خپلې مور ته هم وعظ او نصیحت کولې شي، سیده سوده رضی الله عنها ام المومنین ده، سیدنا عمر رضی الله عنه هغې ته نصیحت اوکړو.

④ څلورمه فائده ئې دا ذکر کړې ده چه که د خیر خواهی اراده وی نو په نصیحت کښ لږه شان سختی هم جائز ده.

⑤ د دې حدیث نه معلومه شوه چه عمر رضی الله عنه رسول الله صلی الله علیه و آله ته درخواست اوکړو چه «احبب لسلام» چه تاسو امهات المومنین ته د حجاب حکم اوکړئ. رسول الله صلی الله علیه و آله باوجود د دې چه خیر په حجاب کښ دي د وحی انتظار اوکړو، چه کله وحی نازل شوه نو رسول الله صلی الله علیه و آله بیا حکم ورکړو، معلومه شوه چه رسول الله صلی الله علیه و آله به په امور شرعیه کښ د وحی انتظار کولو.

⑥ یوه فائده ترې دا مستنبط کړې شوې ده چه زنانو دپاره څنگه چه د بول براز د حاجت دپاره د وتلو اجازت ورکړې شوې دي، هم دغه شان د بل څه ضرورت دپاره هم ورله د وتلو گنجائش دي، پس د رسول الله صلی الله علیه و آله په زمانه کښ به په عیدین وغیره کښ زنانو وتلې، خونن

(۱) کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱ تا ۲۹۵

(۲) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۲ ص ۷۰۷. کتاب التفسیر، سورة الاحزاب، باب قوله: «يا ايها الذين امنوا لا تدخلوا بيوت النبي» رقم ۴۷۹۵

(۳) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۴، ۲۸۵

صبا چونکه د سختې فتني دور دې، فساد عام دې، په دې وجه د ضرورت شديده شرعيه نه بغیر د وتلو اجازت نه شی ورکولې کيدې. (۱) والله اعلم
قوله: قال هشام: یعنی البراز: هشام عليه السلام فرماني (چه حاجت دپاره د وتلو نه مراد، د قضاء حاجت دپاره وتل مراد دی.

دا (قال هشام) یا خو د امام بخاری عليه السلام د طرف نه تعلیق دې، یا د امام بخاری عليه السلام د شیخ ابو اسامه مقله ده. (۲) والله اعلم وعلیه اتم واحکم

(۱۳) بَابُ التَّبَرُّزِ فِي الْبُيُوتِ

د مخکښ باب سره مناسبت: د دې باب د مخکښ باب سره مناسبت ښکاره دې، په مخکښ باب کښ (غروم الى البراز) ذکر شوې دې او په دې باب کښ (تبرز في البيوت) (۳)
د ترجمه الباب مقصد: حافظ ابن حجر رحمته الله د دې باب مقصد بیان کړې دې چه امام بخاری عليه السلام په دې ترجمه الباب سره دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه په خروج النساء الى البراز کښ استمرار پاتې نه شو، بلکه په کورونو کښ چه کله بیوت الخلا، جوړې کړې شوي نو بهر ته د وتلو د ضرورت نه کیدو د وجې ازواج مطهرات رضی الله عنهن ته استغناء حاصله شوه، خاص ضرورت که پېښ شي نو هغه جدا خبره ده. (۴)
علامه عینی رحمته الله فرماني چه په شروع کښ چه کله په کورونو کښ بیت الخلا، نه وې جوړې شوي. ازواج مطهرات او نورې زنان به د قضاء حاجت دپاره بهر وتلې او چه کله بیت الخلا جوړه شوه نو ممانعت او کړې شو، الا لضرورة شرعية. (۵)
شیخ الحدیث رحمته الله هم د دې حضراتو بیان کړې غرض لره راجع کولو سره فرمانيلي دی چه د دې حضراتو د بیان حاصل دا راوځي چه تبرز في البيوت مندوب دې، ځکه چه په دې سره به تسر کښ زیات مدد ملاویري، زما په نزد د ترجمې غرض هم دا راجع دې، امام بخاری عليه السلام د دې اولویت طرف ته اشاره کولو دپاره دا باب (باب غروم النساء الى البراز) نه پس راوړې دې، هر چه د خروج د جواز تعلق دې، پس هغه د مخکښ حدیث (قد اذن) نه معلوم شوي دې. (۶)

(۱) د دې ټولو فوائدو دپاره اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۴، ۲۸۵. وفتح الباری ج ۱ ص ۲۵۰.

(۲) شرح الکرماني ج ۲ ص ۱۹۳. و عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۵

(۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۵

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۰

(۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۱۸۵

(۶) اوگورئ: الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۳

شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ مزید فرمائی کہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د (فائز اللہ ایۃ الحجاب) والا روایت نہ پس دا باب متصلاً راوړې دې، په دې کښ دې طرف ته اشاره ده چې په کورونو کښ د بیوت

الخلا، تیاری د آیت حجاب د نزول نه پس شوې ده. والله اعلم

حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې چونکه په کورونو کښ د قضاء حاجت کولو په صورت کښ د نجاست سره قرب او ملاپست دې، کیدې شی چې څوک د دې وجې نه د کراحت په توهم کښ پریوځی، په دې وجه د داسې توهم د تردید دپاره امام بخاری دا باب قائم فرمائیلو سره د دې جواز بیان فرمائیلې دې، خو چونکه نظافت او طهارت شرعاً مطلوب دې. په دې وجه د کور نه دا نجاست زر تر زره د لرې کولو فکر کیدل پکار دی. داسې چې په دې کښ تکثیر ته هم خبره او نرسیرې، د دې اهتمام کول پکار دی. (۱)

د دې وجوہاتو نه علاوه زما خیال دا دې چې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دلته دوه ترجمې قائم کړې دي، یو باب خروج النساء الی البراء او دویم باب التبرؤ الی البیوت... په دې دواړو کښ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د دواړو صورتونو جواز بیان کړې دې. یعنی د قضاء حاجت دپاره بهر هم تلې شی او په کورونو کښ ئې هم کولې شی

خو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په باب خروج النساء الی البراء کښ خاص طور د زنانو ذکر کړې دې، په دې وجه د هغوی معامله په ستر باندې مبنی ده او د هغوی دپاره په «وَقَرْنِیْ بِیُّوتِکُنْ» (۲) کښ د قرار فی البیوت حکم دې، نو کیدې شی چې څوک دا خیال اوکړی چې هغوی قضاء حاجات دپاره د بهر تلو اجازت نشته، په دې وجه ئې خاص طور د زنانو خروج الی البراء ثابت فرمائیلې دې او چې کله د زنانو دپاره د وتلو جواز راوتلو نو د سرو دپاره په طریق اولی ثابت شو

او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په دې ترجمه کښ باب التبرؤ الی البیوت فرمائیلې دې، په دې کښ ئې د یو صنف قید نه دې لگولې، بلکه د دې الفاظ ئې عام ساتلې دي، چې دا معلومه شی چې تبرؤ فی البیوت صرف د زنانو دپاره نه دې، بلکه سړی هم په کور کښ قضاء حاجت کولې شی، پس په حدیث الباب کښ هم دا روایت دې او چې کله په کور کښ قضاء حاجت کولې شی نو زنانه، چې د چا معامله په ستر باندې مبنی ده، په درجه اولی کولې شی، امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ترجمه عام ساتلو سره د سرو دپاره په کور کښ قضاء حاجت لره نصاً او د زنانو دپاره قضاء حاجت اولویۍ ثابت کړې دې. والله اعلم

(۱) اوگورئ: لامع الدراری مع الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۳، ۳۴

(۲) الاحزاب: ۳۳

۱۴۸/۱۴۷: (حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ قَالَ حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ عِيَاضٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى بْنِ حَبَّانَ عَنْ وَائِلِ بْنِ حَبَّانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ (۱) قَالَ ارْتَقَيْتُ فَوْقَ ظَهْرِ بَيْتِ حَفْصَةَ لِبَعْضِ حَاجَتِي فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْضِي حَاجَتَهُ مُتَدَبِّرًا الْقِبْلَةَ مُسْتَقْبِلَ الشَّامِ)

رجال الحديث

- ① ابراهيم بن المنذر: دا ابراهيم بن المنذر بن المغيرة قرشي اسدی حزامی مدنی رحمہ اللہ دی۔ د
- هغه حالات پہ کتاب العلم (باب من سئل علما وهو مشغول في حديثه) د لاندی تیر شوې دی (۲)
- ② انس بن عیاض: دا انس بن عیاض بن ضمره اللیثی المدنی رحمہ اللہ دی (۳) د هغه د نیکه نوم بعض حضراتو هم دا ضمره وئیلی دی او بعض (جمعة) او بعض (عبد الرحمن) وئیلی دی (۴) ابو ضمره د هغه کنیت دی (۵)
- دا د شریک بن ابی نمر، ابو حازم، ربیعہ، هشام بن عروہ، موسیٰ بن عقبہ، سہیل بن ابی صالح، صالح بن کیسان، صفوان بن سلیم، عبید اللہ بن عمر رحمہ اللہ وغیرہ دیرو حضراتو نه روایت کوی
- د هغه نه په روایت کونکو کښ امام احمد، امام شافعی، عبدالله بن وهب، عبدالله بن مسلمہ قعنبی، علی بن المدینی، قتیبہ بن سعید، ابراهیم بن المنذر، امام حمیدی، عبدالله بن نمیر، یونس بن عبد الاعلیٰ او زبیر بن بکار رحمہ اللہ وغیرہ دی (۶)
- ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: (وكان ثقة كثير الحديث) (۷)
- امام یحییٰ بن معین رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة) (۸)
- هم دغه شان هغه فرمائی: (صحيح) (۹)
- امام ابو زرعه او امام نسائی رحمهما الله فرمائی: (لا بأس به) (۱۰)

- (۱) قدر تخریج هذا الحديث قبل باب في باب من تبرز على ليتنين، فعد اليه ان شئت
- (۲) كشف الباری ج ۳ ص ۵۸
- (۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۶
- (۴) اوگوری: تهذيب الكمال ج ۳ ص ۳۴۹
- (۵) پورته حواله
- (۶) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال ج ۳ ص ۳۴۹ تا ۳۵۱
- (۷) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۴۳۶
- (۸) وذلك فيما رواه الدوري عنه، انظر تهذيب الكمال ج ۳ ص ۳۵۱
- (۹) وذلك فيما رواه اسحاق بن منصور عنه، انظر تهذيب الكمال ج ۳ ص ۳۵۱
- (۱۰) تهذيب الكمال ج ۳ ص ۳۵۱

علامه باجی رحمۃ اللہ علیہ د امام ابو زرعه رحمۃ اللہ علیہ نه (ثقة) نقل کړې دې. (۱)

مسلمه بن قاسم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (پسری، ثقة) (۲)

ابن شاهین رحمۃ اللہ علیہ هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۳)

ابن عدی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ابوضمرة، ثقة) (۴)

امام مالک رحمۃ اللہ علیہ د هغه ډیر تعریف کړې دې (۵)

یونس بن عبد الاعلی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (ما رایت احدا نقینا احسن خلقا ولا اسم یعمله من انس بن

عیاض، ولقد قال لنا مرة: والله! لو تمیایان احدکم بکل ما عندی فی مجلس واحد لحدتکموا) (۶)

یعنی ما چه د خومره خلقو نه علم حاصل کړې دې، په هغوی کښ ما د انس بن عیاض رحمۃ اللہ علیہ نه زیات خوش اخلاقه او خپل علم لره ډیر زیات خورونکي نه دې لیدلې، یو کرت هغه او فرمائیل: قسم په الله! که زما په وس کښ دا خبره وه چه څه ما سره دی هغه په یو مجلس کښ زه تاسو ته درکړم نو دا به مې هم کړې وو.

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۷)

د هغه وفات امام ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ ۱۸۰ هجری بیان کړې دې. (۸) ابن منجويه هم یو قول دا نقل کړې دې. (۹) او عبد الرحمن بن ابراهيم د حیم وائی چه په ۱۹۹ هجری کښ هغه وفات شوې دې. (۱۰)

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ او نور محققین فرمائی چه په ۲۰۰ هجری کښ هغه وفات شوې

دې. (۱۱) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ عبید الله: دا امام عبید الله بن عمرو بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ دې. (۱۲)
دا ام خالد بنت خالد صحابیه رضی اللہ عنہا نه روایت کوی، د هغې نه علاوه د سالم بن عبد الله بن

(۱) التعلیل والتجريح ج ۱ ص ۳۹۱، رقم ۱۰۰

(۲) اکمال تهذيب الکمال ج ۲ ص ۲۷۸، رقم ۶۰۲

(۳) اکمال تهذيب الکمال ج ۲ ص ۲۷۹، رقم ۶۰۲

(۴) تاريخ مدينة دمشق ج ۹ ص ۳۳۱

(۵) نقله مغطائی عن کتاب الثقات لابن شاهين، انظر اکمال تهذيب الکمال ج ۲ ص ۲۷۹

(۶) تاريخ مدينة دمشق ج ۹ ص ۳۳۱

(۷) اوگورئ: الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۷۶، رقم ۶۷۹۸

(۸) اوگورئ: الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۷۶، ومشاهير علماء الامصار ج ۱ ص ۴۲

(۹) اوگورئ: رجال مسلم لابن منجويه ج ۱ ص ۶۷

(۱۰) تاريخ مدينة دمشق ج ۹ ص ۲۳۲

(۱۱) اوگورئ: التاريخ الكبير ج ۲ ص ۳۲

(۱۲) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۶، وتهذيب الکمال ج ۱۹ ص ۱۲۴

عمر، قاسم بن محمود نافع، سعید مقبری، حبیب بن عبد الرحمن، عطاء بن ابی رباح، عمرو بن شعیب، زهري، وهب بن کيسان، عبدالله بن دینار، عبد الرحمن بن القاسم، ثابت البنانی، ابو الزناد، سهیل بن ابی صالح او عمرو بن دینار رحمہم اللہ وغیرہ نہ روایت کوی۔
د هغه نه په روایت کونکو کښن ابن جریج، معمر، سفیان ثوري، سفیان بن عیینہ، شعبه، عبدالله بن نمیر، علی بن مسهر، عبدالله بن المبارك، ابن الماجشون، معتمر بن سلیمان، یحیی بن سعید انصاری، یحیی القطان او ابو اسحاق فرازی رحمہم اللہ وغیرہ ډیر حضرات دي (۱)

د یحیی بن سعید مخکښ چه کله دا او نیلې شو چه «مالک اثبت لی دافع من عبید الله بن عمر» نو هغه خفه شو او وي فرمائیل: «هو اثبت من عبید الله؟»

آیا مالک د عبدالله په مقابله کښن اثبت دي؟ داسې نه ده: (۲)
امام احمد رحمہم اللہ عبید الله بن عمر ته په امام مالک او ایوب (سختیانې) رحمہم اللہ باندې ترجیح ورکولو سره فرمائی: «عبید الله اثبتهم، واحفظهم، واكثرهم رواية» (۳)

امام ابن معین رحمہم اللہ فرمائی: «عبید الله بن عمر من الثقات» (۴)

امام ابو زرعه او امام ابو حاتم رحمهما الله فرمائی: «ثقة» (۵)

امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی «ثقة، ثبت» (۶)

ابن حبان رحمہم اللہ هغه په کتاب الثقات کښن ذکر کړې دي او فرمائی:

«وكان من سادات اهل المدينة، واشراف قریش، فضلا، وعلماء، وعبادۃ، وشرافا، وحفظا واتقاناً» (۷)

ابن منجوي رحمہم اللہ هم بعینہ هم دا الفاظ ذکر کړې دي. (۸)

احمد بن صالح رحمہم اللہ فرمائی: «ثقة، ثبت، مامون، ليس احد اثبت لي حديث دافع منه» (۹)

ابن خلفون رحمہم اللہ هغه په کتاب الثقات کښن ذکر کړې دي او ابن النمير، ابن عبد الرحيم او ابو

جعفر السبتي رحمہم اللہ وغیرہ نه ئې هم د هغه توثیق نقل کړې دي. (۱۰)

ابن شاهين رحمہم اللہ په خپل کتاب الثقات کښن فرمائی: «عبید الله بن عمر، عن القاسم بن محمد،

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گورئ: تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۲۴ تا ۱۲۷

(۲) تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۲۷

(۳) پورته حواله

(۴) پورته حواله

(۵) الجرح والتعديل ج ۶ ص ۳۲۶، رقم ۱۵۴۵

(۶) تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۲۸

(۷) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۱۴۹

(۸) رجال صحيح مسلم ج ۲ ص ۱۲، ۱۳، رقم ۱۰۲۶

(۹) اكمل تهذيب الكمال ج ۹ ص ۵۴

(۱۰) پورته حواله

والقاسم بن محمد عن عائشة مشبه بالذهب (۱) دا سند پیلې شوې سره زر دی.
امام یحیی بن معین رحمته الله فرمائی: (عبدالله بن عمر عن القاسم بن محمد عن عائشة، الذهب المشبه بالدر) (۲)

امام عجلې رحمته الله فرمائی: (مدنی، ثقة، ثبت) (۳)

حافظ خلیلی رحمته الله فرمائی: (حافظ، متقن، متفق علیه، روى عنه الائمة الکبار) (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: (ثقة، ثبت، قدمه احد بن صالح على مالك في نافع، وقد مه ابن معين في القاسم عن عائشة، على الزهري عن عروة عنها) (۵)

یعنی هغه ثقه او ثبت دي، احمد بن صالح د نافع په روایاتو کښ هغه ته په امام مالک رحمته الله باندې فوقیت ورکړې دي، او امام ابن معین د قاسم عن عائشه په سند سره روایت شوې احادیثو ته د زهري عن عروه عن عائشه په سند سره نقل شوې احادیثو باندې ترجیح ورکړې ده.
تنبيه: صاحب ترجمه عبید الله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب قرشی مدنی عمری دي، او د هغه مشر ورور عبدالله بن عمر بن حفص بن عمری دي، دې هم د صحیح مسلم او د سنن اربعه په روایانو کښ دي، دواړو ته عمری وئیلې شی، په دوی کښ عبید الله مصفرا ثقه او متقن دي، او عبید الله مکبرا ضعیف دي (۶)

په ۱۴۵ یا ۱۴۷ هجری کښ وفات شوې دي. (۷) رحمه الله رحمة واسعة

② محمد بن یحیی بن حبان دا محمد بن یحیی بن حبان بن منقذ نجاری مدنی رحمته الله دي د هغه حالات په کتاب الوضوء باب من تبل على لبنتین کښ تیر شوې دي.
⑤ واسع بن حبان دا واسع بن حبان بن منقذ نجاری مدنی رحمته الله دي. د هغه حالات هم په کتاب الوضوء باب من تبل على لبنتین کښ تیر شوې دي.

⑥ عبد الله بن عمر رضی الله عنهما: د سیدنا عبد الله بن عمر رحمته الله حالات په کتاب الایمان کښ د باب الایمان وقول النبی صلی الله علیه وسلم فی الاسلام علی خمس د لاندې تیر شوې دي. (۸)

(۱) تاریخ اسماء الثقات لابن شاهین ص ۱۶۳. رقم ۹۴۶

(۲) تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۲۸

(۳) الثقات للمجلی ج ۲ ص ۱۱۲. رقم ۱۱۶۶

(۴) الارشاد فی معرفة علماء الحديث: ج ۱ ص ۲۹۳. رقم ۱۳۸

(۵) تریب التهذيب ص ۳۷۳. رقم ۴۳۲۴

(۶) تریب التهذيب ص ۳۱۴. رقم ۳۴۸۹

(۷) تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۱۲۹

(۸) كشف الباری ج ۱ ص ۶۳۷

قوله: ارْتَقَيْتُ فَوْقَ ظَهْرِ بَيْتِ حَفْصَةَ لِبَعْضِ حَاجَتِي قَرَأْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْضِي حَاجَتَهُ مُسْتَدْبِرَ الْقِبْلَةِ مُسْتَقْبِلَ الشَّامِ: سیدنا عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما فرمائی کہ زہ د خپلو بعض کارونو دپاره د سیدہ حفصہ رضی اللہ عنہا د کور په جهت باندې اوځم. ما رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم اولیدو چه هغه د قبلي طرف ته شا کړې او د شام طرف ته مخ کړې قضا، حاجت فرمائی

په دې روایت کښ د (فوق ظهريت حفصة) تصريح ده، هم د دې باب په وړاندې روایت کښ (علی ظهريتنا) الفاظ راغلې دی د داسې تعارض د فیهه مونږ په تیر شوی باب (باب من تبرا علی لبتین) کښ د (لقد ارتقت یوما علی ظهريت لنا) په تشریح کښ کړې ده چه د هغې حاصل دا دې چه د سیدہ حفصہ رضی اللہ عنہا طرف ته نسبت حقیقی دې او خپل طرف ته نسبت نې مجازی دې.

د حدیث پوره تشریح شاته په باب من تبرا علی لبتین د لاندې تیر شوي دي.

۱۴۸: (حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ قَالَ أَخْبَرَنَا يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ حَبَّانَ أَنَّ عَمَّهُ وَاسِعَ بْنَ حَبَّانَ أَخْبَرَهُ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرِو أَخْبَرَهُ (۱) قَالَ لَقَدْ ظَهَرْتُ ذَاتَ يَوْمٍ عَلَى ظَهْرِ بَيْتِنَا قَرَأْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاعِدًا عَلَى لِبْتَيْنِ مُسْتَقْبِلَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ) (۱۴۵: ر)

رجال الحديث

① يعقوب بن ابراهيم : دا ابويوسف يعقوب بن ابراهيم بن كثير بن زيد بن افلح العبدی الدورقي رحمته اللہ علیہ دې. د هغه حالات په کتاب الايمان کښ د باب حب الرسول صلی اللہ علیہ وسلم من الايمان د لاندې سير شوي دي (۲)

② يزيد بن هارون : دا يزيد بن هارون بن زاذي يا زاذان بن ثابت سلمی واسطی رحمته اللہ علیہ دې. ابو خالد د هغه کښت دې. د هغه نيکه زاذان د ام عاصم د زوجه عتبه بن فرقد مولى وو، هغې هغه لره ازاد کړې وو. دې د عاصم الاحول، يحيى بن سعيد الانصارى، سليمان التيمي، حميد الطويل، عمرو بن غلقمه، عبدالله بن عون، شعبه بن الحجاج، سعيد بن ابى عروبہ، محمد بن اسحاق او قيس بن الربيع رحمته اللہ علیہم وغيره ډيرو حضراتو نه روایت کوي. د هغه نه په روایت کونکو کښ امام علی بن المدینی، امام احمد، ابوبکر بن ابی شيبه، زهير بن حرب، محمد بن عبدالله بن نمير، عباس الدوري، يعقوب الدورقي، امام دارمي، احمد بن الفرات، او ابو قلابه الرقاشی رحمته اللہ علیہم وغيره حضرات دي. (۳)

(۱) قد مر تخریج هذا الحديث تحت باب من تبرز علی لبتین بیسط وتفصیل.

۲ کشف الباری: ۱۱۲.

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال ج ۳۲ ص ۲۶۲ تا ۲۶۶. وسیر اعلام

النبله ج ۹ ص ۳۵۹

امام احمد رحمہ اللہ فرمائی: ﴿کان حافظا متقنا للحديث، صحيح الحديث عن حجاج بن ارطاة، قاهر لها، حافظا﴾ (۱) امام يحيى بن معين رحمہ اللہ فرمائی: ﴿ثقة﴾ (۲)
 امام على بن المديني رحمہ اللہ فرمائی: ﴿هو من الثقات﴾ (۳)
 ہم دغہ شان ہفہ فرمائی: ﴿مارایت رجلا قط احفظ من يزيد بن هارون﴾ (۴)
 امام عجلي رحمہ اللہ فرمائی: ﴿ثقة، ثبت في الحديث، وكان متعبدا متسككا، حسن الصلاة جدا، كان قد عسى﴾ (۵)
 امام ابو زرعة رحمہ اللہ د ابن ابی شيبه رحمہ اللہ نہ نقل کوی: ﴿مارایت اتقن حفظا من يزيد بن هارون﴾ (۶)
 امام ابو زرعة رحمہ اللہ فرمائی: ﴿والاثنان اكثر من حفظ السناد﴾ (۷) یعنی ہفہ تہ چہ سردا د حفظ حدیث ملکہ حاصلہ وہ د دہ نہ ہم زیات د ہفہ اتقان وو۔
 امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: ﴿ثقة، امام، صدوق، لايسال عن مثله﴾ (۸)
 هشيم رحمہ اللہ فرمائی: ﴿ما بالبصريين مثل يزيد بن هارون﴾ (۹)
 ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: ﴿كان ثقة، كثير الحديث﴾ (۱۰)
 امام نووي رحمہ اللہ فرمائی: ﴿وهو احد الائمة المشهورين بالحديث والفقه والصلاح﴾ (۱۱)
 ہم دغہ شان ہفہ فرمائی: ﴿واجبوا على توثيقه وجلالته وحفظه وامامته﴾ (۱۲)
 امام ابن حبان رحمہ اللہ ہفہ پہ کتاب الثقات کنش ذکر کرے دہ او لیکلے ئی دی:
 ﴿كان من خيار عباد الله تعالى ممن يحفظ حديثه﴾ (۱۳)

-
- (۱) تہذیب الکمال ج ۳۲ ص ۲۶۶
 - (۲) پورتنہ حوالہ
 - (۳) تہذیب الکمال ج ۳۲ ص ۲۶۷
 - (۴) پورتنہ حوالہ
 - (۵) الثقات للمجلی ج ۲ ص ۳۶۸، رقم ۲۰۳۹
 - (۶) تہذیب الکمال ج ۳۲ ص ۲۶۷
 - (۷) پورتنہ حوالہ
 - (۸) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۳۵۹، رقم ۱۲۵۷
 - (۹) تہذیب الکمال ج ۳۲ ص ۲۶۷، والمراد بالبصريين الكوفة والبصرة... كما قال المحقق "السیر" ج ۹ ص ۳۶۰
 - (۱۰) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳۱۴
 - (۱۱) تہذیب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۱۶۳، رقم ۲۶۰
 - (۱۲) پورتنہ حوالہ
 - (۱۳) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۶۳۲، رقم ۱۱۸۲۳

- زکریا بن یحییٰ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: کنا اسمہ ان یزید من احسن اصحابنا صلاة، واعلمہم بالنسۃ ^(۱)
- د امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ نہ تپوس اوکړې شو «یزید بن ہارون له فقہ؟» یعنی آیا یزید بن ہارون رحمۃ اللہ علیہ فقہیہ وو؟ وې فرمائیل: «نعم اماکان الطنہ، واذکاکہ والقبہ» ^(۲)
- زعفرانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «مارایت عیداً من یزید» ^(۳)
- زیاد بن ایوب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «مارایت له کتاباً قط ولا حدیثاً الا حفظاً» ^(۴)
- یعنی ہغہ بہ ہمیشہ حدیث پہ یادو اورولو، کتاب بہ ئې مخې تہ نہ کیخودلو.
- یعقوب بن شیبہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة، وکان یعد من الامرین بالمعروف والنہی عن المنکر» ^(۵)
- یعنی ہغہ ثقہ دې او شمیر ئې پہ امر بالمعروف او نہی عن المنکر والو کښ کیری.
- ابن قانع رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة» ^(۶)
- یزید بن ہارون رحمۃ اللہ علیہ بہ عبادت ډیر زیات کولو، عفان رحمۃ اللہ علیہ فرمائی:
- «مارایت عالماً احسن صلاة من یزید بن ہارون، یقوم کانه اسطوانة، یصل بین الظهر والعصر، و بین المغرب والعشاء، لم یکن یفتقر عن صلاة اللیل والنہار، هو وشمیم معروفان بطول صلاة اللیل والنہار» ^(۷)
- حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «الامام، القدوة، شیخ الاسلام..... الحافظ» ہم دغه شان ہغہ فرمائی:
- «وکان راساً للعلم والعمل، ثقة، حجة، کبر الشان» ^(۸)
- د یزید بن ہارون د حفظ او اتقان پہ بارہ کښ پہ ذکر شوې اقوالو باندې تاسو خبر شوی، د دې باوجود چونکہ ہغہ پہ اخی عمر کښ نابینا شوې وو، پہ دې موقع باندې بہ چه یو سری د ہغہ نہ داسې حدیث تپوسلو کوم چه بہ ہغہ تہ معلوم نہ وو نو خپلې وینخې تہ بہ ئې فرمائیل، چه ہغہ ئې د کتاب نہ راوباسی او وریاد ئې کړی، پہ دې وجہ بعض دا عیب شمار کولو سرہ کلام کوی، پس یحییٰ بن معین رحمۃ اللہ علیہ تردې وئیلې دی چه:
- «یزید لیس من اصحاب الحدیث، لانه لایبھی ولا یبال عن روی» ^(۹)

(۱) تہذیب التہذیب ج ۱۱ ص ۳۶۸

(۲) پورته حوالہ

(۳) پورته حوالہ

(۴) پورته حوالہ

(۵) پورته حوالہ

(۶) پورته حوالہ

(۷) تہذیب الکمال ج ۲ ص ۲۶۰

(۸) سیر اعلام النبلاء ج ۳ ص ۳۵۸

(۹) تہذیب التہذیب ج ۱۱ ص ۳۶۸

یعنی په یزید کښ د علماء حدیث خصوصیت نشته. ځکه چه هغه به تمیز نه کولو او د هغه به پرواه نه وه چه د چا نه روایت کوی.

د دې وجه دا ده چه متقدمینو به د معمولی تساهل نه هم احتراز کولو، چونکه د دې واقعی نه لازمېږي چه هغه به په خپله وینزه باندې اعتماد کولو او ظاهره ده چه په هغې کښ هغه ائقان او پوځ والې نه شی کیدې چه د اجزاء ترمنځه تمیز کولو سره حدیث راوباسی او وریاد ئې کړی، په دې وجه په دې عمل باندې تنقید شوې دې.

خو حقیقت دا دې چه دا عمل هیڅ قابل تللین و تضعیف نه دې، د هغه د دې عمل د وجې نه د هغه یو حدیث ته متکلم فیه نه دې وئیلې شوي (۱) د دې نه علاوه په دې امت کښ د زنانو او وینزو نه څومره داسې تیرې شوې دی د چا صلاحیتونه چه د پسخیدو قابل وو، که هغه خپله وینزه د دې قابله گڼلې وی نو په دې کښ د کلام او نقد کولو څه معنی؟

پس حافظ ذهبي رحمه الله فرمائی: «ما بهذا العمل باس ممانعت من یلقنه، ویرید حجة بلامثنية» (۲) یعنی په دې عمل کښ هیڅ باک نشته، چه کله تلقین کونکې د امانت په صفت سره متصف وی. یزید بغیر د استثناء نه علی الاطلاق حجت دې.

همه دغه شان د امام یحیی بن معین رحمه الله نه نقل دی: «سماع یرید من ابن ابی عروبة ضعیف» (۳)

یعنی د یزید د سعید بن ابی عروبة نه سماع ضعیف ده. حافظ ذهبي رحمه الله په دې سلسله کښ فرمائی:

«انما الضعف فیها من قبل سعید بن ابی عروبة، لانه سمع منه بعد التفرغ» (۴)

یعنی په یزید کښ هیڅ ضعف نشته، دا ضعف د سعید بن ابی عروبة د تغیر او اختلاط د وجې نه دې، ځکه چه د یزید سماع د سعید بن ابی عروبة نه د ابن ابی عروبة د تغیر نه پس شوې ده.

۲۰۶ هجری کښ په واسط کښ وفات شوې دې. (۵) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ یحیی: دا امام یحیی بن سعید الانصاری رحمه الله دې. د هغه حالات هم د پدم الوسی د اولنی حدیث د لاندې مختصرا او په کتاب الایمان کښ د باب صومر مضان احتسابا من الایمان د لاندې لږ به تفصیل سره ذکر شوې دی (۶)

(۱) پس خپله د ابن معین رحمه الله نه د هغوی په باره کښ توثیقات منقول دی، او گورئ: معرفة الرجال عن یحیی بن معین لابن محرز ج ۱ ص ۱۰۴، رقم ۴۸۴

(۲) سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۶۳

(۳) سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۶۲

(۴) سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۶۳

(۵) سیر اعلام النبلاء ج ۹ ص ۳۶۹

(۶) او گورئ: کشف الباری ج ۱ ص ۲۳۸، ج ۲ ص ۳۲۱

⑦ محمد بن یحیی بن حبان : د هغه حالات اوس شاته په کتاب الوضو کښ د باب من تېرل علی لېنتین د لاندې تیر شوی دی

⑧ واسع بن حبان : د هغه حالات هم په کتاب الوضو کښ د باب من تېرل علی لېنتین د لاندې تیر شوی دی.

⑨ عبد الله بن عمر : د سیدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنهما حالات په کتاب الایمان کښ د باب الایمان وقل النبی صلی الله علیه و آله هنی الاسلام علی خمس د لاندې تیر شوی دی. (۱)

قوله: لَقَدْ ظَهَرَ بِرَأْسِ ذَاتِ يَوْمٍ عَلَيَّ ظُهُرُ يَتْنَا: سیدنا عبد الله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی چه زه یوه ورځ د خپل کور جهت ته اوختلم.
قوله: فَرَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَاعِدًا عَلَيَّ لِبَتَتَيْنِ مُسْتَقْبِلَ بَيْتِ الْمُقَدَّسِ: ما رسول الله صلی الله علیه و آله اولیدو په دوه ښخو باندې د بیت المقدس طرف ته رخ کولو سره په ناسته اولیدو.

په دې روایت کښ صرف د «مستعمل بیت المقدس» الفاظ دي، او د دې نه په مخکښ روایت کښ د «مستعمل القبلة» الفاظ هم وو، په اولنی روایت کښ هغه تاکید ا ذکر کړې شوي دي، به دویم روایت کښ صرف په یوه جمله باندې اکتفاء کړې شوي ده، ځکه چه کوم سرې د بیت المقدس طرف ته مخ کولو سره کینی هغه به لازما د قبلي طرف ته شا کوی .
په اول روایت کښ د «مستعمل الشام» الفاظ دي، او په دې روایت کښ د «مستعمل بیت المقدس» الفاظ دي، دا روایت بالمعنی دي، دواړه په یو جهت کښ دي. (۲) والله اعلم وعلیه اتم واحکم

⑤ باب الاستنجاء بالماء

د مخکښ باب سره مناسبت : د دې باب د مخکښ باب سره مناسبت بالکل واضح دي، ځکه چه په مخکښ باب کښ باب د «تبرأ» یعنی د «تھام حاجت» ذکر دي او په دې باب کښ د استنجاء ذکر دي. (۳)

د ترجمة الباب مقصد : حافظ ابن حجر، علامه عینی او نورو شارحینو رحمهم الله لیکلي دي چه امام بخاری رحمته الله په دې باب کښ په هغه خلقو باندې رد کړې دي، چا چه به استنجاء بالماء ته مکروه وئيله. هم دغه شان په هغه خلقو باندې هم رد دي چا چه به دا دعوی کوله چه د

(۱) کشف الباری ج ۱ ص ۶۳۷

(۲) اوگورئی: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۰. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۶، ۲۸۷

(۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۷

رسول الله ﷺ نه په اوبو سره استنجاء کول ثابت نه دی. (۱)
 د استنجاء بالماء په حکم کښې د علماء گرومو اختلاف: اتمه اربعه او جمهور په دې متفق دی
 چه د استنجاء دپاره د اوبو استعمال نه صرف جائز بلکه مستحب دی. (۲)
 خو د بعض حضرات صحابه او تابعین رضی الله عنهم نه د دې قول یا فعلا انکار منقول دی.
 پس امام ابن ابی شیبہ رحمہ اللہ د سیدنا حذیفہ رضی اللہ عنہ په باره کښې نقل کړې دی چه کله د هغه نه د
 استنجاء بالماء په باره کښې تپوس اوکړې شو نو وې فرمائیل: «اذن لاتزال یدی فی متن» (۳)
 یعنی بیا خو به زما لاس همیشه بدبویه وی.
 هم دغه شان د ابن عمر رضی اللہ عنہما په باره کښې امام نافع رحمہ اللہ فرمائی:
 «وکان ابن عمر لا یستنجی بالماء» (۴) یعنی ابن عمر رضی اللہ عنہما په اوبو باندې استنجاء نه کوله.
 سیدنا عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہ یو سړې اولیدو چه د استنجاء دپاره ئې اوبه استعمالولې نو
 وې فرمائیل: «ما کنا نفعله» (۵)
 د سلمه بن الاکوع رضی اللہ عنہ په باره کښې د هغه مولی یزید فرمائی: «ان سلمه کان لا یستنجی
 بالماء» (۶)

د اسود او عبد الرحمن بن یزید رحمهما الله په باره کښې نقل دی:

«کان الاسود وعبد الرحمن بن یزید یدخلان الخلاء، فیتحیان بأحجار، ولا یریدان علیها، ولا یسان ماء» (۷)
 یعنی اسود او عبد الرحمن بن یزید به بیت الخلاء ته لاړل، په کانرو سره به ئې استنجاء
 اوکړه او د بل خیز اضافه به ئې نه کوله او نه به ئې اوبه استعمالولې.

۱. اوگوری فتح الباری: ۲۵۱۱، وعمده القاری: ۲۸۷/۲، وتحفة الباری: ۱۵۹/۱، وارشاد الساری:
 ۲۳۸/۱، والکنز المتواری: ۳۴/۳.

۲) اوگوری: بدائع الصنائع ج ۱ ص ۱۸۳، فصل فی سنن الوضوء، ومواهب الجلیل ج ۱ ص ۶۹ کتاب
 الطهارة، باب ما یرفع الحدیث وما حکم الخبث المطلق، والمجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۱۰۰، والانصاف
 ج ۱ ص ۱۰۴، ۱۰۵.

۳) المصنف لابن ابی شیبہ ج ۲ ص ۱۷۱، کتاب الطهارة، باب من کان لا یستنجی بالماء ویجتزئ بالحجارة،
 رقم ۱۶۴۶

۴) المصنف لابن ابی شیبہ ج ۲ ص ۱۷۵، کتاب الطهارة، باب من کان لا یستنجی بالماء ویجتزئ بالحجارة،
 رقم ۱۶۵۹

۵) المصنف لابن ابی شیبہ ج ۱ ص ۴۱۹، کتاب الطهارة، باب من کان اذا بال لم یمس ذکرة بالماء، رقم
 ۵۹۶، ج ۲ ص ۱۷۲، کتاب الطهارة، باب من کان لا یستنجی بالماء ویجتزئ بالحجارة، رقم ۱۶۵۳

۶) المصنف لابن ابی شیبہ ج ۲ ص ۱۷۵، کتاب الطهارة، باب من کان لا یستنجی بالماء ویجتزئ بالحجارة،
 ۱۶۵۷

۷) المصنف لابن ابی شیبہ ج ۲ ص ۱۷۱، کتاب الطهارة، باب من کان لا یستنجی بالماء ویجتزئ بالحجارة،
 ۱۶۴۷

د امام سعید بن المسیب رحمته الله مخکښ چه کله د استنجاء بالماء ذکر اوکړې شو نو هغه او فرمائیل: **(ذلک طهور النساء)** (۱)

هم دغه شان هغه به فرمائیل: **(اما ذلک وضوء النساء)** (۲) یعنی دا خو د زنانو د طهارت طریقه ده، د سرو نه ده.

حافظ ابن حجر رحمته الله د ابن التین رحمته الله په حوالې سره نقل کړې دی چه امام مالک رحمته الله د دې خبرې نه انکار کړې دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله د استنجاء دپاره د اوبو استعمال کړې وی (۳) دغه شان یې د ابن حبیب مالکی نه نقل کړی دی چه هغوی به د استنجاء بالماء نه منع کوله، ځکه چه اوبه د مطعوماتو څنې دي (۴).

د دې دواړو نقلونو څه حیثیت دي؟ د دې جائزه به مونږ وروستو اخلو!
د جمهور علماء کرامو دلائل: خو حقیقت دا دي چه استنجاء بالماء نه صرف د جمهور صحابه کرام او تابعین، بلکه خپله د رسول الله صلی الله علیه و آله نه هم ثابته ده.

① سنن النسائي، جامع ترمذی، مسند احمد، او په صحيح ابن حبان وغيره کښ د سيده عائشه رضی الله عنها نه روايت دي: **(مَنْ أَرَادَ أَنْ يَسْتَنْجِيَ بِالنَّجَسِ، فَلْيَنْتَحِمْ بِهِ، إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَفْعَلُهُ)** (اللفظ للنسائي) (۵)

یعنی عائشې رضی الله عنها څه زنانو ته او فرمائیل چه خپلو خاوندانو ته په اوبو سره د استنجاء کولو او پاکي حاصلولو حکم کوي، ماله براه راست د وئیلو نه جیاء راځي، او رسول الله صلی الله علیه و آله به خپله داسې کول.

② سيدنا انس رضی الله عنه په حديث الباب کښ د رسول الله صلی الله علیه و آله د استنجاء دپاره د اوبو استعمالول بيان کړی دی، پس په دې روايت کښ ډير طرق دی، په دې د الفاظو د فرق سره قدر مشترک هم دا دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله د استنجاء نه پس اوبه استعمال کړې.

① المصنف لابن أبي شيبة ج ۲ ص ۱۷۱، کتاب الطهارة، باب من كان لا يستنجي بالماء ويجتزئ بالحجارة، رقم ۱۶۴۸

② الموطاء، کتاب الطهارة، باب جامع الوضوء رقم ۶۴

③ فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱

④ حواله بالا.

⑤ سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء، رقم ۴۶، جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء، رقم ۱۹، مسند احمد ج ۶ ص ۹۵، رقم ۲۵۱۴۶، ج ۶ ص ۱۱۳، رقم ۲۵۳۳۲، ج ۶ ص ۱۱۴، رقم ۲۵۳۴۷، ج ۶ ص ۱۲۰، رقم ۲۵۴۰۲، ج ۶ ص ۱۳۰، رقم ۲۵۴۹۸، ج ۶ ص ۱۷۱، رقم ۲۵۸۹۲، ج ۶ ص ۲۳۶، رقم ۲۶۵۲۲، وصحيح ابن حبان ج ۴ ص ۲۹۰، رقم ۱۴۴۳، بتحقيق الارنؤوط، ومسند ابی یعلی، ج ۸ ص ۱۲، رقم ۴۵۱۴، ج ۸ ص ۲۷۲، رقم ۴۸۵۹، بتحقيق حسين سليم اسد، والمصنف لابن أبي شيبة ج ۲ ص ۱۶۵، کتاب الطهارة، باب من كان يقول اذا خرج من الغائط فليستنج بالماء، رقم ۱۶۲۹، و ۱۶۳۰

پس یہ صحیح بخاری کنیں صراحت دی:

(۱) كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُ الْخَلَاءَ فَلْيُحِيلُ أَنَا وَعَلَاهُ إِدَاةٌ مِنْ مَاءٍ وَعَنْوَةٌ يَسْتَسْقِي بِالنَّاءِ (۱) یعنی رسول اللہ ﷺ بہ د حاجت دیارہ تشریف اوړلو، ما او یو هلك به د اوبو لوښې او همسا راواخستله. رسول اللہ ﷺ به په اوبو سره استنجاء کوله.

(۲) به صحیح ابن خزيمة کښ د سيدنا جرير رضی اللہ عنہ روایت دی: (أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ الْغَيْضَةَ فَتَقَفَ حَاجَتُهُ، فَأَتَاهُ جَرِيرٌ بِإِدَاةٍ مِنْ مَاءٍ فَاسْتَسْقَى بِهَا قَال: وَمَسَحَ يَدَهُ بِالْثَرَابِ) (۲)

یعنی رسول اللہ ﷺ ځنگل ته داخل شو. قضاء حاجت ئې اوکړو. جرير ورله د اوبو لوښې راوړلو. په هغې باندې استنجاء او فرمائيله. جرير رضی اللہ عنہ فرمائی چه رسول اللہ ﷺ خپل لاس به خاوره باندې او مړلو.

(۳) په سنن ابن ماجه او صحیح ابن حبان کښ د سيدنا ابو هريره رضی اللہ عنہ روایت دی:

(أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَتَقَفَ حَاجَتُهُ ثُمَّ اسْتَسْقَى مِنْ تَوْرٍ، ثُمَّ دَلَكَ يَدَهُ بِالْأَرْضِ) (۳)

یعنی رسول اللہ ﷺ قضاء حاجت نه پس په یو لوښی سره استنجاء اوکړه، بیا ئې خپل لاس مبارک په زمکه باندې او مړلو.

(۴) هم دغه شان په سنن ابن ماجه او صحیح ابن حبان کښ د سیده عائشه رضی اللہ عنہا نه روایت دی:

(مَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - حَرَّ مِنْ غَائِطٍ فَكَرَّ إِلَّا مَسَحَ مَاءً) (۴) یعنی ما رسول اللہ ﷺ هميشه د قضاء حاجت نه پس د اوبو په استعمالولو باندې ليدلې دي.

(۵) په سنن ابی داؤد او جامع ترمذی کښ د سيدنا ابو هريره رضی اللہ عنہ روایت دی:

(عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: تَوَكَّلْ عَلَى هَذِهِ الْآيَةِ فِي أَهْلِ قُبَاءَ { فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا } [التوبة:

۱۰۸] قَالَ: كَانُوا يَسْتَحْجِرُونَ بِالْمَاءِ، فَانْزَلَتْ فِيهِمْ هَذِهِ الْآيَةُ) (۵)

(۱) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، کتاب الوضوء، باب حمل الغزاة مع الماء في الاستنجاء رقم ۱۵۲

(۲) صحیح ابن خزيمة ج ۱ ص ۴۷، کتاب الوضوء باب ذلك اليد بالارض وغسلها بعد الفراغ من الاستنجاء بالماء، رقم ۸۹، والسنن لابن ماجه، کتاب الطهارة وسننها، باب من ذلك يده بالارض بعد الاستنجاء، رقم ۳۵۹، هم دغه شان اوگورئ: سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب ذلك اليد بالارض بعد الاستنجاء رقم ۵۱

(۳) سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب من ذلك يده بالارض بعد الاستنجاء، رقم ۳۵۸، وصحیح ابن حبان، بترتيب ابن بلبان ج ۴ ص ۲۵۱، کتاب الطهارة، بالاستطابة رقم ۱۴۰۵

(۴) سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء، رقم ۳۵۴، وصحیح ابن حبان بترتيب ابن بلبان ج ۴ ص ۲۸۸، رقم ۱۴۴۱

(۵) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب في الاستنجاء بالماء رقم ۴۴، وجامع الترمذی، ابواب التفسير، سورة التوبة رقم ۳۱۰۰

یعنی دا آیت مبارکه ﴿فیه رجال..... الخ﴾ په هغه مسجد کښ داسې خلق دی چه طهارت خوښوی، دا د اهل قبا په باره کښ نازل شوي دي، رسول الله ﷺ فرمائی هغوی به په اوبو باندې استنجا کوله نو د هغوی په باره کښ دا آیت کریمه نازل شو.

② په سنن ابن ماجه، په المنتقى لابن الجارود او المختارة: کښ د سيدنا ابو ايوب، سيدنا جابر او سيدنا انس رضی الله عنه روايت دي چه رسول الله ﷺ تپوس او کړو!

﴿يَا مَعْشَرَ الْأَنْصَارِ، إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَثَقَّ عَلَيْكُمْ فِي الظُّهْرِ، فَمَا تُمْهِرُكُمْ؟ قَالُوا: كَتُمْنَا لِسْلَاةً، وَنَقْشِلُ مِنْ الْجَنَابَةِ، وَنَسْتَسْتَعِي بِالْمَاءِ. قَالَ: فَهَؤُذَاكَ، فَعَلَيْكُمْوُ﴾ (۱)

يعنى اې د انصارو ډلې! الله پاك د طهارت په سلسله كښ ستاسو تعريف كړي دي، اخر هغه ستاسو طهارت څنگه وي؟ هغوی عرض او کړو چه مونږ د مانځه دپاره اودس کوو، د جنابت نه غسل کوو او په اوبو سره استنجا کوو، رسول الله ﷺ او فرمائیل! بالکل هم دا اصل سبب دي. پس دا لازم اونیسی.

د صحابه کرام رضی الله عنهم آثار هم په دي باندې په کثرت سره شاهد دي!

پس د سيدنا حذيفه، سيدنا رافع بن خديج، ابو اسيد، ابو ذر غفاري، عمر بن الخطاب او انس بن مالك رضی الله عنهم نه استنجا بالماء منقول ده. (۲)

د منكرينو د دلائلو جائزه: هر چه د بعض صحابه كرام رضی الله عنهم د قول يا فعلا انكار تعلق دي، پس د هغوی په مقابله كښ بل طرف ته د صحابه كرام رضی الله عنهم يو لونی تعداد موجود دي. دويمه خبره دا ده چه د دي حضراتو قولي يا فعل انكار په دي باندې محمول كيدي شی چه د دي حضراتو د متيازو نه پس فوراً په اوبو سره د استنجا كولو څه باقاعده معمول نه وو، خو هغوی مطلقاً د استنجا بالماء انكار نه كولو.

بيا په دي حضراتو كښ د څو كسانو نه د انكار سره سره اثبات، يعنى استنجا بالماء هم ثابت ده، لكه چه د سيدنا حذيفه رضی الله عنه نقل دي، د هغه بيبي سیده فريعه رضی الله عنها فرمائی:

﴿كان حذيفة يستحي بالماء﴾ (۳) يعنى سيدنا حذيفه رضی الله عنه په اوبو سره استنجا كوله.

هم دغه شان ابن عمر رضی الله عنه چه د هغه نه انكار منقول دي. هغه نافع رضی الله عنه فرمائی:

﴿جربناه، فوجدناه صالحاً﴾ (۴)

(۱) سنن ابن ماجه، كتاب الطهارة، باب الاستنجا بالماء رقم ۳۵۵، والمنتقى لابن الجارود ج ۱ ص ۴۷، ۴۸، كتاب الطهارة باب الاستنجا بالماء رقم ۴۰، والمختارة للضياء المقدسى ج ۶ ص ۲۱۹، مسند انس بن مالك رقم ۲۲۳۱

(۲) د دي ټولو آثار دپاره اوگورئى المصنف لابن ابى شيبه ج ۲ ص ۱۶۵، ۱۶۷، كتاب الطهارة، باب من كان يقول اذا خرج من الغائط فليستنج بالماء رقم ۱۶۳۱، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸ او ۱۶۳۹.

(۳) المصنف لابن ابى شيبه ج ۲ ص ۱۶۵، كتاب الطهارة باب من كان يقول اذا خرج من الغائط فليستنج بالماء رقم ۱۶۳۱، هم دغه شان اوگورئى، الاوسط لابن المنذر ج ۱ ص ۳۴۹، جامع ابواب الاستنجا

(۴) الاوسط لابن المنذر ج ۱ ص ۳۴۸، كتاب الطهارة، جامع ابواب الاستنجا

یعنی مونرد اوبو د استعمالولو تجربه او کره نو ډیره فائده منده مو بیا موندله.
هر چه د سعید بن المسیب رضی الله عنه د انکار تعلق دې پس په هغې کښ یو احتمال خو دا دې چه
هغه په هغه حضراتو باندې نکیر کړې دې کوم چه د استنجاء بالا حجار نه انکار کوی، گویا
د غلو نه د منع کولو دپاره ئې دا تعبیر اختیار کړې دې.
ابن نافع رضی الله عنه فرمائی چه د سعید بن المسیب رضی الله عنه مقصود دا دې چه صرف د اوبو استعمال
د زنانو عمل دې، او سړی اوبه او کانړی څنگه چه دواړه جمع کولې شی، هم دغه شان صرف
په کانړو باندې اکتفاء هم جائز ده. (۱)

قاضی فرمائی چه د هغه په نزد د زنانو په حق کښ د کانړو استعمال متعذر دې، په دې وجه
به هغوی اوبه استعمالوی، د سړو دپاره چونکه د لوټو استعمال متعذر نه دې، په دې وجه
هغوی به دې باندې اکتفاء کولې شی. (۲)

هر چه د امام مالک رضی الله عنه او د ابن حبيب مالکي رضی الله عنه د قول تعلق دې، پس د مالکیانو مشهور
عالم علامه خطاب رعینی مالکي رضی الله عنه فرمائی: ﴿وهذان النقلان غریبان، والنقل عن ابن حبيب انه
منع الاستجمار مع وجود الماء بل لا اعلمهما بالذهب﴾ (۳)

یعنی دا دواړه خبرې کومې چه حافظ ابن حجر رضی الله عنه په فتح الباری کښ نقل کړې دي، دا
غریب اقوال دي. بلکه د ابن حبيب رضی الله عنه نه د دې برعکس منقول دی چه د اوبو په موجودگي
کښ د کانړو استعمال ممنوع دې.
خو علامه جزولي غالباً د قاضی عیاض په حوالې سره بعض علماء کرامو رضی الله عنه طرف ته
نسبت کولو سره دا خبره نقل کړې ده چه:

﴿لا يجوز الوضوء، ولا الاستجمار بالماء العذب، لانه طعام، كما لا تزال النجاسة بالطعام﴾ (۴)

یعنی په خوړو اوبو سره اودس او استنجاء جائز نه ده، ځکه چه دا اوبه مطعوم څیز دې. دا
بعینه هم داسې ده لکه چه په یو مطعوم څیز سره نجاست لره نه شی زائل کولې
خو علامه خطاب مالکي رضی الله عنه فرمائی چه دا قول د غریب کیدو سره سره د اجماع هم مخالف
دې. (۵) حاصل دا دې چه:

① د کومو صحابه کرامو او تابعینو رضی الله عنه نه چه انکار ثابت دې، دهغوی تعداد ډیر کم او د
مجوزینو تعداد ډیر زیات دې

② د کومو حضراتو نه چه انکار منقول دې، هغوی د څه مصلحت په بنیاد د دې نه انکار
کړې دې، مثلاً خلقو لره د غلو نه بچ کول، مطلقاً انکار مقصود نه دې.

(۱) المنتقى ج ۱ ص ۳۵۰، جامع الوضوء

(۲) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۰

(۳) مواهب الجلیل ج ۱ ص ۴۱۱، کتاب الطهارة، فصل فی اداب قضاء الحاجة

(۴) پورته حواله

(۵) پورته حواله

۵) په هغوی کښ د ډیرو حضراتو نه رجوع ثابت ده.

۶) په هغوی کښ د بعض طرف ته دا نسبت غلط دې. والله اعلم
د اوبو او کانړو جمع کولو حکم: په دې خبره باندې د ائمه اربعه اتفاق دې چه کانړی او اوبه جمع کول افضل دی (۱)

پس په یو روایت کښ راغلې دی چه کله آیت کریمه ﴿فَیَوْمَ رَجُلٌ مِّنْهُمْ أَنُتِلَّهِمْ﴾ (۲) نازل شو نو رسول الله ﷺ د هغوی نه د دې تعریف د سبب په باره کښ تپوس او کړو نو هغوی جواب ورکړو: ﴿أَنَادَتْهُمُ الْحَجَرَةُ بِأَلَمِهَا﴾ (۳) یعنی مونږ د کانړو نه پس اوبه استعمالوو. والله اعلم

۱۴۹: ﴿حَدَّثَنَا أَبُو الزَّيْدِ هَاشِمُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي مُعَاذٍ وَأَسْمَاءَ عَطَاءُ بْنُ أَبِي مَرْثُومَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ (۴) يَقُولُ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ أَجَىءْنَا وَأَعْلَمَ مَعْنَى إِذَا وَهُوَ مِنْ مَاءٍ يَعْنِي يَسْتَنْجِي بِهِ﴾ (۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۲۱۴، ۲۷۸)

(۱) قال ابن عابدين: ثم اعلم أن الجمع بين الماء والحجر أفضل ويليه في الفضل الاختصار على الماء ويليه الاختصار على الحجر وتحصل السنة بالكل وإن تفاوت الفضل. رد المحتار ج ۱ ص ۲۴۸. كتاب الطهارة. مطلب: اذا دخل المستنجى في ماء قليل.

وقال الخطاب الرعيني المالكي: ومعنى الكلام المصنف (وندب جمع ماء وحجر، ثم ماء) أن الجمع بين الماء والحجر مستحب فإن لم يجمع ولا بد فالاختصار على الماء أفضل من الاختصار على الأحجار... مواهب الجليل ج ۱ ص ۴۱۱. كتاب الطهارة. فصل في اداب قضاء الحاجة.

وقال النووي: أما حكم المسألة فقال أصحابنا يجوز الاختصار في الاستنجاء على الماء ويجوز الاختصار على الأحجار والأفضل أن يجمع بينهما. المجموع ج ۲ ص ۱۰۰. كتاب الطهارة قال المرداوي: الصحيح من المذهب: أن جمعهما مطلقا أفضل وعليه الأصحاب. (الانصاف ج ۱ ص ۱۰۴، باب الاستنجاء. ۲) التوبة: ۱۰۸

(۳) رواه البزار في مسنده، انظر مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۱۲. كتاب الطهارة. باب الجمع بين الماء والحجر. رقم ۱۰۵۳. ونصب الراية ج ۱ ص ۲۱۸. كتاب الطهارة. فصل في الاستنجاء. رقم ۹۱۵. والتلخيص الحبير ج ۱ ص ۳۲۳. كتاب الطهارة. باب الاستنجاء رقم ۱۵۱.

امام نووي رحمه الله وغيره د دې حديث نه انكار کړې دې او ويلي يې دي چه د جمع بين الماء والحجارة په باره کښ هيڅ حديث نه دې موجود. اوگوري: المجموع ج ۲ ص ۱۰۰، خو علامه زيلعي او حافظ ابن حجر رحمهما الله فرمائي چه يا خو دا د امام نووي رحمه الله خطائي ده يا هغه په دې وجه انکار کړې دي چه دا حديث ضعيف دې. اوگوري: نصب الراية ج ۱ ص ۲۱۸. والتلخيص الحبير ج ۱ ص ۲۱۲

(۴) قوله انس بن مالك رضي الله عنه: الحديث أخرجه البخاري أيضا في صحيحه ج ۱ ص ۲۷. كتاب الوضوء. باب من حمل معه الماء لظهوره. رقم ۱۵۱. وباب حمل العنزة مع الماء في الاستنجاء. رقم ۱۵۲. وج ۱ ص ۳۵. كتاب الوضوء باب ما جاء في غسل البول. رقم ۲۱۷. وج ۱ ص ۷۱. كتاب الصلاة. باب الصلاة الى العنزة. رقم ۵۰۰. و مسلم في صحيحه في كتاب الطهارة. باب الاستنجاء بالماء من التبرز. رقم ۶۲۰. والنسائي في سننه. في كتاب الطهارة. باب الاستنجاء بالماء رقم ۴۵ و ابوداؤد في سننه. في كتاب الطهارة. باب في الاستنجاء بالماء رقم ۴۳.

رجال الحديث

① ابو الوليد هشام بن عبد الملك : دا ابو الوليد هشام بن عبد الملك طيالىسى باهلى بصرى رضي الله عنه دې. د هغه حالات مختصر په كتاب الايمان باب علامة الايمان حب الانصار د لاندې

او تفصيلا كتاب العلم باب اثم من كذب على النبي صلى الله عليه وسلم د لاندې تير شوې دې. (۱)
② شعبة : دا امام شعبه بن الحجاج عتكي بصرى رضي الله عنه دې. د هغه حالات په كتاب الايمان

باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويعد د لاندې تير شوې دې. (۲)

③ ابو معاذ عطاء بن ابي ميمونه : دا ابو معاذ عطاء بن ابي ميمونه بصرى رضي الله عنه دې. د ابو ميمونه نوم منيع دې، دا ابو معاذ د سيدنا انس يا سيدنا عمران بن حصين رضي الله عنه مولى وو. (۳)
دې د سيدنا انس، سيدنا جابر بن سمره او سيدنا عمران بن حصين رضي الله عنه نه روايت كوي، حافظ ذهبي رحمه الله فرمائي چه د هغه حديثونه كوم چه د عمران بن حصين رضي الله عنه نه روايت شوې دى، غالبا هغه مرسل دى، د دوى نه علاوه د حسن بصرى، وهب بن عمير، ابو برده بن ابي موسى اشعري، ابورافع الصائغ او ابو سلمه بن عبد الرحمن بن عوف رضي الله عنه نه هم روايت كوي. د هغه نه په روايت كونكو كښ خالد الخذاء، روح بن القاسم، شعبه، حماد بن سلمه، عبد الله بن بكر مزني او د هغه خپل خوڼي ابراهيم بن عطاء بن ابي ميمونه او روح بن عطاء بن ابي ميمونه رضي الله عنه دى. (۴)

امام يحيى بن معين، امام ابو زرعه او امام نسائي رضي الله عنه فرمائي : (ثقة) (۵)

امام عجلي رضي الله عنه فرمائي : (ثقة) (۶)

ابن حبان رحمه الله هغه په كتاب الثقات كښ ذكر كړې دې. (۷)

يعقوب بن سفيان رحمه الله هم د هغه توثيق كړې دې. (۸)

خو امام ابو حاتم رحمه الله فرمائي : (صالح، لا يحتج بحديثه) (۹)

امام ابو حاتم رحمه الله غالبا د هغه د قدرى كيدو د وجې نه (لا يحتج بحديثه) فرمائيلي دى.

(۱) اوگورئ : كشف البارى ج ۲ ص ۳۸، وج ۴ ص ۱۵۹

(۲) كشف البارى ج ۱ ص ۶۷۸

(۳) تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۱۷، ۱۱۸

(۴) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ : تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۱۸، وسير اعلام النبلاء ج ۶

ص ۴۷

(۵) تهذيب الكمال ج ۲۰ ص ۱۱۸، والجرح والتعديل لابن ابى حاتم ج ۶ ص ۳۳۷، رقم ۱۸۶۲

(۶) معرفة الثقات للجلي ج ۲ ص ۱۳۷، رقم ۱۲۴۲

(۷) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۲۰۳

(۸) تهذيب التهذيب ج ۷ ص ۲۱۶

(۹) الجرح والتعديل ج ۶ ص ۳۳۷، رقم ۱۸۶۲

د هغه د قدری کیدو د تصریح ډیرو خلکو کړې ده، پس حماد بن زید، امام بخاری، ابن سعد او جوزجانی رحمتهما الله وغیره تصریح کړې ده «کان یری القدر» (۱) یعنی هغه به د قدریه راتې لرله، بلکه جوزجانی رحمتهما الله خو تردې فرمایلي دي چې «کان راسا القدر» (۲) یعنی دا د قدریه د مشرانو نه وو، خو حافظ ذهبي رحمتهما الله فرماني: «بل قدری صغير» (۳)

دا فی نفسه ثقه دي، لکه چه علماء کرامو د دې تصریح کړې دي، خو په هغوی کښ د قدری کیدو عیب وو، پس په دې وجه مضر نه دي چه نه دا داعیه وه او نه د هغه د مشرانو نه بیا په صحیح بخاری کښ خو صرف د هغه هم دا یو حدیث د استنجا راغلې دي، بل حدیث نشته (۴) لهذا دا د هغه د مذهب د تائید والا حدیث هم نه دي، هم دا وجه ده چه اصحاب سته کښ د امام ترمذی نه علاوه ټولو د هغه احادیث اخستلي دي. (۵) والله اعلم، رحمه الله تعالی رحمة واسعة

⑤ سیدنا انس رضی الله عنه: د سیدنا انس رضی الله عنه حالات په کتاب الایمان، باب من الایمان ان یحب لایه ما یحب لنفسه.... د لاندې تیر شوي دي. (۶)

قوله: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ أَجْبَأَنَا وَعَلَامَ مَعْنَا إِدَاوَةٍ مِنْ مَاءٍ: رسول الله ﷺ چه به کله د حاجت دپاره وتلو نو زه او یو هلك به راغلو او مونږ سره به د اوبو یو لوبښي وو.

«اداة»: د څرمنې وړوکی لوبښي ته وئيلې شی، چه په هغې کښ اوبه اخستلې شی. (۷)

«اجبأنا وعلام»: دلته د غلام نه څوک مراد دي؟

د رسول الله ﷺ په خدمت کونکو کښ سیدنا عبدالله بن مسعود، ابوهريره او جابر رضی الله عنهم مخکښ مخکښ وو، لهذا په دې کښ د هر یو احتمال دي.

خو په عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مراد کولو کښ خو دا استبعاد دي چه دلته د «غلام» لفظ وئيلې شوې دي کوم چه د کم عمره هلك دپاره استعمالیږي، او ابن مسعود رضی الله عنه خو مشرانو صحابه کرامو رضی الله عنهم کښ دي.

(۱) اوگورئ: تهذيب التهذيب ج ۷ ص ۲۱۶

(۲) میزان الاعتدال ج ۳ ص ۷۶، رقم ۵۶۵۰

(۳) پورته حواله

(۴) هدی الساری ص ۲۴

(۵) پورته حواله

(۶) کشف الباری ج ۲ ص ۴

(۷) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱

او؛ که په هغه باندې مجازا د غلام اطلاق کړې شوي نو دا ممکنه ده چه غلام د خادم په معنی کښ واخستلې شی. (۱) خو په دې کښ اشکال دا دې چه د دې روایت په دویم طریق کښ «وغلار منا» (۲) الفاظ راغلې دی، د دې نه معلومېږي چه هغه انصاری وو، او سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مهاجر وو، مگر دا چه دلته هم دا تاویل اوکړې شی چه د «منا» نه مراد د «من الانصار» په ځانې «من المسلمین» واخستلې شی.

خو «منا» لره د «من الانصار» په ځانې د «من المسلمین» په معنی باندې محمول کولو کښ دا خرابی ده چه د اسماعیلی په روایت کښ د «منا» په ځانې کښ د «من الانصار» تصریح راغلې ده. (۳) که د اسماعیلی دا روایت په تصرف باندې محمول نه کړې شی (چه راوی «منا» اوریدلې وو هغه د دې معنی «انصار» اوگنړله، په دې وجه د «منا» په ځانې «من الانصار» روایت کړې دي نو د «من المسلمین» تاویل نه چلیږي.

بهر حال د سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه باوجود د دې چه د رسول الله صلی الله علیه و آله خادم او صاحب الوساذه والمطهرة والنعلین کیدو، د سیدنا انس رضی الله عنه په دې روایت کښ د هغه مراد کیدل بعید دی.

د امام ابو داؤد رحمه الله په یو روایت کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه روایت دې:

«كان النبي صلی الله علیه و آله اذا اتي الغلام اتيته بهاء في ثور او ركوة، فاستحي» (۴)

یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله چه به کله بیت الخلاء ته تشریف یوړلو نو ما به هغه ته په لوبښی کښ اوبه یوړلې. رسول الله صلی الله علیه و آله به پرې استنجاء کوله.

د دې حدیث په بناء باندې د سیدنا انس رضی الله عنه په روایت کښ د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه هم مراد کیدې شی، په داسې صورت کښ د «منا» نه مراد «من عدم النبي صلی الله علیه و آله» مراد اخلي.

سیدنا ابوهریره رضی الله عنه لره د مراد کیدو تائید د بخاری شریف د هغه حدیث نه کیږي چه په هغې کښ سیدنا ابوهریره رضی الله عنه فرمائي: «انه كان يحمل مع النبي صلی الله علیه و آله اداوة لوضوئه وحاجته» (۵)

یعنی هغه به د رسول الله صلی الله علیه و آله سره د اودس اوبه او د استنجاء اوبه اوړلې. او د غلام اطلاق به په معنی د خادم وی.

هم دغه شان په مسلم شریف کښ د سیدنا جابر رضی الله عنه اوږد حدیث ذکر شوي دي، په هغې کښ دی: «سرا من رسول الله صلی الله علیه و آله حتى نزلنا واديا اقيم، فلذهب رسول الله صلی الله علیه و آله يقض حاجته، فاتبعته باداة

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱

(۲) صحيح البخاری ج ۱ ص ۲۷، كتاب الوضوء، باب من حمل معه الماء لطهوره، رقم ۱۵۱

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱

(۴) سنن ابی داؤد، كتاب الطهارة، باب الرجل يدلك يده بالارض اذا استنجى، رقم ۴۵

(۵) صحيح البخاری ج ۱ ص ۵۴۴، كتاب مناقب الانصار، باب ذكر الجن، رقم ۳۸۶۰

(۱) من ماء

یعنی مونر: د رسول الله ﷺ سره روان شو، تردې چه یو فراخه میدان ته تلو سره مونر پراؤ او کړو، رسول الله ﷺ د قضاء حاجت دپاره تشریف یوړلو، زه د اوبو یو لوبنې اخستلو سره په هغه پسې روان شوم.

د دې روایت په بنیاد وئیلې کیدې شی چه د سیدنا انس رضی الله عنه په روایت کښ د غلام نه مراد سیدنا جابر رضی الله عنه وی، خصوصاً د دې وجې نه چه سیدنا جابر رضی الله عنه انصاری دې. والله اعلم

قوله: یعنی یستنجی به: یعنی رسول الله ﷺ به په هغه اوبو سره استنجاء کوله. د ترجمه الباب صراحة اثبات هم د دې جملې نه دې.

مهلبي رحمه الله د ابو محمد اصلي رحمه الله نه نقل کړی دی چه د دې حدیث نه په استنجاء بالماء باندې استدلال کول واضح نه دی، ځکه چه «یعنی یستنجی به» د سیدنا انس رضی الله عنه قول نه دې، بلکه دا د ابو الولید طيالی قول دې، د دې قرینه دا ده چه په راروان باب کښ د «سلمان بن حرب عن شعبة» په طریق سره هم دا روایت راروان دې، په هغې کښ د «یستنجی به» الفاظ نشته. لهذا په دې حدیث کښ چه کوم د اوبو اوړلو ذکر دې، ممکنه ده چه هغه د اودس دپاره وی. (۲)

هم دغه شان عبد الملك البوني رحمه الله دا وئیلې دی چه «یستنجی به» د عطاء بن ابی میمونہ ادراج دې. د سیدنا انس رضی الله عنه قول نه دې، لهذا دا مرسل دې، چه حجت نه دې. (۳)
خو حقیقت دا دې چه د استنجاء دا قول د سیدنا انس رضی الله عنه دې او د هغې فاعل رسول الله ﷺ دې، گویا انس رضی الله عنه دا تصریح فرمائی چه رسول الله ﷺ د استنجاء دپاره اوبه اخستلې وې. د دې خبرې صراحت په ډیرو روایتونو کښ شته!

پس په صحیح بخاری کښ د «محمد بن جعفر عن شعبة» په طریق کښ د «یستنجی بالماء» تصریح موجود ده. (۴)

هم دغه شان د «روح بن القاسم، عن عطام بن ابی میمونہ عن انس» په طریق کښ د «کان النبی ﷺ اذا تبرأ لحاجته اتيمته بماء فيفسل به» (۵) یعنی رسول الله ﷺ به چه کله د قضاء حاجت دپاره

(۱) صحیح مسلم، کتاب الزهد والرقائق، باب حدیث جابر الطویل، وقصة ابی اليسر، رقم ۷۵۱۸

(۲) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۴۰، ۲۴۱، کتاب الوضوء، باب الاستنجاء بالماء

(۳) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۱، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۸۷

(۴) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، کتاب الوضوء، باب حمل العزرة مع الماء فی الاستنجاء

۱۵۲، هم دغه شان اوگورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء من التبرز، رقم ۶۲۰

(۵) صحیح بخاری ج ۱ ص ۳۵، کتاب الوضوء، باب ما جاء فی غسل البول، رقم ۲۱۷، هم دغه شان

اوگورئ: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالماء من التبرز، رقم ۶۲۱

تشریف اور لو نوما به هغه ته اوبه را ورلې، رسول الله ﷺ به هغه استعمالولې، الفاظ راغلي دې
اسماعيلي د «ابن مروزق عن شعبه» په طريق سره «فاطلقت انا وعلامن الانصار، معنا ادا وافيها
ماء، يستسقي به منها النبي ﷺ» (۱) يعنې زه او د انصارو يو هلك روان شو، مونږ سره به لوبڼې
وو، چه په هغې كښ به اوبه وې، رسول الله ﷺ به په هغې سره استنجا كوله، الفاظ نقل
كړې دي.

په مسلم شريف كښ د «عالم الحذاء، عن عطام، عن انس» په طريق سره د «فخر حلينا، وقد
استسقى بالماء» الفاظ راغلي دي. (۲)

د دې رواياتو د صراحت نه د اصيلي او د ابو عبد الملك البوني د خبرو مكمل ترديد كېږي
او ثابتېږي چه استنجا بالماء د رسول الله ﷺ نه ثابته ده او دا چه دا د انس رضی الله عنه قول دې،
كوم چه هغه د رسول الله ﷺ عمل ته كتلو سره نقل فرمايلې دي. والله اعلم

حاصل دا چه دلته صرف د لفظ «يعني» اضافه خو د ابو الوليد هشام ده، باقي د استنجا
حكايات د سيدنا انس رضی الله عنه دې چه هغه د رسول الله ﷺ د استنجا كولو عمل نقل فرمايلې
دي. والله اعلم

①۶ بَابُ مَنْ حَمَلَ مَعَهُ الْمَاءَ لَطُورَهُ

د مخكښ باب سره مناسبت : د دې باب د مخكښ باب سره مناسبت بالكل واضح دي، په
اول باب كښ د استنجا بالماء ذكر دې، په دې باب كښ د حمل الماء للاستنجا والظهور
تذكر ده

د ترجمة الباب مقصد د امام بخاري رحمه الله د ترجمة الباب نه غرض دا دې چه كه د چا د
طهارت اوبه يو سړي د خان سره يوسي نو په دې كښ هيڅ باك نشته، دغه شان اعانت او
استعانت دواړه جائز دي.

كيږي شي چه امام بخاري رحمه الله دا وئيل غواړي چه كه يو سړي د استنجا دپاره لارشي نو
خان سره دې لږې اوبه يوسي، چه د استنجا نه پس لاس وغيره وينځي.
حضرت شيخ الحديث رحمه الله فرمائي چه امام بخاري رحمه الله دلته دا بيان كړي دي چه انسان دې د
خان سره اوبه يوسي چه زر طهارت حاصل كړي.

خو په دې باندې اشكال دا دې چه امام بخاري رحمه الله خو دا خبره په «باب وضع الماء عند الغلام»
كښي بيان كړې ده چه انسان دې په اوبو سره استنجا او كړي، دغه شان به ترجمه مكرري شي؟
حضرت شيخ الحديث رحمه الله فرمائي چه دا ترقی ده د ادني نه اعلى ته، ځكه چه امام
بخاري رحمه الله خو اول دا بيان كړې وو چه كه يو سړي د قضاء حاجت دپاره لارشي نو د بيت

الخلا، نہ بھر دی اوبہ کیردی، چہ زر تر زره فراغت حاصل کری، دہ نہ روستو ترقی کوی او وائی چہ غورہ دا دہ چہ انسان د خپل خان سرہ اوبہ یوسی، چہ ہم هلته طہارت حاصل کری. (۱) واللہ اعلم

قوله: وَقَالَ أَبُو الدَّرْدَاءِ: سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ فرمائی:

سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ: د ہغہ نوم عویمیر یا عامر دی، د پلار پہ نوم کبش ئی اختلاف دی، مالک، عامر، ثعلبہ، عبداللہ، زید، دا مختلف اقوال دی. (۲)
امام اصمعی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ نوم عامر بن مالک دی، خلقو بہ ہغہ تہ عویمیر وئیلو. (۳)

عمرو بن علی رضی اللہ عنہ فرمائی چہ ما د سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ پہ اولاد کبش د چا نہ تیوس اوکرو نو ہغوی اووی چہ د ہغہ نوم عامر بن مالک دی، عویمیر ئی لقب دی. (۴)
ہغہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ علاوہ د سیدنا زید بن ثابت او ام المومنین سیدہ عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا نہ روایت کوی.

د ہغہ نہ پہ روایت کونکو کبش سیدنا انس، سیدنا فضالہ بن عبید، سیدنا ابن عباس، سیدنا ابو امامہ، سیدنا عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ وغیرہ لوئ لوئ صحابہ کرام دی. د ہغوی نہ علامہ تری پہ تابعینو کبش جبیر بن نفیر، زید بن وہب، ابو ادريس خولانی، علقمہ بن قیس، قیسہ بن ذؤیب، سعید بن المسیب، عطاء بن یسار، معدان بن ابی طلحہ د ابو الدرداء رضی اللہ عنہ بیبی ام الدرداء او خوئی بلال بن ابی الدرداء رضی اللہ عنہ دی. (۵)

د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ پہ دور کبش د دمشق قاضی وو. (۶)
سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ د بدر پہ موقع باندی اسلام قبول کرو، د احد پہ موقع باندی جہاد کبش شریک وو، د احد پہ موقع ئی پہ جائلہ دیر زبردست کردار ادا کرو. رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پہ دی موقع او فرمائیل: **(لعم الفارس عیس)** (۷)

د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پہ دور کبش د قرآن کریم پہ جمع کونکو کبش سیدنا ابو الدرداء رضی اللہ عنہ ہم وو (۸)

(۱) اوگورئ: الكنز المتوارى في معادن لامع الدراري ج ۳ ص ۳۵

(۲) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۴۶۹، ۴۷۰، وسير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳۵

(۳) تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۴۷۰،

(۴) پورته حوالہ

(۵) د شیوخ او تلامذہ دپارہ اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۴۷۰ تا ۴۷۲، وسير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳۶

(۶) سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳۶

(۷) تهذيب الكمال ج ۲۲ ص ۴۷۲، ۴۷۳، وسير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۲۳۸، ۲۳۹

(۸) سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۲۳۹

د هغه د اسلام قبولولو واقعه اصحاب سیر لیکلې ده چه هغه به په خپل کور کښ د یو بت عبادت کولو، سیدنا عبد الله بن رواحه او سیدنا محمد بن مسلمه رضی الله عنهما د هغه کور ته لاړل او هغه بت ئې مات کړو.

چه کله ابو الدرداء رضی الله عنه کور ته راغلو نو د بت ټکرې به ئې راجمع کولې او وئیل به ئې ای بنه! تا خپله دفاع ولې اونکړه؟ ام الدرداء رضی الله عنه اوئیل که دې بت چاته ضرر یا فائده رسولې شوی یا ئې د بل چا دفاع کولې شوې نو د خان دفاع به ئې هم کړې وې.

ابو الدرداء رضی الله عنه خپلې بیبي ته د غسل د اوبو تیارولو حکم اوکړو، غسل کولو نه پس ئې جامې واغوستلې او رسول الله صلی الله علیه و آله ته راغلو، سیدنا عبد الله بن رواحه رضی الله عنه د هغه په لیدو باندي رسول الله صلی الله علیه و آله ته عرض اوکړو چه یا رسول الله! دې زمونږ په تلاش کښ راروان دې. رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل: نه! دې د مسلمانیدو دپاره راغلې دې، زما رب ماسره د هغه د مسلمانیدو وعده کړې ده، پس هغه مسلمان شو. (۱)

ابن اسحاق رضی الله عنه فرمائی چه صحابه کرام رضی الله عنهم به فرمائیل: «اتبعنا للعلم والعلم ابو الدرداء» یعنی په مونږ کښ د علم او عمل زیاته تابعداری کونکې سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه دې. (۲)

سیدنا معاذ بن جبل رضی الله عنه فرمائی چه علم د څلور کسانو نه حاصل کړئ، یو د عویمر ابو الدرداء، دویم د سلمان نه، دریم د عبد الله بن مسعود نه او څلورم د عبد الله بن سلام رضی الله عنه نه. (۳)

سیدنا عبد الله بن مسعود رضی الله عنه فرمائی چه په خلقو کښ درې کسان علماء دی، یو په عراق کښ دې او یو په شام کښ دې او یو په مدینه کښ! د عراق والا عالم نه مراد خپله عبد الله بن مسعود رضی الله عنه دې او د شام د عالم نه مراد سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه دې، فرمائی چه د شام والا عالم د عراق والا عالم محتاج دی او بیا دا دواړه علماء د مدینې د عالم سیدنا علی رضی الله عنه د علم محتاج دی (۴)

سیدنا ابو ذر رضی الله عنه به سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه ته فرمائیل: «ما حملت ورقاء ولا اقلت حضراء اعلم منك يا ابا الدرداء» یعنی ای ابو الدرداء! ستا نه لوئې عالم نه زمکې اوچت کړې دې او نه پرې اسمان سورې کړې دې. (۵)

مسروق رضی الله عنه فرمائی چه ما د صحابه کرامو رضی الله عنهم علمونه په شپږو کسانو کښ منحصر بیا موندل! سیدنا عمر، سیدنا علی، سیدنا ابی، سیدنا زید، سیدنا ابو الدرداء او سیدنا ابن مسعود رضی الله عنهم، بیا د دې شپږو واړو علمونه په دوه کسانو یعنی سیدنا علی او سیدنا ابن

(۱) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۲۴۰، ۲۴۱

(۲) پورته حواله

(۳) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۴۲، ۳۴۳

(۴) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۴۳

(۵) پورته حواله

مسعود رضی الله عنه کتب راجع شوې دي. (۱)

سیدنا عبدالله بن عمر رضی الله عنه به فرمائیل: «جدثنا عن العاقلین» یعنی د دوه عقل مندو نه روایت بیانوی! تپوس اوشو چه د دوه عقل مندو نه خوک مراد دی؟ وې فرمائیل: سیدنا معاذ او سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه. (۲) رسول الله صلی الله علیه و آله د هغه په باره کتب فرمائی: «حکیم امتی هوی» (۳) یعنی زما د امت حکیم عویمر دي.

د سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه نه د حکمت او نصیحت ډیر اقوال منقول دي، د هغې د تفصیلاتو دپاره دي تاریخ د ابن عساکر او سیر اعلام النبلاء طرف ته رجوع اوکړې شی. (۴)
د سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه نه یو سل یو کم اتیا (۱۷۹) احادیث روایت شوې دي، چه په هغې کتب دوه احادیث متفق علیه دي، په درې احادیثو کتب امام بخاری او په اته احادیثو کتب امام مسلم متفرد دي. (۵)

سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه په ۳۲ هجری کتب وفات شوې دي. (۶) رضی الله عنه وارضاه
قوله: أَلَيْسَ فِيكُمْ صَاحِبُ التَّعْلِيلِ وَالظُّهُورِ وَالْوَسَادِ؟ آیا په تاسو کتب د تعلیل،
اوبو او تکیه والا نشته؟

دا جمله سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه علقمه بن قیس رضی الله عنه ته فرمایلی وه، علقمه د کوفې نه شام ته لاړو، هلته ئې د سیدنا ابو الدرداء رضی الله عنه سره ملاقات اوشو، هغه ترې تپوس اوکړو چرته نه راغلي ئې؟ عرض ئې اوکړو زه د کوفې یم، په دې موقع باندې هغوی دا ارشاد اوفرمایلو: (۷) د دې نه مراد سیدنا عبدالله بن مسعود رضی الله عنه دي.

ابن مسعود رضی الله عنه ته صاحب التعلیل په دې وجه وئیلې شی چه هغه به د رسول الله صلی الله علیه و آله سره وو، چه کله به ئې تغلین شریفین ویستلې، هغه به ئې اوچتولو نه پس کیخودلې او چه کله به روان شو نو ورته به ئې واچولې، هم دغه شان به ئې د رسول الله صلی الله علیه و آله د اودس اوبه راوړلې او اودس به ئې ورته کولو او د رسول الله صلی الله علیه و آله تکیه به ئې خان سره ساتله، هم په دې وجه ورته صاحب الطهور والوسادهم وئیلې شی (۸)

(۱) پورته حواله

(۲) پورته حواله

(۳) رواه الطبرانی فی المعجم الاوسط، کذا فی جامع الاحادیث للسيوطی ج ۴ ص ۲۳۴، رقم ۱۱۳۰۲، ورواه الطبرانی فی مسند الشامیین ج ۲ ص ۸۸ رقم ۹۶۷

(۴) اوگورئ: تاریخ دمشق لابن عساکر، ۹۳/۴۷ تا ۲۰۱، رقم ۵۴۶۴، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۵۳، ۳۳۵

(۵) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۳۷، وخلاصة الخزر جی ص ۲۹۹، وتهذيب الاسماء واللغات ج ۲ ص ۲۲۸

(۶) الکاشف ج ۲ ص ۱۰۳، رقم ۴۳۲۲

(۷) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۵۲۹ و ۵۳۱، کتاب فضائل اصحاب النبی صلی الله علیه و آله (المناقب) باب

مناقب عمار وحذیفه رضی الله عنه، رقم ۳۷۴۲، ۳۷۴۳، وباب مناقب عبدالله بن مسعود رضی الله عنه رقم ۳۷۶۱

(۸) اوگورئ: فتح الباری ج ۷ ص ۹۱، کتاب المناقب، باب مناقب عمار وحذیفه رضی الله عنه

په بعض نسخو کېږي د «الوساد» په ځانې «السواد» په تقدیم د سین سره راغلې دي. (۱) د دې معنی د راز ده، هغه ته صاحب السواد په دې وجه وئیلې شی چې هغه د رسول الله ﷺ یو قسم راز دار وو، رسول الله ﷺ ارشاد فرمائیلې وو: «اذکحل ان یرفع الحجاب، وان تسم سوادی، حق الهاک» (۲)

یعنی ماته ستا د راتلو د اجازت علامت دا دې چې پرده اوچته وی او ته زما د راز خبرې واورې، تردې چې زه تا منع کړم.

امام بخاری رحمه الله د لفظ «الطهور» نه خپله مدعا اخذ کړې ده او دې خبرې طرف ته ئې اشاره کړې ده چې رسول الله ﷺ به د استنجا، د پاره د خپل ځان سره اوبه اوړلې. والله اعلم

۱۵۰: «حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي مُعَاذٍ هُوَ عَطَاءُ بْنُ أَبِي مَيْمُونَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَنَا (۳) يَقُولُ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ تَبِعْتُهُ أَنَا وَغُلَامٌ مِنَّا مَعَنَا إِذَا وَافَقَ مِنْ مَاءٍ» (۴) (۱۴۹)

رجال الحديث

① سليمان بن حرب: دا ابو ايوب سليمان بن حرب بن بجيل ازدي بصري رحمه الله دي، د هغه حالات په كتاب الايمان کېږي د باب من كره، ان يعودي الكفر كايكر، ان يلقى النار من الايمان لاندي تير شوې دي. (۴)

② شعبه: دا امام شعبه بن الحجاج عتكي بصري رحمه الله دي. د هغه حالات په كتاب الايمان کېږي د باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده د لاندي تير شوې دي. (۵)

③ سيدنا ابو معاذ عطاء بن ابي ميمونه: د هغه حالات هم په مخکېښ باب باب الاستنجا هالهام کېږي تير شوې دي.

④ سيدنا انس رضي الله عنه: د سيدنا انس رضي الله عنه حالات هم په كتاب الايمان باب من الايمان ان يحب لاجيه مايحب لنفسه د لاندي تير شوې دي. (۶)

موله: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِحَاجَتِهِ تَبِعْتُهُ أَنَا وَغُلَامٌ مِنَّا

(۱) پورته حواله

(۲) صحيح مسلم، كتاب السلام، باب جواز جعل الاذن رفع الحجاب، او غيره من العلامات، رقم ۵۶۶۶

(۳) قد مر تخريجه هذا الحديث في الباب السابق

(۴) كشف الباري ج ۲ ص ۱۰۵

(۵) كشف الباري ج ۱ ص ۶۷۸

(۶) كشف الباري ج ۲ ص ۴

مَعْنَا إِذَا وَفَّرَ مَاءً: رسول الله ﷺ چه به کله د خپل قضاء حاجت دپاره تشریف اورلو نو به او ز مونږ په انصار کښ یو هلك به هغه پسې شو. مونږ سره به د اوبو لوښې وو. مقصود د استنجاء او طهارت اوبه دی. چه مونږ به هغه اورلې او رسول الله ﷺ به هغه استعمالولې، چه د هغې تصریح په وړاندې روایت کښ موجود ده، په شاته روایت کښ هم تفصیل تیر شوې دي.

دلته دا خبره هم یاد ساتئ چه د اسماعیلی په یو طریق کښ د «تتمتہ وانا غلام» الفاظ راغلې دي، خو خپله اسماعیلی دې ته غلط وئیلې دی او فرمائی چه صحیح «تتمتہ انا غلام» الفاظ دي. (۱)

①۵ بَابُ حَمْلِ الْعَنْزَةِ مَعَ الْمَاءِ فِي الْإِسْتِجَاءِ

د مخکښ باب سره مناسبت د دې باب د مخکښ باب سره مناسبت بالکل واضح دي. په دواړو بابونو کښ د استنجاء بالماء ذکر دي. مقصد د ترجمه الباب: امام بخاری رحمه الله دا بیانول غواړی چه که څوک د استنجاء دپاره څی او د اوبو سره همسا یا نیزه ځان سره یوسی نو دا د سنت نه ثابت دی، ځکه چه رسول الله ﷺ به چه کله د قضاء حاجت دپاره تشریف اورلو نو سیدنا انس رضی الله عنه او د هغه سره یو بل هلك به د اوبو لوښې او نیزه د ځان سره اورله.

د لفظ «عنزة» تحقیق: «عنزة» د عین او نون په فتحې سره دي، ورې نیزې ته وئیلې شی، هم دغه شان هر هغه همسا ته وائی چه په هغې باندې د اوسپنې وغیره سوکه جوړه شوې وی (۲) خوارزمي رحمه الله لیکلې دي چه دا نیزه نجاشی رحمه الله رسول الله ﷺ ته د هدیه په طور رالیرلې وه. رسول الله ﷺ چه به کله بهر مونځ کولو نو دا به ئې مخې ته ښخه کړه، د رسول الله ﷺ نه روستو د خلفاء طرف ته دا منتقل کیده (۳)

ابن سعد رحمه الله لیکلې دي چه د رسول الله ﷺ په خدمت کښ نجاشی رحمه الله درې نیزې لیرلې وې. یوه رسول الله ﷺ خپل ځان سره اوساتله، یوه ئې سیدنا علی او بله ئې سیدنا عمر رضی الله عنهما ته ورکړې وه (۴)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲. و عمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۲

(۳) مفاتیح العلوم للخوارزمی ص ۷۲، ۷۳. الفصل السابع فی الفاظ یكثر ذکرها فی الفتح.

(۴) الطبقات لابن سعد ج ۳ ص ۲۳۵

۱۵۱: (حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي مِقْوَةَ سَمِعَ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ (۱) يَقُولُ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُ الْخَلَاءَ فَأَجْمَلُ أَنَا وَغُلَامٌ إِذَا وَهُوَ مِنْ مَاءٍ وَعِزَّةٌ يَسْتَجِمِي بِالمَاءِ... تَابَعَهُ النَّضْرُ وَشَاذَانُ عَنْ شُعْبَةَ الْعِزَّةُ عَصَا عَلَيْهِ زُبُرٌ) ار ۱۱۴۹

— رجال الحديث —

① محمد بن بشار : دا مشهور محدث محمد بن بشار بن عثمان عندی بصری رحمته الله دی، د هغه لقب بندار دی، د هغه حالات په کتاب العلم کښ د باب ما کان النبی ﷺ يتغولهم بالمعطة والعلم کیلایږي واد لاندې تیر شوي دي. (۲)

② محمد بن جعفر : دا هم مشهور محدث ابو عبد الله محمد بن جعفر هذلي رحمته الله دی، د غندر په لقب سره معروف دی، د هغه حالات په کتاب الايمان د باب ظلم دون ظلم د لاندې تیر شوي دي. (۳)

③ شعبه : د امام شعبه بن الحجاج رحمته الله حالات په کتاب الايمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده لاندې تیر شوي دي (۴)

④ عطاء بن ابي ميمونه : د هغه حالات اوس تیر باب سره پيوست باب باب الاستنجاء بالماء کښ تیر شوي دي.

⑤ سيدنا انس بن مالک رضي الله عنه : د سيدنا انس رضي الله عنه حالات هم په کتاب الايمان باب من الايمان ان يحب لآخيه ما يحب لنفسه د لاندې تیر شوي دي. (۵)

قوله: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْخُلُ الْخَلَاءَ فَأَجْمَلُ أَنَا وَغُلَامٌ إِذَا وَهُوَ مِنْ مَاءٍ وَعِزَّةٌ يَسْتَجِمِي بِالمَاءِ: رسول الله ﷺ به بيت الخلا ته تلو، ما او يو هلك به د اوبو لوبښي او نيزه واخستله او ورپسې به تلو، په اوبو سره به رسول الله ﷺ استنجاء كوله.

د خلا، يا بيت الخلا، نه مراد دلته فراخه ميدان دي. (۶)
د نيزې اخستلو حكمتونه. د نيزې اخستلو ډير مقاصد كيدي شي!

(۱) د دې حديث تخريج د مخکښ باب سره پيوست د باب الاستنجاء بالماء د لاندې تیر شوي دي.

(۲) کشف الباری ج ۳ ص ۲۵۸

(۳) کشف الباری ج ۲ ص ۲۵۰

(۴) کشف الباری ج ۱ ص ۶۷۸

(۵) کشف الباری ج ۲ ص ۴

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲

- ① کیدی چه په دې وجه ئې اوړی چه دا بنځه کړې شی او په دې باندې کپړه اچولو سره پرده او کړې شی.
- ② کیدی شی چه که د کانړی وغیره د ماتولو ضرورت پېښ شی یا زمکه کنستلو سره نرمول وی نو دا عمل او کړې شی.
- ③ دا هم ممکنه ده چه مدینه منوره کثیر الهوام والحشرات وه، کیدی شی چه د مار، لړم وغیره نه د تحفظ په غرض سره ئې خان سره ساتله.
- ④ دا هم امکان دې چه د رسول الله ﷺ عادت مبارکه د استنجاء نه پس اودس کولو سره د تحية الوضوء کولو وو، ممکنه ده چه د سترې د جوړولو دپاره ئې اورله. (۱) والله سبحانه وتعال اعلم

قوله: تَابِعَهُ النَّضْرُ وَشَاذَانُ عُبْنِ شُعْبَةَ: نضر بن شمیل او شاذان اسود بن عامر د شعبه نه روایت کولو سره د محمد بن جعفر متابعت کړې دې.

د دې دواړو متابعتونو نه په ظاهره کښ تائید او تقویت مطلوب دې. (۲) په «تابعه» کښ د مفعول ضمیر د محمد بن جعفر رحمته الله علیه طرف ته راجع دې. (۳)

د دواړو متابعتونو تخریج: په دې دواړو متابعتونو کښ د اولنې متابعت تخریج امام نسائی رحمته الله علیه کړې دې: «أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا الطُّمَّ، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي مَيْمُونَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ أَكْثَرَ بْنَ مَالِكٍ، يَقُولُ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ الْغَلَاءَ أَحْمِلُ أَنَا وَغُلَاوِي نَحْمِي إِذَا دَخَلْنَا مِنْ مَاءٍ فَيَسْتَنْجِي بِالنَّارِ» (۴)

یعنی چه کله به رسول الله ﷺ خلا ته داخلیدو نو زه او زما یو هلك په د اوبو لوبڼې خان سره اورلو، رسول الله ﷺ به په اوبو سره استنجاء فرمائیل.

د دویم متابعت تخریج خپله امام بخاری رحمته الله علیه په صحیح بخاری کښ کړې دې:

«حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ حَاتِمٍ بْنِ بَرِيمٍ قَالَ حَدَّثَنَا شَاذَانُ عَنْ شُعْبَةَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي مَيْمُونَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَكْثَرَ بْنَ مَالِكٍ قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ لِجَارِحَتِهِ تَوَضَّأَ أَنَا وَغُلَاوِي مَتَنَا مَعَاوَاةٌ أَوْ عَمَّا أَوْ عَنَّا وَغُلَاوِي إِذَا دَخَلْنَا مِنْ مَاءٍ حَاجَتِهِ نَاوَلَنَاهُ الْإِدَاةَ» (۵)

یعنی رسول الله ﷺ به چه کله د قضاء حاجت دپاره تشریف یوړلو نو زه او یو هلك به په رسول الله ﷺ پسې شاته تلو، مونږ سره به لخته، همسا یا نیزه وه او مونږ سره به د اوبو

(۱) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۳

(۲) اوگورئ: شرح الکرمانی ج ۲ ص ۱۹۸

(۳) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۲. وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۳

(۴) سنن النسائی. کتاب الطهارة. باب الاستنجاء بالماء. رقم ۴۵

(۵) صحیح البخاری ج ۱ ص ۷۱. کتاب الصلاة. باب الصلاة الى العنزة. رقم ۵۰۰

لونی وو، چه کله به د حاجت نه فارغ شو نو مونږ به رسول الله ﷺ ته لوبښې ورکړو.
نضر بن شمیل: دا مشهور محدث او نحوی نضر بن شمیل بصری ؓ دی، ابو الحسن ثی
کبیت دی. (۱)

هغه د: حمید الطویل، عبدالله بن عون، هشام بن عروه، هشام بن یونس، یونس بن ابی
اسحاق، ابن جریج، اسرائیل، شعبه، حماد بن سلمه، سعید بن ابی عروه ؓ وغیره
حضراتو نه روایت کوي.

د هغه نه په روایت کونکو کښ یحیی بن یحیی نیشاپوری، اسحاق بن راهویه، یحیی بن
معین، علی بن المدینی، بیان بن عمرو، عبدالله بن عبدالرحمن الدارمی، محمود بن
غیلان ؓ وغیره حضرات دي. (۲)

امام یحیی بن معین ؓ فرمائی: **(ثقة)** (۳)

امام علی بن المدینی ؓ فرمائی: **(من الثقات)** (۴)

امام ابو حاتم ؓ فرمائی: **(ثقة صاحب سنة)** (۵)

ابن المبارک ؓ فرمائی: **(ذاك احد الاحدثين، لم يكن احد من اصحاب الخليل يدانيه)** (۶)
یعنی هغه په نایاب خلقو کښ دي؛ د خلیل بن احمد په شاگردانو کښ څوک د هغه په خوا هم
نه دی تیر شوی.

عباس بن مصعب ؓ فرمائی: **(كان النضر بن شميل اماما في العربية والحديث وهو اول من اظهر
السنة بمرور جميع خراسان، وكان اروي الناس عن شعبة، واخرهم كتبها كثيرة لمن يسبقه اليها احد، وكان دلي
قصاه مرو)** (۷)

یعنی نضر بن شمیل د عربیت او حدیث امام وو، صرف هم هغه د ټولو نه اول د مرو او
خراسان په ټولو علائقو کښ د صحیح عقائد اظهار اوکړو، د امام شعبه ؓ نه په روایت
کونکو کښ د ټولو نه مخکښ وو، هغه ډیر داسې کتابونه لیکلي دي کوم چه د هغه نه
مخکښ چا هم نه دی لیکلي، هغه د مرو قاضی هم پاتې شوې دي.

ابوبکر بن منجويہ ؓ فرمائی: **(وكان من فصحاء الناس وعلماهم بالادب وایام الناس)** (۸)

(۱) اوگوری: تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ۳۷۹، ۳۸۰

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ۳۸۰ تا ۳۸۲

(۳) تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ۳۸۲

(۴) پورته حواله

(۵) پورته حواله

(۶) تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ۳۸۳

(۷) پورته حواله

(۸) تهذیب الکمال ج ۲۹ ص ۳۸۴

یعنی په خلقو کښ فصیح او د ادب او تاریخ د علماء نه وو.

ابن سعد رحمته الله فرمائی: (كان ثقة، ان شاء الله، صاحب حديث) (۱)

ابن حبان هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۲)

خو امام عقیلي رحمته الله هغه په کتاب الضعفاء کښ ذکر کړې دي. (۳)

خو حافظ ذهبی رحمته الله فرمائی: (ثقة، حجة، محتج بهی الصحام، ولولا ان العقيل ذكره ما ذكرته) (۴)

یعنی دي ثقة او حجت دي، په صحاح کښ د هغه نه احتجاج کړې شوي دي، که هغه عقیلي د هغه تذکره په خپل کتاب الضعفاء کښ نه وې کړې نو ما به د هغه ذکر په دي خپل کتاب کښ نه کولو.

د هغه نه اصحاب د اصول سته احادیث اخستلي دي. (۵) د هغه وفات د ذوالحجه په اخری

ورځ په ۲۰۳ هجری کښ شوې دي او د محرم په اولنی تاریخ باندې دفن کړې شو. (۶) رحمه

الله رحمة واسعة

شاذان: دا اسود بن عامر نزيل بغداد دي، ابو عبد الرحمن ئې کنیت دي، شاذان ئې لقب

دي. (۷) هغه د شعبه، حماد بن سلمه، حماد بن زيد، سفیان ثوري، حسن بن صالح او جریر

بن حازم رحمته الله وغيره ديرو حضراتو نه روایت حدیث کوي.

د هغه نه په روایت کونکو کښ امام احمد بن حنبل، ابوبکر بن شيبه، عثمان بن ابی شيبه،

علي بن المديني، ابو ثور، عمرو الناقد، ابو کريب، امام دارمي او حارث بن ابی اسامه رحمته الله

وغيره حضرات دي (۸)

امام ابن معين رحمته الله فرمائی: (لا بأس به) (۹)

امام ابن المديني رحمته الله فرمائی: (ثقة) (۱۰)

امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی: (صديق، صالح) (۱۱)

(۱) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳۷۳

(۲) کتاب الثقات ج ۹ ص ۲۱۲

(۳) الضعفاء الكبير للعقيلي ج ۴ ص ۲۹۳، رقم الترجمة ۱۸۸۸

(۴) ميزان الاعتدال ج ۴ ص ۲۵۸، رقم ۹۰۶۷

(۵) تهذيب الكمال ج ۲۹ ص ۳۸۴

(۶) پورته حواله

(۷) تهذيب الكمال وتعليقاته ج ۳ ص ۲۲۶، رقم ۵۰۳، والجرح والتعديل ج ۲ ص ۲۲۰، رقم ۱۰۷۹

(۸) د شيوخ او تلامه د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳ ص ۲۲۶، ۲۲۷

(۹) تاريخ الدارمي ص ۱۳۱، رقم ۴۱۵

(۱۰) الجرح والتعديل ج ۲ ص ۲۲۱، رقم ۱۰۷۹

(۱۱) الجرح والتعديل ج ۲ ص ۲۲۰، رقم ۱۰۷۹

ابن سعد رحمته الله فرمائی: (صالح الحديث) (۱)
 ابن حبان رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۲)
 حافظ ذهبي رحمته الله فرمائی: (شای، ثقة) (۳)

د هغه وفات په ۲۰۸ هجري کښ شوې دي (۴) رحمه الله رحمة واسعة
قوله: الْعَزَّةُ عَصَا عَلَيْهِ رُحْ: عنزه هغه همساء ده، چه د هغې په سر باندې د اوسپنې نوکه
 لگیدلې وي. (۵)
 دا عبارت په اکثر نسخو کښ نشته صرف د کریمه په نسخه کښ دي. (۶)

⑧ بَابُ النَّهْيِ عَنِ الْإِسْتِجَاءِ بِالْيَمِينِ

د مخکښ باب سره مناسبت: د دې باب د مخکښ باب سره مناسبت بالکل واضح دي چه دا
 ټول ابواب د امور استنجاء سره متعلق دي. (۷)
 د ترجمة الباب مقصد: د ترجمة الباب مقصد واضح دي چه په بنی لاس سره د استنجاء
 ممانعت بیانول مقصود دي.

د امام بخاري رحمته الله تعبیر: (النهي عن الاستجاء) او فرمائیل، دا ئي او نه وئیل
 چه دا استنجاء تحریمی ده یا تنزیهی ده، ځکه چه د امام بخاري رحمته الله مخکښ دا خبره نه ده
 واضحه شوې. یا ئي په دې وجه نه ده متعین کړې چه د نهی نه مراد خو تحریم دي، پس
 فرمائی: (باب نهی النبی صلی الله علیه و آله وسلم علی التحريم، وكذلك امره) (۸)

خو د دې نه د نهی تنزیهی مراد کولو دپاره قرینه صارفه ضرورت دي، او هغه نشته، په دې
 وجه هغوی مطلقاً د نهی تعبیر او فرمائیلو، په تحریم یا تنزیه کښ ئي د څه تعیین نه دي
 کړي. (۹) والله اعلم

د استنجاء بالیمین په باره کښ د فقهاء کرامو مذاهب: په دې باندې خو د ټولو اتفاق دي چه
 استنجاء بالیمین مکروه ده!

(۱) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳۳۶

(۲) کتاب الثقات ج ۸ ص ۱۳۰، رقم ۱۲۵۷۸

(۳) تاریخ الاسلام ج ۵ ص ۳۶۵، رقم ۵۲۵۱، الطبقة الحادية والعشرون

(۴) پورته حواله

(۵) الزج بالضم الجديدة التي في اسفل الرمح، مختار الصحاح ص ۱۱۳، مادة: زجج

(۶) فتح الباری ج ۲ ص ۲۵۲

(۷) عمدة القاری: ۱۲، ۲۹۴

(۸) قاله البخاري في صحيحه ج ۲ ص ۱۰۹۴، کتاب الاعتصام، باب نهی النبی صلی الله علیه و آله وسلم علی التحريم، وكذلك امره

(۹) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۳

بیا شوافع او حنابلہ وائی چه دا کراحت تنزیهی دی. (۱) په احتافو کنش صاحب د در مختار وائی چه مکروه تحریمی دی. (۲) ظاهریه وائی چه دا کار حرام دی. (۳) په شوافعو کنش ورته هم څه حضراتو حرام وئیلې دی، خو امام نووی رحمته الله علیه فرمائی چه د هغه حضراتو اقوالو او اشاراتو لره اعتبار نشته.

دا ټوله خبره په هغه وخت کښ ده چه کله انسان بغیر د عذر نه ښې لاس استعمالوی، که عذر وی نو د ښې لاس استعمال بغیر د کراحت نه جائز دی. (۴)

په ښې لاس باندې استنجاء کولو سره به استنجاء کیږی یا نه؟ که یو سړی په ښې لاس باندې استنجاء او کړه نو جمهور علماء فرمائی چه استنجاء خو ئې اوشوه، او بعض ظاهریه وائی چه استنجاء ئې هم نه کیږی. (۵)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه هم دا قول د بعض حنابلہ نه نقل کړې دی. (۶) خو د هغه شیخ المذهب موفق او د هغه شاگرد شمس الدین مقدسی د دې هیڅ تصریح نه ده کړې، خو مرداوی یو قول د حنابلہ دا هم نقل کړې دی. (۷)

هم دغه شان علامه عینی رحمته الله علیه د حنابلہ سره سره د شوافع هم د یو جماعت طرف ته د عدم جواز او عدم صحت نسبت کړې دی. (۸)

خو امام نووی رحمته الله علیه او حافظ رحمته الله علیه د دې نسبت نه دې کړې، او دا خبره خو معلومه ده (واصحاب الامام اعراف بذهب الامام) یعنی د یو امام خپل اصحاب د خپل امام مذهب لره د نورو نه ښه بیژنی والله اعلم

۱۵۲: (حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ قُضَّالَةَ قَالَ حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ الدَّسْتَوَائِي عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ عَنْ أَبِيهِ (۱) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

(۱) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۰۹، قبیل باب الفسل، والانصاف ج ۱ ص ۱۰۳

(۲) الدر المختار مع رد المحتار ج ۱ ص ۲۵۰، وانظر البحر الرائق ج ۱ ص ۴۲۰، ۴۲۱

(۳) نیل الاوطار ج ۱ ص ۹۱، کتاب الطهارة، باب نهی المتخلی عن استقبال القبلة واستدبارها

(۴) اوگورئ: البحر الرائق ج ۱ ص ۴۲۱، والمجموع ج ۲ ص ۱۱۰، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۳

(۵) اوگورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۳

(۶) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۳

(۷) الانصاف ج ۱ ص ۱۰۳

(۸) اوگورئ: عمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۶

(۹) قوله (عن ابیه) ای ابی قتاده رضی الله عنه، والحديث اخرجه البخاری ایضا فی صحیحه ج ۱ ص ۲۷،

فی کتاب الوضوء، باب لا یمسک ذكره بيمينه اذا بال، رقم ۱۵۴، و ج ۲ ص ۸۴۱، کتاب الاشریة، باب

التنفس فی الاتاء رقم ۶۳۰، ومسلم فی صحیحه، فی کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستنجاء باليمين، رقم

۶۱۳-۶۱۵، وفی کتاب الاشریة، باب کراهة التنفس فی نفس الاتاء، واستحباب التنفس ثلاثا خارج الاتاء رقم

۵۲۸۵، والنسائی فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستنجاء ... (بقیه یرضحه آنند

إِذَا تَرَبَّأَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَتَنَفَّسْ فِي الْإِنَاءِ وَلَا أَتَى الْخَلَاءَ فَلَا يَمْسُ ذِكْرَةَ يَمِينِهِ وَلَا يَمَسُّ يَمِينِهِ ﴿١٥٣﴾ (١٥٣: ٧)

رجال الحديث

① معاذ بن فضاله . دا معاذ بن فضاله (فتح الغام) (١) الزهراني البصري رحمته الله دې بعض حضراتو ورته د «زهراني» په ځانې «طفاوى» وئيلې دې، او بعض حضراتو ورته «قرش» وئيلې دې. ابو زيد د هغه كښت دې. (٢)

هغه د هشام دستواڼى، حفص بن ميسره صنعانى، خالد بن حميد، خليل بن مرة، ربيع بن صبيح، سفيان ثوري، عبدالله بن لهيعة، ابو شريح، عمر بن قيس مكي او يحيى بن ايوب مصرى رحمته الله نه احاديث روايت كوي.

د هغه نه په روايت كونكو كښ عبد الله بن وهب (وهو اكبر منه) امام بخارى، احمد بن منصور رمادى، ابو قلابه عبد الملك بن محمد الرقاشى، عبيد الله بن جرير بن جبلة، ابو حاتم الرازى، محمد بن يحيى ذهلى، يعقوب بن شيبة، يعقوب بن سفيان او محمد بن سنان رحمته الله وغيره دى (٣)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني: (ثقة، صدوق) (٤)

امام عجلي رحمته الله فرماني: (بصري، ثقة) (٥)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: (ثقة) (٦)

ابن حبان رحمته الله هغه په كتاب الثقات كښ ذكر كړې دې. (٧)

د ٢١٠ هجري نه پس هغه وفات شوې دې. (٨) رحمه الله رحمة واسعة

...بقیه از صفحه گذشته) بالیمین رقم ٤٧، ٤٨، و ابو داؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب کراهية مس الذکر بالیمین فی الاستبراء رقم ٣١، و الترمذی فی جامعه، فی کتاب الطهارة، باب ما جاء فی کراهة الاستنجاء بالیمین رقم ١٥، و ابن ماجه فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب کراهة مس الذکر بالیمین و الاستنجاء بالیمین. رقم ٣١٠، واحد فی مسنده ج ٤ ص ٣٨٣، رقم ١٩٦٣٩

(١) فتح الباری ج ١ ص ٢٥٣

(٢) اوگورئی: تهذیب الکمال ج ٢٨ ص ١٢٩، رقم ٦٠٣٤

(٣) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئی، تهذیب الکمال ج ٢٨ ص ١٢٩، ١٣٠

(٤) الجرح والتعديل ج ٨ ص ٢٨٧، رقم ١١٣٩/١٤٤٤٦

(٥) الثقات للمجلي ج ٢ ص ٢٨٣، رقم ١٧٤٠

(٦) تقريب التهذيب ص ٥٣٦، رقم ٦٧٣٨

(٧) الثقات لابن حبان ج ٩ ص ١٧٧

(٨) تقريب التهذيب ص ٥٣٦، رقم ٦٧٣٨

- ⑦ هشام : دا ابوبکر هشام بن ابو عبدالله سنبرصری دستوای رضی الله عنه دی. د هغه حالات په کتاب الایمان باب زیاده الايمان وتقصاه د لاندې تیر شوې دی. (۱)
- ⑧ یحیی بن ابی کثیر: دا مشهور امام یحیی بن ابی کثیر طائی یمامی (رح) دی. ددوی حالات په کتاب العلم کښې د "باب کتابه العلم" لاندې تیر شوی دی. (۲)
- ⑨ عبدالله بن ابی قتاده : دا د مشهور صحابی سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه خوږې عبدالله بن ابی قتاده انصاری سلمی مدنی رضی الله عنه دی، د هغه کنیت ابو ابراهیم یا ابو یحیی بیانولې شی. (۳)
- هغه د سیدنا جابر او خپل والد محترم سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه نه روایت حدیث کوی. د هغه نه په روایت کونکو کښ د هغه دوه خامن ثابت بن عبدالله بن ابی قتاده، یحیی بن عبدالله بن ابی قتاده، امام یحیی بن ابی کثیر، حصین بن عبد الرحمن سلمی، زید بن اسلم، ابو حازم سلمه بن دینار، عثمان بن عبدالله بن مواهب او محمد بن قیس مدنی رضی الله عنه وغیره حضرات دی. (۴)

ابن سعد رضی الله عنه فرمائی: (وكان ثقة، قليل الحديث) (۵)

امام نسائی رضی الله عنه فرمائی: (ثقة) (۶)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی: (تابع ثقة) (۷)

د ولید بن عبد الملك په دور خلافت کښ په ۹۵ هجری کښ هغه وفات شوې دی. (۸) رحمه الله رحمة واسعة

⑩ ابیه: (سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه): دا صحابی رسول، فارس رسول ﷺ سیدنا ابو قتاده انصاری رضی الله عنه دی. (۹)

د هغه نوم حارث بن ربیع دی، صحیح قول هم دا دی، بعض حضراتو نعمان او بعض عمرو ونييلې دي. (۱۰)

هغه د رسول الله ﷺ نه علاوه د سیدنا عمر او سیدنا معاذ رضی الله عنه نه هم روایت کوی.

(۱) کشف الباری ج ۲ ص ۴۵۶

۲، کشف الباری: ۲۶۷/۴.

(۳) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۵ ص ۴۴۰، ۴۴۱

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ. تهذيب الكمال ج ۱۵ ص ۴۴۱

(۵) طبقات ابن سعد ج ۵ ص ۲۷۴

(۶) تهذيب الكمال ج ۱۵ ص ۴۴۱

(۷) الثقات للعجلې ج ۲ ص ۵۱، رقم ۹۴۹

(۸) اوگورئ: طبقات ابن سعد ج ۵ ص ۲۷۴. وتهذيب الكمال ج ۱۵ ص ۴۴۲

(۹) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۳

(۱۰) سير اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۴۹، وطبقات ابن سعد ج ۶ ص ۱۵

د هغه نه په روایت کونکو کښ سیدنا انس رضی الله عنه هغه خوښی عبدالله بن ابی قتاده. د هغه مولی نافع. سعید بن المسیب. عطاء بن یسار. ابو سلمه بن عبد الرحمن. علی بن رباح. عبدالله بن رباح. عبدالله بن معبد الزماني. عمرو بن سلیم الزرقی او معبد بن مالک رضی الله عنه وغیره حضرات روایت کوی (۱)

سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه لره بعض حضراتو د اهل بدر نه شمار کړې دي (۲) خو محققین فرمائی چه هغه په بدر کښ نه دي شریک شوي. (۳) خو په احد. خندق او نورو جنگونو کښ شریک شوي دي (۴)

رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائی «غیر فرساتا الیوم ابو قتاده، وغیر رجال تناسله» (۵) یعنی زمونږ په شهبوارانو کښ د ټولو نه بهترین ابو قتاده دي او په پیاده کسانو کښ سلمه رضی الله عنه دي

نو ګرت مسعده نومی یو سړی څه فساد او کړو. سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه په هغه پسې شو او منبله کولو سره یې هغه مړ کړو. چه کله واپس راغلو نو رسول الله صلی الله علیه و آله ورته دعا اوکړه: (

اللهم بارک له فی شجرة وبشره) او هم دغه شان یې او فرمائیل: (الله وجهک) (۶)

یعنی ای الله: د هغه په وښتنو او بدن کښ برکت واچوه، ته دي هیشه کامیاب یې

سیدنا ابو سعید خدری رضی الله عنه فرمائی: (اخی من هو غیری ابو قتاده...) (۷)

یعنی ماته خدیث واورولو هغه چا چه زمانه غوره دي یعنی ابو قتاده رضی الله عنه...

یو ګرت رسول الله صلی الله علیه و آله سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه ته دعا اوکړه: (حفظک الله بها حفظت نبیه) (۸)

یعنی الله تعالی دي ستا حفاظت اوکړی، لکه څنگه چه تاد الله د نبی حفاظت اوکړو.

د سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه د وفات په باره کښ اختلاف دي چه په کوم کال شوې دي امام ابو

الحجاج مزی رحمه الله دوه اقوال نقل کړې دي. یو د ۳۸ هجری دي. دویم د ۵۴ هجری دي. (۹)

احمد واندی رحمه الله فرمائی چه د هغه وفات په کوفه کښ په ۵۴ هجری کښ شوې دي. هغه

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګورئ تهذیب الکمال ج ۳۴ ص ۱۹۵، ۱۹۵، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۹

(۲) قاله الحاكم ابو احمد، تهذیب الکمال ج ۳۴ ص ۱۹۵

(۳) اوګورئ: الاصابة ج ۴ ص ۱۵۸

(۴) تهذیب الکمال ج ۳۴ ص ۱۹۵، وسیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۴۵۴

(۵) صحيح مسلم، کتاب الجهاد، باب غزوة ذي قرد وغيرها رقم ۴۶۷۸

(۶) المستدرک على الصحيحين ج ۳ ص ۴۸۰، رقم ۶۰۳۲

(۷) صحيح مسلم، کتاب الفتن، باب لا تقوم الساعة حتى يمر الرجل بقبر الرجل، فيتمني ان يكون مكان الميت، رقم ۷۳۲۱

(۸) صحيح سلم، کتاب المساجد، باب قضاء الصلاة الفائتة، واستحباب تعجيل قضائها، رقم ۱۵۶۲

(۹) تهذیب الکمال ج ۳۴ ص ۱۹۶

وخت د هغه عمر اویا کاله وو. په دې سلسله کېن زموږ د اهل علم ترمینځه هیڅ اختلاف نشته. خو د کوفې والا وائی چه په کوفه کېن کله د هغه وفات او شو نو سیدنا علی رضی الله عنه په هغه باندې جنازه اؤ کړه.

خو د ٣٨ هـ والا قول ته شاؤ وئیلې شوې دي. ځکه چه د اکثر حضراتو قول دا دي چه د هغه وفات په ٥٤ هجری کېن شوې دي. د دې تائید د دې خبرې نه هم کیږی چه امام بخاری رحمته الله علیه د هغه تذکره په تاریخ اوسط کېن د هغه حضراتو ترمینځه کړې ده څوک چه د ٥٠ او ٦٠ هجری ترمینځه وفات شوې دی او هغه په خپل سند سره دا هم نقل کړې دی چه مروان چه د سیدنا معاویه رضی الله عنه گورنر وو. سیدنا ابوقتاده رضی الله عنه راوغوښتلو او ابو قتاده رضی الله عنه ته ئې هغه ځایونه په تخبه کړل چرته چه د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم جنگونه شوې وو. (١) والله اعلم

د سیدنا ابو قتاده رضی الله عنه نه تقریبا یو سل اویا (١٧٠) احادیث روایت شوې دي. د هغې نه یولس احادیث متفق علیه دي. په دوه احادیثو کېن امام بخاری او په اته احادیثو کېن امام

مسلم رحمته الله علیه متفرّد دي. (٢) رَحِمَ اللهُ مَنَهُ وَارِثَاهُ

قوله: إِذَا شَرِبَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَتَنَفَّسْ فِي الْإِنَاءِ: رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم او فرمائیل: چه کله په تاسو کېن څوک څکل کوی نو په لوښی کېن دې ساه نه اخلی.

(فلايتنفس) په جزم سره لوستلې شوې دي او په رفع سره هم. که په جزم سره وی نو نهی ده. که رفع سره وی نو نفی ده. کومه چه د نهی په معنی کېن ده. (٣)

رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم داسې د اوبو څکلو نه منع فرمائیلې ده چه په هم هغه لوښی کېن ساه واخستلې شی او هغه د خولې نه جدا نه کړې شی. د دې ممانعت وجه یا خو دا ده چه دا د حیواناتو یا څاروو طریقه ده، یا د دې وجه دا ده چه په اوبو کېن د ساه اخستلو نه دا خطر ده چه د ساه د گندگۍ د وجې نه د اوبو لطافت ختم نه شی. دا هم کیدې شی چه د ساه اخستلو سره د پوزې نه څه څیز راوځی او په اوبو کېن پریوځی. (٤)

د دوه روایتونو ترمینځه تعارض او د هغې دفعیه د بخاری په دې روایت کېن (فلايتنفسی الاِنَّاء). راغلی دي. په صحیح مسلم کېن هم دغه شان دی (٥) او په ابوداؤد کېن (فلايشرب

نفساواحداً) (٦) راغلي دي.

سوال دا دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم د صحیحینو د روایت مطابق فرمائیلې دی یا د ابوداؤد

(١) د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب التهذیب ج ١٢ ص ٢٠٤، ٢٠٥

(٢) عمدة القاری ج ٢ ص ٢٩٤، خلاصة الغزرجی ص ٤٥٧

(٣) عمدة القاری ج ٢ ص ٢٩٥

(٤) اوگورئ: عمدة القاری ج ٢ ص ٢٩٥

(٥) صحیح مسلم. کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستنجاء بالیمین. رقم ٦١٣ و ٦١٥

(٦) سنن ابی داؤد. کتاب الطهارة، باب کراهية مس الذکر بالیمین فی الاستبراء، رقم ٣١

الفاظ صحیح دی؟

پہ دواو روایتونو کنس داسی تطبیق کیدی شی چہ رسول اللہ ﷺ دواوہ جملی ارشاد فرمائیلی وې، صحابہ کرام رضی اللہ عنہم دواوہ جملی نقل او فرمائیلی، خو روستو تلو سرہ بعض راویانو یوہ جملہ نقل او فرمائیلہ او نورو بعض راویانو بلہ جملہ، (کل روی مالم بیروہ الاخر)

دویم جواب دا دې چہ د یحیی بن ابی کثیر رضی اللہ عنہ قول شاگردان «فلایتفس فی الاناء» نقل کوی، او د ہغہ صرف یو شاگرد ابان العطار «فلایشب نفسا واحدا» نقل کوی، لہذا د ابان روایت د اکثریت د مخالفت د وجہ نہ شاذ او مرجوح دے۔

درم جواب دا ورکری کیدی شی چہ د دواو روایتونو ترمینخہ تطبیق ورکری کیدی شی، پہ داسی طریقہ چہ د ابان روایت بالمعنی دے، د «فلایشب نفسا واحدا» مطلب دا دې چہ داسی دې نہ خکی چہ گویا پہ یو ساه نہی خکل غواری چہ لویندې د خولی نہ بالکل نہ جدا کوی او لویندې نہی پہ خولی پوری نیولی دے او اوبہ خکی او ساه ہم پکبن اخلی۔ واللہ اعلم پہ یوہ ساه باندې د خکلو حکم: پاتې شوہ پہ یوہ ساه باندې د خکلو حکم، پس ابن عباس، طاؤس او عکرمہ رضی اللہ عنہم فرمائی چہ پہ یوہ ساه خکل جائز نہ دی مکروہ دی۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما فرمائی: «هوشب الشيطان» (۱)

او سعید بن المسیب او عطاء بن ابی رباح رحمہما اللہ پہ یوہ ساه باندې د خکلو اجازت ورکری دے۔ (۲)

امام ترمذی رضی اللہ عنہ د سیدنا ابن عباس رضی اللہ عنہما نہ روایت نقل کری دے! «لا تشربوا واحدا کشرہ البعین ولكن اشربوا مشق وثلاث، وسوا اذا اتم شربتم، واحدا اذا اتم رعتم» (۳)

یعنی د اوبن پہ شان پہ یوہ ساه خکل مہ کوئ، بلکہ پہ دوہ درې درې ساه گانو کنس خکی، چہ کلہ خکی نو د اللہ پاک نوم اخلی او بسم اللہ وائی او چہ کلہ نہی او خکی نو د اللہ پاک شکر ادا کوئ او الحمد للہ وائی۔

سعید بن المسیب او عطاء د سیدنا ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ د یو روایت نہ استدلال کوی!

«ان النبي صلى الله عليه وسلم دى من التفم في الشراب، فقال رجل القذا اراها في الاناء، فقال: اهرقها، فقال: فان لا رى من نفس واحد! فابن القدام اذن عنك» (۴)

یعنی نبی کریم ﷺ پہ خکلو کنبہ د پوکی وھلو نہ منع او فرمائیلہ، یو سری عرض او کرو

(۱) التمهيد لابن عبد البر ج ۳ ص ۳۹۳، ہم دغہ شان او گورئ: عمدة القاری ج ۲۱ ص ۲۰۱، کتاب الاشربة، باب الشرب بنفسین او ثلاثہ

(۲) پورتنہ حوالہ جات

(۳) جامع الترمذی، کتاب الاشربة، باب ما جاء فی التفس فی الاناء، رقم ۱۸۸۵

(۴) جامع الترمذی، کتاب الاشربة، باب ما جاء فی کراہیہ التفس فی الشراب رقم ۱۸۸۷

چه که به او ابو کنین خه بخری او وینم نو هغه په پوکی و هلو سره نه اخوا کوم؟ رسول الله ﷺ اوفرمائیل: پوکی مه وهی دا تونی کړه، هغه سری عرض اوکړو چه زه په یوه ساه کښ نه مېریم. رسول الله ﷺ اوفرمائیل بیا لوبښی د خپلې خولې نه جدا کړه، یعنی ساه بهر واخله او بیا بیاله خولې سره اولگوه او دوباره اوڅکه.

دا حدیث د دې خبرې دلیل دی چه په یوه ساه باندې څکل جائز دی، څکه چه رسول الله ﷺ په (فان لا ادری من نفس واحد) باندې نکیر او نه فرمائیلو! که دا ناجائز وې نو رسول الله ﷺ به صفا فرمائیلې وو چه په یوه ساه باندې څکل بالکل جائز نه دی.

عمر بن عبد العزيز رحمه الله فرمائی چه: په یوه ساه باندې د څکلو چه کوم ممانعت دې د هغې مطلب دا دې چه انسان په لوبښی کښ خوله اولگوی، په لوبښی کښ ساه اخلی او اوبه څکی، لکه چه خاوری او درندگان څکی او که د لوبښی نه بهر ساه واخستلې شی نو بیا هیڅ باک نشته او که څوک ساه نه اخلی، په یوه ساه ئې اوڅکی نو هیڅ باک پکښ نشته. (۱)

قوله: وَإِذَا أَتَى الْخَلَاءَ فَلَا يَمْسُ ذِكْرُهُ بِمِئِنِهِ: او چه کله بیت الخلا ته ځی نو خپله شرمگاه دې په خپل ښی لاس سره نه مس کوی.

د (ذکر) په حکم کښ (دېر) او (فرا امرأه) هم دې، رسول الله ﷺ یو ذکر کړو د دې نه د بل حکم په خپله معلوم شو. (۲)

د مس الذکر بالیمین حکم: مس ذکر بالیمین بالاتفاق مکروه دي، خو ظاهره وائی چه ممانعت تحریمی دې او شافیه وائی چه تنزیهی دې، علامه عینی رحمه الله د جمهورو طرف ته د کراهت تنزیهی نسبت کړې دې. (۳)

قوله: وَلَا يَمْسُحُ بِمِئِنِهِ: او نه دې په خپل ښی لاس باندې استنجاء کوی.

د غائط په صورت کښ دې په گس لاس سره په لوټه باندې صفا کړی.

د استنجاء فی البول طریقه: که متیازې کوی نو د استنجاء به څه صورت وی؟

دلته یو صورت دا دې په یو لور دیوال یا کانری سره دې په گس لاس باندې ذکر اونیسې او صفا دې کړی.

دویم صورت دا دې چه د پوندې یا خپې یا د دواړو غټو گوټو ترمینځه دې کانرې بدلو سره په گس لاس باندې صفا کړی.

دریم صورت دا دې چه په ښی لاس کښ دې کانرې اونیسې او په گس لاس کښ نیولو سره دې په کانرې باندې صفا کړی او ښې لاس دې حرکت نه کوی بلکه په خپل ځانې دې وی.

(۱) عن مینون بن مهران، قال: رأی عمر بن عبد العزيز وأنا أشرب، فجعلت أقطع شرابي وأنتفس، فقال: إنسانه أن ينتفس في الإناء، فإذا لم تنتفس في الإناء، فاشربه إن شئت بنفس واحد. المصنف لابن أبي شيبة ج ۱۲ ص ۲۹۳. کتاب الاشربة، باب من رخص في الشرب بالنفس الواحد رقم ۲۴۶۴۴

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۴

(۳) اوگورنی: عمده القاری ج ۲ ص ۲۹۶، وشرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۵۱

امام نووی رحمته اللہ علیہ فرمائی ہے کہ ہم دا صحیح دہ
 یو خلورم صورت دا ہم دے پہ گس لاس سرہ دے کانہی اونسی او پہ بنی لاس سرہ دے
 ذکر اونسی او گس لاس تہ دے حرکت ورکری خو دا صحیح نہ دے. خکہ چہ پہ دے کنب
 مس الذکر بالیمین بلا عذر لازمیری. حال دا چہ پہ حدیث شریف کنب چہ خنگہ د استنجا
 بالیمین ممانعت راغلی دے، دغہ شان پکنہ د مس ذکر بالیمین ممانعت ہم راغلی دے (۱)
 د امام خطابی رحمته اللہ علیہ اشکال او د هغی جواب! امام خطابی رحمته اللہ علیہ فرمائی ہے کہ پہ دے حدیث کنب
 دودہ حکمونہ دی، یو د مس ذکر ممانعت او دویم د استنجا بالیمین ممانعت او پہ دے
 دوارو کنب تعارض دے، خکہ چہ کہ یو سرے پہ بنی لاس سرہ استنجا نہ کوی نو د مس
 الذکر بالیمین ارتکاب لازمیری او کہ خوک مس الذکر بالیمین نہ کوی نو تمسح بالیمین
 لازمیری. خکہ چہ کہ پہ گس لاس سرہ کانہی نیسی نو پہ بنی لاس سرہ بہ ذکر نیول وی او
 کہ پہ بنی لاس سرہ کانہی نیسی نو پہ دے صورت کنب بہ مسح بالیمین لازمیری حاصل دا
 چہ پہ دوارو کنب د یو ارتکاب ضرور لازمیری!

امام خطابی رحمته اللہ علیہ دے اشکال جواب دا ورکوی چہ د استنجا دپارہ دے د یو لوئی کانہی.
 چہ د هغی د خوزیدو احتمال نہ وی. دیوال یا د لوری زمکی استعمال اوکری چہ ذکر نیولو
 سرہ پہ هغی باندی اوچ کری او کہ پہ عامہ لو تہ یا کانہی وغیرہ سرہ د استنجا ضرورت
 راشی نو د هغی صورت بہ دا وی چہ خیل مقعد د زمکی سرہ یو خانی کری او مسح لره
 بہ دوارو بیوندو سرہ اونسی. خیل اندام دے پہ گس لاس سرہ اونسی او پہ هغی سرہ
 دے اوچ کری. دغہ شان دے بنی لاس بیج کری

امام خطابی رحمته اللہ علیہ خیلہ د فقیہ ابو علی بن ابی ہریرہ نہ نقل کری دی چہ هغہ د علامہ محاملی
 مجلس تہ حاضر شو. هلته د اصفهان یو لوئی عالم راغلی وو. ابن ابی ہریرہ ورتہ ہم دا
 اشکال پیش کرو. خو هغہ عالم پہ حیرت کنب پریوتلو او هغہ بیان نہ کری شوه، تردے چہ ما
 هغوی تہ طریقہ اوخودلہ (۲)

خو دا صورت اگر چہ لوئی لوئی علماء کرامو لیکلے دے خو مستبعد شان صورت
 معلومی.

خلیل احمد سہارنپوری رحمته اللہ علیہ پہ دے باندی دا اشکال کری دے چہ دے حضراتو تہ معلومہ نہ
 دہ چہ خہ اشکال پینن شوے دے. زمونہرہ خو بوداگان. خوانان تردے چہ ماشومان ہم پہ
 استنجا کولو باندی پوهیری چہ پہ گس لاس باندی لو تہ اونسی او د حشفہ نہ لاندے حصہ
 نہ گوتہ باندی دباؤ کری د متینازو قطرہ راوخی او هغہ اوچہ شی (۳)

غالباً دے حضراتو تہ بہ پہ دے وجہ اشکال پینن شوے وی چہ اصل کنب زمونہرہ پہ علاقہ کنب
 چہ د استنجا کولو کومہ طریقہ دہ هغہ د هغوی پہ نزد نہ وہ، هغوی بہ موضع استنجا لره

(۱) اوگورئی: المجموع شرح المہذب ج ۲ ص ۱۱۰، و شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۴۷

(۲) اوگورئی: معالم السنن ج ۱ ص ۳۳، ۳۴، مطبوعہ مع مختصر المنذری و تہذیب ابن القیم

(۳) بذل المجہود ج ۱ ص ۲۶۹

په کاترو سره اوچولو په دې اوچولو کښ امرار الحجر علی الذکر لازمیږي او دا اوچول په یو لاس سره ناممکن دی.
هم دغه شان که څوک کاتري سره استنجا کوي نو هلته دپاؤ کولو سره نې اوچول ناممکن دی. ځکه چې کاتري فوري طريقي سره متيازې نه جذب کوي، هلته خو اوچول لازمي وي والله سبحانه و تعالی اعلم

۱۹) بَابُ لَا يُمْسِكُ ذَكَرَهُ يَمِينُهُ إِذَا بَالَ

د تير باب سره مناسبت: مخکښ باب د استنجا باليمين سره متعلق وو. په دې باب کښ د (امساك ذکر باليمين عند الاستنجا) ذکر دی. په دواړو بابونو کښ مناسبت بالکل ښکاره دي.
د ترجمه الباب مقصد: حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چې امام بخاري رحمته الله په دې باب کښ فرماني چې انسان دي د متيازو کولو په وخت خپل ذکر نه نیسي. ځکه چې په حديث کښ د مس الذکر باليمين مناعت دي، بيا د مس الذکر باليمين د ممانعت په باره کښ دوه قسم روايتونه دي.

په بعض کښ خو د (اذا بال) قيد دي او په بعض کښ نشته، پس په مخکښ باب کښ د (وإذا بال الغلاء فلا يمس ذكره يمينه) الفاظ دي، په هغې کښ د (اذا بال) قيد نشته، او د دې باب په روايت کښ دي (اذا بال احذكم فلا ياخذن ذكره يمينه) په دې روايت کښ تاسو وينئ

چې د (اذا بال) قيد موجود دي
امام بخاري رحمته الله په ترجمه الباب کښ قيد لگولو سره دې خبرې طرف ته اشاره اوکړه چې روايت مطلقه به په روايت مقیده باندې محمول کولې شي. لهذا د مس ذکر باليمين دا حکم به د بول د وخت سره مقید وي. نه مطلقاً (۱)

بعض علما کرام فرماني چې مطلق لره په مقید باندې هغه وخت حمل کولې شي چې کله قيد احترازي او که قيد اغلبي وي. يعنی د کثير الوقوع کيدو د وجې نه هغه ذکر کړې شوي وي لکه چې دلته هم دغه شان دی نو بيا مطلق په مقید باندې نه شي محمول کولې. بلکه په داسې صورت کښ د روايات مقیده نه د مطلق حکم راوځي، ځکه چې د متيازو حالت د ضرورت حالت دي او د حاجت وخت دي، چې کله د حاجت په وخت د مس ذکر نه منع کړې شوي ده نو بغير د ضرورت نه به د مس ذکر باليمين اجازت څنگه ورکولې شي. (۲)

ابن ابی جرير دلته دا اشکال کړې دي چې حاجت د بول سره خاص نه دي، ځکه چې د حاجت مواقع نورې هم دي. د بول تخصیص په دې وجه کړې شوي دي چې په حديث کښ د استنجا لسمین نه منع کړې شوي ده او قاعده دا ده چې بعض وخت چې کله د يو څيز نه منع کولې شي

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۴

(۲) پورته حواله

نو کوم شیز چه د هغه سره نزدې وی د هغې نه هم منع کوی، یعنی په لاس سره د ذکر نیول هغه هم ممنوع دی، په ښی لاس سره د نیولو اجازت نشته، د دې نه علاوه باقی حالات په اصل اباحت باندې دی. (۱)

پس د سیدنا طلق بن علی رضی الله عنه په حدیث کښ دی چه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه د مس ذکر په باره کښ تپوس او کړې شو نو رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل: «هل هو الا مضغة منك او بضعة منك» (۲)

یعنی دا هم ستا یوه تکره ده. والله سبحانه وتعالى اعلم

۱۵۳: «حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ قَالَ حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ عَنْ أَبِيهِ (۴) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا بَالَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَأْخُذَنَّ ذِكْرَهُ يَمِينِهِ وَلَا يَسْتَأْذِنِي يَمِينِهِ وَلَا يَنْفُسُ فِي الْإِنَاءِ» (۱۵۲)

رجال الحديث

① محمد بن يوسف: دا محمد بن يوسف بن واقد ضبی فريابی رحمته الله دی. د هغه حالات په کتاب العلم باب ماكان النبي صلی الله علیه و آله يتخلوهم بالموضوءة والعلم كيلانغرواد لاندې تیر شوې دی. (۴)

② الاوزاعي: دا امام مجتهد عبدالرحمن بن عمرو اوزاعي رحمته الله دی. د هغه حالات په کتاب العلم کښ د باب الخروج في طلب العلم لاندې تیر شوې دی. (۵)

③ يحيى بن ابي كثير: دا مشهور محدث امام يحيى بن ابي كثير طائي يمامي رحمته الله دی. د هغه حالات په کتاب العلم کښ د باب كتابة العلم لاندې تیر شوې دی. (۶)

④ عبدالله بن ابي قتادة رضی الله عنه: د هغه حالات اوس د مخکښ باب د لاندې تیر شوې دی.

⑤ سيدنا ابو قتاده رضی الله عنه: د هغه حالات هم د مخکښ باب د لاندې تیر شوې دی.

قوله: عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ: امام يحيى بن ابي كثير ته مدلس وئيلي شوې دي، خو مونږ مخکښ د هغه د حالات بيانولو د لاندې واضحه کړې ده چه د هغه تدليس مضر نه دي. (۷)

(۱) پورته حواله

(۲) اخرجه النسائي في كتاب الطهارة، باب ترك الوضوء من ذلك، رقم ۱۶۵، وانظر السنن لابی داؤد، كتاب الطهارة، باب الرخصة من ذلك، رقم ۱۸۲، والصحيح لابن حبان، كتاب الطهارة، باب نواقض الوضوء وصححه ابن حزم في المحلى ج ۱ ص ۲۳۸

(۳) الحديث مر تخريجه في الباب السابق

(۴) كشف الباري ج ۳ ص ۲۵۲

(۵) كشف الباري ج ۳ ص ۴۰۸

(۶) كشف الباري ج ۴ ص ۲۶۷

(۷) اوگوري: كشف الباري ج ۴ ص ۲۶۸، ۲۶۹

په دې حديث كښ دلته اگر چه عنعنه ده، خو ابن خزيمه رحمته الله عليه په خپل صحيح كښ يو روايت د حديث سره نقل كړې دې. (۱)

هم دغه شان ابن المنذر رحمته الله عليه هم په الاوسط كښ د حديث صراحت كړې دې. (۲)

لهذا كه د هغه تدليس مضر هم وي نو دلته به په اتصال باندې محمول وي. والله اعلم
قوله: إِذَا بَالَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَأْخُذَنَّ ذِكْرَهُ بِمِثْلِهِ: چه كله په تاسو كښ خوك متيازې كوي نو خپل ذكر دې په بنې لاس باندې نه نيسي.

د (فلا يأخذن) په نون تاكيد سره صرف د ابو ذر رضي الله عنه په نسخه كښ دې. (۳) د هغه نه علاوه په باقي نسخو كښ (فلا يأخذن) بغير د نون تاكيد نه دې او هم دا په ترجمه الباب كښ د راغلي لفظ (لايسك) عين مطابق دې. (۴)

د مسلم په يو روايت كښ د (لايسكن احدكم ذكره بميئته) الفاظ راغلي دي. (۵)
خو د اسماعيلي په روايت كښ د (لايسك) لفظ راغلي دي، پس هغه په امام بخاري رحمته الله عليه باندې اعتراض كړې دې چه لفظ د (مس) عام دې او امساك خاص دې، د عام لفظ مطابق ترجمه پكار وه.
خو دا اشكال خپله په اسماعيلي باندې كيږي په امام بخاري باندې نه، ځكه چه د امام بخاري رحمته الله عليه روايت د هغه د ترجمې عين مطابق دې. (۶) والله سبحانه وتعالى اعلم
قوله: وَلَا يَسْتَأْجِرْ بِمِثْلِهِ: او په بنې لاس سره دې استنجا نه كوي.

قوله: وَلَا يَنْتَقِرْ فِيهِ الْأَنْعَاءُ: او په لوښي كښ دې ساه نه اخلي.
دا (لا) نافية ده او د ماقبل نه جدا يوه مستقل جمله ده. او كه (لا) ناهيه وي نو بيا هم دا نه لازميږي چه د معطوف عليه قيد هم په هغې كښ ملحوظ وي اوداسې اوښلي شي چه د بول كولو په حالت كښ په لوښي كښ ساه وانخستلې شي، بلكه دا يو مستقل حكم دې، چه د هغې د حالت بول سره هيڅ تعلق نشته. (۷)
د دې جملې د ماقبل جملو سره مناسبت: دلته د استنجا د آدابو بيان شروع دې، په ظاهره

(۱) صحيح ابن خزيمه ج ۱ ص ۴۳، كتاب الطهارة، باب النهي عن الاستطابة باليمين، رقم ۷۹

(۲) الاوسط لابن المنذر ج ۱ ص ۳۳۹، كتاب اذاب الوضوء، باب مس الذكر باليمين رقم ۲۸۹

(۳) اوځورئ: الجامع الصحيح للبخاري برواية ابن ذر الهروي ج ۱ ص ۹۳

(۴) فتح الباري ج ۱ ص ۲۵۴

(۵) صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب النهي عن الاستنجا باليمين رقم ۶۱۳

(۶) فتح الباري ج ۱ ص ۲۵۵

(۷) پورته حواله

کښنې د شرب او تنفس فی الاناء سره هیڅ تعلق نشته؛ خو ویلې کیدی شی چه د اهل ایمان په باره کښ غالبه دا ده چه هغه د رسول الله ﷺ په هر عمل کښ اقتدا کول غواړی او د رسول الله ﷺ معمول وو چه کله به یې متیازې کولې نو اودس به یې کولو. بیا دا هم ثابت ده چه رسول الله ﷺ د اودس نه پس یې شوي اوبه ځکلي دی. صاحب ایمان به د رسول الله ﷺ په اقتداء کښ هم دغه شان کوی. نو رسول الله ﷺ ددې معاملې په ذهن کښې ساتلو سره د شرب ادب هم بیان کړو چه په لویښی کښ دې ساه وانخستلې شی. (۱) والله اعلم

۲۵) بَابُ الْإِسْتِجَاءِ بِالْحِجَارَةِ

د مخکښ باب سره مناسبت: د دې باب د ماقبل سره مناسبت د ابواب استنجاء په اعتبار سره بالکل ظاهر دي.

د ترجمة الباب مقصد: د ترجمة الباب په مقصد باندې د خان پوهه کولو نه مخکښ په دې خان پوهه کړه چه د جمهور علماء کرامو مسلك دا دي چه په استنجاء کښ افضل خو دا ده چه حجر . ماء (کانړی او اوبه) دواړه جمع کړی. د دې نه روستو افضل اکتفاء بالماء ده. بیا د دې نه روستو د اکتفاء بالحجر درجه ده. (۲)

په شیعه گونو کښ د فرقه زیدیه او قاسمیه وینا ده چه د اوبو په موجودگي کښ اکتفاء بالاحجار صحیح نه دي. (۳)

امام حنرفي رحمه الله ترجمه مطلق ذکر کولو سره د دویم قول تردید کړې دي او دا یې ثابت کړې ده چه رسول الله ﷺ په کانړو باندې اکتفاء کړې ده او په دې روایت کښ هیڅ تعرض نشته چه اوبه وي یا نه وي، لهذا چه کله د اوبو د نیشست والی قید په روایت کښ نشته نو استنجاء بالاحجار به مطلقاً جائز وی. (۴)

حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه زما په نزد زیاته غوره دا ده چه امام بخاری رحمه الله بیانول غواړی چه استنجاء په حقیقت کښ مطهر او امر تعبدی دي لکه چه شوافع او جنابله وانی. یا مقلل نجاست او امر معقول دي. لکه چه احناف او مالکیان وانی. (۵)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۵

(۲) اوگورئ: رد المحتار ج ۱ ص ۲۴۸

(۳) المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۰۱

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۵، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۹۸

(۵) الكنز المتواری ج ۳ ص ۳۸

۱۵۴: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْمَكِّيُّ قَالَ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ بْنُ عَمْرٍو النَّكَّيُّ عَنْ جَدِّهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (۱) قَالَ أَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَخَرَجَ لِحَاجَتِهِ فَكَانَ لَا يَلْتَمِيتُ قَدَنُوتُ مِنْهُ فَقَالَ ابْغِضِي أَخْبَارَ اسْتَنْفِضِي بِهَذَا أَوْخُوهُ وَلَا تَأْتِيَنِي بِعَظْمٍ وَلَا رُوثٍ فَأَتَيْتُهُ بِأَخْبَارٍ بِطَرَفِ ثِيَابِي قَوْضَعْتُهَا إِلَى جَنْبِهِ وَأَعْرَضْتُ عَنْهُ فَلَمَّا قَضَى أَتْبَعَهُ بِرِيءٍ (۲)

[۳۲۴۷]

رجال الحديث

① احمد بن محمد المکی : دا احمد بن محمد بن الوليد بن عقبه مکی ازرقی رحمہ اللہ دی، د هغه کتبت ابو الوليد يا ابو محمد دي، دا د صاحب اخبار مکه علامه ابو الوليد محمد بن عبدالله ازرقی رحمہ اللہ نيکه دي. (۲)

هغه د امام مالك، سفيان بن عيينه، عمرو بن يحيى سعدى او امام شافعى رحمهم الله نه روايت حديث كوي.

د هغه نه په روايت كونكو كښ امام بخارى، امام ابو حاتم رازى، يعقوب فسوى، عبدالله بن احمد بن ابى مىسره، او د هغه نمسي ابو الوليد ازرقى رحمهم الله وغيره حضرات دي. (۳)

امام ابن سعد رحمهم الله فرمائي : (ثقة، كثير الحديث) (۴)

امام ابو حاتم رازى، ابو عوانه اسفرائينى، حافظ ذهبى او حافظ ابن حجر رحمهم الله فرمائي

(ثقة) (۵)

امام ابن حبان رحمهم الله هغه په كتاب الثقات كښ ذكر كړې دي (۶)

په ۲۱۷ هجري يا ۲۲۲ هجري كښ وفات شوې دي. بعض حضراتو ۲۱۲ هجري ته د وفات

كال ونيولې دي، كوم چه په ظاهره كښ صحيح نه دي. (۷) والله اعلم

تنبیه : هم د هغه په نوم كښ شريك يو بل راوى دي، د هغه نوم احمد بن محمد بن عون القواس دي، هغه د بقى بن مخلد، مطين او محمد بن على الصائغ وغيره استاذ دي.

(۱) قوله : عن ابى هريرة الحديث اخرجه البخارى فى صحيحه ج ۱ ص ۵۴۴ كتاب المناقب. باب ذكر الجن رقم ۳۸۶۰

(۲) اوگورئى تهذيب الكمال ج ۱ ص ۴۸۰

(۳) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئى تهذيب الكمال ج ۱ ص ۴۸۰، ۴۸۱

(۴) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۵۰۲

(۵) الجرح والتعديل ج ۲ ص ۲۴، رقم ۱۲۸، وتهذيب الكمال ج ۱ ص ۴۸۱، والكاشف ج ۱ ص ۲۰۳، رقم ۸۴

وتهذيب التهذيب ج ۱ ص ۷۹، رقم ۱۳۴، وتقريب التهذيب ص ۸۴، رقم ۱۰۴

(۶) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۷، رقم ۱۲۰۳۵

(۷) اوگورئى : الكاشف ج ۱ ص ۲۰۳، رقم ۸۴، وتقريب التهذيب ص ۸۴، رقم ۱۰۴، و الثقات لابن حبان

ج ۸ ص ۷، رقم ۱۲۰۳۵، وطبقات الشافعية الكبرى ج ۲ ص ۶۴، رقم ۹

بعض حضراتو دا دواړه شخصیات یو کړې دي، خو حقیقت دا دې چه دا دواړه جدا جدا شخصیات دي. (۱) والله اعلم

⑦ عمرو بن یحیی بن سعید بن عمرو المکی : دا عمرو بن یحیی بن سعید بن عمرو بن سعید بن العاص بن امیه قرشی اموی مکی رضی الله عنه دې، د هغه کنیت ابو امیه دې. (۲)
هغه د خپل پلار یحیی بن سعید بن عمرو او د خپل نیکه سعید بن عمرو رحمهما الله نه روایت کوي.

د هغه نه په روایت کونکو کښ سفیان بن عیینه، روح بن عباد، ابو النضر هاشم بن القاسم، احمد بن محمد ازرقی، موسی بن اسماعیل رضی الله عنه وغیره دي. (۳)

امام ابن معین رضی الله عنه فرمائی: (صالح) (۴)

هم دغه شان فرمائی: (لا پاس به) (۵)

امام دارقطنی رضی الله عنه فرمائی: (ثقة) (۶)

ابن حبان رضی الله عنه هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۷)

حافظ ذهبي رضی الله عنه فرمائی: (صالح) (۸)

حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی: (ثقة) (۹)

ابن عدی رضی الله عنه د هغه تذکره په خپل کتاب الکامل کښ کړې ده، خو د هغه په حق کښ ئې د ضعف څه خبره نه ده کړې، بلکه صرف دوه احادیث ئې ذکر کړې دي، چه په هغې کښ هغه متفرد دې، ظاهره ده چه دومره خبره د ضعف باعث نه شی کیدې، او حال دا چه توثیق ئې ثابت شده دې. (۱۰) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ عن جده : دا سعید بن عمرو بن سعید بن العاص بن امیه قرشی اموی رضی الله عنه دې، ابو عثمان ئې کنیت دې، ابو عنبسه هم ورته ویلي شی، په اصل کښ د مدینې منورې دې، د

(۱) د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۱ ص ۷۹، ۸۰، رقم ۱۳۵

(۲) تهذیب الکمال ج ۲۲ ص ۲۹۴، رقم ۴۴۷۴

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۲۲ ص ۲۹۵

(۴) الجرح والتعديل ج ۳ ص ۹۸۵، رقم ۱۱۱۹

(۵) تهذیب التهذیب ج ۸ ص ۱۰۴، رقم ۱۹۹

(۶) پورته حواله

(۷) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۴۸۱، رقم ۱۴۵۴۹

(۸) الکاشف ج ۲ ص ۹۱، رقم ۴۲۵۱

(۹) تقریب التهذیب ص ۴۲۸، رقم ۵۱۳۸

(۱۰) الکامل لابن عدی ج ۵ ص ۱۲۲، رقم ۱۲۸۸، وهدي الساری ص ۴۳۲، وتهذیب التهذیب ج ۸ ص

۱۰۴، رقم ۱۹۹

خیل پلار سره په دمشق کنښ اوسیدو، د والد د قتل کیدو نه پس هغه د خپل کور والو سره عبدالملک بن مروان حجاز ته لېږلې وو، روستو دې په کوفه کنښ اوسیدو. (۱)
 هغه د رسول الله ﷺ نه مرسله روایت کوی، په صحابه کرامو ﷺ کنښ د سیدنا عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر، عبدالله بن عمرو، د خپل والد محترم عمرو بن العاص، معاویه، ابهریره او عائشه ﷺ وغیره نه روایت حدیث کوی.
 د هغه نه په روایت کونکو کنښ د هغه خامن اسحاق بن سعید، خالد بن سعید، عمرو بن سعید او نمسی عمرو بن یحیی بن سعید شامل دی، د هغوی نه علاوه پکنښ اسود بن قیس، بکر بن الأسود، خالد بن سلمه، السائب او امام شعبه ﷺ وغیره حضرات شامل دی. (۲)

امام ابو زرعه او امام نسائی ﷺ فرمائی: (ثقة) (۳)

امام ابو حاتم ﷺ فرمائی: (صدوق) (۴)

کنانی د ابو حاتم نه د هغه په باره کنښ (ثقة) نقل کړې دی. (۵)

حافظ ذهبي ﷺ فرمائی: (وكان ثقة، نبیلا، من كبار الاشراف) (۶)

حافظ ابن حجر ﷺ فرمائی: (ثقة) (۷)

ابن حبان ﷺ هغه په «كتاب الثقات» کنښ ذکر کړې دی. (۸) رحمه الله تعالى رحمة واسعة

⑥ حضرت ابوهريه رضي الله عنه: د حضرت ابوهريه (رض) حالات په «كتاب الايمان» کنښي د

«باب امور الايمان» لاندې تیر شوی دی (۹)

قوله: أَتَبِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَخَرَجَ حَاجَتِهِ فَكَانَ لَا يَلْتَفِتُ: سیدنا

ابوهريه ﷺ فرمائی چه زه په رسول الله ﷺ پسې روان شوم، رسول الله ﷺ د خپل حاجت

دپاره وتلې وو، رسول الله ﷺ به یو خوا بل خوا نه متوجه کیدو.

د نبی کریم ﷺ عادت شریف دا وو چه په تلو کنښي به ئې اخوا ديخوا نه کتل، دا د حیا او

وقار په وجه وو.

(۱) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۱ ص ۱۸، ۱۹، رقم ۲۳۳۲

(۲) د شیخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۱ ص ۱۹

(۳) پورته حواله

(۴) الجرح والتعديل ج ۴ ص ۴۸، رقم ۲۰۹

(۵) تهذيب التهذيب ج ۴ ص ۶۸، رقم ۱۱۵، والتعديل والتجريح للبايجي ج ۳ ص ۱۰۹۱، رقم ۱۲۸۵

(۶) تاريخ الاسلام ج ۸ ص ۱۱۶

(۷) تقريب التهذيب ص ۲۳۹، رقم ۲۳۷۰

(۸) الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۳۵۳، رقم ۸۰۶۹

(۹) كشف الباری: ۶۵۹

قوله: فَدَنُوتُ مِنْهُ: زه رسول الله ﷺ ته نزدې شوم؛

قوله: فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: رسول الله ﷺ اوفرمائیل زما دپاره کانړې راوړه یا د کانړو په لټون کېن زما مدد اوکړه؛

(ابن عباس) یا خو مجرد دې او همزه وصلیه ده، د (بني بنی) معنی د طلب کولو ده او د تلاش کولو ده. وئیلې شی (بغيتك الشئ، ای طلبته لك) او یا دا مزید فیه یعنی د باب افعال نه دې. په دې صورت کېن به همزه قطعی وی، د دې معنی به وی: په طلب کېن مدد کول او اعانت کول. پس وئیلې شی: (ابغيتك الشئ: ای اعنته علی طلبه) یعنی ما د هغه په طلب کېن معاونت اوکړو. (۱)

دلته اگر چه په دواړه طریقو لوستلې شوې دی، خو په مجرد سره لوستل ئې اولی دی، ځکه چه د اسماعیلی په روایت کېن د (اتفق) الفاظ راغلې دي. (۲)

قوله: اسْتَنْقِضَ بِهَا: چه زه په هغه کانړو او لوټو باندې استنجا اوکړم.

قزاز رضي الله عنه فرمائی چه (استنفاض) د (نقص) نه اخستلې شوې دې، د دې معنی یو څیز ته د حرکت ورکولو او سنډولو ده، چه د هغې دپاسه نه دوره پاسیږی، دلته د (استنفض) په ځانې (استنطف) کیدل پکار دی، خو روایت (استنفض) دې. (۳)

خو حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرمائی چه (استنفض) چه کوم په روایت کېن راغلې دې هغه بالکل صحیح دې، پس په قاموس کېن دی (استنفضه: استنفضه وبالحجر استنفض) (۴) او په حقیقت کېن د مطرزی د کلام نه اخستلې شوې دې پس هغه فرمائی:

(الاستنفاض: الاستنفاض، ویکی په عن الاستنجا، ومنه حدیث ابن مسعود: اتفق بثلاثة اجزاء استنفض بها، والقاب والصاد وغير المعجزة تصحیف) (۵)

یعنی د استنفاض معنی د یو څیز ویستل دی او په دې سره د استنجا طرف ته اشاره ده، دا په استنقص قاف او صاد مهمله سره لوستل تصحیف او غلطی ده. (۶)

قوله: أَوْحَوْهُ: یا ئې د دې په شان اوفرمائیل؛

(۱) اوگوری: تاج العروس ج ۳۷ ص ۱۸۱

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۶

(۳) پورته حواله

(۴) القاموس المحيط ص ۴۸۶، ماده نقص

(۵) المغرب ج ۲ ص ۳۱۹

(۶) اوگوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۶

د اسماعیلی په روایت کښ د (استسعی) الفاظ دی، په دې وجه کیدې شی چه د (نحوه) نه هم دا مراد وی. او یو راوی دا په تردد سره روایت کړې وی (۱)

قوله: وَلَا تَأْتِيَنَّ بِعَظْمٍ وَلَا رُوثٍ: او هډوکي او غوښیان مه راوړه!

رسول الله ﷺ چه کله دا او فرمائیل چه زما دپاره کانری راوړه نو فوراً ئې ورسره دا هم اووې چه هډوکي او غوښیان مه راوړه! کیدې شی چه ابوهریره رضی الله عنه دا خیال کړي وو چه د کانری ذکر هسې د مثال دپاره کړې شوې دې، ګینې هر اوج څیز مراد دې، رسول الله ﷺ د دې وهم د دفع کولو دپاره (وَلَا تَأْتِيَنَّ بِعَظْمٍ وَلَا رُوثٍ) او فرمائیل.

د دې په نه په طور د مفهوم معلومه شوه چه د دې نه علاوه په باقی ټولو څیزونو سره استنجاء کیدې شی، په دې کښ د اهل ظواهر تردید ګیري چه وائی چه د استنجاء بالجامد جواز صرف د حجر سره مخصوص دې. د دې نه علاوه په باقی جامدات سره استنجاء جائز نه ده. سیدنا ابوهریره رضی الله عنه د رسول الله ﷺ نه نقل کړی دی!

(دې ان یستسعی بروت او عظم، وقال انه لا يطهران) (۲)

یعنی رسول الله ﷺ په غوښیانو یا هډوکي سره د استنجاء کولو نه منع فرمائیلې ده، او فرمائیلې ئې دې چه دا دواړه څیزونه پاکول نه کوی.

امام دارقطنی رحمه الله د دې حدیث د نقل کولو نه پس فرمائی: (استاده صحیح) (۳) محقق ابن الهمام رحمه الله دې روایت ته کتلو سره دا خبره لیکلې ده چه د دې نه معلومیري چه په کومو څیزونو سره استنجاء کولی شی، مثلاً کانری هغه مطهر دی، ځکه چه که مطهر نه وي. نو په دې سره به د استنجاء اجازت نه شو ورکولی. (۴) خود دې په سند کښ سلمه بن رجاء راوی دې. (۵)

امام ابن عدی رحمه الله په الکامل کښ هم د هغه د ترجمې د لاندې دا روایت ذکر کړې دې او لیکلې ئې دې: (وسلبه بن رجاء غیر ما ذکرته من الحديث، واحادیثه افراد وغرائق، ويحدث عن قوم باحادیث لا يتابعهم عليه) (۶)

یعنی د سلمه بن رجاء د ذکر شوې احادیثو نه علاوه هم څه روایتونه دی، د هغه احادیث غریب او د افرادو د قبیل نه دی، دې د مختلف خلقو نه داسې احادیث راوړي چه د هغوی متابعت نه شی کولی.

(۱) پوره حواله

(۲) سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۸ کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۵۲.

(۳) پوره حواله

(۴) فتح القدیر ج ۱ ص ۲۱۴، فصل فی الاستنجاء

(۵) اوګوری: سنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۸ کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱۵۲

(۶) الکامل لابن عدی ج ۳ ص ۳۳۲

امام یحییٰ بن معین رحمہ اللہ فرمائی: (۱) (لیس بشئ)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: (۲) (ضعیف)

امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمائی: (۳) (ینفی عن الثقات باحدیث)

خو امام ابو زرہ رحمہ اللہ فرمائی: (۴) (صدوق)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: (۵) (ماہدیشہ ہاس)

ابن حبان رحمہ اللہ ہفہ پہ کتاب الثقات کنس ذکر کرې دې. (۶)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ ہفہ پہ خپل کتاب من تکلم فیہ وهو موثق کنس ذکر کرې دې. (۷)

دې ټولو اقوالو باندې نظر کولو نه پس وئیلې کیدې شی چه د هغه دا حدیث د حسن درجې نه ښکته نه دې.

صرف په کانړۍ سره استنجاء کولې شی یا هر نجاست لرې کونکې باندې استنجاء صحیح ده؟ دلته یوه مسئله واورئ، ایا کوم خیزونه چه جامد وی او نجاست لرې کونکې وی ایا په هغې ټولو سره استنجاء کیدې شی یا که صرف په کانړۍ سره به کولې شی؟
د داؤد ظاهري طرف ته نسبت کولې شی چه صرف په حجر سره جائز ده، ځکه چه په حدیث کنس صرف په حجر سره استنجاء کول مذکور دی.

جمهور علماء کرام فرمائی چه د عظم او روث نه علاوه چه کوم خیزونه طاهر او قلع للنجاسة وی، په هغه ټولو سره استنجاء جائز ده، خو روث او عظام یا د هغې نه علاوه چه کوم خیزونه د هغې په حکم کنس وی، په هغې سره استنجاء جائز نه ده. (۸)

د جمهورو دلیل حدیث الباب دې چه په هغې کنس رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم اول او فرمائیل: (ایقن احجاراً، استغفین بها) یعنی زما دپاره د استنجاء دپاره کانړۍ راوړه. بیا ئې د دې نه روستو او فرمائیل: (ولاتاتنی بعظم ولا روث) یعنی هډوکې او غوشتیان مه راوړه!

هم دغه شان په بل حدیث کنس دی (کان یا مریثا لثة احجار، و دمی عن الروث والرمة) (۹)

(۱) الجرح والتعديل ج ۴ ص ۱۶۰، رقم ۷۰۵

(۲) الضعفاء للنسائي ص ۴۷، رقم ۲۴۲، تهذيب السنن ج ۴ ص ۱۲۷، رقم ۲۴۸

(۳) پورته حواله

(۴) الجرح والتعديل ج ۴ ص ۱۶۰، رقم ۷۰۵

(۵) پورته حواله

(۶) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۲۸۶، رقم ۱۳۴۷۳

(۷) ذکر من تکلم فیہ وهو موثق ص ۹۲، رقم ۱۴۲

(۸) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۱۳

(۹) سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستطابة رقم ۴۰

یعنی رسول الله ﷺ او فرمائیل چه په دې کاترو باندې استنجاء کول پکار دی او په غوښانو او زړو هډوکو باندې ئې د استنجاء نه منع او فرمائیله.

د دې احادیثو نه صفا معلومیږي چه د حجر نه علاوه په نورو جامد خیزونو باندې استنجاء کیدلې شی، ګینې د روڅ او عظام نه د منع کولو هیڅ معنی نه پاتې کیږي.

هم دغه شان ابن مسعود رضی الله عنه چه د رسول الله ﷺ دپاره کله دوه کانړې او د سپیاکې ټکړه راوړه نو رسول الله ﷺ کانړې واخستل او سپیاکه ئې گزار کړه او وې فرمائیل: ﴿هَذَا رِکْسٌ﴾ (۱) چه دا ناپاکه ده.

د دې نه معلومه شوه چه د دې د رد کولو وجه د دې ناپاکي ده، نه غیر حجر کیدل. (۲)

په کومو خیزونو سره چه استنجاء جائز نه ده د هغې علت: روڅ او عظام او کوم خیزونه چه د دې په حکم کېن دی په هغې سره استنجاء جائز نه ده د دې علت دا بیان کړې شوې دې چه دا طعام الجن دې، په احادیثو باندې د نظر کولو نه معلومیږي چه عظم طعام الجن دې او روڅ د هغوی د څاروو خوراک دې، هم دغه شان د ابو نعیم د روایت نه معلومیږي چه بعض روڅات خو طعام الجن دې او بعض د هغوی د څاروو دپاره دی.

د دې نه معلومه شوه چه څنگه انسان په یو مطعوم خیز سره استنجاء نه کوي، هم دغه شان د جنات او حیوانات په مطعوماتو سره هم استنجاء کول ممنوع دی.

هم دغه شان چه کوم خیز مطعوم وی هغه قیمتي وی، لهذا د دې ځانې نه دا نتیجه راوتله چه کوم قیمتي خیز وی په هغې سره به استنجاء نه شی کولې.

بله دا چه په هډوکي سره بعض وخت د زخمی کیدو خطر ده وی، د دې نه معلومه شوه چه کوم خیزونه مضر دی په هغې سره استنجاء کول جائز نه دی.

بیا بعض وخت په هډوکي کېن غوړوالې وی، په هغې کېن د نجاست د جذب کولو یا ختمولو خاصیت نه وی، لهذا داسې خیز چه په هغې سره نجاست نه ختمیږي په هغې سره استنجاء صحیح نه ده.

هم دغه شان "روڅ" د جمهور علماء کرامو په نزد ناپاک دې نو د دې نه معلومه شوه چه کوم خیز ناپاک وی په هغې سره استنجاء کول جائز نه دی. (۳)

د عظم او روڅ د جناتو د خوراک کیدو تحقیق: اوس شاته ذکر راغلي دې چه د عظم او روڅ د راوړلو نه چه رسول الله ﷺ منع فرمائیلې ده، د دې علت د هغه خیزونو د د جناتو خوراک کیدل دی، پس په دې کېن په بعض طرق کېن منقول دی چه کله رسول الله ﷺ ﴿ابغی احمارا استفض بها، ولا تأتني بعظم ولا روڅ﴾ او فرمائیل نو سیدنا ابوهریره رضی الله عنه تېوس او کړو ﴿ما بال العظم والروڅ﴾ یعنی د عظم او د روڅ د ممانعت څه وجه ده؟ رسول الله ﷺ ارشاد او فرمائیلو:

(۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۷، کتاب الوضوء، باب لا یستنجی بروت رقم ۱۵۶

(۲) اوګوری: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۱۳

(۳) د تفصیل دپاره اوګوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۶

﴿ هبنا من طعام الجن، وانه اتان وفد من نصيبين، ونعم الجن، فسألني الزاد، فدمعت الله لهم لا يبروا بعظم

ولا برودة الا وجدوا عليها طعاما ﴾ (۱)

یعنی دا دواړه څیزونه د جناتو خوراک دي، ماته د مقام نصیبین د جناتو وفد راغلو او دا څه بڼه جنات دي؛ هغوی زما د خپل خوراک په باره کښ تپوس او کړو نو ما د الله پاک نه دعا او کړه چه دا خلق چه کله هم په یو هډوکی یا روټ باندې تیریرې نو په هغې دې هغوی ته خوراک ملاویږي.

خلاصه دا ده چه جناتو د رسول الله ﷺ نه د خوراک سوال کړې وو، رسول الله ﷺ د هغوی دپاره دعا کړې وه چه په کوم عظم او روټ باندې چه دوی تیریرې په هغې باندې دې خوراک بیا مومی، یعنی په هډوکی باندې غوښه او په روټ کښ دې ورته غله یا گیا ملاویږي، حاصل دا چه عظم او روټ د جناتو خوراک دي.

په دې روایت کښ خو اجمال دي، چه د هغې نه په ظاهره دا معلومیږي چه عظم او روټ دواړه د جناتو خوراک دي، خو کیدې شی چه عظم طعام جن وی او روټه د دواب جن خوراک وی.

امام مسلم رحمه الله د سیدنا عبد الله بن مسعود رضی الله عنه یو روایت نقل کړې دي، چه په هغې کښ د جناتو د وفد سره د ملاقات ذکر دي، په هغې کښ دا هم دی چه:

﴿ لکم کل عظم ذکر اسم الله علیه، یقع فی یدیکم اوفی مایکون لحما، وکل یعره علف لدوابکم ﴾ (۲)

یعنی هر هغه هډوکې چه په هغه باندې د الله پاک نوم اخستلې شوې وی هغه به ستاسو لاسونه ته د غوښې نه ډک راځی او هره سوتې به ستاسو د څاروو دپاره گیا جوړیږي. والله اعلم د مسلم شریف او د ترمذی شریف د روایت تعارض اود هغې دفعیه: اوس چه مونږ د مسلم کوم روایت ذکر کړې دي په دې کښ الفاظ داسې دی چه ﴿ لکل عظم ذکر اسم الله علیه ﴾ (۳) خو دا روایت امام ترمذی رحمه الله راوړې دي، په هغې کښ ﴿ کل عظم لم یذکر اسم الله علیه ﴾ (۴) الفاظ راغلې دي.

د اول حدیث نه معلومیږي چه د جناتو خوراک هغه هډوکی دی چه په هغې باندې بسم الله لوستلې شوې وی، یعنی مذبوحه څاروی وی او د دویم حدیث نه معلومیږي چه هغه هډوکی به خوراک جوړیږي چه په هغې باندې بسم الله نه وی لوستلې شوې، یعنی غیر مذبوحه مردار څاروی وی، دغه شان د یو روایت په الفاظو کښ اختلاف راغلو.

اصل خبره دا ده چه د دې روایت مدار په داؤد بن ابی هند باندې دي، هغه د شعبی نه نقل

(۱) صحیح البخاری ج ۱ ص ۵۴۴. کتاب المناقب، باب ذکر الجن رقم ۳۸۶۰

(۲) صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب الجهر بالقراءة فی الصبح والقراءة علی الجن، رقم ۱۰۰۷

(۳) پورته حواله

(۴) جامع الترمذی، ابواب التفسیر باب ومن سورة الاحقاف ۳۵۶۷

کوی، هغه د علقمه نه او هغه د ابن مسعود رضی الله عنه نه.

بیا د داؤد بن ابی هند نه روایت کونکې عبد الاعلی بن عبد الاعلی، ابن ابی زائده، وهیب بن خالد، یزید بن زریع، اسماعیل بن ابراهیم، ابن ابی عدی او بشر بن المفضل دي.

د دوی نه ابن ابی زائده خو صرف **(کل عظم ذکر اسم الله عليه)** نقل کوی، نور الفاظ نه نقل کوی. (۱)

او د عبد الاعلی نه محمد بن مشی جدا جدا روایتونو کښې دواړو طریقو سره نقل کوی. (۲) هم دغه شان د اسماعیل بن ابراهیم نه هم دواړه قسم الفاظ منقول دي. (۳)

د هغه نه علاوه وهیب بن خالد، یزید بن زریع، ابن ابی عدی او بشر بن مفضل صرف د **(کل عظم لم یذکر اسم الله عليه)** الفاظ نقل کوی. (۴) نور الفاظ نه نقل کوی.

د امام مسلم رحمته الله علیه د طرز نه معلومیږي چه هغه صرف د **(کل عظم ذکر اسم الله عليه)** الفاظ راجح گنځي، په دې وجه هغه د ټولو نه اول دا حدیث د **(محمد بن الشقی، عن عبد الاعلی بن عبد الاعلی، عن داؤد بن ابی هند، عن الشعبي، عن علقمه، عن ابن مسعود)** په طریق سره مفصلاً نقل کړې دي.

د دې نه روستو ئې د **(عن علي بن حجر، عن اسماعيل بن ابراهيم، عن داؤد)** په طریق سره هم دا روایت نقل کړې دي نو د دې الفاظ ئې مختصراً ذکر کړل او په اول سند ئې احاله او کړه، خو په دواړو کښې ئې لږ شان فرق او کړو چه په اول روایت کښې پوره حدیث مرفوع وو، او په دویم روایت کښې ئې یوه حصه موقوف منقول ده، کومه چه امام مسلم رحمته الله علیه **(وقال الشعبي)**

(۱) د ابن ابی زائده روایت ابن خزيمة په خپل صحیح کښ ج ۱ ص ۴۴. کتاب الوضوء، باب ذکر العلة التي من اجلها زجر عن الاستنجاء بالعظام والروث، رقم ۸۲ کښ، بیهقي په دلائل النبوة کښ ج ۲ ص ۲۲۹. جامع ابواب المبعث، باب ذکر اسلام الجن کښ، ابن حبان په خپل صحیح ج ۴ ص ۲۸۰. کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۱۴۳۲ کښ او امام احمد په خپل مسند ج ۱ ص ۴۳۶، رقم ۴۱۴۹ کښ تخریج کړې دي.

(۲) د عبد الاعلی **(کل عظم ذکر اسم الله عليه)** روایت په صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب الجهر بالقراءة فی الصبح والقراءة علی الجن، رقم ۱۰۰۷ کښ او د هغوی روایت **(کل عظم لم یذکر اسم الله عليه)** په مستخرج ابی نعیم علی صحیح مسلم ج ۲ ص ۶۹ کتاب الصلاة، باب کیف کان سبب النزول **(قل اوحی الی ...)** رقم ۹۹۶ کښ کتلې کیدې شي.

(۳) د اسماعیل بن ابراهیم روایت **(کل عظم ذکر اسم الله عليه)** په صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب تجهز بالقراءة فی الصبح والقراءة علی الجن، رقم ۱۰۰۸، مسند احمد ج ۱ ص ۴۳۶، رقم ۴۱۴۹، او په دلائل النبوة ج ۲ ص ۲۲۹ کښ کتلې کیدې شي، او د هغه بل روایت **(کل عظم لم یذکر اسم الله عليه)** سنن الترمذی (ابواب التفسیر، باب ومن سورة الاحقاف رقم ۳۵۶۷، کښ تخریج کړې شوې دي.

(۴) د وهیب، یزید، ابن ابی عدی او بشر بن المفضل روایتونه په مستخرج ابی نعیم ج ۲ ص ۶۹ کښ تخریج کړې شوې دي.

ونیلو سره واضحہ کړې ده. (۱)

اوس که په (ذکر اسم الله عليه) او (لم یذکر اسم الله عليه) کښ د هغوی په نزد اختلاف معتبر وي نو هغوی چه څنگه د نورو اختلافاتو طرف ته اشاره کړې ده، دې اختلاف طرف ته به نې هم اشاره کړې وي، د دې نه معلومه شوه چه هغوی صرف (کل عظم ذکر اسم الله عليه) اوزیدلې دې او هم دا د هغوی په نزد راجع دي.

د دې دواړو روایتونو د تعارض په سلسله کښ د ټولو نه اول ابن العربی رحمته الله کلام فرمائیلې دې پس هغه فرمائی : (فاما البومن منهم قطعاه ما ذکر اسم الله عليه والبروث علف دوا بهم، واما الکافر قطعاه ما لم یذکر اسم الله عليه) (۲)

یعنی د جناتو نه د اهل ایمان طعام هغه دې چه په هغې باندې د الله پاک نوم اخستلې شوې وی او روث د هغوی د څاروو گیا ده، او په هغوی کښ د کفارو طعام هغه دې چه په هغه باندې د الله پاک نوم اخستلې شوې وی
د ابن العربی تلمیذ ابو القاسم سهیلی رحمته الله دا قول نقل کولو سره فرمائی :

(وهذا قول صحيح، تعدد الاحادیث) (۳)

یعنی دا قول صحیح دي، احادیث د دې تائید کوی.
علامه بدر الدین شبلی صاحب په اکام المرجان او امام نووی رحمته الله وغیره هم دغه شان جمع کړې ده. (۴)

صاحب د سیرت حلبیه هم دا تعارض هم دغه شان لري کړې دي. (۵)
خو حضرت شاه صاحب رحمته الله فرمائی چه دا جمع او تطبیق مفید نه دي، ځکه چه دا حدیث یو دې او د الفاظو اختلاف د راویانو په اختلاف باندې بناء دي، لهذا یا خو به داسې وئیلې شی چه د مسلم شریف روایت د ترمذی په روایت باندې ارجح دي، یا دې بیا د محدثینو په یو بل اوصول باندې عمل او کړې شی. چه د هغې نه په داسې مواقع باندې د تطبیق کار اخستلې شی او هغه اصول دي : (حفظ کل مالم یحفظه الاخر) یعنی بعض وخت داسې کیږي چه رسول الله صلی الله علیه و آله دوه خبرې ارشاد فرمائیلې وی، یو راوی ته یوه خبره یاد پاتې شوې وی، هغه هغه روایت کړې وی، بل راوی ته بله خبره یاده پاتې شوې وی نو هغه ئې روایت کړې وی، په حقیقت کښ دواړه خبرې په خپل خپل ځانې صحیح وی.

دلته به هم رسول الله صلی الله علیه و آله دا ارشاد فرمائیلې وی چه په هډوکی باندې که د الله پاک نوم

(۱) صحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب الجهر بالقراءة فی الصبح والقراءة علی الجن، رقم ۱۰۰۸، ۱۰۰۷

(۲) عارضة الاخذی ج ۱۲ ص ۱۴۳، ۱۴۴، ابواب التفسیر، تفسیر سورة الاحقاف

(۳) الروض الانف ج ۱ ص ۲۶۳، خروج النبی صلی الله علیه و آله الی الطائف، فصل فی ذکر وفد جن نصیبین

(۴) اوگوره : اکام المرجان ص ۵۶، وشرح النووی علی صحیح مسلم ج ۴ ص ۱۷۰

(۵) السیرة الحلبیه ج ۱ ص ۳۶۱، و ۳۶۲، باب ذکر خروج النبی صلی الله علیه و آله الی الطائف

واخستلی شی یا نه؛ په دواړو صورتونو کېښ به هغه د جناتو خوراک وی، یو راوی اوله خبره روایت کړه او بل راوی بله خبره.

حضرت شاه صاحب رحمته الله علیه فرمائی چې د تطبیق بین الروایات په سلسله کېښ د ﴿حفظ کل مالم یحفظه الاخر﴾ دا اصول ډیر مفید دي، خو محدثینو دا د اصول حدیث په کتابونو کېښ نه دي ذکر کړي، خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په فتح الباری کېښ په مختلف مقاماتو کېښ د دې ذکر کړې دي او د دې نه ئې کار اخستلی دي. (۱)

په ممنوع څیزونو باندې د استنجاء حکم: په کومو څیزونو مثلاً عظم او روڼه باندې د استنجاء نه منع راغلې ده، آیا په هغې باندې به د استنجاء کولو په صورت کېښ استنجاء اوشی یا نه؟

د احنافو، مالکیانو او په حنابله کېښ به د ابن تیمیه رحمته الله علیه په نزد د تحریم باوجود استنجاء اوشی. او د شوافعو او حنابله په نزد به استنجاء نه کیږي.

شوافع او حنابله په حدیث شریف کېښ وارد نهی د تحریم دپاره منی.

احناف وائی چې هغه ټول څیزونه کوم چې جامد وی او نجاست ختمونکي وی، په هغې سره به د استنجاء سنت ادا شی، خو د کومو څیزونه چې په احادیثو کېښ ممانعت راغلې دي په هغې سره استنجاء مکروه تحریمی ده، ځکه چې د هغې په استعمال کېښ د حدیث مخالفت دي، خو چونکه د استنجاء حقیقت قلع نجاست دي او هغه په دې سره حاصلیږي په دې وجه استنجاء خو ادا شوه، خو د نهی د مخالفت د وجې نه د کراهت تحریمی ارتکاب لازم شو.

(۲) والله اعلم بالصواب

قوله: فَأَتَيْتُهُ بِأَخْيَارٍ يَطْرَفُ يُسَابِي فَوَضَعْتُهَا إِلَى جَنْبِهِ وَأَعْرَضْتُ عَنْهُ: پس ما هغوی ته په خپله لمن کېښ کانډی راوړل او د هغوی خواته مې کیخودل او د هغه ځانې نه مې خپل مخ واړول!

قوله: فَلَمَّا قَضَى أَتْبَعَهُ بَيْرٌ: چې کله رسول الله صلی الله علیه و آله فارغ شو نو هغه ئې استعمال کړل.

قوله: قَضَى: ای قضی حاجته: (اتبعه): د باب افعال نه دي، همزه قطعی ده، دا د

استنجاء نه کنایه ده والله اعلم

بَابُ لَا يُسْتَنْجَى بِرَوْثٍ

د مخکښ باب سره مناسبت: په دواړو بابونو کېښ مناسبت بالکل واضح دي، په مخکښ باب کېښ دا بیان کړې شوې وه چې په کومو کومو څیزونو سره استنجاء کول پکار دی او په

(۱) معارف السنن ج ۱ ص ۱۲۶، ابواب الطهارة، باب کراهیه ما یستنجی به

(۲) د تفصیل دپاره اوگورئ: البحر الرائق ج ۱ ص ۲۵۵، وحاشیه الدسوقي ج ۱ ص ۱۱۴، والمغنی ج ۱

کو مو خیزونه سره نه، په دغه ممنوعه خیزونو کښ د روښ ذکر هم کړې شوې وو، اوس امام بخاری رحمته صراحتاً په دې باندې باب منعقد کړو. (۱)

مقصد ترجمه الباب: د امام بخاری رحمته مقصد غالباً هم دا دې چې «روښ» باندې استنجا، کول صحیح نه ده.

مونږ شاته په دې سلسله کښ د مذاهو تفصیل بیان کړې دي، د هغې حاصل دا دي چې خابله او شافعيه په دې باندې د استنجا د عدم صحت قائل دي، او احناف او مالکیان په کراهت تحریمی سره د دې خبرې قائل دي چې استنجا به ئې صحیح شی.

۱۵۵: (حَدَّثَنَا أَبُو نَعِيمٍ قَالَ حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ قَالَ لَيْسَ أَبُو عُبَيْدَةَ ذَكَرَهُ وَكَانَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْأَسودَ عَنْ أَبِيهِ أَنَّهُ سَمِعَ عَبْدَ اللَّهِ (۲) يَقُولُ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْفَاطِطُ فَأَمَرَنِي أَنْ آتِيَهُ بِثَلَاثَةِ أَحْجَارٍ فَوَجَدْتُ حَجَرَيْنِ وَالْثَمَنُ الثَّالِثُ فَلَمْ أَجِدْهُ فَأَخَذْتُ رِوْتَهُ فَأَتَيْتُهُ بِهَا فَأَخَذَ الْحَجَرَيْنِ وَأَلْقَى الرُّوْتَةَ وَقَالَ هَذَا رِيسٌ)

رجال الحديث

① ابو نعيم: دا مشهور محدث امام ابو نعيم الفضل بن دكين الملائى الكوفى الاحول رحمته

دي. د هغه حالات په كتاب الايمان کښ د باب فضل من استعمال لدينه د لاندې تير شوې دي. (۳)

② زهير: دا زهير بن معاويه بن حديج بن الرحيل بن زهير بن خيشمه جعفى کوفى رحمته دي.

د هغه حالات هم په كتاب الايمان کښ د باب الصلاة من الايمان د لاندې تير شوې دي. (۴)

③ ابى اسحاق: دا ابو اسحاق عمرو بن عبدالله بن عبيد سبيعى کوفى رحمته دي. د هغه حالات هم د ذکر شوې كتاب او باب د لاندې تير شوې دي. (۵)

④ عبدالرحمن بن الاسود: دا عبدالرحمن بن الاسود بن يزيد بن قيس نخعى کوفى رحمته دي. د هغه کښت ابو حفص دي، بعض حضراتو ئې ابو بکر کښت بيان کړې دي. (۶)

هغه د سيدنا عمر رضي الله عنه زمانه موندلې ده، هغه د سيدنا انس، ابو الشعثاء، عبدالله بن الزبير، عائشه رضي الله عنها، علقمه بن قيس او محمد بن زيد رضي الله عنه وغيره نه روايت حديث کوي.

(۱) عمدة القارى ج ۲ ص ۳۰۱

(۲) قوله عبدالله الحديث اخرجه النسائى فى سننه، فى كتاب الطهارة، باب الرخصة فى الاستطابة بحجرين.

رقم ۴۲. و الترمذى فى جامعه، فى ابواب الطهارة، باب الاستنجا بالحجرين، رقم ۱۷، و باب الرخصة فى الاستطابة بحجرين رقم ۴۲. و ابن ماجة فى سننه فى كتاب الطهارة و سننها، باب الاستنجا بالحجارة و النهى

عن الروث و الرمة، رقم ۳۱۴

(۳) كشف البارى ج ۲ ص ۶۶۹

(۴) كشف البارى ج ۲ ص ۳۶۷، ۳۷۰

(۵) كشف البارى ج ۲ ص ۳۷۰ تا ۳۷۵

(۶) اوگورئى: تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۳۰

هغه نه په روایت کونکو کښ امام اعمش، ابو اسحاق السبعي، ابو اسحاق شيباني، اسماعيل بن ابي خالد، کليپ بن شهاب، عاصم بن کليپ، مالک بن مغول او محمد بن اسحاق عليه السلام وغيره ډير حضرات شامل دي. (۱)

ابن سعد عليه السلام هغه د کوفي په فقهاء کښ شمار کړې دي. (۲)

امام يحيى بن معين، امام عجلي او امام نسائي عليه السلام فرمائي: (ثقة) (۳)

ابن خراش هغه ته ثقه وئيلي دي او فرمائي: (من خيار الناس) (۴)

ابن حبان عليه السلام په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۵)

حافظ ذهبي عليه السلام فرمائي: (من العلماء العاملين) (۶)

هم دغه شان هغه فرمائي: (الفتية الاماميين الامام) (۷)

د عبد الرحمن بن الاسود عليه السلام د عبادت مخصوص ذوق وو. مالک بن مغول د يو سري نه نقل کړی دی چه هغه اوليدل چه عبد الرحمن بن الاسود د جمعي د مانځه نه مخکښ شپږ پنځوس رکعتونه او کړل. (۸)

د حج دپاره لاړو، د هغه په يوه خپه کښ تکليف پيدا شو، د بلې خپې په اسره ئې تر سحره پورې مونځ کولو او د ماسخوتن په اودس ئې د سحر مونځ او کړو. (۹)

روزي به ئې دومره په کثرت سره نيولي چه وئيلې شې چه د هغه ژبه توره شوې وه. (۱۰)
په رمضان کښ به ئې دولس ترويحي ورکولې او د هرې ترويحي ترمينځه به ئې خاتله دولس دولس رکعتونه کول. روزانه به ئې هره شپه دريمه حصه قران لوستلو، د اختر په شپه ئې هم د جماعت کولو معمول وو او فرمائيل به ئې چه دا د اختر شپه ده. (۱۱)

د حج او د عمرې شوق او ذوق ئې دومره وو چه اتيا حجونه او عمرې ئې کړې وې او د هر يو دپاره به ئې مستقل سفر کولو. (۱۲)

(۱) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۳۰، ۵۳۱

(۲) طبقات ابن سعد ج ۶ ص ۲۸۹

(۳) تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۳۲

(۴) پورته حواله

(۵) الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۷۸، رقم ۳۹۳۶

(۶) الكاشف ج ۱ ص ۶۲۱، ۶۴۱

(۷) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۱

(۸) پورته حواله

(۹) تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۳۲

(۱۰) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۱

(۱۱) تهذيب الكمال ج ۱۶ ص ۵۳۲

(۱۲) پورته حواله

د مرگ په وخت ئې ژړل، تپوس ترې اوشو د څه د وجې نه ژاړئ؟ وې فرمائیل د قران او د مونځ په باره کښ مې افسوس دې چه حق ئې ادا نه شو، پس د تلاوت کولو دوران کښ وفات شو. (۱)

امام شعبی رحمته الله فرمائی چه علقمه، اسود او عبدالرحمن د داسې کورنۍ سره تعلق ساتی کومه چه الله پاک د جنت دپاره پیدا کړې ده. (۲)

په ۹۹ هجری کښ وفات شوې دې. (۳) رحمه الله رحمة واسعة
 ⑤ ایبه : دا مشهور تابعی اسود بن یزید بن قیس نخعی کوفی رحمته الله دې، د هغه حالات په کتاب العلم کښ د باب من ترك بعض الاختيار مخافة ان يقصر فهم بعض الناس عنه، فيقعوا في اشد منه د لاندې تیر شوې دی. (۴)

ابن التين رحمته الله هغه د اسود بن یزید په ځانې الاسود بن عبد یغوث الزهري منلي دې، کوم چه صریح غلطی ده، ځکه چه اسود زهري خو مسلمان شوې هم نه وو، پاتې لا دا چه د عبدالله بن مسعود رحمته الله نه روایت او کړې. (۵)

⑥ عبد الله : د سیدنا عبدالله بن مسعود رحمته الله حالات په کتاب الايمان کښ د باب قلم دون قلم د لاندې تیر شوې دی. (۶)

قوله: ليس أبو عبيدة ذكره، ولكن عبد الرحمن بن الاسود عن أبيه: یعنی ابو عبیده دا نه دې ذکر کړې، خو عبد الرحمن بن الاسود د خپل پلار نه نقل کوی.
 د ابو اسحاق د دې کلام مطلب ابن دقیق العید رحمته الله خو دا بیان کړې دې چه هغه د ابو عبیده نه دا روایت نقل کوی. بلکه د عبد الرحمن بن الاسود نه ئې نقل کوی.
 د حافظ ابن حجر رحمته الله وغیره شراح بخاری را ئې دا ده چه د ابو اسحاق مطلب دا دې چه: زه اگر چه دا روایت د ابو عبیده نه هم نقل کوم، خو اوس فی الحال ئې د ابو عبیده نه نه روایت کوم بلکه د عبد الرحمن بن الاسود نه ئې نقل کوم.
 او غالباً د دې وجه دا ده چه ابو عبیده علی الصحیح د خپل پلار سیدنا عبدالله بن مسعود رحمته الله نه سمع نه ده کړې، لهدا د هغه روایت منقطع دې، د هغه انقطاع د وجې نه ئې هغه پریخودلو او په بل طریق سره، چه موصول وو روایت ئې ذکر کړو.
 دا حدیث د هغه روایاتو نه دې په کوم باندې چه دارقطنی وغیره ناقدین فن اعتراض کړې دې او دې ته ئې منتقد وئیلې دې.

(۱) پورته حواله

(۲) سير اعلام النبلاء ج ۵ ص ۱۲

(۳) تفریب التهذيب ص ۳۶۹، رقم ۳۸۰۳

(۴) کشف الباری ج ۴ ص ۵۵۳

(۵) فتح الباری: ۲۵۷۱۲.

(۶) کشف الباری ج ۲ ص ۲۵۷

په دې حديث باندې محدثانه حيثيت سره دوه اعتراضات کړي شوي دي:

اول اعتراض: دا دې چه د دې په سند کېن اضطراب دي:

د دې حديث د اضطراب خلاصه دا ده چه په دې کېن مدار اسناد ابو اسحاق السبيعي دي او دا حديث د هغه ډير شاگردان روايت کوي.

① شريك، ② سفيان ثوري، ③ زهير، ④ يوسف بن ابی اسحاق، ⑤ ابو مریم، ⑥ يزيد بن ابی عطاء، ⑦ معمر، ⑧ ابو شيبه، ⑨ شعبه، ⑩ ورقاء، ⑪ سليمان بن قرم، ⑫ عمار بن رزيق، ⑬ ابراهيم الصائغ، ⑭ اسرائيل، ⑮ عبد الرحمن بن دينار، ⑯ محمد بن جابر، ⑰ صباح بن المزني، ⑱ روح بن مسافر، ⑲ زكريا بن ابی زائده، ⑳ ابو الاحوص، ㉑ سفيان بن عيينه، ㉒ ابو سنان، ㉓ مالك بن مغول، ㉔ جريج، ㉕ علي بن صالح.

په دې حديث کېنې په دوه طريقو سره اضطراب دي: يو دا چه د عبدالله بن مسعود رضي الله عنه او د ابو اسحاق تر مينځ يوه واسطه ده يا دوه واسطې دي؟

زهير او شريك (په يو طريق کېن)، د يوسف بن ابی اسحاق، ابو مریم، ابو حماد الحنفي او يزيد بن عطاء دوه واسطې نقل کوي، په دوی کېن د يزيد بن ابی عطاء نه سوا باقي حضرات د ابو اسحاق نه (عن عبد الرحمن بن الاسود، عن ابيه، عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه) نقل کوي،

او يزيد بن عطاء (عن عبد الرحمن بن الاسود عن ابيه وعلقه عن عبد الله) روايت کوي.

د ذکر شوي پنځو شاگردانو نه علاوه ئې باقي ټول شاگردان يوه واسطه نقل کوي.

بيا په دې کېن اختلاف دي چه هغه يوه واسطه څوک دي؟

شريك (په بل طريق کېن)، سفيان ثوري او اسرائيل (د يو طريق مطابق) دا واسطه ابو عبيده بيانوي.

معمر، ابو شيبه، شعبه، ورقاء، سليمان بن قرم، عمار بن رزيق، ابراهيم الصائغ، عبد الرحمن بن دينار، محمد بن جابر، صباح المزني، روح بن مسافر، شريك (د دويم طريق مطابق) او اسرائيل (د دويم طريق مطابق) دا واسطه علقمه بن قيس گڼي.

ابو الاحوص، سفيان بن عيينه، زكريا بن ابی زائده (د يو طريق مطابق) او اسرائيل (د دويم طريق مطابق) دا واسطه عبد الرحمن بن يزيد بيانوي.

ابو سنان دا واسطه هيبه بن مریم بيانوي، او مالك بن مغول، جريج، زكريا بن ابی زائده (د دويم طريق مطابق) يوسف بن ابی اسحاق (د دويم طريق مطابق)، شريك (د څلورم طريق مطابق) او علي بن صالح دا واسطه اسود بيانوي. (۱) د لاندې نقشي نه دا خبره نوره هم ذهن ته راتلې شي!

(۱) د دې حديث د ټولو طرقو او اضطراباتو د تفصيل دپاره او گورئ: الالتزامات والتتبع على الصحيحين للدارقطني ۲۲۷ تا ۲۳۰. مسند عبدالله بن مسعود رضي الله عنه رقم ۹۴. والعلل الواردة في الاحاديث للدارقطني ج ۵ ص ۲۳ تا ۳۹

سیدنا عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ

ابوعبیدہ بن عبداللہ بن مسعود	الاسود	الاسود وعقمة	عقمة بن قیس	عبدالرحمن بن یزید	ہیثم بن مریم	الاسود
ابولحاق	ابولحاق	ابولحاق	ابولحاق	ابولحاق	ابولحاق	ابولحاق
① شریک	زہیر	یزید بن عطاء	محم	زکریا بن لی زائدہ	ابوسنان	مالک بن مغول
سفیان ثوری	ابو مریم		ابوشیہ	ابوالاحوص	② زکریا بن لی زائدہ	
① اسرائیل	② شریک		ورقاء	سفیان بن عیینہ	③ یوسف بن لی لحاق	
① یوسف بن لی لحاق			سلیمان بن قمر	④ اسرائیل	④ شریک	
ابو حماد الحنفی			عمار بن رزق		علی بن صالح	
			ابراہیم الصانع			
			عبدالرحمن بن دینار			
			محمد بن جابر			
			صلح بن المزی			
			روح بن مسافر			
			⑤ شریک			
			⑤ اسرائیل			
			شعبہ			

امام ترمذی رحمہ اللہ د دې روايت د لاندې فرمائی چه د دې حديث په باره کښ چه ما د امام بخاری رحمہ اللہ نه تپوس او کړو نو هغوی په خوله هیڅ جواب رانکړو، خو غالباً د هغوی په نزد د زهیر روايت اصح وو، هم په دې وجه هغوی په خپل صحیح کښ دا روايت نقل کړې دې.

هم دغه شان هغه فرمائی چه ما د امام دارمی علیه السلام نه هم تیوس اوکړو هغوی هم څه فیصله اونکړه.

امام نسائی رحمه الله هم غالبا د زهیر روایت راجع گنړی، هم په دې وجه هغوی هم د هغه د طریق اخراج کړې دي. (۱)

امام ترمذی رحمه الله فرمائی چه د زهیر په مقابله کېښ د اسرائیل روایت زما په نزد اشبه او اصح دي، ځکه چه یو څو اسرائیل د ابو اسحاق په احادیثو کېښ د ټولو نه اثبته دي، بیا قیس بن الربیع د هغه متابعت هم کړې دي، د اسرائیل اثبته کیدل د دې نه هم ښکاره دی چه عبدالرحمن بن مهدی رحمه الله فرمائی چه ما د سفیان ثوري نه د ابو اسحاق په طریق سره نقل کړې شوې روایات په دې وجه پریخودل چه دا روایات ماته د اسرائیل عن ابی اسحاق په طریق سره ملاؤ شوې دي، اسرائیل هغه احادیث د سفیان په مقابله کېښ اتم روایت کوی.

هم دغه شان امام ترمذی رحمه الله فرمائی چه د ابو اسحاق په روایاتو کېښ زهیر زیات مضبوط راوی نه دي ځکه چه د هغه سماع د ابو اسحاق نه بالکل په اخری عمر کېښ شوې وه، او د ابو اسحاق حافظه په اخری عمر کېښ متغیر شوې وه.

امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائی چه کله تاسو د زانده او زهیر نه احادیث واورئ نو بیا د بل چا نه د اوریدلو پرواه مه کوئ، خو که زهیر د ابو اسحاق نه روایت کوی نو د هغې هغه مقام نه دي. (۲)

د امام دارقطنی رحمه الله په شان امام علل د دې حدیث د طرق نقل کولو نه پس لیکي:

«ولی النفس منه شی لکثرة الاعتلاف عن ابی اسحاق» (۳) یعنی په دې حدیث کېښ کثرت اختلاف ته کتلو سره په زړه کېښ یو بې اطمینانی او تردد شان دي.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د دې حدیث څومره طرق هم دی، په هغې کېښ د ائمه کرامو کلام ته کتلو سره معلومېږي چه په دې کېښ راجع دوه طرق دی، یو د اسرائیل روایت، کوم چه د «اسرائیل عن ابی اسحاق عن ابی عبيدة عن عبدالله بن مسعود رضی الله عنه» روایت دي او دویم طریق د

زهیر دي کوم چه «زهیر عن ابی اسحاق عن عبدالرحمن بن الاسود عن ابيه الاسود عن عبدالله» روایت دي. بیا د دې دواړو طرقو تر مینځه د اضطراب معامله پاتې کېږي، پس د تحقیق نه پس دا هم منتفی کېږي، ځکه چه اضطراب هلته متحقق کېږي چرته چه وجوه اضطراب مساوی وی چه په هغې کېښ یو ته بل باندې ترجیح ورکول ممکن نه وي، که یو ته پکښ ترجیح ورکړي شی پس هم هغه مقدم دي، د مرجوح د وجې نه صحیح معلول کیدې نه شی. هم د دې اضطراب د متحقق او مضر کیدو دپاره دا هم ضروری ده چه د وجوه اختلاف د

(۱) سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب الرخصة في الاستطابة بحجرین، رقم (۴۲).
(۲) اوکوری: جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجرین، رقم ۱۷، وعلل الترمذی الكبير ص ۲۸، ۲۹، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجرین، رقم ۱۱

(۳) الالتزام والتبعية ص ۲۲۹

مساوی کیدو سره سره د قواعد محدثین مطابق جمع او تطبیق هم متعذر وی.
دلته چه خومره هم روایتونه دی په هغې کښ سوا د دې دوه طرقو نه د ټولو په سندونو کښ
کلام دې، چه هر کله هم دا دوه طرق پاتې شو نو اوس مونږ د زهیر طریق ته ترجیح ورکوو، د
ترجیح وجوه لاندې لیکلې شی

- ① یوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق په دې روایت کښ د زهیر متابعت کړې دې.
- ② هم دا روایت په معجم طبرانی کښ د «یحیی بن ابی زائدة، عن ابيه عن ابی اسحاق» په سند سره
نقل دې، چه په هغې کښ د زهیر متابعت موندلې شی.
- ③ هم دغه شان د زهیر په شان امام ابن ابی شیبې رحمته الله د «لیث بن ابی سلیم، عن عبد الرحمن بن
الاسود عن ابيه عن ابن مسعود» روایت نقل کړې دې، په دې طریق کښ لیث بن ابی سلیم اگر چه
ضعیف الحفظ دې، خو په استشهاد کښ د هغه روایات معتبر دی.
- ④ بیا که د زهیر د روایت په سیاق باندې غور او کړې شی نو معلومېږي چه ابو اسحاق به
اول «ابو عبیده عن عبد الله» روایت کولو، بیا ئې روستو د دې نه عدول او کړو او د «عبد الرحمن
بن الاسود عن ابيه عن عبد الله» په طریق سره ئې نقل کوی، دا ددې خبرې صراحت دې چه هغه ته
دواړه سندونه په ذهن کښ دی، د دې باوجود د یو سند نه اعراض کولو سره بل سند ذکر
کوی. د دې مطلب دا شو چه یا خو هغه ته محسوس شوې ده چه ماته د ابو عبیده نه د دې
حدیث سماع نه ده حاصله، یا ورته دا وریاد شو چه د ابو عبیده د خپل والد محترم نه سماع
حاصل نه ده، یا په دې وجه هغه د ابو عبیده د سند نه اعراض او کړو چه ابو اسحاق په هغې
کښ د تدلیس نه کار اخستلې وو او په زهیر والا طریق کښ تدلیس نه وو. (د تدلیس متعلق
تفصیل به وړاندې راشی، بهر حال د هغه سند نه ئې اعراض کولو سره داسې سند ذکر کړو
چه په هغې کښ سند هم متصل دې او تدلیس هم پکښ نشته.
- هر چه د ابوحاتم، ابو زرعه (۱) او د هغوی په اتباع کښ د امام ترمذی رحمته الله د اسرائیل روایت
لره د راجع کولو تعلق دې، پس امام ترمذی رحمته الله د هغې په وجوه ترجیح کښ یوه خو دا خبره
کړې ده چه د اسرائیل متابعت قیس بن الربیع کړې دې.
- د دې جواب دا دې چه د زهیر متابعت قاضی شریک کړې دې او قاضی شریک د قیس بن
الربیع نه اوش دې
- د دې نه علاوه مونږ دلته د اسرائیل روایت ته غیر ثابت نه وایو بلکه د زهیر روایت لره
ارجح ثابتول مقصود دی.
- هر چه د اسرائیل د «ابو عبد الله بن اسحاق» په مقابله کښ د اثبت کیدو تعلق دې، نو که دا خبره
تسلیم هم کړې شی نو بیا هم د اسرائیل په دې روایت کښ د ابو عبیده او د هغه د والد
محترم سیدنا عبد الله بن مسعود رضی الله تعالی عنهما ترمینځه انقطاع خو مسلم ده، او حال دا چه د زهیر په

طریق کتب اتصال سند دې، انقطاع نشته.

خو د امام ترمذی رحمته الله علیه یو اعتراض پاتې کیږي او هغه دا چې زهیر د ابو اسحاق نه په اخری عمر کتب سمع کړې وه، تر هغه وخته پورې د هغه په حافظه کتب تغیر راغلې وو.

پس د دې جواب دا دې چې دا خبره په خپل ځانې د مسلم کیدو باوجود مونږ ته د قرائنو نه معلومه شوه چې په دې روایت کتب د ابو اسحاق نه په **(عن عبدالرحمن بن الاسود، عن ابيه عن**

عبدالله) ونيلو کتب هيڅ غلطۍ نه ده شوې، ځکه چې متابعات او شواهد په دې گواه دي.

دلته دویم اعتراض دا کولې شی چې د ابو اسحاق سبيعي رحمته الله علیه شمار په مدلسينو کتب دي، شاته مونږ ذکر کړل چې دا ممکنه ده چې ابو اسحاق د ابو عبيده په طريق کتب د تدليس نه کار اخستلي وي، ځنګه چې هلته د تدليس امکان دي، د زهیر په طريق کتب هم د تدليس امکان شته.

پس امام حاکم رحمته الله علیه په خپل کتاب معرفة علوم الحديث کتب د ابو ايوب سليمان بن داؤد شاذکونی رحمته الله علیه په حوالې سره نقل کوي، هغه فرماني چې د زهیر په طريق کتب د ابو اسحاق

تعبير **(ليس ابو عبيدة ذكره ولكن عبدالرحمن بن الاسود عن ابيه)** کتب يو مخفی تدليس دي، چې

هغه داسې او نه ونيل چې **(ولكن عبدالرحمن بن الاسود ذكره عن ابيه)** هغه فرماني: **(ما سمعت**

بتدليس اصعب من هذا ولا احق) ما ددې نه زيات د تعجب نه ډک او پټ تدليس نه دي

اوريدلي. (۱)

د دې جواب دا دې چې د ابو اسحاق د مدلس کیدو د وجې نه دا احتمال ضرور وو چې په دې کتب تدليس وي، خو امام بخاری رحمته الله علیه د متابع ذکر کولو سره د دې تدليس احتمال بالکل

ختم کړو، ځکه چې په هغې کتب د حديث صراحت موجود دې پس فرماني **(وقال ابراهيم بن**

يوسف عن ابيه، عن ابن اسحاق حدثني عبدالرحمن) د دې حديث د صراحت نه پس د زهیر د طريق

نه د تدليس شبه ختمیږي.

په دې باندې دا ونيلې کيدې شی چې د ابراهيم بن يوسف په باره کتب د علماء کرامو ډیر

کلام دې پس!

امام يحيى بن معين رحمته الله علیه فرماني: **(ليس بشي)**

امام نسائي رحمته الله علیه فرماني: **(ليس بالقوي)**

امام جوزجاني رحمته الله علیه فرماني **(ضعيف الحديث)**

خو ځنګه چې يو طرف ته په هغه باندې کلام دي نو بل طرف ته د هغه توثيق هم کړې شوې

دي پس: امام ابو جاتم رحمته الله علیه فرماني: **(حسن الحديث، يكتتب حديثه)**

امام دارقطني رحمته الله علیه هغه ته ثقه ونيلې دي، ابن عدی رحمته الله علیه فرماني:

(له احاديث صالحه، وليس بهنكر الحديث، يكتتب حديثه)

ابن المدینی رحمہ اللہ فرمائی: (یس کا قوی مایکون) (۱)

ہم دا فیصلہ کن خبرہ دہ چہ دا د پیر اعلیٰ درجہ قوی خو نہ دے، خو د ہفہ د احادیثو اعتبار کیدلی شی او بہ متابعات او شواہد کنش ہفہ راورلی کیدی شی، ہم دا وجہ دہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ بہ دے مقام کنش د ہفہ طریق راورے دے، گویا دا د دے خبرے صراحت دے چہ ہفہ د ہفہ بہ نزد داسی دے چہ د ہفہ د تجدید صراحت قابل اعتبار او مقبول دے۔
دلته د تدلیس د متنفی کیدو دویم دلیل دا دے چہ امام اسماعیلی رحمہ اللہ بہ خپل مستخرج

کنش چہ کله دا حدیث ذکر کرو نو د (امام یحیی القطان من زہیر) بہ طریق سرہ ئی نقل کرو، بہ دے سرہ ہفہ د ابو اسحاق بہ دے حدیث کنش بہ تدلیس نہ کولو باندے استدلال کرے دے پس ہفہ فرمائی: (لان یحیی بن سعید لا یروی ان یاخذ من زہیر مالیس ہسم لشیخہ) یعنی یحیی بن سعید القطان رحمہ اللہ د زہیر نہ صرف ہم ہفہ روایت قبلوی کوم چہ ہفہ د خپل شیخ ابو اسحاق نہ اوریدلی وی، تدلیس لرہ نہ قبلوی (۲)

اوس سوال دا دے چہ یحیی القطان داسی روایات نہ اخلی د دے علم خنگہ اوشو؟
د دے جواب دا دے چہ یا خو بہ یحیی القطان بہ خہ موقع باندے دے تصریح کرے وی، او یا د امام اسماعیلی خپلہ استقراء او تتبع دہ، چہ د ہفے بہ نتیجہ کنش ہفہ دے خبرے تہ اوسیدو چہ ہفہ د تدلیس والا روایات نہ قبلوی (۳) واللہ اعلم

قوله: أَنَّ سَمْعَ عَبْدِ اللَّهِ يَقُولُ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْغَايَظُ: اسود بن یزید رحمہ اللہ د عبد اللہ بن مسعود رحمہ اللہ نہ واوریدل چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د قضاء حاجت دپارہ تشریف پورلو!

قوله: فَأَمَرَنِي أَنْ آتِيَهُ بِثَلَاثَةِ أَحْجَارٍ فَوَجَدْتُ حَجَرَيْنِ وَالْتَمَسْتُ الثَّالِثَ فَلَمْ أَجِدْهُ: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ماتہ حکم او کرو چہ زہ ہفوی دپارہ درے کانری راورم، ما دوه کانری اومندل، دریم مے اولتولو خو او مے نہ موندلو۔

قوله: فَلَمْ أَجِدْهُ: ضمیر سرہ د کشمہینی بہ روایت کنش دے پہ باقی روایاتو کنش بغیر د ضمیر نہ دے (۴)

قوله: فَأَخَذْتُ رَوْثَةً فَأَتَيْتُهُ بِهَا: ما د خاشنرو یوہ تکرہ واخستلہ او ہفہ مے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تہ راورہ۔

(۱) دا تول اقوال د تہذیب التہذیب ج ۱ ص ۱۸۳ نہ اخستلے شوے دی۔

(۲) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸

(۳) د پورہ بحث دپارہ اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸، وھدی الساری ص ۳۴۶ تا ۳۴۸، الفصل الثامن من سیاق الحديث التي انتقدها عليه حافظ عصره ابو الحسن الدارقطني وغيره من النقاد، الحديث الاول، من كتاب الطهارة.

(۴) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۷

د ابن خزیمه په یو روایت کښ دې سره د «روثه حمار» اضافه هم ده، یعنی دا خاشنه د خر وو (۱)

تیمی رضی الله عنه فرماني چه روث د اس، خچر او خر سره مختص دې. (۲)

قوله: فَأَخَذَ الْحَجَرَيْنِ وَالْقَمِيَّ الرَّوْثَةَ: رسول الله ﷺ دواړه کانړی واخستل او خاشنه ئې گزار کړل.

قوله: وقال هذا ركس: رسول الله ﷺ او فرمائیل: دا رکس دې.

(رکس) کیدې شی د (رکس) په معنی کښ وی، پس د امام ابن ماجه و امام ابن خزیمه په روایت کښ (رکس) راغلې دې. (۳)

کیدې شی چه د (رجیع) په معنی وی، دې ته رکس گویا په دې وجه اوئیلې شو چه دا د مطعوم کیدو د حالت نه گویا د غیر مطعوم طرف ته واپس شو، یا د طهارت نه د نجاست طرف ته واپس شو، یا د مطعوم کیدو نه د روثه طرف ته واپس شو. (۴)

امام نسائي رضی الله عنه فرماني: (الركس طعام الجن) (۵) یعنی رکس د جناتو خوراک ته وائی. د امام نسائي رضی الله عنه دا تفسیر د هیڅ لغت نه نه دې ثابت، که دا معنی د لغت نه ثابته شوې و. نو ټول اشکال به ختم شوې وې.

خو حضرت گنگوهي رضی الله عنه فرماني چه د امام نسائي رضی الله عنه د دې ارشاد (الركس طعام الجن) مطلب دا نه دې چه د رکس هم دا معنی ده، بلکه مطلب دا دې چه په روث سره چه د استنجاء نه کوم ممانعت راغلې دې د هغې دوه وجې دی، یو د هغه رکس یعنی نجس کیدل او دویم د هغې سبب دهغې طعام الجن کیدل دی، لکه چه په روایت کښ راغلې دی!

(لا تستنجوا بالروث ولا بالعظام فإنه إذا احوالكم من الجن) (۶) یعنی په روث او هډوکی سره استنجاء مه کوئ، ځکه چه دا ستاسو د روڼو جناتو خوراک دې. په دې صورت کښ په امام نسائي رضی الله عنه باندې هیڅ اشکال نه راځی چه هغه د رکس تفسیر

(۱) د حدیث شریف پوره الفاظ دی: أراد النبي صلى الله عليه وسلم أن يتبرز فقال: انتنن بثلثة أحجار فوجدت له حجرتين وروثه حمار، فأمسك الحجرين وطرح الروث، وقال: هي ركس، صحيح ابن خزيمة ج ۱ ص ۳۹ و جماع ابواب الاداب المحتاج اليها في اتیان الفاظ والبول الى الى الفراغ منها، باب أعداد الاحجار للاستنجاء عند اتیان الفاظ رقم ۷۰

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۷

(۳) سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة وسننها، باب الاستنجاء بالبحارة والنهي عن الروث والرمه، رقم ۳۱۴ و صحيح ابن خزيمة ج ۱ ص ۳۹، رقم ۷۰

(۴) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸، وعمدة القاری ج ۲ ص ۳۰۳

(۵) سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب الرخصة في الاستطابة بحجرين، رقم ۴۲

(۶) جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب كراهية ما يستنجى به رقم ۱۸

داسې څنگه بیان کړو چې په لغت کښن ئې څه اصل نشته، د جواب حاصل دا دی چې امام نسائي رحمته الله علیه د رکس لغوی معنی نه ده بیان کړې او نه ئې د هغې د رجس او نجس په معنی کښن د کیدو نه انکار کړې دې بلکه د هغه مطلب خو صرف دا دی چې په هغې کښن دننه رکسیت یعنی دنجاست کیدوسره سره د طعام الجن کیدو صفت هم موجود دي. (۱) والله اعلم د استنجاء دپاره څومره (کانړی، لوتې اخستل پکار دی! یوه مسئله خو دا ده چې استنجاء واجب ده یا نه؟ دا مسئله وړاندې په «باب الاستنجاء و ترا» د لاندې راروانه ده.

دویمه مسئله دا ده چې د استنجاء دپاره کم از کم څومره کانړی یا لوتې اخستل پکار دی؟ دا مسئله مختلف فیه ده!

امام شافعی، امام احمد بن حنبل، امام اسحاق بن راهویه، ابو ثور او ابن المنذر رحمته الله علیهم فرماني چې کم از کم درې کانړی کیدل پکار دی.

بیا امام شافعی، اسحاق او ابو ثور رحمته الله علیهم فرماني چې درې مسحات کافی دی، هم دا د امام احمد رحمته الله علیه هم مشهور مذهب دي.

ابن المنذر او ابن حزم رحمهما الله فرماني چې درې کانړی ضروري دی، هم دا د امام احمد رحمته الله علیه یو روایت دي. (۲)

امام ابن حزم د امام سعید بن المسیب او حسن بصری رحمته الله علیهم نه هم دا نقل کړې دي. (۳) خو د امام حسن بصری رحمته الله علیه نه نقل کول ئې صحیح نه دی، ځکه چې په مصنف کښن د حسن بصری رحمته الله علیه نه نقل دی چې!

﴿لایاس اذا کان الحجر عظیماً له حروف ان تحرقه وتقلبه فتستنجی به﴾ (۴)

یعنی په دې خبره کښن هیڅ باک نشته چې که لوتې کانړې وی، او د هغې څو مخونه وی نو هغه اړولو سره استنجاء او کړه.

امام ابو حنیفه، امام مالک او داؤد ظاهري رحمته الله علیهم فرماني چې مقصود انقاء ده او هم دا واجب ده. (۵)

امام ابو حنیفه رحمته الله علیه چې ترڅو پورې نجاست د مخرج نه متجاوز شوي نه وی نو استنجاء ته

(۱) اوگورئ: الفیض السمانی علی سنن النسائی مع حاشیه ص ۷۸، ۷۹

(۲) د مذاهب د تفصیل دپاره اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۱۰۴، مذاهب العلماء فی عدد الاحجار، والانصاف للمرداوی ج ۱ ص ۱۱۲، والمحلّی ج ۱ ص ۹۵ تا ۹۸

(۳) اوگورئ: المحلّی ج ۱ ص ۹۹

(۴) المصنف لابن ابی شیبې ج ۱ ص ۱۵۶، کتاب الطهارة، باب ما کره ان یستنجی به، ولم یرخص فیه، رقم ۱۶۶۸

(۵) اوگورئ: الدر المختار مع رد المختار ج ۱ ص ۲۴۶، فصل الاستنجاء والتلقین فی الفقه المالکی ج ۱ ص ۲۷، باب فی الاستنجاء واداب الاحداث، وحاشیه الدسوقي ج ۱ ص ۱۷۶، فصل نذب لقاضی الحاجه، والمغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۱۰۲، باب الاستطابة والحدث، مسالة رقم ۲۰۷

واجب نه، سنت وائی او چه کله نجاست د مخرج نه د درهم په مقدار متجاوز شی نو واجب ورته وائی او چه کله د دې نه زائد شی نو بیا ورته فرض وائی.

په کوم صورت کښ چه استنجا فرض یا واجب کیږي په هغه صورت کښ د امام صاحب په نزد د احجار یا مسحات نه هیڅ تحدید واجبې نشته، بلکه مقصود انقاء ده. (۱)

خو په کومو روایاتو کښ چه د (ثلاث) وغیره عدد راغلې دي، امام صاحب رحمته الله علیه هغه په استحباب باندې محمول کوي.

د قائلین ایجاب تثلیث دلائل: د ایجاب تثلیث قائلینو په خپل مذهب باندې ډیر دلائل پیش کړي دي. کوم چه په کتب حدیث کښ مشهور او معروف دي.

① د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه امام نسائی، امام ابو داؤد، امام احمد، امام بزار او امام ابن حبان رحمته الله علیهم د استنجا په باره کښ حدیث نقل کړي دي.

(وکان یامر ثلاثه احجار) (۲) یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله به د درې کاترو اخستلو حکم فرمایلو.

د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه دا روایت په سنن ابن ماجه کښ (وامر ثلاثه احجار) په صحیح ابن خریزه کښ په (ولایستې بدون ثلاثه احجار) او په سنن کبری د بیهقی کښ په (ولیستې

بثلاثه احجار) الفاظو سره راغلې دي. (۳)

② د سیدنا سلمان فارسی رضی الله عنه روایت چه په صحیح مسلم او سنن اریعه کښ دي؛

(هذان نستقبل القبلة لفاظ او بول، اوان نستقی یمین، اوان نستقی باقل من ثلاثه احجار) اللفظ لسلیم... (۴)

① قال ابن عابدین نقلا عن الاختیار: أن الاستنجا علی خمسة أوجه اثنان واجبان أحدهما غسل نجاسة المخرج فی الفسل من الجنابة والحیض والنفسا کی لا تشیع فی بدنه والثانی إذا تجاوزت مخرجها یجب عند محمد قل أو کثر وهو الأحوط لأنه یزید علی قدر الدرهم وعندهما یجب إذا جاوزت قدر الدرهم لأن ما علی المخرج سقط اعتباره والمعتبر ما وراءه والثالث سنة وهو إذا لم تتجاوز النجاسة مخرجها، والرابع مستحب وهو ما إذا بال ولم يتغوط فیفسل قبله، والخامس بدعة وهو الاستنجا من الريح. رد المحتار ج ۱ ص ۲۴۶

② سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب النهی عن الاستطابة بالروث، رقم ۴۰، وسنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب کراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۸، ومسند احمد ج ۲ ص ۲۵۰، رقم ۷۴۰۳، مسند ابی هريرة، ومسند البزار ج ۱۵ ص ۳۵۶، وصحیح ابن حبان ج ۴ ص ۲۸۸، ذکر الاستطابة بثلاثة احجار لمن اراده، رقم ۱۴۴۰

③ اوگورئ: سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة وسننها، باب الاستنجا بالحجارة والنهی عن الروث والرمه، رقم ۳۱۳، وصحیح ابن خریزه ج ۱ ص ۴۳، کتاب الوضوء، باب النهی عن الاستطابة بدون ثلاثة احجار، رقم ۸۰، والسنن الکبری للبيهقي ج ۱ ص ۹۱، کتاب الطهارة، باب النهی عن استقبال القبلة رقم ۴۴۱، ج ۱ ص ۱۰۲، باب وجوب الاستنجا بثلاثة احجار رقم ۵۰۹

④ صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الاستطابة رقم ۶۰۶، وسنن النسائی، ... (بقیه بر صفحه آنده

دا مضمون د نورو صحابه کرامو رضی الله عنہم نه هم ثابت دي چه رسول الله ﷺ د درې کانړو حکم فرمائيلې دي او د درې نه کم استعمالولو نه ئې منع فرمائيلې ده، د دې نه معلومه شوه چه د درې عدد واجب دي.

د فریق مخالف دلائل: کوم حضرات چه وائی چه مقصود انقاء ده او د درې عدد واجب نه دي بلکه مستحب دي د هغوی دلائل دا دي:

① د سيدنا عبد الله بن مسعود رضی الله عنه حديث الباب، کوم چه امام بخاری رحمته الله عليه دلته ليکلي دي، سيدنا عبد الله بن مسعود رضی الله عنه ته رسول الله ﷺ د درې کانړو د راوړلو حکم اوکړو، هغه دوه کانړې او يو روته راوړه، رسول الله ﷺ روته اوغورخوله او کانړې ئې واخستل. ددې نه معلومه شوه چه په دوه کانړو باندې اکتفاء جائز ده.

امام طحاوی، امام ترمذی او امام نسائی رضی الله عنہم هم په دې بنياد د دې نه استدلال کړې دي.

امام ترمذی رحمته الله عليه په دې باندې ترجمه قائم کړې ده: (باب ما جاء في الاستنجاء بالحجرين) او امام

نسائی رحمته الله عليه ترجمه منعقد کړې ده (باب الرخصة في الاستطابة بحجرين) (۱)

امام خطابی رحمته الله عليه فرمائی چه د دې نه استدلال صحيح نه دي، ځکه چه کيدې شی رسول الله ﷺ سره دريم کانړې موجود وو. (۲)

امام طحاوی رحمته الله عليه فرمائی چه که د رسول الله ﷺ سره دريم کانړې موجود وو نو ابن مسعود رضی الله عنه ته به ئې د لتولو دپاره ولې وئيل؟ د لتون حکم ورکول د دې خبرې دليل دي چه چرته رسول الله ﷺ وو هلته کانړې نه وو او دوه کانړې ئې واخستل، د دريم امر ئې ورته او نه فرمائيلو، معلومه شوه چه د درې عدد واجب نه دي. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله عليه فرمائی چه امام طحاوی رحمته الله عليه غافل پاتې شو او دا دعوی ئې اوکړه چه رسول الله ﷺ د دريم کانړې مطالبه اونکړه، ځکه چه امام احمد، دارقطنی او بیهقی رضی الله عنہم په

طريق د (معبر عن ابن اسحاق، عن علقمة عن ابن مسعود) هم دا حديث نقل کړې دي په دې کښ دی

چه (فألقى الروثة وقال انها ركس اتثنى بحجر) (۴)

....بقية از صفحه گذشته) كتاب الطهارة، باب النہی عن الاکتفاء فی الاستطابة، رقم ۴۱، و باب النہی عن الاستنجاء باليمين، رقم ۴۹، وسنن ابی داؤد، كتاب الطهارة، باب کراهية استقبال القبلة عند قضاء الحاجة، رقم ۷، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجارة، رقم ۱۶، وسنن ابن ماجة، كتاب الطهارة وسننها، باب الاستنجاء بالحجارة والنہی عن الروث والرمة، رقم ۳۱۶

(۱) اوگورئ: شرح معانی الآثار، كتاب الطهارة، باب الاستجمار، سنن النسائی، كتاب الطهارة، باب الرخصة فی الاستطابة بحجرين رقم ۴۲، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب ما جاء فی الاستنجاء بالحجرين، رقم ۱۷

(۲) اعلام الحديث للخطابی ج ۱ ص ۲۴۸، ۲۴۹

(۳) شرح معانی الآثار، كتاب الطهارة، باب الاستجمار

(۴) مسند احمد ج ۱ ص ۴۵۰، مسند عبد الله بن مسعود رضی الله عنه، رقم ۴۲۹۹، وسنن الدارقطنی ج ۱ ص ۸۵، كتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۱ ص ۱۴۸، والسنن الكبرى... (بقية بر صفحه آئنده

یعنی رسول اللہ ﷺ روئے بگزار کره او وی فرمائیل دا رکس دی، یو کانری راوړه. حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د معمر متابعت ابو شبیه واسطی کړې دې، دارقطنی هغه روایت کړې دې (۱)

هم دغه شان د دوی دواړو متابعت عمار بن رزیک کړې دې، کوم چه احد الثقات دي. (۲)
خو د ابو شبیه د متابعت هیڅ فائده نشته، هغه خو د امام ابوبکر بن ابی شبیه نیکه دې، د هغه نوم ابراهیم بن عثمان دې، کوم چه سخت ضعیف بلکه منکر الحدیث دي. (۳)

هر چه د عمار بن رزیک د متابعت تعلق دي، پس د هغه متابعت بالسند ذکر خو په جامع الترمذی کښ موجود دې، خو متابعت مذکوره په متن کښ هم شته یا نه؟ حافظ صاحب صرف دعوی کړې ده، پیش ئې نه کړې شوه، که د دې لفظ په ذکر کولو کښ متابعت وې نو امام ترمذی رحمۃ اللہ علیہ به پرې ضرورت تنبیه فرمائیلې وې او حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ به د دې مخرج ضرور پیش کړې وې او دا به ئې بیان کړي وې چه د عمار روایت چرته دې؟ اصل کښ حافظ صاحب دا اولیدل چه کله امام ترمذی رحمۃ اللہ علیہ د دې روایت سندونه بیان کړل او اضطراب ئې ذکر کړو نو دا ئې او فرمائیل: «وروی معمر وعمار بن رزیک من ابی اسحاق من علقمة من عبدالله» (۴)

د دې نه حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ دا خیال او کړو چه کله د معمر په الفاظ کښ «انها رکس، اتقی بحجر» دې نو د عمار په الفاظو کښ به هم دا وی، حالانکه دا ضروری نه ده.

هر چه د معمر د روایت تعلق دې نو اگر چه هغه د ثقات نه دې، خو بعض وخت هغه د خپلو ملگرو خلاف بعض داسې خبرې او کړې چه په هغې باندې محدثین نقد کوی، بلکه علامه ابن تیمیة رحمۃ اللہ علیہ په خپله فتاوی کښ په یو ځانې کښ تردې پورې لیکلې دی چه!

﴿ قُلْ لَوْ كُنْ فِي الْحَدِيثِ إِلَّا نُسَيَانُ الْأَوْفَرِيِّ، أَوْ مَعْتَرٍ، لَكَانَ نُسْخَةً لِلنُّسَيَانِ إِلَى مَعْتَرٍ أَوْ إِلَى أَيُّهَا أَهْلُ الْعِلْمِ بِالرِّجَالِ، مِمَّنْ كَثُرَ الدَّلَالُ عَلَى نُسَيَانِ مَعْتَرٍ، وَكَذَلِكَ اتَّفَقَ أَهْلُ التَّحْقِيقِ بِالْحَدِيثِ عَلَى أَنَّ مَعْتَرًا كَثُرَ الْغَلَطُ عَلَى الْأَوْفَرِيِّ ﴾ (۵)

یعنی په حدیث کښ که په زهری یا معمر کښ دچا د نسیان معامله وی نو د معمر طرف ته د نسیان نسبت کول زیات غوره دی، د ټولو اهل علم په دې اتفاق دي، د دې نه علاوه د معمر

.....بقیه از صفحه گذشته) للبيهقي ج ۱ ص ۱۰۸، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بما يقوم مقام الحجارة في الاتفاق دون ما نهى عن الاستنجاء به، رقم ۵۳۸

(۱) سنن الدارقطني ج ۱ ص ۸۶ کتاب الطهارة، باب الاستنجاء رقم ۲/۱۴۸

(۲) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۷

(۳) اوگورئ: الجرح والتعديل ج ۱ ص ۱۱۵، رقم ۳۴۷

(۴) اوگورئ: جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الاستنجاء بحجرین رقم ۱۷

(۵) مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیة ج ۲۱ ص ۴۸۴، ۴۹۵، باب اذا وقعت الفارة في السمن الجامد او الذئب، والفتاوی الکبری ج ۱ ص ۲۴۷، کتاب الطهارة، باب اذا وقعت الفارة في السمن الجامد او الذئب.

په نسیان باندې ډیر دلائل موجود دی، د علم حدیث د علماء کرامو په دې اتفاق دې چه معمرد زهری په احادیثو کښ ډیره زیاته غلطی کوی.

د دی نه یس خان یوهه کړی چه دا روایت د ابو اسحاق باقی شاگردان مثلاً زهیر، اسرائیل، مالک بن مغول، زکریا بن ابی زانده او یونس بن ابی اسحاق وغیره نقل کوی، څوک دا زیادت نه نقل کوی، صرف یواځې معمرد نې نقل کوی یا ابو شیبه د هغه متابعت کوی، نو دا روایت به شاذ وی، کوم چه د محدثینو په نزد مقبول نه دې، لهذا دې لره به اعتبار نه وی. غالباً هم په دې وجه ابو الحسن بن القصار مالکی رحمته الله دا فرمایشی دی چه په بعض احادیثو کښ د دریم کانړی راوړلو ذکر شته خو دا ثابت شوې احادیث نه دی. (۱)

علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چه رسول الله صلی الله علیه و آله په دوه کانړو باندې اکتفاء نه ده فرمایلی بلکه د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه ئې د دریم کانړی مطالبه اوکړه، یا داسې اوایی چه رسول الله صلی الله علیه و آله چه په اول کرت د درې کانړو مطالبه اوکړه نو هم دا د درې کانړو د وجوب دپاره کافی ده، په دې وجه ئې دوباره حکم ورنکړو، یا ئې په دې وجه مکرر حکم ورنکړو چه رسول الله صلی الله علیه و آله د حجرین په اطراف باندې اکتفاء او فرمایله، ځکه چه د حجر واحد په اطراف سره که درې کرته مسح اوکړې شی نو دا د درې کانړو قائم مقام دې. (۲)

اصل کښ دا ټوله خبره هغه وخت تسلیم کیدې شی چه کله دا خبره ثابته شی چه د درې کانړو د استعمال حکم ایجابی دې، حال دا چه په دلیل سره دا ثابته ده چه دا ایجابی نه دې، بلکه استحبابی دې، د دې دلیل وړاندې راروان دې.

⑤ امام نسائی، امام ابو داؤد او امام احمد رضی الله عنه د سیده عائشه رضی الله عنها نه مرفوع روایت کړې دې چه: (اذا ذهب احدکم الی الغائط فليذهب معه بثلاثة احجار، فليستطب بها، فانها تجزئ عنه) (۳)

یعنی چه کله په تاسو کښ څوک د قضاء حاجت دپاره ځی نو خپل ځان سره دې درې کانړی یوسی، په هغې سره دې استنجاء اوکړی، ځکه چه دادرې کانړی به د استنجاء دپاره کافی شی.

⑥ په مسند الشاشی کښ د سیدنا ابو ایوب انصاری رضی الله عنه نه روایت دې:

(اذا تغوط احدکم فليمسح بثلاثة احجار، فان ذلك طهورة) (۴)

یعنی چه کله په تاسو کښ څوک قضاء حاجت کوی نو په درې کانړو سره دې اوکړی، ځکه چه هم دا د هغه طهارت دې.

(۱) اوگورئ: شرح الکرماني ج ۲ ص ۲۰۵

(۲) پورته حواله اوگورئ

(۳) سنن النسائي، کتاب الطهارة، باب الاجتزاء فی الاستطابة بالحجارة دون غيرها، رقم ۴۴، وسنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء بالحجارة، رقم ۴۰، ومسند احمد، ج ۶ ص ۱۰۸، رقم ۲۵۲۸۰، وج ۶ ص ۱۳۳، رقم ۲۵۵۲۶، مسند السیده عائشه رضی الله عنها

(۴) مسند الشاشی ج ۲ ص ۲۸ رقم ۱۱۴۱

د طبرانی په روایت کښ د (فلو تسم بثلاثة احجار، فان ذلك كافي) (۱) الفاظ راغلې دي، يعنې دا درې کانري د استنجاء دپاره کافي دي.

د دې ټولو روايتونو په اخر کښ (فانها تخرئ منه)، (فان ذلك طهره) او (فان ذلك كافي) جملې دا بيانوي چه اصل مقصود انقاء ده او هيڅ عدد مخصوص بالذات نه دې، لهذا چرته چه د تشليث حکم کړې شوې دې هلته دا مقصد دې چه دا عدد د انقاء دپاره کافي دې.

⑤ امام ابوداؤد، امام دارمی، ابن ماجه، بیهقي او طحاوی رحمهم الله وغيره د سيدنا ابوهريره رضي الله عنه مرفوع حديث نقل کړې دې: (ومن استجبر فليوتر، من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج) (۲)

يعنې څوک چه استنجاء کوي نو په طاق عدد کانرو دې اوکړي، چا چه په طاق عدد استنجاء اوکړه نو ښه ئې اوکړل، او که په طاق عدد کښ ئې نه کوي نو هيڅ باک نشته.

خوپه دې باندې اشکال دا کړې شوې دې چه په دې کښ حصين حبراني دې کوم چه مجهول دې!

د دې جواب دا ورکړې شوې دې چه د هغه په باره کښ امام ابوزرعه فرماني: (شيخ) (۳)

ابن حبان رحمهم الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۴)

په دې حديث باندې دويم اشکال دا کړې شوې دې چه د هغه استاذ ابو سعيد هم دغه شان

دي. پس امام ابوزرعه فرماني: (لا عرقه) (۵)

علامه عيني رحمهم الله د دې جواب دا کړې دې چه دا ابوسعيد الخير دې کوم چه صحابي دې،

(۶) امام ابوداؤد رحمهم الله دې تصريح کړې ده. (۷)

خو تحقيق دا دې چه ابو سعيد يو مستقل راوی دې او ابو سعيد الخير بل راوی دې، دواړه

يو نه دي. (۸) خو ابوسعيد د چا نه چه حصين حبراني روايت کوي هغه هم امام ابن حبان په

کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۹)

(۱) المعجم الكبير للطبرانی ج ۴ ص ۱۷۴، رقم ۴۰۵۵، والمعجم الاوسط ج ۳ ص ۲۸۰، رقم ۳۱۴۶

(۲) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستنار فی الخلاء رقم ۳۵، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة وسنننا،

باب الارتیاد للغائط والبول، رقم ۳۳۷، ومسند احمد ج ۲ ص ۳۷۱، مسند ابی هريره رضى الله عنه، رقم

۸۸۲۵، والسنن الكبرى للبيهقي ج ۱ ص ۹۴، کتاب الطهارة، باب الاستنار عند قضاء الحاجة، رقم ۴۵۸،

وسنن الدارمی ج ۱ ص ۱۷۷، کتاب الطهارة، باب التستر عند الحاجة رقم ۶۶۲، وشرح مشکل الآثار

للطحاوی ج ۱ ص ۱۲۷، رقم ۱۳۸، وشرح معانی الآثار، کتاب الطهارة، باب الاستجمار برقم ۷۴۲

(۳) کتاب الجرح والتعديل لابن ابی حاتم ج ۲ ص ۲۰۰، رقم ۸۶۷

(۴) کتاب الثقات لابن حبان ج ۶ ص ۲۱۱، رقم ۷۴۱۱

(۵) تهذيب الكمال ج ۳۳ ص ۵۵۳

(۶) شرح سنن ابی داؤد للعيني ج ۱ ص ۱۱۹، کتاب الطهارة، باب الاستنار فی الخلاء

(۷) سنن ابی داؤد کتاب الطهارة و باب الاستنار فی الخلاء رقم ۳۵

(۸) اوگورئ: التلخيص الحبير ج ۱ ص ۱۷۹، ۱۸۰، کتاب الطهارة، باب الاستنجاء، رقم ۱۲۳

(۹) کتاب الثقات لابن حبان ج ۵ ص ۵۶۸، رقم ۶۲۸۸

واضحہ دی وی چہ ہفہ ابو سعید ہم وٹیلې شوی دې او ابو سعد هم. (۱)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د ہفہ حدیث تہ التلخیص الحبیج معلول وٹیلې دې، (۲) خو پہ فتح الباری کتب ئی لیکلې دی چہ دا حدیث حسن دې. (۳) امام نووی رحمہ اللہ پہ شرح المہذب کتب ہم دا خبرہ لیکلې دہ. (۴) ابن حبان رحمہ اللہ د دې تصحیح فرمائیې دہ. (۵)

امام بیہقی رحمہ اللہ فرمائی: ﴿وهذا ان صح فانبا اراد والله اعلم وترايكون بعد الثلاث﴾ (۶)

یعنی کہ دا حدیث صحیح وی نو د ﴿من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج﴾ تعلق د درې عدد نہ روستو دې. د درې د عدد سرہ نہ دې.

خکہ چہ د درې عدد خو بہر حال واجب دې او اختیار پہ ما فوق الثلاث کتب ورکولې شی کہ پہ درې کانو سرہ طہارت حاصل نہ شی بلکہ د درې نہ د زیاتو ضرورت وی او اتفاقاً پہ جفت عدد باندې طہارت حاصل شی نوطاق عدد استعمالول مخیر فیہ دی، کہ کوی یانہ کوی. امام بیہقی رحمہ اللہ د دې دلیل دا پیش کوی چہ سیدنا ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ مرفوعاً روایت کوی:

﴿اذا استجبر احدكم فليوتر، فان الله وتر يحب الوتر اما ترى السماوات سبعاً والارض سبعاً، والطواف، وذكر

اشياء﴾ (۷)

یعنی ککہ چہ پہ تاسو کتب خوک استنجاء کوی نو پہ طاق عدد کتب دې کوی، خکہ چہ اللہ پاک یو دې، طاق عدد خوشیوی، گوری نہ چہ اسمانونہ اووہ دی، زمکی اووہ دی، د طواف چکری اووہ دی، دغہ شان ئی نور خیزونہ ہم ذکر کرل.

حافظ ابن الترمذی رحمہ اللہ فرمائی چہ د امام بیہقی رحمہ اللہ دې حدیث لره پہ مافوق الثلاث باندې حمل کول بغیر د دلیل نہ دی او کہ دا خبرہ او منلې شی چہ د دې دلیل پہ رنرا کتب دا لازمیږی چہ د درې د عدد نہ پس دې ایتار مستحب وی، حال دا چہ د شوافع پہ نزد کہ پہ درې کړتو کتب طہارت حاصل شی نو اضافه نہ صرف دا چہ مستحب نہ دہ بلکہ بدعت دہ او کہ پہ درې کړتو کتب صفائی حاصلہ نہ شی نو اضافه واجب دہ، ہم دغہ شان ذکر شوې حدیث سربتقدیر صحت. پہ دې خبرہ دال نہ دې چہ د وتر اطلاق پہ مافوق الثلاث باندې کیږی، بلکہ پہ دې کتب د وتر پہ افرادو کتب د یو فرد ذکر کړې شوې دې، کہ پہ حدیث کتب مذکور د ﴿سہم﴾ عدد ملحوظ وی نو بیا بہ وٹیلې شی چہ استنجاء پہ اووہ کانو سرہ کول

(۱) اوگوری: تحفة الاشراف ج ۱۰ ص ۴۵۵، رقم ۱۴۹۳۸

(۲) التلخیص الحبیج ج ۱ ص ۱۷۹، ۱۸۰، کتاب الطہارۃ، باب الاستنجاء، رقم ۱۲۳

(۳) قال الحافظ لزيادة في أبي داود حسنة الاسناد فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۷

(۴) شرح المہذب ج ۲ ص ۹۵

(۵) اوگوری: صحیح ابن حبان ج ۴ ص ۲۵۷، ۲۵۸، کتاب الطہارۃ، باب ذکر الامر بالاستتار لمن اراد

البراز رقم ۱۴۱۰

(۶) السنن الکبری للبیہقی ج ۱ ص ۱۰۴، باب الايتار فی الاستجمار

(۷) پورتنہ حوالہ رقم ۵۱۹

واجب دی، خُکمه چه په حدیث کُنب د اووه ذکر دې. (۱) والله اعلم وعلیه اتم واحکم
قوله: وَقَالَ اِبْرَاهِيمُ بْنُ يُوْسُفَ عَنْ اَبِي اسْحَاقَ حَدَّثَنِی عَبْدُ
الرَّحْمَنِ: یعنی دا حدیث څنگه چه د ابو اسحاق نه زهیر روایت کوی هم دغه شان ئې یوسف
 بن اسحاق بن ابی اسحاق د خپل نیکه ابو اسحاق نه روایت کوی، په دې طریق کُنب هغه د
 زهیر په شان «لیس ابو عبیده ذکره، ولکن عبد الرحمن» نه وائی، بلکه «حدثنی عبد الرحمن» وائی.
 د دې متابعت د ذکر کولو مقصد: د دې متابعت د ذکر کولو مقصد هم واضح دې چه ابو
 اسحاق سبیعی به تدلیس کولو، امام بخاری رحمه الله دې متابعت ذکر کولو سره دا خبره بیان کړه
 چه دلته تدلیس نشته، بلکه د تحدیث صراحت دې.
 په دې سره دهغه خلقو تردید او شوچه هغوی وائی چه ابو اسحاق په دې حدیث کُنب د تدلیس
 نه کار اخستلې دې. (۲) په دې حدیث کُنب د تدلیس متعلق بحث مونږ شاته ذکر کړې دې.

رجال الحديث

- ① ابراهيم بن يوسف: دا ابراهيم بن يوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق السبيعي
 الکوفي رحمه الله دې. (۳)
 هغه د خپل والد يوسف بن اسحاق بن ابی اسحاق، د خپل نیکه ابو اسحاق او عبد الجبار
 بن العباس شیبای نه روایت حدیث کوی.
 د هغه نه ابو کریب، محمد بن العلاء، شریح بن سلمه تنوخی، اسحاق بن منصور سلولی او
 ابو غسان مالک بن اسماعیل رحمهم الله وغیره روایت کوی. (۴)
 امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی: «لیس پشې» (۵) امام نسائی رحمه الله فرمائی: «لیس بالقوی» (۶)
 امام جوزجانی رحمه الله فرمائی «ضعیف الحديث» (۷)
 امام ابو حاتم رحمه الله فرمائی: «حسن الحديث، یکتب حدیثه» (۸)
 ابن عدی رحمه الله فرمائی: «له احادیث صالحة، ولیس بهنکر الحديث، یکتب حدیثه» (۹)

(۱) اوگورئ: الجوهر النقي فی الرد علی البیهقی بهامش السنن الکبری ج ۱ ص ۱۰۴

(۲) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸

(۳) تهذیب الکمال ج ۲ ص ۲۴۹

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۲ ص ۲۵۰

(۵) تاریخ ابن معین روایة الدورى ج ۱ ص ۲۳۰، رقم ۱۴۸۹

(۶) تهذیب الکمال ج ۲ ص ۲۵۰

(۷) المصدر السابق. ولم اجدہ فی احوال الرجال المطبوع

(۸) الجرح والتعديل ج ۲ ص ۴۸ او رقم ۴۸۷

(۹) الکامل فی ضعفاء الرجال ج ۱ ص ۲۳۷، رقم ۶۹

ابن حبان رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي. (۱)

امام دارقطني رحمته الله: (ثقة) (۲) امام ابو داؤد رحمته الله فرماني: (ضعيف) (۳)

ابن المديني رحمته الله فرماني: (ليس كالقوي مايكون) (۴)

د ابراهيم بن يوسف په باره کښ د ائمه جرح والتعديل اقوال ستاسو مخې ته دي. بعض حضراتو ورته مطلقا ثقه ونيلې دي او بعض ورته مطلقا ضعيف ونيلې دي، خو صحيح خبره هم هغه ده کومه چې ابن المديني رحمته الله فرماني: (ليس كالقوي مايكون) يعنې هغه ډير مضبوط خو نه دي، خو في الجملة د هغه روايات قابل قبول دي.

هر چه په بخاري کښ د هغه د رواياتو د تخريج تعلق دي، پس دا احاديث ډير کم دي او متابعه دي. (۵)

⑤ اييه: دا يوسف بن اسحاق بن ابي اسحاق السبيعي رحمته الله دي، کله ئې د نيکه طرف ته نسبت کولو سره نوم يوسف بن ابي اسحاق هم اخستلې شي. (۶)

هغه د خپل والد اسحاق بن ابي اسحاق، د خپل نيکه ابو اسحاق سبيعي، امام شعبي، محمد بن المنکدر، عبدالله بن محمد بن عقييل او عمار الدهني رحمته الله نه روايت حديث کوي.

د هغه نه په روايت کونکو کښ د هغه خوئي ابراهيم بن يوسف، د هغه د تره خامن اسرائيل بن يونس بن ابي اسحاق، عيسى بن يونس بن ابي اسحاق او سفيان بن عيينه رحمته الله وغيره حضرات روايت کوي. (۷)

سفيان بن عيينه رحمته الله فرماني: د ابو اسحاق په اولاد کښ د هغه نه زيات احفظ نشته. (۸)

ابن حبان رحمته الله هغه په کتاب الثقات کښ ذکر کړې دي او فرماني: (كان احفظ ولد ابي اسحاق، مستقيم الحديث على قلته) (۹)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني: (يكتب حديثه) (۱۰) امام دارقطني رحمته الله فرماني: (ثقة) (۱۱)

(۱) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۶۱ رقم ۱۲۲۵۲

(۲) تهذيب التهذيب ج ۱ ص ۱۶۰، رقم ۳۳۳

(۳) پورته حواله

(۴) پورته حواله

(۵) اوگورئ: هدي الساري ص ۲۴۹

(۶) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۴۱۱

(۷) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۴۱۱، ۴۱۲

(۸) تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۴۱۲

(۹) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۶۳۶، رقم ۱۱۸۴۱

(۱۰) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۲۱۸، رقم ۹۰۹

(۱۱) تهذيب التهذيب ج ۱۱ ص ۳۵۹، رقم ۶۹۶

حافظ ذهبی رحمته اللہ علیہ فرمائی: (حافظ) (۱)

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی: (ثقة) (۲)

خو عقیلی رحمته اللہ علیہ و نیلی دی چه (یخالف حدیثه) (۳) یعنی هغه په خپلو احادیثو کېښ مخالفت کوی خو هغه خپله د دې جواب کړې دې چه (لعله ان من منصور بن وردان) (۴) یعنی دا مخالفت کېدې شی چه د یوسف بن ابی اسحاق د طرف نه نه وی، بلکه د هغه د شاگرد منصور بن وردان د طرف نه دې

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ د امام عقیلی رحمته اللہ علیہ ددې جرح نقل کولونه پس لیکي (وهذا جرح مردود) (۵) د هغه نه اصحاب د اصول سته احادیث اخستلې دی. (۶) په ۱۵۷ هجری کېښ هغه وفات شوې دې. (۷) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ ابو اسحاق: دا ابو اسحاق السبيعي رحمته اللہ علیہ حالات په کتاب الايمان کېښ د باب الصلاة من الايمان د لاندې تیر شوې دی. (۸)

⑥ عبد الرحمن: دا عبد الرحمن بن الاسود رحمته اللہ علیہ دې. د هغه حالات هم شاته هم په دې باب کېښ تیر شوې دی.

③۱ بَابُ الْوُضُوءِ مَرَّةً مَرَّةً

د مخکېښ باب سوه مناسبت: امام بخاری رحمته اللہ علیہ د استنجا د ابواب نه فارغ شو، د دې نه روستو د اودس بیان شروع کوی. (۹)

د ترجمة الباب مقصد: د ترجمة الباب مقصد د اودس د فرضيت مقدار بيانول دی چه په اودس کېښ اندمونه کم از کم يو کرت وينخل فرض دی.

حضرت شيخ الحديث رحمته اللہ علیہ فرمائی چه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه يو يو کرت، دوه دوه کرته او درې درې کرته وينخل ثابت دی، امام بخاری رحمته اللہ علیہ په دې کېښ د هر يو په جواز باندې باب قائم کړې دې او دا تنبيه ئې هم کړې ده چه درې درې کرته وينخل اکمل او اعلى درجه ده، او په

(۱) الکاشف للذهبي ج ۲ ص ۳۹۸، رقم ۶۴۲۶

(۲) تقريب التهذيب ص ۶۱۰، رقم ۷۸۵۶

(۳) کتاب الضعفاء للعقيلي ج ۲ ص ۱۵۵۳، رقم ۲۰۸۴

(۴) پورته حواله

(۵) هدی الساری ص ۶۳۳

(۶) پورته حواله

(۷) تقريب التهذيب ص ۶۱۰، رقم ۷۸۵۶

(۸) کشف الباری ج ۲ ص ۳۷۰ تا ۳۷۵

(۹) اوگوري: عمدة القاری ج ۳ ص ۲

دوه یا یو کړت باندې اکتفاء کول جائز دی. (۱)

واضحې دې وی چې دا حدیث دلته مجمل دې، شاته په باب غسل الوجه بالیدین من غرفة واحدة لاندې دا حدیث د ابن عباس رضی الله عنهما په تفصیل سره تیر شوې دې. (۲)

۱۵۶: (حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۲) قَالَ قَوَّضَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّةً مَرَّةً)

رجال الحديث

① محمد بن یوسف دا محمد بن یوسف فریابی دې یا بیکندي دې؟ حافظ ابن حجر رحمته الله په فریابی باندې جزم کړې دې او د بیکندي کیدو نفی ئې کړې ده، هم دغه شان ئې د هغه په شیخ کښ په سفیان ثوری کیدو باندې جزم کړې دې او فرمائی چې ابوداؤد او اسماعیلی په خپل روایت کښ تصریح کړې ده چې سفیان ثوری رحمته الله د زید بن اسلم نه سماع کړې ده. (۴)

خو علامه کرمانی رحمته الله دلته دواړه احتمالات ذکر کړې دي چې د محمد بن یوسف نه مراد فریابی هم کیدې شی او بیکندي هم، هم دغه شان سفیان ثوری هم کیدې شی او ابن عیینه هم.

هم دغه شان هغه فرمائی که فریابی وی نو شیخ به سفیان ثوری وی، ځکه چې فریابی اکثر د ثوری نه روایت کوي، اگر چې سفیان بن عیینه هم د هغه شیخ دې او که بیکندي وی نو د سفیان نه به عیینه مراد وی ځکه چې بیکندي هم د هغه نه روایت کوي، او زید بن اسلم د دواړو سفیانین شیخ دې. (۵)

علامه عینی رحمته الله د کرمانی تائید کولو سره فرمائی چې جزم کول صحیح نه دی، کرمانی چې کوم احتمالات ذکر کړې دي هغه عین ممکن دی. (۶)

د محمد بن یوسف فریابی رحمته الله حالات په کشف الباری کښ په کتاب العلم کښ د باب ماکان النبی صلی الله علیه و آله یتغولهم بالموضعة والعلم کیلینفو دا لاندې تیر شوې دی. (۷)

د محمد بن یوسف بیکندي رحمته الله حالات هم په کتاب العلم باب مقیص سماع الصغیر؟ د لاندې

(۱) اوگورئ: الكنز المتوارى على لامع الدرارى ج ۳ ص ۴۳

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸، وعمدة القاری ج ۳ ص ۲

(۳) قوله عن ابن عباس رضي الله عنهما، الحديث أخرجه النسائي في سننه، في كتاب الطهارة، باب الوضوء مرة مرة، رقم ۸۰، وباب مسح الأذنين رقم ۱۰۱، وابوداؤد في سننه، في كتاب الطهارة، باب الوضوء مرة مرة، رقم ۱۳۸، والترمذي في جامعه، في أبواب الطهارة، باب ما جاء في الوضوء مرة مرة، رقم ۴۲، وابن ماجه في سننه، في كتاب الطهارة، وستنها، باب ما جاء في الوضوء مرة مرة، رقم ۴۱۱

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۸

(۵) شرح الكرمانی ج ۲ ص ۲۰۶

(۶) عمدة القاری ج ۳ ص ۲

(۷) کشف الباری ج ۳ ص ۲۵۲

تیر شوې دی. (۱)

① سفیان : که دا امام سفیان ثوري رحمته الله وی نو د هغه حالات په کتاب الایمان پاپ علامه المنافق کښ تیر شوې دی. (۲)

او که سفیان بن عیینه رحمته الله وی نو د هغه حالات په کتاب پده الوی کښ د رومی حدیث د لاندې مختصرا او په کتاب العلم کښ د پاپ قول المحدث حدثنا او اخبنا او امانا د لاندې تفصیلا ذکر شوې دی (۳)

② زید بن اسلم : دا مشهور مفسر او محدث تابعی زید بن اسلم قرشی مدنی رحمته الله دې، د هغه حالات په کتاب الایمان کښ د پاپ کفران العشره کفر د لاندې تیر شوې دی. (۴)

③ عطاء بن یسار : دا امام عطاء بن یسار الهلالي المدنی رحمته الله دې. د هغه حالات په کتاب الایمان کښ د پاپ کفران العشره کفر د لاندې تیر شوې دی. (۵)

④ ابن عباس : د سیدنا عبدالله بن عباس رضی الله عنه حالات په پده الوی کښ د څلورم حدیث د لاندې، او هم دغه شان په کتاب الایمان کښ د پاپ کفران العشره کفر د لاندې تیر شوې دی. (۶)

قوله: قَالَ: تَوَضَّأَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّةً مَرَّةً: سیدنا ابن عباس رضی الله عنه فرمائی

چه رسول الله صلی الله علیه و آله یو یو کرت اودس اوکړو «یعنی د اودس اندامونه یو یو کرت وینخل» یو یو کرت اودس کول فرض دی او د دې په فرضیت د امت اجماع ده، بعض حضراتو تثلیث واجب کړې دې، صاحب د الابانه د ابن ابی لیلی رحمته الله نه دا نقل کړې دی، خو دا باطل مذهب دې، د هیڅ عالم نه دا په صحیح طریقې نه دې منقول، که وی نو هم قابل قبول نه دې، ځکه چه د اجماع او احادیث صحیحه خلاف دې. (۷)

امام بخاری رحمته الله په دې ترجمه الباب او بیا د دې حدیث شریف په ذریعه د داسې خلقو ترديد کړې دې د چا طرف ته چه د تثلیث د وجوب نسبت کولې شی. دا حدیث د مصنف په مدعا باندې صراحة دلالت کوی.

(۱) کشف الباری ج ۳ ص ۳۷۸

(۲) کشف الباری ج ۲ ص ۲۷۸

(۳) کشف الباری ج ۱ ص ۲۳۸، ج ۳ ص ۱۰۲

(۴) کشف الباری ج ۲ ص ۲۰۳

(۵) کشف الباری ج ۲ ص ۲۰۴

(۶) اوگوری: کشف الباری ج ۱ ص ۴۴۵، ج ۲ ص ۲۰۵

(۷) اوگوری: المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۴۳۷

قوله: مرة مرة: مفعول مطلق هم کیدی شی، یعنی «توضاء وضوءاً مرة مرة» او کیدی شی چه دا ظرف وی، یعنی «توضاء فی وقت واحد» (۱)

تفصیلی حدیث شاته د «باب غسل الوجه بالیدین من غرلة واحدة» د لاندې ذکر شوې دي.

(۲۲) بَابُ الْوُضُوءِ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ

دا باب د اودس په اندامونو کښ هر یو لره دوه دوه کرته د وینځلو په بیان کښ دي. د شاته باب نه د دې مناسبت بالکل واضح دي، مخکښ یو یو کرت د اودس د اندامونو د وینځلو حکم وو او اوس ئې دا باب قائم او فرمائیلو چه دوه دوه کرته هم وینځلې شی. مقصود ترجمه د ترجمه الباب مقصد بالکل واضح دي چه په اودس کښ دوه دوه کرته وینځلو باندې اکتفاء کول جائز دی.

۱۵۷: حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ عِيْسَى قَالَ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا فُلَيْحُ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ حَزْمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ تَمِيمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زَيْدٍ (۲) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ

رجال الحديث

① حسين بن عيسى : دا حسين بن حمران طائی بسطامی (۳) دامغانی رحمته الله دي، ابو علی د هغه کښت دي. (۴)

هغه د ازهر بن سعد بن السمان، ابو ضمهر انس بن عياض، جعفر بن عون، ابو اسامه حماد بن اسامه، سفيان بن عيينه، عبدالله بن يزيد المقرئ، عبد الصمد بن عبد الوارث، عبيدالله بن موسى. عفان بن مسلم، دخپل پلار عيسى بن حمران، قبيصة بن عقبه، امام وكيع، يزيد

(۱) اوگورئ: عمدة القارى ج ۳ ص ۳

۲، قوله: عن عبدالله بن زيد: الحديث، من أفراد البخارى، لم يخرج غيره، انظر العمدة: ۱۳/ ۴، وتحفة الأشراف: ۱۴/ ۳۴۰.

(۳) بسطامی ضبطه ابن خلكان بفتح الباء الموحدة، انظر وفيات الاعيان ج ۲ ص ۵۳۱. ترجمة ابى يزيد البسطامى. وكذلك ضبطه السمعاني اولا، وقال هذه النسبة الى بسطام، وهى بلدة بقومس مشهورة، ثم ضبطه بكسر الباء وقال هذه نسبة الى بسطام وهو اسم رجل ... انظر الانساب للسمعاني ج ۱ ص ۳۵۱، ۳۵۳. قال محققه: وفى معجم البلدان ان اسم البلدة بسطام بالكسر، وكذا فى اللباب، وجزم بان الصواب: البسطامى بالكسر سواء اكان نسبة الى البلد ام الى الجذ، وجرى فى المشتبه على التفرقة وتبعه التبيصير اما التوضيح فتعقبه بانه تبع شيخه الفرضى التابع لابن السمعاني، وذكر تعقب اللباب .. انظر التعليقات على الانساب للسمعاني ج ۱ ص ۳۵۳

د قال بن الجزرى فى اللباب ص ۱۵۳ بعد ذكر الضبطين: فيا ليت شعري! اى فرق بين الاسمين، حتى يجعل احدهما مفتوحا والاخر مكسورا، انما الجميع المكسور، لانه اسم اعجمى، عرب بكسر الباء ... (۴) اوگورئ: عمدة القارى ج ۳ ص ۴، وتهذيب الكمال ج ۶ ص ۴۶۰

بن ہارون او یونس المؤدب رحمہ اللہ وغیرہ حضرات نہ روایت حدیث کوی
د ہفہ نہ یہ روایت کونکو کبش امام بخاری، امام مسلم، امام ابو داؤد، امام نسائی، احمد
بن سلمہ، احمد بن محمد بن سریق، امام ابو حاتم الرازی، امام محمد بن اسحاق بن خزیمہ
او یحییٰ بن محمد بن یحییٰ الذہلی رحمہم اللہ وغیرہ ڍیر حضرات دی۔ (۱)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: (مدوق) (۲)

امام حاکم رحمہ اللہ فرمائی: (من کبار المحدثین وثقاتہم، من ائمہ اصحاب العربیۃ) (۳)

امام نسائی او امام دارقطنی رحمہم اللہ فرمائی: (ثقة) (۴)

ادریسی رحمہ اللہ فرمائی: (کان عالما فاضلا کثیر الحدیث) (۵)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی: (ثقة من ائمہ العربیۃ) (۶)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: (مدوق، صاحب حدیث) (۷)

خو پہ دی باندی تعقب کری شوی دی چہ امام نسائی، دارقطنی، حاکم او ابن جبان رحمہم اللہ
ہفہ توثیق کری دی او امام بخاری او مسلم رحمہم اللہ پہ خپل خپل صحیح کبش روایات اخستلی

دی لہذا ہفہ تہ (ثقة) وثیل پکار وو۔ (۸)

ابن جبان رحمہ اللہ ہفہ پہ کتاب الثقات کبش ذکر کری دی۔ (۹)

پہ ۲۴۷ ہجری کبش ہفہ وفات شوی دی (۱۰) رحمہ اللہ رحمۃ واسعہ

⑦ یونس بن محمد: دا یونس بن محمد بن مسلم البغدادی المؤدب رحمہ اللہ دی، ابو محمد ئی
کنیت دی، د حرمی پہ نسبت سرہ معروف دی۔ (۱۱)

دا د داؤد بن ابی الفرات، صالح المری، حماد بن زید، حماد بن سلمہ، نافع بن عمر جمحی،
فلیح بن سلیمان، لیث بن سعد، مفضل بن فضالہ، معتمر بن سلیمان، او سلام بن ابی
مطیع رحمہم اللہ وغیرہ نہ روایت کوی۔

(۱) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل د پارہ او گوری: تہذیب الکمال ج ۶ ص ۴۶۰، ۴۶۲

(۲) الجرح والتعديل ج ۳ ص ۶۰، رقم ۲۷۱

(۳) تہذیب الکمال ج ۶ ص ۴۶۲

(۴) تہذیب التہذیب ج ۲ ص ۲۱۳، رقم ۶۶۱

(۵) پورنہ حوالہ او گوری

(۶) الکاشف ج ۱ ص ۳۳۵، رقم ۱۱۰۲

(۷) تقریب التہذیب ص ۱۶۸، رقم ۱۳۴۰

(۸) او گوری: تحریر تقریب التہذیب ج ۱ ص ۲۹۱، رقم ۱۳۴۰

(۹) الثقات لابن حبان ج ۸ ص ۱۸۸، رقم ۱۲۹۰۵

(۱۰) پورنہ حوالہ

(۱۱) تہذیب الکمال ج ۳۲ ص ۵۴۰، ۵۴۱

د هغه نه په روایت کونکو کېن د هغه خوښې ابراهیم بن یونس او احمد بن یونس، علی بن المدینی، ابوبکر بن ابی شیبې، عثمان بن ابی شیبې، عبدالله المسندی، ابو خثیمه، حجاج بن الشاعر، حسین بن عیسیٰ بسطامی، عبد بن حمید او عباس دوری رحمتهما وغیره دی. (۱)

امام ابن معین رحمته فرمائی: (ثقة) (۲)

يعقوب بن شيبه رحمته فرمائی: (ثقة، ثقة) (۳)

امام ابو حاتم رحمته فرمائی: (صدوق) (۴)

ابن حبان رحمته هغه په کتاب الثقات کېن ذکر کړې دي. (۵)

حافظ ذهبي رحمته فرمائی: (الامام، الحافظ، الثقة) (۶)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: (ثقة، ثبت) (۷)

هغه په ۲۰۷ هجري کېن وفات شوې دي. (۸) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ فليح بن سليمان: دا فليح بن سليمان بن ابی المغیره خزاعی اسلمی مدني رحمته دي. د هغه نوم عبد الملك دي، فليح ئې لقب دي.

د هغه حالات په کتاب العلم کېن د باب من سئل عاليا وهو مشغول في حديثه د لاندې تیر شوي دي. (۹)

⑥ عبدالله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم: دا عبدالله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم مدني انصاري رحمته دي، ابو محمد ئې کنيت دي، ابوبکر ئې هم کنيت ذکر کړې شوې دي. (۱۰)
دي د سيدنا انس رضي الله عنه نه علاوه، د حميد بن نافع، سالم بن عبدالله بن عمر، عباد بن تميم انصاري، ابو الزناد عبدالله بن ذکوان، امام زهري، د خپل پلار ابوبکر بن محمد بن عمرو بن حزم، د پلار د ترور عمره بنت عبد الرحمن او ام عیسیٰ الجزار رحمتهما وغیره نه روایت کوي.
دهغه نه په روایت کونکو کېن اسماعيل بن عليه، سفيان ثوري، سفيان بن عيينه، ابو اويس مدني، عبدالله بن لهيعة، عبد الملك بن جريج، فليح بن سليمان، امام مالك، امام

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۳۲ ص ۵۴۱، ۵۴۲

(۲) تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي رحمته ص ۲۲۸، رقم ۸۷۶

(۳) تاريخ بغداد ج ۱۴ ص ۳۵۱

(۴) الجرح والتعديل ج ۹ ص ۲۴۶، رقم ۱۰۳۳

(۵) الثقات لابن حبان ج ۰ ص ۲۸۹، رقم ۱۶۴۸۹

(۶) سير اعلام النبلاء ج ۹ ص ۴۷۳

(۷) تفریب التهذيب ص ۱۴۶، رقم ۷۹۱۴

(۸) پورته حواله

(۹) كشف الباری ج ۳ ص ۵۵

(۱۰) تهذيب الكمال ج ۱۴ ص ۳۴۹

زهری (وهو من شیوخه ایضا) هشام بن عروه او یحیی بن ایوب مصری رحمتهما و غیره حضرات دی. (۱)

امام مالک رحمته فرمائی: «کان کثیر الحدیث، وکان رجل صدق» (۲)

امام احمد رحمته فرمائی: «حدیثه شفاء» (۳)

امام یحیی بن معین او ابو حاتم رحمتهما فرمائی: «ثقة» (۴)

امام نسائی رحمته فرمائی: «ثقة، ثبت» (۵)

ابن سعد رحمته فرمائی: «کان ثقة، کثیر الحدیث، عالما» (۶)

امام دارقطنی رحمته فرمائی: «من الثقات الرفعاء» (۷)

امام عجللی رحمته فرمائی: «مدین، تابعی، ثقة» (۸)

ابن عبد البر رحمته فرمائی: «کان من اهل العلم، ثقة، قبیها، محدثا، مأمونا، حافظا، وهو حجة فیما نقل

وحمل» (۹)

ابن حبان رحمته هغه په کتاب الثقات کنس ذکر کری دی. (۱۰)

حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «حجة» (۱۱)

په ۱۳۵ هجری کنس د اويا کالو په عمر باندې وفات شوې دي. (۱۲) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ عباد بن تمیم: دا عباد بن تمیم بن غزیه انصاری مدنی رحمته دي، د هغه حالات (هم په دي

جلد کنس، په کتاب الوضوء کنس د باب لا یتوضأ من الشک حتی یستقین د لاندې تیر شوي دي.

⑥ عبدالله بن زید رحمته: دا سیدنا عبدالله بن زید بن عاصم انصاری مازنی مدنی رحمته دي. د

هغه حالات هم په کتاب الوضوء کنس د باب لا یتوضأ من الشک حتی یستقین د لاندې تیر شوي دي.

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۱۴ ص ۳۵۱، ۳۵۰

(۲) الجرح والتعديل لابن ابی حاتم ج ۵ ص ۱۷، رقم ۷۷

(۳) پورته حواله

(۴) پورته حواله

(۵) تهذیب الکمال ج ۱۴ ص ۳۵۱

(۶) تعلیقات تهذیب الکمال ج ۱۴ ص ۳۵۱

(۷) سنن الدارقطنی ج ۳ ص ۱۳۰، کتاب الصیام، باب النية فی الصیام، رقم ۲۲۱۶

(۸) الثقات للعجلی ج ۳ ص ۲۳، رقم ۸۶۱

(۹) التمهید لابن عبد البر ج ۱۷ ص ۱۵۵، حدیث مالک عن عبدالله بن ابی بکر بن حزم

(۱۰) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۱۰، رقم ۸۷۷۹

(۱۱) الکاشف ج ۱ ص ۵۴۱، رقم ۲۶۵۴

(۱۲) الکاشف ج ۱ ص ۵۴۱، رقم ۲۶۵۴، وتقریب التهذیب ص ۲۹۷، رقم ۳۲۳۹

عبدالله بن ابی بکر بن عمرو بن حزم : دلته په بعض نسخو کښ هم دغه شان دی، پس د هروی په نسخه کښ پوره نوم دي، (عبدالله بن ابی بکر بن محمد بن عمرو بن حزم) پس د عمده القاری په نسخه کښ پوره نوم موجود دي او علامه عینی رحمته الله علیه په شرح کښ تصریح کړې ده چه په بعض نسخو کښ لفظ (محمد) د مینځه نه ساقط شوي دي. (۱) فقهه

قوله: **أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ** : رسول الله صلی الله علیه و آله دوه دوه کرته اودس او کړو. یعنی په اودس کښ ئې هغه اندامونه چه وينځلې شی دوه دوه کرته وينځل په اودس کښ د تثلیث غسل حیثیت: په اودس کښ یو کرته وينځل خو فرض دی، د هغې نه روستو سنت دی یا دواړه جدا جدا دي؟

په دې سلسله کښ مختلف اقوال منقول دي:

- ① یو قول دا دي چه اول کرته فرض دی، دویم کرته سنت دي او دریم کرته اکمال دي.
- ② دویم قول دا دي چه اول کرته فرض دي، باقی دواړه سنت دی.
- ③ دریم قول دا دي چه اول کرته وينځل خو فرض دی، دویم کرته سنت دی او دریم کرته نفل دی.
- ④ څلورم قول دا دي چه دویم کرته نفل دی او دریم کرته سنت دی.
- ⑤ ابوبکر الاسکاف رحمته الله علیه فرمائی چه درې واړه کرته وينځل ئې فرض دی.
- ⑥ ابن الهمام رحمته الله علیه په فتح القدير کښ فرمائی چه حق خبره دا ده چه په دویم او دریم کرته وينځلو مرتبه مجموعه سنت واحده دي، صاحب البحر الرائق هم دا قول اختیار کړي دي او د دې علت ئې دا بیان کړي دي چه دویم کرته یا دریم کرته وينځلو لره مستقل د سنیت سره نه شی موصوف کيدې، چه ترڅو پورې یو د بل سره ضم نه کړي شی.
- ⑦ صاحب السراج الوهاج فرمائی چه اول کرته فرض دي او دویم او دریم کرته وينځل ئې د صحیح قول مطابق سنت مؤکده دی.
- په النهر الفائق کښ د دې تائید کړي شوي دي او فرمائی هم دا مناسب خبره ده، ځکه چه په سنیت باندې د رسول الله صلی الله علیه و آله عمل (توضاء مرتین مرتین) نه استدلال کولې شی، چه په هغې باندې دا ارشاد دي چه: (هذا وضوء من يضاعف له الاجر مرتین) (۲) یعنی دا هغه اودس دي په کوم چه د وچند اجر ورکولې شی.

(۱) اوگورئ: صحیح البخاری ج ۱ ص ۴۳، طبع طوق النجاة، تحقیق زهير بن ناصر الناصر، وعمده القاری ج ۳ ص ۴

(۲) وعن ابن عمر قال: توضأ النبي صلى الله عليه وسلم مرة مرة ثم قال هذا وضوء من لا تقبل له صلاة إلا به ثم توضأ مرتين مرتين ثم قال هذا وضوء من يضاعف له الأجر مرتين ثم توضأ ثلاثا ثلاثا ثم قال هذا وضوء من وضوء المرسلين من قبلي. السنن الكبرى للبيهقي ج ۱ ص ۸۰. كتاب الطهارة، باب فضل التكرار في الوضوء. رقم ۳۸۳. وسنن الدارقطني ج ۱ ص ۸۰. كتاب الطهارة، باب وضوء رسول الله صلى الله عليه وسلم رقم ۴

او په درې درې کرته وینځلو باندې ئې او فرمائیل: « هذا وضوء وضوء الانبياء من قبل » (۱)
یعنی دا زما اودس دې او زمانه د مخکښ انبیاء علیهم السلام اودس دې.
او گوړئ: رسول الله صلی الله علیه و آله په دوه دوه کرته وینځلو باندې د مستقل جزء زیرې ورکړو، د دې
نه معلومه شوه چه دا مستقل سنت دې، نه جزء سنت، چه په دې باندې دې بالکل اجر مرتب
نه شی. (۲) والله اعلم

د ترجمه الباب په ثبوت باندې اشکال او د هغې جواب: امام بخاری رحمته الله علیه دلته ترجمه قائم کړې
د « باب الوضوء مرتین مرتین » او د هغې د لاندې ئې د عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه روایت ذکر
کړې دې. « ان النبی صلی الله علیه و آله توضا مرتین مرتین » د دې نه د ترجمه الباب اثبات واضح دې، خو په
دې باندې اشکال دا دې چه د سیدنا عبدالله بن زید رضی الله عنه یو روایت وړاندې تفصیلی راروان
دې په هغې کښ دی چه: « قلنا عاصم فافهم علی یدیه، ففعل مرتین، ثم مضمض واستنثر ثلاثا، ثم قبل
وجهه ثلاثا، ثم غسل یدیه مرتین مرتین الی المرققین » (۳)

یعنی عبدالله بن زید بن عاصم رضی الله عنه ته چه کله دا خواش نیکاره کړې شو چه هغه شان اودس
اوبنائی څنگه چه به رسول الله صلی الله علیه و آله کولو نو هغه اوبه راطلب کړې، په خپلو دواړو لاسونو
باندې ئې اوبه واپولې، او هغه ئې دوه کرته وینځل، بیا ئې درې کرته خوله کښ اوبه
واچولې او پوزه ئې صفا کړه، بیا ئې خپله پوزه درې کرته وینځله، بیا ئې دوه دوه کرته د
څنگلو پورې لاسونه وینځل

په دې روایت مفصله باندې د نظر اچولو نه دا معلومېږي چه په اندامونو کښ تفریق کړې
شوې دې، بعض دوه کرته او بعض درې کرته وینځلې شوې دی، لهدا د مؤلف ترجمه نه
ثابتېږي.

د دې جواب دا دې چه د مصنف رحمته الله علیه دا عادت دې چه څنگه هغه د روایت بعض طرق ته
اشاره کولو سره خپله مدعا اخذ کوی، هم دغه شان بعض وخت صرف د هم هغه الفاظو نه
استدلال کولو سره خپله مدعا اخذ فرمائی کوم چه د هغه مخې ته وی.
داسې معلومېږي چه امام بخاری رحمته الله علیه د سیدنا عبدالله بن زید رضی الله عنه دا روایت مختصره د
راتلونکي روایت مطوله نه جدا او مستقل گنړی، پس په ابوداؤد او ترمذی کښ د سیدنا

(۱) او گوړئ: السنن الکبری للبيهقي ج ۱ ص ۸۰، کتاب الطهارة، باب فضل التكرار فی الوضوء، رقم
۳۸۴، ومسند الطیالسي ج ۳ ص ۴۳۴، رقم ۲۰۳۶

(۲) دا ټول تفصیل په: السعایه ج ۱ ص ۱۳۱، البحث السادس فی شرح قوله تثلث الغسل نه اخستلې
شوې دې، هم دغه شان او گوړئ: فتح القدیر ج ۱ ص ۳۱، ۳۲، والبحر الرائق ج ۱ ص ۲۴، ورد المختار
علی الدر المختار ج ۱ ص ۸۷

(۳) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۱، کتاب الوضوء، باب مسح الرأس كله، رقم ۱۸۵

ابوهریره رضی الله عنه نه نقل دی (ان النبی صلی الله علیه و آله توضا مرتین مرتین) (۱) نو کیدی شی چه خنکه ابوهریره رضی الله عنه وضوء مرتین مرتین نقل کوی، هم دغه شان ئی عبدالله بن زید رضی الله عنه هم نقل کوی اودا واقعه جدا وی اوپه کوم حدیث کنب چه تفریق اعضاء مذکور دې هغه جداوی. والله اعلم
د سیدنا عبدالله بن زید رضی الله عنه په حدیث کنب تفریق اعضاء یعنی په یو اودس کنب بعض اندامونه دوه دوه کرته او بعض درې درې کرته وینخل مذکور دی، د دې نه علماء کرامو په دې خبره باندې دا استدلال کړې دې چه دغه شان په اندامونو کنب تفریق کیدلې شی، پس امام ترمذی، امام بیهقی او ابو اسحاق شیرازی رحمهم الله وغیره دا استدلال کړې دې، امام نووی رحمهم الله لیکلې دی چه په دې باندې اجماع ده. (۲)

قاضی عیاض رحمهم الله فرمائی چه په یو اودس کنب د رسول الله صلی الله علیه و آله نه یو شان یا (مرتین) یا (ثلاث مرات) وینخل ثابت دی، خو په یو اودس کنب چه په داسې طریقه تفریق وی چه بعض اندامونه دوه دوه کرته وینخلې شی او بعض درې کرته وینخلې شوې وی دا د رسول الله صلی الله علیه و آله نه ثابت نه دی. دا د راوی د طرف نه څه نقصان راغلې دې او کله راوی هغه ذکر کړې دې او کله ئی ساقط کړې دې، یا دا د راوی په نسیان باندې محمول دې. (۳)
خو ابو عبدالله رحمهم الله ابی رحمهم الله فرمائی چه د راوی د طرف نه به دا ترک او نسیان هله منلې کیدې چه هغه څه عدد نه ذکر کولې، چه هر کله هغه باقاعده عدد ذکر کوی، نو بیا د راوی د طرف نه د اسقاط او نسیان څه احتمال پاتې کیږی، خصوصا چه کله د عبدالله بن زید رضی الله عنه د دې حدیث په راویانو کنب هیڅ اختلاف نشته. (۴) والله اعلم

۳۳) باب الوضوء ثلاثاً ثلاثاً

د ترجمه سابقه سره مناسبت او د ترجمه مقصد: د دې باب د مخکین باب سره مناسبت بالکل واضحه دې او د ترجمه الباب مقصد هم واضح دې چه د اودس اندامونه درې ځله وینخل د اودس کمال دې، د دې بیانول مقصود دی.

(۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الوضوء مرتین، رقم ۱۳۶، وجامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب الوضوء مرتین مرتین، رقم ۴۳

(۲) اوگوری: جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب فیمن يتوضا بعض وضوءه مرتین وبعضه ثلاثا رقم ۴۷، والسنن الکبری للبیهقی ج ۱ ص ۸۰، کتاب الطهارة، باب توضوء بعض الاعضاء ثلاثا وبعضها اثنین وبعضها واحدة، رقم ۳۸۲، والمهذب مع شرح المجموع ج ۱ ص ۴۳۸.

(۳) اکمال المعلم بفوائد مسلم ج ۲ ص ۱۴، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله

(۴) اکمال اکمال المعلم ج ۲ ص ۱۸

۱۵۸: (حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَوْيسِيُّ قَالَ حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ أَنَّ عَطَاءَ بْنَ يَزِيدٍ أَخْبَرَهُ أَنَّ مُمَرَّاتَ مَوْلَى عُمَانَ أَخْبَرَهُ أَنَّهُ رَأَى عُمَانَ بْنَ عُمَانَ (۱) دَعَا يَأْتِيهِ فَأَقْرَعَ عَلَى كَفِّهِ ثَلَاثَ مِرَاطٍ فَقَسَّهَا ثُمَّ أَدْخَلَ يَمِينَهُ فِي الرِّئَاءِ فَمَغَمَصَ وَاسْتَنْشَقَ ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ ثَلَاثًا وَيَدَيْهِ إِلَى الْبُرُوقَيْنِ ثَلَاثَ مِرَاطٍ ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ ثُمَّ غَسَلَ رِجْلَيْهِ ثَلَاثَ مِرَاطٍ إِلَى الْكَعْبَيْنِ ثُمَّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ تَوَضَّأَ تَوَضُّعَ وَضُوءِي هَذَا لَمْ صَلِّ رَكْعَتَيْنِ لَا يَحْدِثُ فِيهِمَا نَفْسَهُ غُفْرَانَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ)

رجال الحديث

- ① عبد العزيز بن عبدالله الاويسى : دا عبد العزيز بن عبدالله بن يحيى بن عمرو بن اويس قرشى اويسى مدنى رحمته الله دې . د هغه حالات په كتاب العلم كښ د باب العرس على الحديث د لاندې تير شوې دى . (۲)
- ② ابراهيم بن سعد : دا ابراهيم بن سعد بن عبد الرحمن بن عوف زهرى قرشى مدنى رحمته الله دې . د هغه حالات مختصراً په كتاب الايمان كښ د باب تفاضل اهل الايمان فى الاعمال د لاندې او په تفصيل سره په كتاب العلم كښ د باب ما ذكر فى ذهاب موسى صلى الله عليه وسلم فى البحر الى الغمر د لاندې تير شوې دى . (۳)
- ③ ابن شهاب : دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبدالله بن شهاب زهرى مدنى رحمته الله دې . د هغوى حالات په (بهذه الوسى) كښ د دريم حديث د لاندې تير شوې دى . (۴)
- ④ عطاء بن يزید : دا ابو محمد يا ابو يزيد عطاء بن يزيد الليثى ثم الجندعى المدنى ثم الشامي رحمته الله دې . د هغه حالات په كتاب الوضوء كښ د باب لاستقبل القبلة بفائط او بول الاعند البناء جدار او نحوه ... د لاندې تير شوې دى .

(۱) قوله : عثمان بن عفان الحديث اخرجه البخارى فى صحيحه ج ۱ ص ۲۸ فى نفس الكتاب والباب ، رقم ۱۶۰ ، وفى ج ۱ ص ۲۸ ، كتاب الوضوء ، باب المضمضة فى الوضوء ، رقم ۱۶۴ ، وفى ج ۱ ص ۲۵۹ ، كتاب الصوم ، باب السواك الرطب واليابس للصائم ، رقم ۱۹۳۴ ، وفى ج ۲ ص ۸۵۲ ، كتاب الرقاق ، باب قول الله تعالى (ان وعد الله حق فلا تفرنكم الحياة الدنيا) رقم : ۶۴۳۳ ، وسلم فى صحيحه ، كتاب الطهارة ، باب صفة الوضوء وكماله ، رقم ۵۵۰ ، ۵۵۱ ، والنسائي فى سننه ، فى كتاب الطهارة ، صفة الوضوء ، باب المضمضة والاستنشاق رقم ۸۴ ، وباب باى اليدين يتمضمض ؟ رقم ۸۵ ، وابوداؤد فى سننه ، فى كتاب الطهارة ، باب صفة وضوء النبي رحمته الله رقم ۱۰۶ - ۱۱۰

② كشف البارى ج ۴ ص ۴۸

③ كشف البارى ج ۲ ص ۱۲۰ ، وج ۳ ص ۳۳۳

④ كشف البارى ج ۱ ص ۳۲۶

⑤ **حمران مولى عثمان** : دا حمران بن ابان بن خالد بن عبد عمرو بن عقیل بن عامر نمری (۱) تمری رضی اللہ عنہ دی۔ د پلار نوم ئی اُبی یا اُبا هم بیان کړې شوې دې.

دې د عین الثمر نه قید کیدو سره د مسیب بن نجبه په حصه کښ راغلې وو، د هغه نه سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ اخستلو سره ازاد کړې وو، په دې وجه ورته حمران مولى عثمان وئیلې شی. (۲)
د هغه ملاقات د سیدنا ابوبکر او سیدنا عمر رضی اللہ عنہما سره هم شوې دې، خو هغه د خپل مولى سیدنا عثمان او سیدنا معاویه بن ابی سفیان رضی اللہ عنہما نه روایت حدیث کوی.

د هغه نه په روایت کونکو کښ ابو وائل شقیق بن سلمه (وهومن الاثنه)، ابو صخره جامع بن شداد محاربی، بکیر بن عبدالله الاشج، حضرت حسن بصری، عروه بن الزبیر، معاذ بن عبدالرحمن التیمی، معبد جهنی، ابو التیاح یزید بن حمید ضبعی او ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ وغیره ډیر حضرات دی. (۳)

حافظ ابن عبد البر رضی اللہ عنہ فرمائی: «وكان حمران احد العلماء الجلة، اهل الوداعة والراى والشرف بولائه ولسه» (۴)

یعنی حمران د جلیل القدر علماء کرامو نه دې، اهل وجاهت، صاحب رائی او د خپل ولاء او نسب په اعتبار سره د اوچتې درجې مالک وو.

حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة نبیل» (۵)

هم دغه شان فرمائی: «حجة... قال الحاكم: تكلم فيه بما لا يؤثر فيه، قلت: هو ثبت» (۶)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة» (۷)

ابن حبان رضی اللہ عنہ هغه په خپل کتاب الثقات کښ ذکر کړې دې. (۸)

خو امام بخاری رضی اللہ عنہ هغه په خپل کتاب الضعفاء کښ ذکر کړې دې. (۹)

(۱) قال ابن سعد: نزل البصرة. وادعى ولده انه من النمر بن قاسط. سير اعلام النبلاء ج ۴ ص ۱۸۴

(۲) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۷ ص ۳۰۱

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۷ ص ۳۰۱، ۳۰۲

(۴) التمهيد لما في الموطاء من المعاني والأسانيد ج ۲۲ ص ۲۱۱. قال محققه في نسخة: الاجلة مكان الجلة والوجاهة مكان الوداعة. هذا، وان ابن عبد البر قال: وحمران مولى عثمان هو حمران بن اعين بن خالد وهو خطأ، والصحيح حمران بن ابان، واما حمران بن اعين فهو راو اخر. اخو عبد الملك بن اعين. انظر التقریب ص ۱۷۹ وغیره.

(۵) ذکر اسماء من تكلم فيه وهو موثق ص ۷۲. رقم ۹۵

(۶) الرواة الثقات المتكلم فيهم بما لا يوجب ردهم. ص ۸۸ رقم ۳۱

(۷) تقريب التهذيب ص ۱۷۹. رقم ۱۵۱۳

(۸) الثقات لابن حبان ج ۴ ص ۱۷۹. رقم ۲۳۷۱.

(۹) ميزان الاعتدال ج ۱ ص ۴۰۴ رقم ۲۲۹۱

هم دغه شان ابن سعد رحمته فرمائی: «وكان كثير الحديث، ولم اراهم يحتجون بحديثه» (۱) یعنی هغه کافی احادیث روایت کوی. زه اهل علم نه وینم چه د هغه په احادیثو سره به احتجاج کوی.

حقیقت دا دې چه د هغه په احادیثو باندې د شیخین نه علاوه اصحاب سنن اربعه احتجاج کړې دي، امام بخاری رحمته اگر چه هغه په الضعفاء کښ ذکر کړې دي، خو د جرح څه وجه ئې نه ده ذکر کړې، هم دغه شان ابن سعد هم یوه مهم خبره کړې ده، د جرح سبب ئې نه دي واضح کړې، او حال دا دې چه خپله د امام بخاری رحمته سره د اصول سته ټولو مصنفینو په هغه احتجاج کړې دي او د ابن عبدالبر، ابن حبان، حافظ ذهبی او حافظ ابن حجر رحمته توثیقات

او تعدیلات موجود دی، په دې وجه به هغه ثقه گنلې شی. والله اعلم
غالباً هم دا وجه ده چه حافظ ابن حجر رحمته د مدی الساری په هغه فصل کښ د هغه بالکل ذکر نه دي کړې په کوم کښ چه هغه دصحيح بخاری په متکلم فيه راوړایو باندې کلام کړې دي (۲)

① عثمان رحمته: دا امير المؤمنين سيدنا عثمان بن عفان بن ابی العاص بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف قرشي (اموی) رحمته دي ابو عمرو، ابو عبدالله او ابو لیلی ئې کښتونه بیانولې شی. ذوالنورین ئې لقب دي.

د مور نوم ئې اروی بنت کریز بن ربیع بن حبیب بن عبد شمس بن عبد مناف وه، دا د رسول الله صلی الله علیه و آله د ترور لور ده.

د عثمان رحمته نیا (د مور د طرف نه) ام حکیم البیضاء بنت عبد المطلب ده، کومه چه د رسول الله صلی الله علیه و آله ترور ده. (۳)

(۱) الطبقات لابن سعد ج ۵ ص ۲۸۳

(۲) د تحرير تقريب التهذيب مصنفين د حافظ ابن حجر رحمته په کلام «ثقة» باندې تبصره کولو سره لیکي: بل صدوق في احسن اقواله، فما وجدت احدا وثقه سوى ابن حبان والذهبي، وقال ابن سعد: لم اراهم يحتجون بحديثه. و اورد البخاری فی الضعفاء. قلت (القائل صاحبا التحرير): ويظهر من جماع ترجمته ان الرجل لم يكن امينا، الامانة التي تؤدي الى توثيقه توثيقا مطلقا، فلعل هذا هو الذي تبين للبخاری، على ان البخاری ومسلما قد احتجا به في الصحيح. تحرير تقريب التهذيب ج ۱ ص ۳۲۱، ۳۲۲

خو د هغه حالات کوم چه اصحاب تراجم ذکر کړې دي د هغې د مطالعه کولو نه معلومیږي چه په هغه باندې یو محدث یا اصحاب جرح وتعدیل نه چا هم څه جرح نه ده کړې، هر چه د (لم یکن رجلا امینا) تعلق دي، پس غالباً د دې نه د هغه واقعي طرف ته اشاره ده کوم چه اصحاب سیر ذکر کړې ده چه سیدنا عثمان رحمته د خپل یو مرض په موقع باندې وصیت لیکلې وو او په هغې کښ ئې سیدنا عبدالرحمن بن عوف رحمته خپل خلیفه نامزد کړې وو، هغه وخت سیدنا عبدالرحمن بن عوف رحمته حج له تلې وو. روستو چه کله هغه راغلو نو حرمان دا راز هغه ته بیان کړو، سیدنا عثمان رحمته ته چه کله دا معلومه شوه نو هغه ډیر ناراضه شو او هغه ئې جلا وطن کړو. عثمان رحمته ته چه کله دا معلومه شوه نو هغه ډیر ناراضه شو او هغه ئې جلا وطن کړو. عثمان رحمته ته چه کله دا معلومه شوه نو هغه ډیر ناراضه شو او هغه ئې جلا وطن کړو. عثمان رحمته ته چه کله دا معلومه شوه نو هغه ډیر ناراضه شو او هغه ئې جلا وطن کړو. عثمان رحمته ته چه کله دا معلومه شوه نو هغه ډیر ناراضه شو او هغه ئې جلا وطن کړو.

ولي احتجاج کولې. والله اعلم
(۳) اوگورئ: تهذيب الكمال ج ۱۹ ص ۴۴۵، ۴۴۶

سیدنا عثمان رضی الله عنه په شروع شروع کښ مسلمان شوې وو، د حبشي او مديني منوري دواړه هجرتونه ئې کړې دي، رسول الله ﷺ اول خپله لور سیده رقيه رضی الله عنها د هغه په نکاح کښ ورکړه، د هغې د وفات کیدو نه پس ئې بله لور سیده ام کلثوم رضی الله عنها د هغه په نکاح کښ ورکړه. (۱)

هغه د رسول الله ﷺ سیدنا ابوبکر او سیدنا عمر فاروق رضی الله عنهما نه د حدیث روایت کوي. د سیدنا عثمان رضی الله عنه نه په روایت کونکو کښ د هغه په خامنو کښ ابان، سعید، عمرو او په غلامانو کښ د حمران نه علاوه ابو صالح، ابو سهل، (دغه شان) مروان بن الحکم، عبدالله بن مسعود، زید بن ثابت، عمران بن حصین، ابو قتاده، ابوهریره، انس بن مالک، السائب بن یزید، سلمه بن الاکوع، ابو امامه الباهلی، ابو امامه سهل بن حنیف، طارق بن شهاب، عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر، عبدالله بن الزبیر او ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف رضي الله عنهم ورحمهم الله جميعا.... وغيره ډیر حضرات شامل دي. [حواله بالا]

سیدنا عثمان رضی الله عنه ذیل د واقعي نه شپږ کاله زوستو پیدا شوې دي، د حبشه طرف ته ئې د خپلې بی بی سیده رقيه رضی الله عنها سره د ټولو نه مخکښ هجرت اوکړو، روستو نور حضرات په هغوی پسې لاړل، بیا ئې د مديني منوري طرف ته هجرت اوکړو، په بدر کښ د شریکیدو دپاره تیار وو چه د سیده رقيه رضی الله عنها د بیماري د وجې نه رسول الله ﷺ هغه پاتې کړو او د بدر د حصي نه ئې هم هغه ته ورکړه او هغه ئې د بدریانو نه هم شمار کړو. د حدیبه په موقع باندې ضرورت پیښ شو چه څوک مکې مکرمې ته اولیرلې شی، د عثمان رضی الله عنه نه موزون بل څوک نه وو، په دې وجه عثمان رضی الله عنه هلته اولیرلې شو، د هم هلته نه دا دروغون خبر خور شو چه عثمان رضی الله عنه شهید کړې شو.

په دې موقع باندې رسول الله ﷺ د ټولو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه په جهاد او قتال باندې بیعت واخستلو، رسول الله ﷺ خپل یو لاس په بل لاس باندې ږدلو سره او فرمائیل چه دا د عثمان رضی الله عنه لاس دي، کوم چه زما په لاس باندې بیعت کوي.

رسول الله ﷺ پرله پسې خپلې دوه لوڼه د هغه په نکاح کښ ورکړې او وې فرمائیل که زما بله لور وې نو هغه به مې هم ستا په نکاح کښ درکړې وې. سیدنا عثمان رضی الله عنه په هغه لس خوش قسمته صحابه کرام رضی الله عنهم کښ شامل دي چاته چه رسول الله ﷺ په یو مجلس کښ د جنت زبیري ورکړې وو.

عثمان رضی الله عنه د هغه اصحاب الرائي خلقو نه یو وو چاته چه سیدنا عمر فاروق رضی الله عنه د خلافت ذمه داری سپارلې وه.

عثمان رضی الله عنه په خلفاء راشدینو کښ په دریم نمبر دي، د ټول اهل سنت والجماعت په نزد د ابوبکر او عمر رضی الله عنهما نه پس عثمان رضی الله عنه (د ټول امت نه) افضل دي. (۲)

(۱) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۶، ۴۸

(۲) دا ټول تفصیلات د تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۵ تا ۴۵۰ نه اخستلې شوې دي.

سیدنا عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ د بیعت عثمان رضی اللہ عنہ پہ موقع باندی افرمائیل : (پایعنا عہدا، ولم نال) (۱)

یعنی مونہ پہ تلو کس د غورہ انسان پہ لاس بیعت اوکرو او مونہ ہیخ کوتاہی نہ دہ کری۔ سیدنا علی رضی اللہ عنہ فرمائی چہ سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ پہ مونہ کس د تلو نہ زیات صلہ رحمی کونکی وو او ہغہ د داسی خلقو نہ وو چہ د ہغوی پہ بارہ کس راغلی دی (ثم اتقوا وامتثالمتقوا واستنوا... واللہ یحب المحسنین) (۲)

سیدہ عائشہ رضی اللہ عنہا فرمائی : (ولقد قتلوا، وانه لمن اوصلهم للحرم، واتقاهم لہ) (۳) یعنی ہغہ باغیانو عثمان رضی اللہ عنہ قتل کرو، حال دا چہ ہغہ د تلو نہ زیات صلہ رحمی کونکی او د خپل رب نہ زیات ویریدونکی وو۔

بشر رومہ پہ مدینہ منورہ کس د یو یہودی کوہی وو، ہغہ بہ پہ مسلمانانو باندی اوبہ خرخولی، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ترغیباً افرمائیل خوک دی چہ دا کوہی واخلی او د مسلمانانو دپارہ ئی وقف کری او خپلہ ئی ہم د عامو مسلمانانو پہ شان اوبہ استعمالوی؟ د ہغی پہ بدل کس بہ اللہ پاک ہغہ تہ پہ جنت کس یو گودر ورکری۔ سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ یہودی تہ ورغلو او ہغہ سرہ ئی سودا اوکرہ او نیم کوہی ئی پہ دولس زرہ درہم باندی واخستلو او ہغہ سرہ دا مقرر شوہ چہ کوہی بہ یوہ ورخ یہودی استعمالوی او یوہ ورخ بہ ئی سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ بیا داسی اوشوہ چہ د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ د نمبر والا ورخ کس بہ مسلمانانو دومرہ اوبہ ډکی کری چہ د دوه ورخو دپارہ بہ کافی شوی۔ یہودی چہ کلہ دا اولیدلو ډیر غمزن شو۔ د دی نہ پس ئی د کوہی باقی نیمہ حصہ پہ انہ زوہ درہم باندی د عثمان رضی اللہ عنہ پہ لاس باندی خرخہ کرہ۔ (۴)

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم چہ کلہ دا خواہش ظاهر کرو چہ د مسجد نبوی توسیع کیدل پکار دی نو سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ د پنخہ ستنو پہ مقدار خانی اخستلو سرہ پہ مسجد کس شامل کرو۔ (۵) د غزوہ تبوک پہ موقع باندی ئی نہہ نیم سوہ (۹۵۰) اوبنان او پنخوس (۵۰) اسونہ ورکړل، بلکہ پہ یو روایت کس زر اوبنان او اویا اسونہ منقول دی۔ (۶)

عبادت : د عبادت ئی دا حال وو چہ پہ یو یو رکعت کس بہ ئی پورہ قران کریم ختمولو، تردی چہ کلہ د ہغوی د شہادت دپارہ محاصرہ اوکری شوہ نو پہ ہغہ موقع باندی بہ ہم ہغہ د شیپ پاسیدلو سرہ عبادت کولو او پہ یو یو رکعت کس بہ ئی یو یو قران کریم ختمولو۔

(۱) الاصابۃ ج ۲ ص ۲۲۳

(۲) پورتنہ حوالہ

(۳) پورتنہ حوالہ

(۴) تہذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۵۰

(۵) پورتنہ حوالہ

(۶) پورتنہ حوالہ

د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ په زمانه کښ مالونه دومره ډیر فراخه شو او برکت پیدا شو چه خلقو یوه یوه وینزه د هغې د وزن برابر چاندئ باندې واخستله، یو یو اس ئې په یو یو لاکه درهم باندې او یوه یوه د کجهورې اونه ئې په زر درهم باندې واخستله. سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ به همیشه روژې نیولې. (۱)

شهادت : د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ په اخری دور کښ څه اشار داسې پیدا شو چا چه دا کلکه اراده کړې وه چه عثمان رضی اللہ عنہ شهید کړی، بل طرف ته رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ ته د ابتلاء او ازمیښت پیش گوئی کړې وه، او د شهادت پیش گوئی ورته کړې وه او په دې موقع ئې ورته د صبر تلقین هم کړې وو. (۲)

پس په دې موقع باندې نه صرف دا چه هغه د صبر لمن پرې نه خودله بلکه د صحابه کرام رضی اللہ عنہم د اجازت باوجود ئې چاته هم د تورې د راویستلو اجازت ورنکړو. (۳)

په داسې حال کښ چه سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ د قران کریم تلاوت کولو او مصحف ئې پرانستلې وو، هغه ظالمانو شهید کړو، اکثر حضرات دا روایت کوی چه د وینې څو قطرې د قران

کریم په آیت (فسیک یکهم الله) باندې پریوتلې. (۴)

خلافت او د خلافت موده : د سیدنا عمر رضی اللہ عنہ د شهادت او تدفین نه درې ورځې پس په یکم محرم ۲۴ هجری باندې ټولو خلقو په اتفاق سره د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ په لاس باندې د خلافت بیعت او کړو. په ۱۷ یا ۱۸ ذی الحجه ۳۵ هجری کښ د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ د شهادت عظیم مصیبت راغلو، په تاریخ وفات کښ ئې نور اقوال هم دی. (۵)

فضائل او مناقب : د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ مناقب او فضائل بیسماره دی:

رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی: (الاستحی من رجل تستحی منه الملائكة) (۶)

یعنی زه د هغه سړی نه حیا او نکرم د چا نه چه ملائک هم حیا کوی؟

رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلې وو: (من یحضر بثر رومة قلله الجنة) (۷) او هم دغه شان ئې فرمائیلې

وو: (من یموت بثر رومة قلله الجنة) (۸)

یعنی څوک چه بثر رومه اوکنی نو د هغه دپاره جنت دې او څوک چه جیش عسره (د غزو

۱) تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۵۰، ۴۵۱

۲) قال عثمان يوم الدار: ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قد عهد الى عهدا، فانا صابر عليه. جامع الترمذی ابواب المناقب، باب فی مناقب عثمان بن عفان رضی الله عنه، رقم ۳۷۱۱

۳) اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۵۶

۴) پورته حواله

۵) اوگورئ: تهذیب الکمال ج ۱۹ ص ۴۵۴

۶) مسند احمد ج ۶ ص ۲۸۸، رقم ۲۶۹۹۹، ۲۷۰۰۰

۷) اخرجه البخاری تعليقا، انظر صحيح البخاری، كتاب فضائل الصحابة، باب مناقب عثمان بن عفان

۸) پورته حواله

تبوک مجاهدین لره، زاد راه برابر کړې او سامان ورته ورکړې هغه جنتی دې. سیدنا عثمان رضی الله عنه دا دواړه کارونه اوکړل

د سیدنا انس رضی الله عنه نه روایت دې چې رسول الله صلی الله علیه و آله د احد غر ته اوختلو، هغه سره سیدنا ابوبکر، سیدنا عمر او سیدنا عثمان رضی الله عنه وو، د احد غر په خوزیدو شو، رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل: ای احده! په قلاړ شه! او هغه ته ئې په خپه باندې گزار هم ورکړ؛ او وې فرمائیل: په تا باندې یو نښی. یو صدیق او د دوه شهیدانو نه علاوه هیڅوک نشته! (۱)

د غزوۀ تبوک په موقع باندې چې سیدنا عثمان رضی الله عنه ښه ډیر سامان راوړلو نو رسول الله صلی الله علیه و آله خوشحالی نه او فرمائیل: ﴿ما علی عثمان ما علی بعد هذه﴾، ما علی عثمان ما علی بعد هذه؟ (۲) یعنی د دې نه روستو چې عثمان رضی الله عنه هر څه کوی هیڅ باک نشته.

د بیعت رضوان په موقع باندې رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل: ﴿ان عثمان بنی حاجة الله وحاجة رسوله﴾ (۳) یعنی عثمان رضی الله عنه د الله پاک او دهغه در رسول صلی الله علیه و آله په کار کښ دې، د دې نه پس ئې خپل یو لاس په بل باندې ږدلو سره او فرمائیل چې دا لاس د عثمان دې او د هغه د طرف نه بیعت دې. د روایاتو تعداد: د سیدنا عثمان رضی الله عنه احادیث په اصول سته کښ ذکر دی، د عثمان رضی الله عنه نه ټول یو سل څلوېښت احادیث نقل دی، په هغې کښ درې احادیث متفق علیه دی، او امام بخاری په اته احادیثو کښ او امام مسلم رحمته الله علیه په پنځو احادیثو کښ متفرد دی. (۴) والله اعلم،

رضی الله عنه وارضاه

د اودس په سلسله کښ د امام بخاری رحمته الله علیه ترتیب: امام بخاری رحمته الله علیه د ټولو نه اول «باب الوضوء مرة مرة» قائم کړو، بیانی «باب الوضوء مرتین مرتین» او په آخر کښ ئې «باب الوضوء ثلاثا» ذکر کړو. امام ابو داؤد رحمته الله علیه بالکل د دې عکس ذکر کړې دې، ځکه چې وضوء ثلاثا د ټولو نه اکمل او افضل دې، لهذا اول ئې هغه راوړې دې، د هغې نه روستو ئې وضوء مرتین، چې دا درمیان دې او په آخر کښ ئې وضوء مرة ذکر کړې دې، کومه چې ادنی درجه ده.

امام بخاری رحمته الله علیه دا خبره مخې ته کړه چې وضوء مرة خو فرض دې او اول هم دا وی، پس هغوی د ادنی نه اعلی طرف ته ترقی او کړه، بله خبره دا د چې مرتین او ثلاثا دا په مرة باندې مرتب دی، اول به د مرة تحقق وی، بیا د مرتین او بیا د ثلاثا، نو د وجود په اعتبار سره هم مرتین او ثلاثا موخر دی. لهذا امام بخاری رحمته الله علیه چې یو طرف ته د ادنی نه اعلی طرف ته ترقی کړې ده نو بل طرف ته ئې د ظاهری وجود په لحاظ چې کوم صورت دې د هغې رعایت ئې هم کړې دې. والله اعلم

(۱) صحیح البخاری، کتاب فضائل الصحابة، باب مناقب عثمان بن عفان رضی الله عنه رقم ۳۶۹۹.

(۲) جامع الترمذی، ابواب المناقب، باب فی مناقب عثمان بن عفان رضی الله عنه رقم ۳۷۰۰.

(۳) جامع الترمذی، ابواب المناقب، باب فی مناقب عثمان بن عفان رضی الله عنه رقم ۳۷۰۲.

(۴) اوگوری: خلاصة الخزرجی، ص ۲۶۱، وتهذيب الاسماء واللغات ج ۱ ص ۳۲۲.

د ائمه مجتهدین په نزد د تثلیث غسل حیثیت: امام بخاری رحمته الله دله د «الوضوء ثلاثا» باب قائم کړې دې، دا د ټولونه اکمل اودس دې، ددې په حیثیت کښ د علما کرامو اختلاف دې جمهور علما، کرام خو ورته سنت وائی د ابن ابی لیلی نه نقل کړې شوې دی چه هغه درې واړه کرت وینخلو ته واجب وائی: (۱)

علامه موفق رحمته الله د امام مالک رحمته الله نه نقل کړې دی چه د یو کرت یا درې کرت هېڅ تحديد نشته، یعنی تثلیث مباح دې، د سنت یا واجب تحديد نشته. (۲)

قاضی باجی مالکی رحمته الله فرمائی چه ابن القاسم رحمته الله د امام مالک رحمته الله نه نقل کړې دی چه په اودس کښ هېڅ تحديد نشته.

خو قاضی باجی فرمائی چه د دې مطلب دا نه دې چه په دې باندې کمې بیشې نه شی کیدلې، هسې خو د امام مالک رحمته الله نه بیشکه دا منقول دی چه یو کرت وینخل فرض دی. (۳) مالکیان د اودس په ټولو اندامونو کښ د تثلیث قائل دی، خو په رجليں کښ هم تثلیث دې یا انقاء. په دې کښ دواړه اقوال دی، خو دا د اقوالو اختلاف په هغه صورت کښ دې چه کله په دواړو څپو باندې خیری حاصل شی، او که دواړه څپې د خپرو نه پاکې وی نو بیا به تثلیث وی گیني انقاء به وی. (۴)

سعید بن عبدالعزیز او امام اوزاعی رحمته الله فرمائی چه په رجليں کښ تنقیه او په باقی اندامونو کښ تثلیث مستحب او مندوب دې. (۵)

د شوافع په نزد هم د اودس اندامونه درې کرت وینخل مستحب دی. (۶) د احنافو په نزد هم تثلیث مسنون او مستحب دې، لکه چه په تیر شوی باب کښ پوره

تفصیل تیر شوې دې. والله سبحانه وتعالی اعلم

قوله: أَنَّهُ رَأَى عُمَانَ بْنَ عَفَّانَ دَعَا بِأَنَاءٍ فَأَقْرَعَ عَلَى كَفِّهِ ثَلَاثَ مِرَارٍ فَعَسَلَهُمَا ثُمَّ
أَدْخَلَ يَمِينَهُ فِي الْأَنَاءِ فَبَضَمَ وَأَسْتَنْشَقَ: حرمان رحمته الله فرمائی چه ما عثمان رحمته الله اولیدو چه هغه د اوبو، یو لوبښې راطلب کړو او په خپلو لاسونو باندې ئې درې کرت اوبه واچولې او هغه ئې وینخل، بیا ئې خپل بښې لاس په لوبښې کښ داخل کړو او خوله کښ ئې اوبه واچولې او پوزه کښ ئې اوبه واچولې.

(۱) المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۴۲۷

(۲) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۹۴

(۳) المنتقى للبا ج ۱ ص ۲۷۱، باب بیان غسل الوجه

(۴) اوگوری: حاشیة الدسوقي ج ۱ ص ۱۶۹، فصل يذكر فيه احكام الوضوء

(۵) المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۹۴

(۶) المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۴۳۱

دلته د کشمېنې په روایت کښ (استشاق) دي، او د اکثر راویانو په نزد (استش) دي. (۱)
 وړاندې د شعیب روایت راروان دي، په هغې کښ د مضمضه استنشاق او استنثار درې
 وړو ذکر دي. (۲)

بیا په دې حدیث کښ دا خبره چه مضمضه او استنشاق ئې خو کرته او کړل، د دې ذکر په
 هیڅ طریق کښ نشته، خو ابن المنذر د (یونس عن الزهري) په طریق سره د عدد ذکر کړې دي.
 (۳) هم دغه شان امام ابو داؤد رحمه الله د سیدنا عثمان رضی الله عنه په احادیثو کښ په دوه طریقو کښ هم
 د عدد ذکر کړې دي. (۴)

قوله: ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ ثَلَاثًا وَيَدَيْهِ إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ ثَلَاثًا مِرَارًا: بیا ئې خپل مخ درې کرته،
 او دواړه لاسونه د څنگلو سره درې درې کرته وینخل.

د مضمضه او استنشاق په غسل وجه باندې د تقدیم همکت: په غسل وجه باندې د مضمضه
 او استنشاق د مقدم کولو وجه دا ده چه د اودس مقصود د اتباع حکم شریعت سره ظاهري
 طور تطهیر او تنظیف هم دي، تطهیر او تنظیف په پاکو اوبو سره حاصلیږي، اوبه که ناپاکه
 وی نو په هغې سره تطهیر او تنظیف نه حاصلیږي. او ناپاکي کله خو د رنگ نه معلومیږي،
 کله د بوټي نه او کله د خوند نه، چه کله انسان په لاس کښ اوبه واخلې، چه نظر ته ئې لار
 شی نو رنگ به ئې ورته ښکاره شی، په خوله کنګالولو سره به ورته د خوند او په استنشاق
 او استنثار سره به ورته د بوټي پته لگي که اوبه ناپاکي وی نو باقی بدن به د ناپاک کیدو نه
 بچ شی، ځکه چه غسل وجه فرض دي، لهدا د دې دپاره په طور د احتیاط او اهتمام اول
 مضمضه او استنشاق مقرر کړې شو، چه د اوبو پاکولې معلوم شی، د هغې نه وروستو اوبو
 په فرض کښ استعمال کړې شی. والله اعلم (۵)

قوله: ثُمَّ مَسَحَ بِرَأْسِهِ: بیا ئې په خپل سر مسح او کړه.

د دې روایت په یو طریق کښ هم عدد ذکر نه دي.

مسح به یو کرت کولې شی یا متعدد کرته: جمهور علماء کرام فرمائی چه یو کرت به مسح
 کولې شی، امام شافعی رحمه الله د درې کرته مسح قائل دي. (۶)

(۱) اوغوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۹

(۲) اوغوری: صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۸. کتاب الوضوء باب المضمضة فی الوضوء رقم ۱۶۴

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۵۹

(۴) اوغوری: سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب صفة وضوء النبی صلی الله علیه وسلم رقم ۱۰۸، ۱۰۹

(۵) اوغوری: فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۰

(۶) قال النووي رحمه الله: مذهبا المشهور الذي نص عليه الشافعي رضي الله عنه في كتبه وقطع به جماهير
 الاصحاب انه يستحب مسح الرأس ثلاثا كما يستحب تطهير باقي الأعضاء ثلاثا. المجموع شرح المذهب ج ۱

د امام شافعی رحمته الله دلیل د امام مسلم رحمته الله روایت کړې شوې د سیدنا عثمان رضی الله عنه د حدیث ظاهری الفاظ دي: **(الایرکم وضوء رسول الله ﷺ ثم توضع ثلاثا ثلاثا)** (۱)

یعنی رسول الله ﷺ درې درې کړته اودس او کړو. خو دا روایت مجمل دي، د سیدنا عثمان رضی الله عنه په تفصیلی روایاتو کښ په یو کښ هم مسح د خه قید سره نه ده ذکر کړې شوې، او د اودس په باقی اندامونو کښ عدد ذکر دي، دا د دي خبرې دلیل دي چه په مسح کښ عدد نشته. (۲)

د سیدنا عثمان رضی الله عنه په کومو روایاتو کښ چه تثلیث راغلې دي، محدثین هغه غیر ثابت گنړی. یس امام ابو داؤد رحمته الله فرماني: **(احادیث عثمان الصحاح كلها تدل على مسح الرأس انة مرة،**

فانهم ذكروا الوضوء ثلاثا، وقالوا فيها: ومسح راسه، لم يذکروا عددًا، كما ذكروا في غيره) (۳)

یعنی د سیدنا عثمان رضی الله عنه ټول صحیح احادیث په دي باندې دلالت کوی چه د سر مسح به یو کړت وی، ځکه چه راویانو چه څنگه د وضوء ثلاثا ذکر کړې دي هم هغه شان ئې **(ومسح راسه)** هم فرمانيلي دي، د اودس په مفسولاتو کښ چه ئې څنگه د عدد ذکر کړې دي، دلته ئې په مسح کښ د هیڅ عدد ذکر نه دي کړې.

امام بخاری رحمته الله وړاندې تلو سره د **(مسح الرأس مرة)** باب قائم کړې دي، هلته به انشاء الله تفصیل راشی.

قوله: ثُمَّ غَسَلَ رِجْلَيْهِ ثَلَاثًا مَرَّاتٍ إِلَى الْكَعْبَيْنِ : بیا ئې درې درې کړته خپلې خپې د گیتو سره وینځلي

قوله: ثُمَّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّةً تَوْضَأُ تَحْوِ وَضُوءِي هَذَا: بیا ئې اوفرمائیل چه رسول الله ﷺ اوفرمائیل چه څوک زما د دي اودس په شان اودس اوکړی.

امام نووی رحمته الله فرماني چه دلته رسول الله ﷺ **(تحو وضوءي)** اوفرمائیل او **(مثل وضوءي)** ئې اونه فرمائیلو ځکه چه **(مثل)** کلی مماثلت غواړی او حقیقی کلی مماثلت ممکن نه دي. (۴) خو په دي باندې اشکال دا دي چه هم دا روایت په کتاب الرقاق کښ را روان دي په هغې کښ **(من توضع مثل هذا الوضوء)** الفاظ راغلې دي. (۵)

(۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ۵۴۵

(۲) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله رقم ۵۳۸، ۵۳۹

(۳) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب فی صفة وضوء النبي ﷺ رقم ۱۰۸

(۴) شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۰۸، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله

(۵) صحیح البخاری، ج ۲ ص ۹۵۲، کتاب الرقاق، باب قول الله تعالى **(ان وعد الله حق فلا تفرنکم**

الحياة الدنيا)، رقم ۶۴۳۳

هم دغه شان په مسلم شریف کښ هم د (لیدېن اسلام من حبران) په طریق کښ د (رایت رسول الله ﷺ) توضع مثل وضو (هذا) الفاظ راغلې دی. (۱)

په دې وجه دا به وئیلې شی چه د (ووضو) تعبیر د راوی تصرف دې، ځکه چه د دې لفظ اطلاق په (مثلیت) باندې مجازا کولې شی، او په دې وجه هم چه د (مثل) لفظ حقیقی مساوات لره مقتضی دې خو د دې اطلاق هلته هم کولې شی چرته چه کلی مساوات نه وی، بلکه اکثر او اغلب مساوات موجود وی. دغه شان به په دواړه قسم روایاتو کښ تطبیق راشی. (۲)

قوله: ثُمَّ صَلَّى رَكَعَتَيْنِ لَا يُحَدِّثُ فِيهِمَا نَفْسَهُ: بیا دوه رکعته اوکړی، په داسې طریقچه چه د خپل نفس سره خبرې نه کوی.

د حدیث نفس نه څه مواد دي؟ دلته د حدیث نفس نه څه مراد دي؟ حدیث اختیاری مراد دي یا اضطراری؟

اکثر علماء کرام مازری، قاضی عیاض او امام نووی رحمهم الله فرمائی چه د دې نه حدیث اختیاری مراد دي، ځکه چه وسوس اضطراریه خو د چا په قبضه کښ هم نه وی، خو په دې کښ هیڅ شک نشته چه په کوم مونځ کښ د وسوس اضطراریه نه هم حفاظت وی هغه د انتهای اعلی درجې مونځ دي. (۳)

خو قاضی عیاض رحمهم الله د بعض علماء کرامو نه نقل کړی دی چه د وسوس اختیاریه سره سره وسوس غیر اختیاریه هم مراد دی. (۴) د امام ابن دقیق العید رجحان هم دې طرف ته معلومیږي.

د هغه دلیل دا دي چه دا حدیث د اعمال تکلیفیه سره متعلق نه دي، بلکه د فضیلت سره متعلق دي، کیدې شی چه د څه اعلی درجې د فضیلت حاصلولو دپاره د انسان نه د یو زبردست مشقت مطالبه اوکړې شی.

او دا هم بعیده نه ده چه یو سړي د دنیاوی مشاغلو نه مجرد شی او د الله پاک په ذکر باندې خپل زړه اباد کړی، نو هغه ته هیڅ قسم اختیاری او اضطراری خیال بالکل رانشی. (۵)

(۱) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضائل الوضوء، والصلاة عقبه، رقم ۵۴۴

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۰

(۳) اوگورئ: شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۰۹، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء وکماله، واکمال المعلم بفوائد مسلم للفاضی عیاض ج ۲ ص ۱۹

(۴) اوگورئ: اکمال المعلم بفوائد مسلم للفاضی عیاض ج ۲ ص ۱۹

(۵) قال ابن دقیق العید: ویصح ان یحمل علی النوعین، لان الحدیث لیس فی التکلیف، حتی یرفع فیه العسر، وانما فیه ترتیب ثواب مخصوص علی عمل مخصوص، فمن حصل له ذلک العمل حصل له الثواب قال وغیره بعید ان یحصل لمن تجرد عن شواغل الدنيا، وعمر قلبه بذكر الله عزوجل، اکمال اکمال المعلم

ایا په دې حدیث کښ د حدیث دنیوی سره سره حدیث دینی هم داخل دی؟ د دې نه پس په دې هم ځان پوهه کړه چه په حدیث شریف کښ چه کومه د حدیث نفس نه نهی راغلي ده په هغې کښ حدیث نبوی خو بالاتفاق منهی عنه دي، ځکه چه د امام ابن المبارک، ابن ابی شیبه او د حکیم ترمذی رحمهم الله په روایاتو کښ **(لا یحدث نفسه بشی من الدنیا)** الفاظ راغلي دي. (۱)

خو هغه وسوس د کومو تعلق چه د دین سره دې هغه مطلقا غیر مضر دی، یا که په هغې کښ هم څه تفصیل شته؟

د علامه عینی رحمهم الله راښی دا ده چه هغه غیر مضر دی، که د مانځه سره متعلق وی او که د بل څه خیال وی، پس سیدنا عمر رضی الله عنه فرمائی: **(ان لاجهز جیش وانالی الصلاة)** (۲)

د حافظ ابن حجر عسقلانی رحمهم الله راښی دا ده چه د کومو خیالاتو تعلق د مانځه سره دي، مثلاً په قراءت کښ غور او فکر کول نو هغه مضر نه دي او کوم چه د بهر خیالات دی اگر چه د عبادت د جنس نه وی، هغه مضر دی. (۳)

د سیدنا عمر رضی الله عنه په باره کښ منقول دی چه هغه به د مانځه په حالت کښ د جیش تجهیز فرمائیلو، امام ابن تیمیة رحمهم الله فرمائی چه سیدنا عمر رضی الله عنه مامور بالجهاد وو، هغه یو طرف ته خو امیر المومنین وو نو بل طرف ته ورسره امیر الجهاد هم وو، پس هغه د بعضو وجوه په بنیاد د صلاة الخوف ادا کونکی مونځ گزار په شان شو، کوم چه د دشمن مخي ته ولاړ وی، چونکه عین د قتال حالت وی یا داسې حالت نه وی، د هغه په حق کښ دواړه حکمونه دي چه مونځ هم او کړی او جهاد هم او کړی، لهذا د هغه په ذمه لازمه ده چه د امکان د حده پورې دواړه حکمونه پوره کړی.

او دا خبره مسلم ده چه په جهاد قلبی کښ د اطمینان هغه کیفیت نه وی کوم چه په حالت امن کښ وی نو که دا خبره او منلې شی چه د جهادی عمل د وجې نه د هغه په مانځه کښ څه نقص واقع شوې دي نو د بنده په کمال ایمان او کمال طاعت کښ به هیڅ کمی نه واقع کیږی، هم د دې وجې نه صلاة الخوف د صلاة الامن په مقابله کښ کم او خفیف گنجلې شی، بس الله پاک چه کله د صلاة الخوف ذکر او فرمائیلو نو وي فرمائیلي:

(إِذَا أَطَعْتُمْ فَأَطِيعُوا السَّلَاةَ السَّلَاةُ كَأَنَّكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كَمَا تَأْمُرُونَ) (۴)

بیا چه کله تاسو ته د دشمن د طرف نه اطمینان حاصل شی، نو مونځ د قاعدې مطابق کوئ،

(۱) ذکره الحافظ فی الفتح ج ۱ ص ۲۶۰، وانظر المصنف لابن ابی شیبه ج ۵ ص ۲۰۶، کتاب الصلاة، باب فی فضل الصلاة، رقم ۷۷۱۳

(۲) انظر صحيح البخاری ج ۱ ص ۱۶۳، باب يفكر الرجل الشی فی الصلاة، والمصنف لابن ابی شیبه ج ۵ ص ۳۰۶، کتاب الصلاة، باب فی حدیث النفس فی الصلاة، رقم ۸۰۳۴

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۰

(۴) النساء: ۱۰۳

بیشکه مونغ د مسلمانانو په ذمه یوه داسې فریضه ده کومه چه د وخت پابند ده. معلومه شوه چه په حالت د اطمینان کښ کوم اقامت صلاة مطلوب دې هغه د ویرې په حالت کښ نه دې.

بیا په خلقو کښ هم ډیر تفاوت موندلې شی، که د بنده ایمان قوي وی نو په مانځه کښ د مختلف امور د فکر کولو سره زړه حاضر وی او سیدنا عمر رضی الله عنه خو هغه شخصیت دې چه د چا په ژبه او زړه باندې الله پاک حق اچولې دې، هغه محدث او ملهم من الله دې، د هغه دپاره دا هیڅ بعیده نه ده چه هغه په مونغ کښ د حاضریدو سره سره په مانځه کښ تدبیر جیش هم کولو، او نورو ته دا خبره نه وی حاصله. (۱)

حافظ ابن القیم رحمته الله علیه فرمائی چه رسول الله صلی الله علیه و آله په مانځه کښ التفات فرمائیلي وو، ځکه چه یو شهسوار ئې د دشمنانو په نقل او حرکت باندې د نظر ساتلو دپاره لیرلې وو، د سحر په مانځه کښ رسول الله صلی الله علیه و آله بار بار د هغه شهسوار د لیدلو کوشش کولو، دا په اصل کښ په مانځه کښ التفات اشتغال بالجهاد فی الصلاة دې او دا من باب مداخل العبادت دې، یعنی په یو عبادت کښ گویا بل عبادت داخل شی لکه چه صلاة الخوف دې چه په دې کښ د مانځه سره سره باقاعده د دشمنانو دفاع کولې شی. گویا په مانځه کښ دننه عملا جهاد کیږی، هم دغه شان د سیدنا عمر رضی الله عنه دا ارشاد چه **«لن لا جهز جيش وانا فی الصلاة»** یعنی زه د مانځه په حالت کښ لښکر تیاروم، هم د جمع بین الجهاد مظهر دې، د دې مثال هم داسې دې لکه د مانځه په حالت کښ د قران کریم په معانی کښ فکر کول، یا د علمی نکات او اسرارو استخراج، گویا په دې کښ جمع بین الصلاة والعلم ده، دا هم یو قسم التفات دې. یو التفات د غافلانو دې، چه په هغې کښې هغوی په ظاهره خو په مانځه کښې وی، لیکن په حقیقت کښې په عبادت کښې نه وی. (۲) والله اعلم

حضرت مولانا حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمته الله علیه فرمائی چه په اصل کښ دا د سیدنا عمر رضی الله عنه وسوسې او خیالات نه وو، په مانځه کښ هغه ته حضوری کیفیت حاصل وو، د الله پاک د طرف نه به په هغه باندې د علوم القاء کیدله.

حضرت مرزا مظهر جان جانا رحمته الله علیه هم په خپلو مکتوباتو کښ هم دا لیکلې دی. والله اعلم
قوله: غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ : نو د هغه ټول گناهونه کوم چه تیر شوې دی، هغه به معاف کولې شی.
امام نووی رحمته الله علیه فرمائی چه د دې نه صغائر مراد دی، ځکه چه د کبائر د معاف کیدو دپاره خو ضابطه توبه ده. (۳)

(۱) الفتاوی الکبری ج ۲ ص ۲۲۴

(۲) اوگوری: زاد المعاد فی هدی خیر العباد ج ۱ ص ۲۵۰. فصل فی هدیه صلی الله علیه وسلم فی الصلاة.

(۳) قال النووي: قال القاضي عياض هذا المذكور في الحديث من غفران الذنوب ما لم تؤت كبيره هو مذهب أهل السنة وأن الكبائر إنما تكفرها التوبة أو ... (بقية برصغره آتنده)

بعض علماء کرام فرمائی کہ کبائرو ہم مغفرت اوشی (۱) خُکَہ چہ ہر کلہ انسان پہ طریقہ باندی اودس اوکڑی، د اودس د تولو ارکانو، آداب او مستحباتو رعایت اوکڑی د ہغہ پہ زہہ کبش بہ انابت ہم پیدا کیڑی، کوم چہ بہ داعی الی الندامة وی۔ خو دا بعیدہ دہ، خُکَہ چہ پہ دے تقریر کبش د کبائرو مغفرت پہ توبہ باندی مرتب شو نہ پہ حدیث کبش ذکر شوی عمل باندی۔ واللہ اعلم

د دوه احادیثو ترمینخہ تعارض او د ہغہ دفعیہ: پہ دے حدیث کبش مغفرت لہ د اودس او صلاۃ پہ مجموعہ باندی معلق کړې شوې دے، او د مسلم پہ یو روایت کبش دی!

﴿من تراءى هكذا اغفر له ما تقدم من ذنبه، وكانت صلاته ومشيه الى المسجد نافله﴾ (۲)

یعنی خوک چہ داسی اودس اوکڑی نو د ہغہ مخکبش تول گناہونہ بہ معاف کړې شی، بیا بہ د ہغہ د مونخ او مسجد طرف تہ تلل د زیات ثواب باعث وی۔

ددې حدیث نہ معلومیری چہ مغفرت بہ صرف پہ اودس باندی مرتب وی۔

پہ دے دواړو احادیثو کبش حقیقہ ہیخ تعارض نشته، خُکَہ چہ اودس کونکی یو شان نہ وی، د بعض اخلاص د اعلیٰ درجې وی، د هغوی مغفرت صرف پہ اودس سرہ کیڑی او د بعض اخلاص د کمې درجې وی، د ہغہ مغفرت پہ دواړو خیزونو باندی مرتب وی۔

دغه شان ذنوب ہم یو شان نہ وی، لہذا کیڈې شی چہ د یو سری اودس صرف د گناہونو د ختمولو دپارہ کافی شی او د بل پہ اودس کبش صلاۃ ہم شامل کړی۔ واللہ اعلم

حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ پہ دے قسم تعارض کبش قاعدہ دا دہ چہ پہ کوم روایت کبش د یو زائد خیز اثبات اوشی او یو فضیلت بیان کړې شوې وی، ہغہ واخستلې شی او د اللہ پاک نہ امید اوساتلې شی، دلته بہ داسی وئیلې شی چہ اول د مغفرت ترتب پہ دواړو خیزونو باندی بیان کړې شوې وو، بیا اللہ پاک احسان او تفضل اوفرمائیلو او صرف پہ اودس ئی د مغفرت زیرې ورکړو، لہذا اوس بہ ہم دا وئیلې شی چہ صرف پہ اودس باندی بہ ئی انشاء الہ مغفرت اوشی۔ (۳)

....بقیہ ازصفحہ گذشتہ) رحمۃ اللہ تعالیٰ وفضلہ واللہ اعلم، شرح النووی علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۱۲، کتاب الطہارۃ، باب فضل الوضوء، والصلاۃ عقبہ۔

وقال ابن دقین العید: ظاہرہ العموم فی جمیع الذنوب، وقد خصوا مثله بالصغائر وقالوا: إن الكبائر إنما تكفر بالتوبة وكان المستند في ذلك: أنه ورد مقيدا في مواضع كقوله صلى الله عليه وسلم: "الصلوات الخمس والجمعة إلى الجمعة ورمضان إلى رمضان: كفارات لما ينهين ما اجتنبت الكبائر" فاجعلوا هذا القيد في هذه الأمور مقيدا للمطلق في غيرها. احكام الاحكام شرح عمدة الاحكام ج ۱ ص ۳۲

(۱) پس علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ پہ شرح سنن ابی داؤد ج ۵ ص ۲۷۵، باب فی قیام شہر رمضان د لاندې لیکي: اللفظ عام ینبی ان یشمل الصغیرۃ والكبیرۃ، والتخصیص بلا مخصص باطل۔

(۲) صحیح مسلم، کتاب الطہارۃ، باب فضل الوضوء والصلاۃ عقبہ، رقم ۵۴۴

(۳) ارگوری الكنز المتواری تعلیقات لامع الداراری ج ۳ ص ۴۵

بو امکان دا هم دي چه د صحيح مسلم په روايت کښ چ په کوم کښ صرف د اودس ذکر دي. په هغې کښ مقصود د اودس فضيلت بيانول دی، او د بخاري په دي روايت کښ اصلا او قصدا د رکعتين ثواب او د هغې فضيلت بيانول مقصود دی، د اودس ذکر تبعاً دي. (۱)

والله اعلم

د يو اشکال دفعه کول: دلته يو اشکال دا کولې شی چه په دي حديث کښ په اودس او مونځ سره د گناه د بخښلو زيرې ورکړي شوي دي! او د مسلم شريف په يو حديث کښ دي!

﴿ الصلوات الخمس، والجمعة الى الجمعة، ورمضان الى رمضان مكفرات ما بينهن اذا اجتنبت الكبائر ﴾ (۲)

يعنی پنځه وار هم مونځونه، د يوې جمعې نه بلې جمعې پورې، د يو رمضان نه بل رمضان پورې، که د کبائرو نه اجتناب او کړې شی نو دا اعمال د گناهونو کفاره ده.

هم دغه شان په مسلم کښ يو روايت دي: ﴿ صيام يوم عرفة احتسب على الله ان يكفر السنة التي قبله،

والسنة التي بعده، وصيام يوم عاشوراء احتسب على الله ان يكفر السنة التي قبله ﴾ (۳)

يعنی د عرفې د ورځې روژه زه د الله پاک نه اميد لرم چه په هغې سره به د يو کال مخکښ او يو کال روستو دپاره کفاره جوړه شی او د عاشورې روژه زه د الله پاک نه اميد لرم چه هغه به د يو کال مخکښ گناهونو دپاره کفاره شی.

اوس که په صلوات خمس سره د گناهونو مغفرت اوشو نو په نورو طاعتونو سره به د څه مغفرت کيږي، که په اودس سره مغفرت اوشو نو په باقی طاعاتو سره به د مغفرت رخ کوم طرف ته وي؟

د دي جواب دا دي چه يو سړې د صفاتو مرتکب دي نو د هغه د معاصی دپاره به طاعات مکفر وي او که صفاتو نه وي نو د هغه د درجاتو د اوچتيدلو سبب به جوړيږي،

ځکه چه قاعده ده: ﴿ ان المغفرة اذا تصادقت مع المحل المغفور، فانها تكون سبباً لرفع الدرجات وعلو

المراتب عند الله ﴾ (۴)

يعنی کله چه مغفرت په بخښلې شوی محل باندې وارد شی نو مغفرت د رفع درجات او د مرتبې د اوچت والی سبب جوړيږي.

امام نووي رحمه الله فرمائی چه د دي اعمالو نه هر عمل د مکفر جوړيدو قابل دي، پس که صفاتو وي نو د هغوی به تکفير کولې شی او که صفاتو او کبائرو هيڅ نه وي نو نيکي ليکلي

(۱) پورته حواله

(۲) صحيح مسلم، کتاب الطهارة، باب الصلوات الخمس، والجمعة الى الجمعة، ورمضان الى رمضان مكفرات لما بينهن ما اجتنبت الكبائر، رقم (۵۵۰).

(۳) صحيح مسلم، کتاب الصيام، باب استحباب صيام ثلاثة ايام من كل شهر وصوم يوم عرفة وعاشوراء والاثنين والخميس رقم ۳۷۴۶.

(۴) الكنز المتواری تعليقات لامع الدراري ج ۳ ص ۴۵.

شی او رفع درجات به وی او که صفات نه وی، بلکه که کبائر وی نو امید دی چه تخفیف به اوشی. والله اعلم (۱)

﴿وَعَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ قَالَ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ قَالَ إِنَّ شَهَابَ وَلَكِنْ عُرْوَةَ يُعَذِّتُ عَنْ حُمْرَانَ فَلَمَّا تَوَضَّأَ عُثْمَانُ قَالَ أَلَا أَحَدٌ لَكُمْ حَدِيثًا لَوْلَا آيَةُ مَا حَدَّثْتُكُمْ مَوْعِظَةُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَا يَتَوَضَّأُ رَجُلٌ يُحْسِنُ وَضُوءَهُ وَيُصَلِّي الصَّلَاةَ إِلَّا غُفِرَ لَهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الصَّلَاةِ حَتَّى يُصَلِّيَهَا قَالَ عُرْوَةُ الْآيَةُ: إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ﴾
[۱۶۲۲، ۱۸۳۲، ۲۰۲۹]

رجال الحديث

① ابراهيم: دا هم هغه ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن عبد الرحمن بن عوف دي، چه د هغه په مخکین حديث کښ ذکر راغلي دي، د هغه تذکره په کتاب الايمان کښ د باب تفاضل اهل الايمان في الاعمال او په کتاب العلم کښ د باب ما ذکرې ذهب موسى صلى الله عليه وسلم في البحر الی الخضر لاندې تيره شوې ده. (۲)

② صالح بن كيسان: دا صالح بن كيسان مدني رحمته الله دي. د هغه حالات هم په کتاب الايمان کښ د باب تفاضل اهل الايمان في الاعمال د لاندې تير شوی دی. (۳)

③ ابن شهاب: د امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب الزهري رحمته الله حالات هم په بدء الوجی کښ د «بدء الوسی» د دریم حديث د لاندې تير شوې دی. (۴)

④ عروه: د عروه بن عبد الله بن الزبير رحمته الله حالات په بدء الوسی کښ د دویم حديث د لاندې، او په کتاب الايمان کښ د باب احب الدين الی الله او مومنه د لاندې تير شوې دی. (۵)

⑤ حمران: د حمران بن ابان رحمته الله حالات اوس د مخکین حديث د لاندې تير شو.

قوله: ﴿وَعَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ قَالَ صَالِحُ بْنُ كَيْسَانَ﴾: علامه کرمانی او علامه مغلطنانی رحمهما الله فرمائی چه دا تعليق دي. (۶) خو صحيح دا ده چه دا موصول بالاسناد السابق دي او په «حديث ابراهيم بن سعد» باندې معطوف دي او مطلب دا دي چه څنگه اولني

(۱) شرح النووي على صحيح مسلم ج ۳ ص ۱۳۳، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه.

(۲) كشف الباری ج ۲ ص ۱۲۰، ج ۳ ص ۳۳۳

(۳) كشف الباری ج ۲ ص ۱۲۱

(۴) كشف الباری ج ۱ ص ۳۲۶

(۵) كشف الباری ج ۱ ص ۲۹۱، ج ۲ ص ۴۳۶

(۶) اوگوزی شرح الكرمانی ج ۲ ص ۲۰۹، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

حدیث عبدالعزیز اویسی د ابراهیم بن سعد نه نقل کوی، هم دغه شان دا دویم حدیث هم عبدالعزیز اویسی د ابراهیم نه نقل کوی.

د موصول بالاسناد السابق منلو قرینه دا ده چه دا دواړه احادیث امام مسلم او امام اسماعیلی رحمهما د يعقوب بن ابراهيم په واسطې سره موصولاً نقل کړې دي (۱) نو کیدې شي چه څنگه د يعقوب سره دواړه احادیث وي، د هغه دویم ملگری عبدالعزیز اویسی سره هم دواړه احادیث وي. (۲)

بیا په صحیح ابی عوانه کښ دا حدیث د عبدالعزیز اویسی نه روایت دې، (۳) لهدا دا خبره معلومه شوه چه دا حدیث په صحیح بخاری کښ موصول بالاسناد السابق دې، معلق نه دې.

والله اعلم

قوله: قَالَ ابْنُ شَهَابٍ وَلَكِنْ عُرْوَةُ تُحَدِّثُ عَنْ جُمَرَانَ : ابن شهاب زهري رحمهما فرمائی خو عروه د حمران نه داسې روایت کوی.

مطلب دا دې چه د ابن شهاب زهري دوه استاذان دي، يو په مخکښ روایت کښ عطاء بن يزيد دې، يو په دې روایت کښ عروه بن الزبير دې. عطاء بن يزيد ئې بل شان نقل کوی او عروه بن الزبير ئې په بله طريقه باندې نقل کوی.

خو واضحه دې وي چه دا څه د روایتونو اختلاف نه دې بلکه په اصل کښ دوه احادیث دي، يو د عطاء سره او دویم د عروه سره، دا دواړه روایتونه معاذ بن عبد الرحمن روایت کړې دي. امام بخاری رحمهما د هغه په طريق سره د عطاء د سياق مطابق روایت کړې دې. (۴) او امام مسلم رحمهما هم د هغه په طريق سره د عروه د سياق مطابق روایت کړې دې. (۵) هم دغه شان امام مسلم رحمهما د (هشام بن عروة عن ابيه) په طريق سره هم نقل کړې دې. (۶)

قوله: فَلَمَّا تَوَضَّأَ عُمَرَانُ قَالَ أَلَا أَحَدٌ كُمْ حَدِيثًا لَوْلَا آيَةُ مَا حَدَّثَكُمْوهُ : بیا چه كله سيدنا عثمان رضي الله عنه اودس اوکړو نو وې فرمائیل چه زه تاسو ته يو حدیث واورم! که آیت نه وې نو ما به تاسو ته كله هم نه وې اورولې.

(۱) اوگوری: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب صفة الوضوء بکماله، رقم ۵۳۹ و ۵۴۲، فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

(۳) اوگوری: مسند ابی عوانه ج ۱ ص ۱۹۳، کتاب الطهارة، باب بیان الترغیب فی الوضوء وثواب اسباغه، رقم ۶۱۱

(۴) اوگوری: صحیح البخاری ج ۲ ص ۹۵۲، کتاب الرقاق، باب قول الله تعالى: ان وعد الله حق فلا تفرنکم الحیاة الدنيا ... رقم ۶۴۳۳

(۵) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء، والصلاة عقبه، رقم ۵۴۹

(۶) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ۵۴۰-۵۴۲

د دې آيت کریمه نه مراد لکه چه د عروه عروہ د دې حديث په اخر کښ را روان دې (ان الذین یکتبون ما اولنا الخ) (۱) دې.

مطلب دا دې که د کتمان علم وعید په قران کریم کښ نه وې نو ما به دا حديث نه بیانولو، ځکه چه په لړ شان عمل باندې د ډیر ثواب وعده ده تاسو به په اعمالو باندې اکتال شروع کړئ او په زیاتو اعمالو کښ به کوتاهی کوئ.

په موطاء، امام مالک کښ دا روایت د (لولا ایه...) په خانې د (لولا انه فی کتاب الله) الفاظو سره راغلې دې او امام مالک عروہ د دې مصداق آیت کریمه (وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَدَلْفَامِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الصَّلَاةَ يُذَكِّرُنَ الشُّعْرَاتِ ذَلِكَ ذِكْرِي لِلَّذِينَ كَرِهَتْ) (۲) مراد کړې دې. (۳)

اوس مطلب دا شو چه که په قران کریم کښ دا مضمون نه وې راغلې نو ما به تاسو ته دا حديث نه اورولو، خو چونکه په قران کریم کښ دا مضمون موجود دې او تاسو ته دا معلوم دې نو اوس په حديث اورولو کښ هیڅ باک نشته، په دې وجهه تاسو ته حديث اوروم. (۴)

حافظ ابن حجر عروہ وغیره شارحینو د (انه) روایت د (ایه) نه تحریف گنرلې دې. (۵)
حقیقت دا دې چه د بخاری په روایت کښ عروه عروہ بالجزم د آیت کریمه تعیین او کړو، او د موطاء په روایت کښ امام مالک عروہ (اراه یرید هذه الایه) ویللو سره احتمالا یو آیت کریمه ذکر فرمائیلې دې، اگر چه د معنی او مضمون په اعتبار سره مطلب بالکل واضح دې، په دې کښ هیڅ خرابی نشته، خو د عروه عروہ جزما بیانول به د امام مالک عروہ د احتمالی

مصداق په مقابله کښ راجح گنرلې شی. (۶) والله اعلم
(سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَا يَتَوَضَّأُ رَجُلٌ يُحْسِنُ وُضوءَهُ وَيُصَلِّي الصَّلَاةَ إِلَّا غَفَرَ لَهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الصَّلَاةِ حَتَّى يُصَلِّيَهَا)

ما د رسول الله ﷺ نه واوریدل. وې فرمائیل چه څوک چه کله په ښه طریقه باندې اودس اوکړی او مونځ ادا کړی نو د هغه د دې مونځ او د راروان مونځ ترمنځه گناهونه معاف کولې شی، تردې چه د هغه مونځ نه فارغ شی یا بل مونځ شروع کړی.

قوله: ويصلي الصلاة او مونځ اوکړی.

(۱) البقرة ۱۵۹

(۲) هود: ۱۱۴

(۳) اوگورئ: موطاء امام مالک، کتاب الطهارة، باب جامع الوضوء... رقم ۵۹

(۴) اوگورئ: شرح النووي علی صحيح مسلم ج ۳ ص ۱۱۱، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، هم دغه شان اوگورئ: مصفى شرح موطاء از شاه ولی الله رحمه الله: ج ۱ ص ۶۹

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

(۶) شرح النووي علی صحيح مسلم ج ۳ ص ۱۱۱، وفتح الباری ج ۱ ص ۲۶۱

د مسلم په یو روایت کښ د (المکتوبه) قید موجود دي. (۱)

هم دغه شان د مسلم په یو روایت کښ (فیصلی هذه الصلوات الخمس) ذکر دي. (۲)

قوله: إِلَّا غُفِرَ لَهُ مَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الصَّلَاةِ: مگر دا چه د هغه د هغه فرض مونځ چه اوس ئې کړې دي او د وړاندې مونځ تر مینځه کړې ټول گناهونه به معاف شی.

حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ د (ما یبینه) ضمیر د (نفس) طرف ته راجع کړې دي یعنی د هغه سړی طرف ته ئې واپس کړې دي او مطلب ئې دا بیان کړې دي چه د هغه سړی د بالغ کیدو او مکلف کیدو نه تر مونځ کولو پورې به ټول گناهونه معاف کړې شی، فرمائی چه دا معنی به په هغه صورت کښ وی چه کله (ما) د فعل مجهول مفعول اومنلې شی او که (ما) ظرفیه اومنلې شی نو مطلب به دا وی چه (غفر له ذنوبه فی وقت من اوقات ابتدائه الوضوء الى وقت اتمامه الصلاة) یعنی د هغه د اودس د شروع کولو نه تر د اتمام صلاة پورې ټول گناهونه به معاف کړې شی. (۳)

دویم احتمال دا دي چه د (ما یبینه) ضمیر د (مصلی) یا (متوضی) طرف ته راجع شی، په دي صورت کښ د دي ضمیر نه مخکښ به یو مضاف محذوف وی، د عبارت تقدیر به داسې وی: (غفر له ما یبینه صلاته و بین الصلاة التلیها) یعنی هغه سړی چه کوم فرض مونځ ادا کړو، د هغې نه واخله تر د مونځ ادا کولو پورې به ټول گناهونه معاف کړې شی.

بیا د صحیح مسلم په روایت کښ د (التلیها) د قید اضافه ده. (۴)
اوس به د پوره جملي مطلب دا وی چه دا سړی هر کله په ښه طریقه اودس او کړی د هغې نه روستوخه فرض مونځ ادا کړی او دهغې نه روستو یوبل مونځ ادا کړی نود هغه دواړو مونځونو تر مینځه چه ئې څومره گناهونه (صفائر) کړې وی هغه به ټول معاف کړې شی. والله اعلم

قوله: حَتَّى يُصَلِّيَهَا: تر دي چه د هغه دویم مونځ نه فارغ شی.

شاته چه کوم (غفر له ما یبینه و بین الصلاة) راغلې دي، په هغې کښ یو احتمال دا دي چه هغه چه کوم مخکښ مونځ ادا کړې دي، د هغې نه واخله تر د دوئم مونځ د شروع کولو پورې به ئې ټول گناهونه معاف شی.

(۱) وفي حدیث ابی اسامة: فیحسن وضوءه ثم یصلی المکتوبه. صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل

الوضوء، والصلاة عقبه، رقم ۵۴۱

(۲) ما من مسلم یتطهر فیعم الطهور الذی کتب الله علیه، فیصلی هذه الصلوات الخمس الا کانت کفارات لما بینهن. (صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه رقم ۵۴۶

(۳) اوگورئی: لامع الداراری مع الكنز المتواری ج ۳ ص ۴۷ تا ۴۹

(۴) اوگورئی: صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ۵۴۰، ۵۴۲

دویم احتمال دا دې چه د دې اولنی مونځ نه واخله تر د دویم مونځ د اختتام پورې او د هغې نه د فارغ کیدو پورې ټول گناهونه به معاف شی.

د (حق یصلیها) جملې دا دویم احتمال متعین کړو چه دا مغفرت به د دویم مونځ د ختم پورې متمد وی.

حافظ ابن حجر رحمته الله د (حق یصلیها) معنی (حق یشهد فی الصلاة الثانية) کړې ده، او د اولنی معنی (کومې ته چه علامه عینی رحمته الله راجحه وئیلې ده) په زړه کښ به د دې معنی وی (حق

یفرغ من الصلاة الثانية) (۱) والله اعلم

قوله: قَالَ عُرْوَةُ الْاَيْكَةِ: إِنَّ الْذَّيْرَ يَكْتُمُونَ مَا أُنْزِلْنَا مِنْ الْبَيِّنَاتِ: عُرْوَةُ رحمته الله

فرمانی چه په حدیث کښ د آیت کریمه نه مراد: (إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ....) والا آیت دې. (۲)

د مسلم په روایت کښ د (اللائنون) پورې تصریح ده. (۳)

★★★★★

③۳ بَابُ الْإِسْتِثْنَاءِ فِي الْوُضُوءِ

د مخکښ باب سره مناسبت: په مخکښ باب د (الوضوء ثلاثا ثلاثا) ذکر وو، په دې باب کښ د (الاستثناء فی الوضوء)، دا دویم باب د اول باب جزء دې. (۴)

د استثناء لغوی او اصطلاحی تحقیق: (استثناء) د باب استفعال نه د (ثار) نه اخستلې شوې دې، چه د هغې معنی ده: منتشر کول، خورول.

بعض حضرات فرمانی چه دا د (ثار) نه اخستلې شوې دې، چه معنی ئې د طرف الاف ده، علامه خطابی رحمته الله فرمانی چه (ثار) اف یعنی پوزې ته وائی، خو مشهوره اوله معنی یعنی طرف الاف ده.

امام فرام رحمته الله فرمانی (ثار الرجل واستثنوا استثناء: استثنى وحرك الثارة، وهي طرف الاف)

په اصطلاح کښ انتشار وئیلې شی: (ان يستثنى الماء من يستغرم ما فيه من اذى او مغلط) یعنی اوبه د پوزې په ذریعه او چټول او بیا سونړولو سره د گندگۍ بهر کول.

(۱) اوگورئ: عمدة القاری ج ۳ ص ۱۳، وفتح الباری ج ۱ ص ۱۶۱

(۲) پوره آیت کریمه داسې دې: (إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أُنْزِلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعُنُونَ) سورة البقرة: ۱۵۹

(۳) اوگورئ: صحيح مسلم، كتاب الطهارة، باب فضل الوضوء والصلاة عقبه، رقم ۵۴۲

(۴) اوگورئ: عمدة القاری ج ۳ ص ۱۳

علامه جوهری رحمته اللہ علیہ فرمائی ﴿الاستنثار والاستنثار ثمرای الالف بنفس﴾ یعنی پوزہ کنش چه خه دی هغه د ساه په ذریعہ بهر راویستل.

حاصل دا دې چه د ساه په ذریعہ په پوزہ کنش اچولې شوې اوبه د ساه په ذریعہ راویستل، چه دننه گندگی وغیرہ صفا شی، دې ته استنثار یا انتثار ویلې شی. (۱)

مؤلف د استنشاق باب ولې منعقد نه کړو؟ امام بخاری رحمته اللہ علیہ دلته د ﴿استنثار﴾ باب خو قائم کړو خو د ﴿استنشاق﴾ باب ئې نه دې قائم کړې، د دې خه وجه ده؟

ابن الاعرابی او ابن قتیبه رحمهما الله فرمائی چه استنثار او استنشاق یو خیز دې. (۲)
که د امام بخاری رحمته اللہ علیہ هم دا رائي وی نو بیا خو هیڅ اشکال نشته، خو که هغه په دواړو کنش تفریق کوی لکه چه د عام اهل لغت رائي ده. (۳) او هم دا صحیح هم ده، د حدیث شریف نه ئې هم تفریق ثابت دې، (۴) نو په دې صورت کنش دا جواب دې چه د استنثار دپاره استنشاق لازم دې، مصنف رحمته اللہ علیہ ملزوم ذکر کړو. د دې نه د لازم خپله معلومات اوشو، ځکه چه ملزوم په لازم باندې دلالت کوی. (۵)

خو سوال دا دې چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ د استنثار په ځانې د استنشاق ذکر ولي اونکړو؟ ددې جواب دادې چه که استنشاق ئې ویلې وې نو د دې نه به د استنثار معلومات نه کیدو؛ یوه بله وجه دا هم ذهن ته راځی چه اصل استنثار دې، ځکه چه مقصود د پوزې باطن صفا کول دی او دا صرف په استنشاق سره نه حاصلیږی، په استنثار سره حاصلیږی، ځکه چه کله

انسان پوزہ سونړی او هغه صفا کوئی نو هله دننه حصه صفا کیږی. والله اعلم
استنثار لوه په مضمضه باندې د مقدم کولو وجه: دلته یو سوال دا هم پیدا کیږی چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ د پاپ الاستنثار فی المضمضه ترجمه اول قائم کړې ده او پاپ المضمضه فی الوضوء ترجمه ئې روستو ذکر کړې، حال دا چه ترتیب وجودی د دې برعکس دې چه اول مضمضه وی او بیا استنشاق او استنثار، نو مصنف رحمته اللہ علیہ لره هم د دې ترتیب وجودی اتباع کول پکار وو، د دې ترتیب معهود خلاف ئې ولي او کړل؟

(۱) اوگوری: المغرب فی ترتیب العرب ج ۲ ص ۲۸۶، ۲۸۷. ومعالم السنن ج ۱ ص ۴۹. کتاب الطهارة. ومن باب صفة وضوء النبي صلی اللہ علیہ وسلم.

(۲) اوگوری: تاج العروس ج ۱۴ ص ۱۷۳. مادة نثر. وشرح النووي علی صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۰۵. کتاب الطهارة. باب صفة الوضوء وکماله.

(۳) اوگوری: تاج العروس ج ۱۴ ص ۱۷۴، ۱۷۵. مادة نثر.

(۴) پس وړاندې په بخاری ج ۱ ص ۲۸. کتاب الوضوء. باب المضمضة فی الوضوء رقم ۱۶۴، کنش د سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ په روایت کنش دی: ثم تمضمض، واستنشق واستنثر.

هم دغه شان په صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۱. کتاب الوضوء. باب غسل الرجلین الی العقبین رقم ۱۸۶ کنش د سیدنا عبد الله بن زید بن عاصم رضی اللہ عنہ په روایت کنش دی: فمضمض، واستنشق، واستنثر.

(۵) اوگوری: لامع الدراری مع الكنز المتواری ج ۳ ص ۴۹.

د دې جواب دا ورکړې کيدې شې چې په استنثار کېن چونکه د پوزې د باطن صفائی کيږي او د پوزې باطن د خولې په اعتبار سره باطن دې او او خوله د پوزې د باطن په اعتبار سره ظاهر دې، گویا دې خبرې طرف ته ئې اشاره اوکړه چې تنظیف بواطن په تنظیف ظواهر باندې مقدم دې.

او دا هم ممکنه ده چې په دې تقدیم سره د استنثار اهمیت طرف ته متوجه کول مقصود وی، د دې وجه دا ده چې د حکم په اعتبار سره استنثار د مضمضه نه ارجح دې او په دې ځان پوهه کول د مذاهب په پوهیدو باندې موقوف دی.

په اودس او غسل کېن د مضمضه او استنثار په باب کېن د علماء کرامو څلور اقوال دي:

- ① امام مالک او امام شافعی رحمهما فرمائی چې دواړه په اودس او غسل کېن سنت دی.
- ② د امام احمد رحمته په نزد د هغه د مشهور روایت مطابق دواړه، په دواړو کېن واجب دی.
- ③ امام ابو حنیفه رحمته فرمائی چې دواړه په اودس کېن سنت او په غسل کېن واجب دی، هم دا د امام احمد رحمته یو روایت دی.
- ④ او امام احمد رحمته په یو روایت کېن فرمائی چې استنثار په دواړو کېن واجب دې او مضمضه په دواړو کېن سنت ده. (۱)

اولنی درې واړه اقوال خو برابر دی، خو دا اخری څلورم قول استنثار ته ترجیح ورکوی، ځکه چې د څلورم قول مطابق استنثار په دواړو کېن واجب دې او مضمضه په دواړو کېن سنت ده او د واجب درجه د سنت نه زیاته ده، لهذا هغه احق بالتقدیم دې، نو کیدې شې چې امام بخاری رحمته د دې خبرې لحاظ ساتلې وی.

خو په دې باندې اشکال دا دې چې دا ټول اختلاف خو په مضمضه او استنثار کېن دې او امام بخاری رحمته خو د استنثار او مضمضه ابواب قائم کړې دی او د استنثار د وجوب په قول د امام نووی رحمته څوک هم قائل نه دی. (۲)

د دې جواب دا دې چې دا د امام نووی رحمته خپله رائي ده، او ابن بطال رحمته د بعض علماء کرامو نه وجوب نقل کړې دې. (۳) او کوم حضرات چې د استنثار د وجوب قائل دي لکه امام احمد بن حنبل، امام اسحاق بن راهویه، ابو ثور او ابو عبيده رحمهم وغيره، د هغوی په

(۱) د مذاهبو د تفصیلاتو دپاره اوگورئ: بدائع الصنائع ج ۱ ص ۲۱، مطلب فی کیفیة الاستنجاء، وموابع الجلیل شرح مختصر الخلیل ج ۱ ص ۴۵۸، والمجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۶۲، ۳۶۳، والانصاف ج ۱ ص ۱۵۲

(۲) قال النووي رحمه الله وأما قوله صلى الله عليه وسلم فليجعل في أنفه ماء ثم لينثر ففيه دلالة ظاهرة على أن الاستنثار غير الاستنشاق ... وفيه دلالة لمذهب من يقول الاستنشاق واجب لمطلق الأمر ومن لم يوجب حمل الأمر على الندب بدليل أن المأمور به حقيقة وهو الانتثار ليس بواجب بالاتفاق. شرح النووي على صحيح مسلم ج ۳ ص ۱۲۶، كتاب الطهارة، باب الايتار في الاستنثار والاستجمار

(۳) قال ابن بطال: وقد أوجب بعض العلماء الاستنثار بظاهر الحديث ... شرح ابن بطال ج ۱ ص ۲۵۱

مسلك باندې استنثار هم واجب كيدل پكار دي، (۱) خكه چه په حديث كښ (من توضاء فليستش) د امر صيغه راغلي ده. كتابي الحديث

حافظ رحمته الله فرمائي چه د موفق د كلام نه هم دا معلوميرې چه دا خلق د استنثار د وجوب قائل دي. (۲)

او كه بالفرض اومنلي شي چه استنشاق خو واجب دي، استنثار نه دي، نو بيا هم په پورته تقرير باندې هيڅ اشكال نشته. خكه چه د استنثار دپاره استنشاق لازم دي نو گويا

استنشاق د استنثار په ضمن كښ راغلو. والله سبحانه وتعالى اعلم

(ذِكْرُ عُمَانَ وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ زَيْدٍ [ر: ۱۵۸، ۱۸۳] وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)

يعني سيدنا عثمان، سيدنا عبدالله بن زيد او ابن عباس رحمهم الله د استنثار ذكر د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه نقل كړي دي.

د سيدنا عثمان رحمته الله حديث وړاندې راروان دي. (۳)

د سيدنا عبدالله بن زيد بن عاصم رحمته الله حديث هم وړاندې راروان دي. (۴)

د سيدنا ابن عباس رحمته الله د صفت وضوء په سلسله كښ حديث شاته په باب غسل الوجه باليدين

من غرة واحدة د لاندې تير شوي دي، خو په هغې كښ د استنثار ذكر نشته.

علامه عيني رحمته الله فرمائي چه د بخاري په بعض نسخو كښ د سيدنا ابن عباس رحمته الله په حديث

كښ د (واستشق) په ځانې (واستشق) راغلي دي.

خو د دې نسخې ذكر نه خو حافظ ابن حجر رحمته الله كړي دي او نه علامه قسطلاني، او حال دا

دي چه علامه قسطلاني رحمته الله د نسخې په نقل كښ ډير معتمد دي، هم دغه شان د يونينيېه چه

كومې نسخه د شيخ زهير ناصر په تحقيق سره چهاب شوي ده، چه په هغې كښ د نسخو د

ذكر ډير اهتمام دي، په هغې كښ هم د واستشق د نسخې ذكر كولو نشته. (۵)

(۱) اوگوري: فتح الباري ج ۱ ص ۲۶۲

(۲) پورته حواله

(۳) صحيح البخاري ج ۱ ص ۲۸: كتاب الوضوء، باب المضمضة والاستنشاق رقم ۱۶۴، قال الحافظ: ذكره

ابن روي الاستنثار عثمان، وقد تقدم حديثه، فتح الباري ج ۱ ص ۲۶۲، قلت نعم قد تقدم حديث عثمان في

باب الوضوء ثلاثا ثلاثا الا انه لم يذكر فيه الاستنثار وانما ذكر الاستنثار فيما سيأتي من حديث عثمان في

باب المضمضة في الوضوء، كما نقلته انفا.

(۴) انظر صحيح البخاري ج ۱ ص ۳۱، كتاب الوضوء، باب مسح الراس كله، رقم ۱۸۵، وباب غسل

الرجلين الى الكعبين رقم ۱۸۶

(۵) اوگوري: فتح الباري ج ۱ ص ۲۴۱، ارشاد الساري ج ۱ ص ۲۳۲، والجامع الصحيح بتحقيق زهير

الناصر ج ۱ ص ۴۰، رقم ۱۴۰

دا ټول د دې خبرې قرینه ده چه دا نسخه ثابته نه ده. والله اعلم
حافظ رحمته فرمائی چه غالباً امام بخاری رحمته د ابن عباس رضی الله عنه د هغه احادیثو طرف ته اشاره
کړې ده کوم چه امام احمد، امام ابو داؤد او امام حاکم رحمته د ابن عباس رضی الله عنه نه مرفوعاً
روایت کړې دی: (واستثنوا مرتین بالغتین او ثلاثاً) (۱)

هم دغه شان په مسند ابی داؤد طیالسی کښ د ابن عباس رضی الله عنه مرفوع روایت دې:

(اذا مضى احدكم واستثنى فليقل ذلك مرتين بالغتين او ثلاثاً) (۲) والله سبحانه وتعالى اعلم

۱۵۹: (حَدَّثَنَا عَبْدَانُ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا يُونُسُ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي
أَبُو إِدْرِيسَ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ (۳) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ تَوَضَّأَ فَلْيَسْتَنْثِرْ
وَمَنْ اسْتَجْمَرَ فَلْيُوتِرْ) (۱۶۰)

رجال الحديث

① عبدان: دا عبدالله بن عثمان رحمته دې چه معروف دې په عبدان سره، د هغه حالات په پدم

الوسی کښ د پنځم حدیث د لاندې تیر شوې دی. (۴)

② عبدالله: دا امام عبدالله بن المبارك بن واضح المروزی الحنظلی رحمته دې د هغه حالات

هم په پدم الوسی کښ د پنځم حدیث د لاندې تیر شوې دی. (۵)

③ یونس: دا یونس بن یزید ایلی رحمته دې، د هغه حالات هم د پدم الوسی د پنځم حدیث د

لاندې او په کتاب العلم کښ د باب من یرود الله به غیر ابقه فی الدین د لاندې تیر شوې دی. (۶)

④ الزهري: دا امام محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبدالله بن شهاب زهري مدنی رحمته دې،

د هغوی حالات په (پدم الوسی) کښ د دریم حدیث د لاندې تیر شوې دی. (۷)

(۱) اوگورئ: سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستنثار رقم ۱۴۱، ومسند احمد ج ۱ ص ۲۲، رقم

۲۰۱۱، والمستدرک للحاکم ج ۱ ص ۴۸، رقم ۵۲۶

(۲) مسند ابی داؤد طیالسی ج ۴ ص ۴۵، حدیث ابی غطفان عن ابن عباس، ۲۸۴۸

(۳) قوله "أبا هريرة" الحديث أخرجه البخاری فی صحيحه ایضاً ج ۱ ص ۲۸، کتاب الوضوء، باب الاستجمار

وتراً، رقم ۱۶۲، ومسلم فی صحيحه، فی کتاب الطهارة، باب الايتار فی الاستنثار والاستجمار، رقم ۵۷۲،

۵۷۵، والنسائي فی سننه، فی کتاب الطهارة، صفة الوضوء، باب ايتار الاستنشا (وفی نسخة: اتخاذ

الاستنشا)، رقم ۸۶ وباب الامر بالاستنثار رقم ۸۸ وابن ماجه فی سننه، فی کتاب الطهارة وسننها، باب

المبالغة فی الاستنشا والاستنثار رقم ۴۰۹،

(۴) كشف الباری ج ۱ ص ۴۶۱

(۵) كشف الباری ج ۱ ص ۴۶۲

(۶) كشف الباری ج ۱ ص ۴۶۳، و ج ۳ ص ۲۸۲

(۷) كشف الباری ج ۱ ص ۳۲۶

- ⑤ ابو ادریس : دا عائذ الله بن عبد الله ابو ادریس الخولانی رحمہ اللہ دی، د هغه حالات په کتاب الایمان کښ د باب بلاثرمة، بعد باب علامة الایمان حب الانصار د لاندې تیر شوې دی. (۱)
- ⑥ سیدنا ابو هريره رحمہ اللہ : د ابو هريره رحمہ اللہ حالات په کتاب الایمان «باب امور الایمان» د لاندې تیر شوې دی. (۲)

قوله: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ مَنْ تَوَضَّأَ فَلْيَسْتَنْثِرْ: رسول الله ﷺ او فرمائیل: خوک چه اودس کوی هغه لره پکار دی چه استنثار اوکړی.

اوس مونږ ذکر کړې دی چه کوم حضرات د استنشق د وجوب قائل دی د هغوی په مسلک باندې استنثار هم واجب کیدل پکار دی، لکه امام احمد، امام اسحاق بن راهویه، امام ابو عبيده، ابو ثور او ابن المنذر وغيره.

خو جمهور علماء کرام د وجوب قائل نه دی، هغوی د امر صیغې لره په استحباب باندې حمل کوی، د دې دلیل هغه حدیث دې چه په هغې کښ رسول الله ﷺ یو اعرابی ته او فرمائیل: «فتوضئه كما امرک الله» (۳)

په دې باندې دا اشکال کیدې شی چه رسول الله ﷺ د «ما امرک الله» حواله ورکړې ده او په «ما امرالله» یعنی قران کریم کښ د مضمضه او استنشق هېڅ ذکر نشته.

د دې جواب داسې ورکړې کیدې شی چه رسول الله ﷺ د «ما امرک الله» حواله ورکړې ده او د «ما امرالله» په عموم کښ امر قرانی او امر نبوی دواړه شامل کیدې شی، ځکه چه قران کریم د رسول الله ﷺ د اقتداء او اتباع حکم کړې دې، پس فرمائی: «وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا» (۴). یعنی رسول الله ﷺ چه تاسو ته څه درکوی هغه واخلي او د څه نه چه مو منع کړی د هغې نه منع شی.

بله دا چه رسول الله ﷺ د قران کریم شارح او مفسر دې، چا چه د رسول الله ﷺ د اودس تفصیلی تذکره کړې ده ټولو د مضمضه او استنشق ذکر کړې دې، د دې تقاضه دا ده چه استنشق دې هم واجب شی او د هغې سره مضمضه هم. (۵)

(۱) کشف الباری ج ۱ ص ۲۸۱۲

(۲) کشف الباری ج ۱ ص ۶۵۹

(۳) او گوړی: سنن ابی داؤد، کتاب الصلاة، باب صلاة من لا یقیم صلبه رقم ۸۶۱، وجامع الترمذی، ابواب الصلاة، باب وصف الصلاة، رقم ۳۰۲، والسنن الکبری للنسائی، کتاب الصلاة، باب الاقامة لمن یصلی وحده، رقم ۱۶۴۳، وصحیح ابن خزیمة ج ۱ ص ۲۷۴، کتاب الصلاة، باب اجازة الصلاة بالتسبیح والتکبیر والتحمید والتلیل لمن لا یحسن القرآن رقم ۵۴۵

(۴) الحشر: ۷

(۵) فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۲

امام شافعی رحمته الله چه په عدم وجوب استنشاق باندې کوم استدلال کړې دې هغه ئې د دې خبرې نه کړې دې چه څوک هم په ترك استنشاق باندې د اودس د اعادې قائل نه دی. (۱)
قوله: وَمَنْ اسْتَجَمَّرَ فَلْيُؤْتِرْ: او که څوک کانړی استعمالوی نو پکار ده چه طاق عدد کښ استعمال کړی.
 د دې نه بعض خلقو استدلال کړې دې چه استنجاء واجب نه ده، د دې وضاحت په وړاندې باب کښ راروان دې.

★★★★★★

(۲۵) الاستجمار وټرا

د مخکښ باب سره مناسبت: علامه عینی رحمته الله فرمائی چه مخکښ باب «باب الاستنشاق الوضوء» د لاندې چه ئې کوم حدیث راوړې وو په هغې کښ د دوه څیزونو ذکر دې، یو استنشاق او بل استجمار وټرا، په اول باب کښ ئې اول څیز ذکر کړو او اوس ئې دا دویم باب قائم کړو، چه په هغې کښ دویم څیز یعنی «استجمار وټرا» ذکر کړې شوې دې. (۲) والله اعلم
 د ترجمه الباب د بې ترتیبه ذکر کولو اشکال او د هغې جواب: تاسو گورئ چه دا ابواب د اودس شروع دی، پس د استنشاق فی الوضوء ذکر اوشو وړاندې د «غسل رجلین» او مضمضه ذکر راوان دې، امام بخاری رحمته الله په مینځ کښ استجمار، کوم چه د استنجاء او استطابه د قبیل نه دې، دا څنگه داخل کړو؟

- ① حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله ابواب وضوء او ابواب استطابه جدا جدا نه دی ذکر کړی، بلکه په یو بل کښ ئې خلط ملط کولو سره ذکر کړې دی.
- ② هم دغه شان فرمائی چه دا هم ممکنه ده چه دا د امام بخاری رحمته الله د طرف نه نه وی بلکه د ناسخین د طرف نه وی. ځکه چه قاضی باجی د ابوذر هروی نه او هغه د ابو اسحاق ابراهیم بن احمد مستملی نه نقل کړې دی، هغه فرمائی چه ما صحیح بخاری د محمد بن یوسف فربری رحمته الله د نسخې نه نقل کړې دې، ما چه هغه اولیدو نو معلومه شوه راته چه په هغې کښ بعض څیزونه ناپوره دی، بعض مقامات پکښ داسې وو چه هلته صرف بیاض وو، بعض ځایونو کښ تراجم خو شته خو د هغې د لاندې احادیث نشته، بعض ځایونه داسې دی چه هلته احادیث خو شته خو ترجمه نشته، پس مونږ هغه ټول د یو بل سره متصل کړل.
- قاضی باجی رحمته الله فرمائی چه د دې قول دلیل دا دې چه سرخسی، مستملی، کشمېنی او ابو زید مروزی رحمته الله د یو اصل نسخې نه نقل کړې دې، خو د هغوی په نسخو کښ د تقدیم او تاخیر اختلاف دې، د دې مقصد هم دا دې چه بعض احادیث امام بخاری رحمته الله په غاړه کښ

نقل کړې وو او بعضې یې په څه خیز باندې لیکلې وو، اوس د نقل کولو په وخت تقدیم او تاخیر اوشو. (۱)

⑤ دریم جواب دا دې چې د مخکښ باب په حدیث کښ دوه حکمونه وو، ﴿من توضأ فلیستش ومن استجمر فلیوتر﴾ چونکه دواړه حکمونه یوځانې په یو حدیث کښ موجود وو، لهذا چې کله په یو حکم باندې مصنف رحمه الله ترجمه قائم کړه نو د هغې سره یې په بل باندې هم منعقد کړه، ځکه چې دویم د اولنې قرین دې (۲) او په دواړو کښ اشتراک دې چې د دواړو تعلق د تنظیف سره دې.

⑥ څلورم جواب دا دې چې په اصل کښ دا مستقل ترجمه نه ده، بلکه ﴿باب یې﴾ دې، په دې باب کښ چې کوم روایت مصنف رحمه الله ذکر کړې دې د هغې تعلق د تیر شوی باب سره دې، خو چونکه د هغې نه د استجمار و ترا مسئله ثابتیدله، په دې وجه امام بخاری رحمه الله د تنبیه علی الفائدة په طور دا ترجمه دلته منعقد کړه. (۳)

⑦ پنځمه توجیه د حضرت شیخ الحدیث رحمه الله ده هغه فرمائی چې اصل کښ امام بخاری رحمه الله دا ترجمه دلته په دې وجه ذکر کړه چې د وتر عدد د استجمار سره راغلي دي، د استنثار سره نه دې راغلي، نو امام بخاری رحمه الله دا ترجمه راوړلو سره اشاره اوکړه چې هر کله طاق عدد په استجمار کښ مطلوب دې نو په استنثار کښ به هم مطلوب وی، ځکه چې د دواړو مقصد تنظیف دې او چې کله په استنجا کښ عدد وتر مستحب یا واجب دې نو هغه عدد په استنثار کښ بدرجه اولی مطلوب کیدل پکار دی. (۴)

⑧ یوه توجیه دا هم کیدې شی چې امام بخاری رحمه الله دا دواړه ترجمې یوځانې په دې وجه راوړلې چې دا دواړه څیزونه په پورته حدیث کښ مقرونا راغلي دی او په دې کښ معنوی مناسبت دې، د دې معنوی مناسبت د وجې رسول الله صلی الله علیه و آله دواړه یوځانې ذکر کړل او معنوی مناسبت په احادیثو کښ د نظر کولو نه معلومیږي؛

امام بخاری رحمه الله د سیدنا ابوهریره رضی الله عنه نه مرفوع حدیث نقل فرمائیلي دي: ﴿اذا استقیظ احدکم من منامه فوضأ فلیستتر ثلاثا، فان الشیطان بییت علی عیشومه﴾ (۵)

امام مسلم رحمه الله هم دا حدیث روایت کړې دې او د هغه الفاظ داسې دی: ﴿علی عیاشیه﴾ (۶)

(۱) اوگوری: التعديل والتجريح للباحی ج ۱ ص ۲۸۷، وهدي الساری ص ۸ الفصل الثاني فی بیان موضوعه والكشف عن مآزاه فيه.

(۲) عمدة القاری ج ۳ ص ۱۶

(۳) اوگوری: لامع الدراری مع الكنز المتواری ج ۳ ص ۵۰

(۴) الكنز المتواری تعلیقات لامع الدراری: ۵۰۱۳ و ۵۱

(۵) صحیح البخاری ج ۱ ص ۴۶۵، کتاب بدء الخلق، باب صفة ابليس وجنوده، رقم ۳۲۹۵

(۶) صحیح مسلم، کتاب الطهارة، باب الايتار فی الاستجمار والاستنثار رقم ۵۷۶

امام ابو داؤد رحمہ اللہ او امام ابن ماجہ رحمہ اللہ د سیدنا زید بن ارقم رضی اللہ عنہ نه مرفوعاً نقل کړې دی:

«ان هذه الحشوش محتضرة، فإذا قال أحدكم الغلاء فليقل: أعوذ بالله من الغيب والخبايا» (۱)
یعنی دې بیوت الخلاء ته شیطانان حاضرېږي، لهذا په تاسو کښ چه څوک بیت الخلاء ته داخلېږي نو دا دعا دې واوښي چه ای الله زه د خبیث مذکر جناتو او د خبایث مؤنث جناتو نه په تا پورې پناه نیسم.
هم دغه شان په ابو داؤد کښ یو حدیث دې:

«فان الشيطان يلعب بمقاعد بني آدم» (۲)

یعنی شیطان د انسان د مقعد سره لوبې کوي.
د دې روایاتو نه معلومېږي چه د شیطان د موضع استنثار سره هم تعلق دې او د موضع استنثار سره هم، لهذا چه کله رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د یو د تنظیف حکم او کړو نو د بل د تنظیف حکم ئې هم او کړو، هم په دې وجه امام بخاری رحمہ اللہ دواړه را یوځای کړل. والعلم عند الله سبحانه
۱۶۰: (حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ أَبِي الزِّنَادِ عَنْ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (۳) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا تَوَضَّأَ أَحَدُكُمْ فَلْيَغْتَسِلْ فِي أَنْفِهِ ثَلَاثًا لِيَكُنْ وَمَنْ اسْتَجَمَرَ فَلْيَتَوَضَّأْ وَإِذَا اسْتَقْبَلَ أَحَدُكُمْ مِنْ تَوْبِهِ فَلْيَغْتَسِلْ يَدَهُ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَهَا فِي وَضُوئِهِ فَإِنَّ أَحَدَكُمْ لَا يَذْكُرُ أَنْ يَبْتَائَتْ يَدُهُ) [۱۵۹]

رجال الحديث

- ① عبدالله بن يوسف: دا عبدالله بن يوسف تنيسی رحمہ اللہ دي. د هغه حالات په کتاب پدم الوسی کښ د دویم حدیث د لاندې مختصراً او په کتاب العلم کښ د باب لیلعلم العلم الشاهد الغائب د لاندې تفصیلاً تیر شوې دي. (۴)
- ② مالک: د مالک بن انس رحمہ اللہ حالات د کتاب پدم الوسی په دویم حدیث کښ او په کتاب الايمان، باب من الدين القرامن القان د لاندې تیر شوې دي. (۵)

(۱) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب ما يقول الرجل اذا دخل الغلاء، رقم ۶، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب ما يقول الرجل اذا دخل بيت الغلاء، رقم ۲۹۶، وصحيح ابن خزيمة ج ۱ ص ۳۸، کتاب الطهارة، باب الاستعاذة من الشيطان الرجيم عند دخول المتوضاء رقم ۶۹
(۲) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستنثار فی الخلاء رقم ۳۵، وسنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب الارتياح للغائط والبول رقم ۳۳۷
(۳) قد مر تخريجہ فی الباب السابق.

(۴) اوگورئی: کشف الباری ج ۱ ص ۲۸۹، و ج ۴ ص ۱۱۳

(۵) اوگورئی: کشف الباری ج ۱ ص ۲۹۰، ج ۲ ص ۸۰

⑤ ابو الزناد: دا ابو الزناد عبدالله بن ذکوان رضی اللہ عنہ دی، د هغه حالات په کتاب الایمان کښ د باب حب الرسول ﷺ من الایمان د لاندې تیر شوې دی. (۱)

⑥ الاعرج: دا عبدالرحمن بن هرمز الاعرج مدنی رضی اللہ عنہ دی. د هغه حالات هم په کتاب الایمان کښ د باب حب الرسول من الایمان د لاندې تیر شوې دی. (۲)

⑦ سیدنا ابوهریره رضی اللہ عنہ: د ابوهریره رضی اللہ عنہ تفصیلی حالات په کتاب الایمان «باب امور الایمان» د لاندې تیر شوې دی. (۳)

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِذَا تَوَضَّأَ أَحَدُكُمْ فَلْيَجْعَلْ فِي أَنْفِهِ ثَمْلَ لَيْتُرٍ رسول الله ﷺ او فرمائیل چه کله په تاسو کښ څوک اودس کوی نو په خپله پوزه کښ دې اوبه واچوی، بیا دې هغه سونې کړی.

یعنی اول دې استنشاق او کړی چه د ساه په ذریعه پوزه کښ اوبه واچوی او بیا دې استنثار او کړی. یعنی هغه دې سونې کړی.

قوله: وَمَنْ اسْتَجَمَرَ فَلْيُوتِرْ او څوک چه استنجا کوی هغه دې ایتر او کړی.

د استجمار یوه معنی ده د استنجا دپاره واره کانری استعمالول. (۴)

په استنجا کښې د اتمه گرامو اختلاف: د استنجا په مسئله کښ اختلاف دې!

امام ابوحنیفه رضی اللہ عنہ فرمائی چه استنجا اصلا ست ده، خو که نجاست یو درهم وی نو واجب ده او که د یو درهم نه زیات وی نو فرض ده. (۵)

د امام مالک رضی اللہ عنہ نه هم یو روایت د سنیت دې. (۶)

او امام مالک، امام شافعی او امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہم استنجا ته واجب وائی. (۷)

هر چه د عدد احجار تعلق دې، نو دا مسئله مونږ شاته په باب لایستې پروت د لاندې بیان کړې ده، امام ابوحنیفه رضی اللہ عنہ د استنجا په عدم وجوب باندې د ابوداؤد د دې حدیث نه استدلال کوی چه په هغې کښ دې!

(ومن استجمر فليوتر، من فعل فقد احسن، ومن لافلاح) (۸)

(۱) کشف الباری ج ۲ ص ۱۰

(۲) کشف الباری ج ۲ ص ۱۱

(۳) کشف الباری ج ۱ ص ۶۵۹

(۴) الاستجمار التمسح بالجمار. وهي الاحجار الصغار. النهاية ج ۱ ص ۲۸۵

(۵) اوگورئ: رد المحتار ج ۱ ص ۲۴۶

(۶) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۲ ص ۹۵

(۹) المفتی ج ۱ ص ۱۰۰، باب الاستطابة والحدث، والمجموع ج ۲ ص ۹۵

(۸) سنن ابی داؤد، کتاب الطهارة، باب الاستنثار فی الغلاء رقم: ۳۵

یعنی خوک چه استنجا کوی نو ایثار دې او کړی، که چا استنجا او کړه نو ښه ئې او کړل او که چا اونکړه نو هیڅ باک نشته.
اونور ائمه کرام هم دا بوداؤد سیده عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا د حدیث نه استدلال کوی

﴿اذا ذهب احدكم ال الغائط فليذهب معه بثلاثة احجار، يستطيب بهن، فانها يجزئ عنه﴾

یعنی چه کله په تاسو کښ خوک د قضاء حاجت دپاره ځی نو دخان سره دې درې کانړی یوسی او په هغې سره دې پاکي حاصله کړی، ځکه چه دا د پاکوالی د حاصلولو دپاره کافی دی.
خو احناف دا امر په سنیت او ندب باندې محمول کوی، ځکه چه د حدیث شریف په اخره کښ دی ﴿فانها تجزئ عنه﴾ دلالت کوی چه دا حکم معلول بالعله دې چه که ناپاکی وی نو دا درې کانړی د ازالې دپاره کافی دی او که نجاست د مخرج نه متجاوز نه وی نو ظاهره ده د وجوب محل نه دې. والله اعلم

د استجمار دویمه معنی: د استجمار یوه معنی اوس مونږ بیان کړې ده یعنی ﴿التمسح بالاحجار

ای الاحجار الصغار﴾ هم دا مشهوره معنی ده، اهل لغت او محدثین هم دا معنی بیانوی. (۱)
د استجمار دویمه معنی استعمال البخور هم ده، یعنی که څه لوړې کول وی نو په کوم څیز سره چه لوړې وړکولې شی د هغې درې ټکړې کولو سره استعمال کړې شی، یا درې کرته لوړې وړکړې شی (۲)

امام ابن خزیمه رحمته اللہ علیہ د امام مالک رحمته اللہ علیہ نه اوله معنی نقل کړې ده، یعنی په حدیث کښ د استجمار نه مراد استنجا او استطابة بالاحجار مراد دې (۳)

قاضی عیاض رحمته اللہ علیہ د امام مالک رحمته اللہ علیہ نه دویم قول هم نقل کړې دې، یعنی ﴿استجمار بمعنی استعمال البخور﴾ (۴)

حافظ سیوطی رحمته اللہ علیہ د قاضی عیاض رحمته اللہ علیہ نه نقل کړی دی چه امام مالک رحمته اللہ علیہ د دویمې معنی قائل وو بیا ترې هغه رجوع او کړه. (۵)

حافظ ولی الدین ابوزرعه عراقی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه دلته د استجمار دواړه معنی استعمالیدلې شی یعنی استنجا او تبخر. (۶) پس د سیدنا ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنهما نه ابن عبد البر رحمته اللہ علیہ نقل کړی دی

(۱) اوگوری: طرح التریب ج ۱ ص ۲۰۷، باب الوضوء، الحديث الثاني

(۲) انظر اكمال المعلم بفوائد مسلم للقاضي عياض ج ۲ ص ۳۰، كتاب الطهارة، باب الايتار في الاستنثار والاستجمار، وقال الزبيدي في تاج العروس ج ۱ ص ۴۹، استجمر بالمحمر: اذا تبخر بالعود.

(۳) صحيح ابن خزيمة ج ۱ ص ۴۱، كتاب الوضوء، باب الامر بالاستطابة بالاحجار وترا لا شفعاً، رقم ۷۵

(۴) اوگوری: اكمال المعلم بفوائد مسلم للقاضي عياض ج ۲ ص ۳۰، كتاب الطهارة، باب الايتار في الاستنثار والاستجمار

(۵) اوگوری: مرقاة الصعود ج ۱ ص ۱۱۶، كتاب الطهارة، باب الاستنثار في الخلاه

(۶) پورته حواله

چه هغه به وټرا استنجاہ هم کوله او خپلو کپړو ته به ئې وټرا د عود لوړې هم کولو. (۱)
 ایا د دې حدیث نه په عدم وجوب استنجاہ باندې استدلال کیدې شي؟ په دې حدیث کښ
 (من استجمر فلیوتر) نه بعض حضرات دا استدلال کوی چه استنجاہ واجب نه ده، ځکه چه
 (من استجمر فلیوتر) قضیه شرطیه ده ... (والشرطية لا تقتضي الوجوب) (۲)

خو د دې جواب دا دې چه رسول الله ﷺ دا شرط د تخيير بين الماء والاجبار اعتبار سره
 استعمال کړې دې، يعنی استنجاہ کونکې ته اختيار دې که استنجاہ په اوبو سره کوی يا په
 کانړې سره، که استنجاہ په کانړو او لوټو سره کوی نو طاق عدد دې اختيار کړې، په دې
 کښ د نفس استنجاہ د کولو او نه کولو اختيار ورکول مقصود نه دی.

په ابو داؤد کښ: (ومن استجمر فلیوتر، من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج) (۳) راغلې دې، بعض
 احنافو وئيلې دی چه د دې نه معلومه شوه چه استنجاہ واجب نه ده، ځکه چه رسول الله ﷺ
 اختيار ورکړې دې چه که کونکې ئې او کړې نو ډيره ښه ده او که وو ئې نه کړې نو هيڅ بال
 نشته. (۴)

خو دا استدلال په دې وجه صحيح نه معلوميزی چه د (من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج)
 تعلق د استجمار سره نه دې بلکه د ايتار سره دې او مطلب دا دې چه که څوک د طاق عدد
 لحاظ ساتی نو ښه به او کړې او که د ايتار لحاظ ئې او نه ساتلو نو واجب نه دې. (۵)

(۱) قال ابن عبد البر رحمه الله: وقد كان ابن عمر يستحب الوتر في تجمير ثيابه وكان يستعمل العموم في
 قوله صلى الله عليه وسلم: "ومن استجمر فليوتر" فكان يستجمر بالأحجار وترًا وكان يجمر ثيابه وترًا نأسيًا
 بالنبي صلى الله عليه وسلم ومستعملًا عموم الخطاب والله الموفق للصواب. التمهيد ج ۱۸ ص ۲۲۶

(۲) قال الماوي في فيض القدير شرح جامع الصغير ج ۵ ص ۳۲۱: ان القضية الشرطية لا يلزم منها الوقوع.
 وقال القسطلاني في ارشاد الساري ج ۲ ص ۱۵۶، كتاب الجمعة، باب فضل الفسل يوم الجمعة، وهل على
 الصبي شهود يوم الجمعة او على النساء: فان القضية الشرطية لا تدل على وقوع المجري. وقال ايضا (في
 كتاب الادب، باب من سمي باسماء الانبياء ﷺ ج ۹ ص ۱۱۳، ان القضية الشرطية لا تستلزم الوقوع.

(۳) سنن ابى داؤد، كتاب الطهارة، باب الاستنار في الخلاه رقم ۳۵
 (۴) قال الكاساني في البدائع: ثم ابتداء الدليل على أن الاستنجاہ ليس بفرض ما روى عن النبي صلى الله
 عليه وسلم أنه قال { من استجمر فليوتر، من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج }، والاستدلال به من وجهين
 أحدهما أنه نفى الحرج في تركه، ولو كان فرضا لكان في تركه حرج، والثاني: أنه قال: " من فعل فقد
 أحسن، ومن لا فلا حرج " ومثل هذا لا يقال في المفروض، وإنما يقال في المندوب إليه، والمستحب
 انظر بدائع الصنائع ج ۱ ص ۱۸ سنن الوضوء الكلام على الاستنجاہ

(۵) استدل بعض الحنفية بقوله { من استجمر فليوتر } أنه لا يجب الاستنجاہ: لأن ظاهره التخيير بين
 الاستنجاہ وتركه. والجواب أن هذا اللفظ لا يدل على التخيير فقد قال في رواية أبى إدريس المتفق عليها
 { من توضأ فليستثر ومن استجمر فليوتر } وليس هو مخيرا في الوضوء فكذلك في الاستجمار على أنا لنقول
 يتعين الاستجمار بل هو مخير بينه وبين الاستنجاہ بالماء، فإن اختار الاستجمار بالأحجار فهو حينئذ مأمور
 بالإيتار وليس فيه عدم وجوب الأمرين. طرح التثريب ج ۱ ص ۲۱۱، الحديث الثاني، الفائدة الثانية عشرة.

صاحب هدایه فرمائی چه د ایثار سره د متعلق کیدو په صورت کښ هم مدعی ثابتیدلې شی، په داسې طریقه چه عدد طاق یعنی ایثار کښ واحد هم داخل دې نو اوس مطلب دا شو چه انسان ته په استنجاء کولو کښ اختیار دې چه عدد طاق، اگر که یو ولې نه وی، که هغه استعمالوی نو غوره ده او که نه استعمالوی نو هیچ باک نشته. (۱)

خو د صاحب هدایه دا تقریر په ظاهر کښ صحیح نه دې ځکه چه رسول الله ﷺ خو د ایثار د اختیارولو او نه اختیارولو اختیار هغه سړی ته ورکړې دې چه استنجاء کوی او دا هم هغه وخت کیدې شی چه د وتر نه مافوق الواحد مراد واخستلې شی.

علامه ابن الهمام رحمه الله فرمائی چه د «من فعل فقد احسن، ومن لا فلا حرج» تعلق د ایثار او استعمار دواړو سره دې او مطلب دا دې چه د ایثار او استنجاء دواړو په فعل او ترک کښې ورله اختیار دي. (۲)

خو د ابن همام رحمه الله دا تقریر خلاف تبادر دې د انصاف خبره ده دا چه دا حدیث د احنافو په مدعی باندې دلالت نه کوی.

اصل کښ دلته فقهاء احنافو یو بل اصل ته کتلې دی او هغه دا دې چه عرب د گرم ملک اوسیدونکی دی، هلته د اوبو قلت هم دې، عام طور به کانړی په استنجاء کښ استعمالیدل او ظاهره ده چه په کانړو باندې پوره، مکمل او قطعی صفائی نه راځی، د دې نه معلومه شوه چه محل نجاست معفو عنه دې او چه کله معفو عنه دې نو استنجاء به واجب نه وی.

خو په دې باندې اشکال دا دې چه معفو عنه ما بقی دې او د ما بقی د معفو عنه کیدو نه دا څنگه معلومه شوه چه ټول معفو عنه دې، کیدې شی چه د استنجاء نه مخکښ کوم نجاست وی هغه واجب الازاله وی، او! د استنجاء نه پس چه کوم باقی پاتې شی هغه غیر واجب الازاله دي.

رسول الله ﷺ ټول عمر استنجاء کړې ده، چرته یو صحابی هم د رسول الله ﷺ نه د دې خلاف نه دی نقل کړی. (۳) او رسول الله ﷺ په استنجاء باندې حکم فرمائیلي دي، د دې

(۱) قال المرغینانی: ولنا قوله عليه الصلاة والسلام من استعبر فليوتر، فمن فعل فحسن، ومن لا فلا حرج، والایثار يقع على الواحد. الهدایة مع فتح القدير ج ۱ ص ۱۴۸، ۱۴۹. کتاب الطهارة فصل فی الاستنجاء

(۲) قال ابن الهمام: وفيه نظر فإن المنفى على هذا التقدير إنما هو الإيتار ممن استنجى، وذلك لا يتحقق إلا بنفى إيتار هو فوق الواحد، فإن بنفى الواحد ينتفى الاستنجاء فلا يصدق نفى الإيتار مع وجود الاستنجاء فلا يتم الدليل إلا بصرف النفى إلى كل ما ذكر فيدخل فيه أصل الاستنجاء إن أحب، ومجرد الإيتار فيه، والمعنى: من فعل ما قلته كله فقد أحسن ومن لا فلا حرج... فتح القدير ج ۱ ص ۱۸۸، فصل فی الاستنجاء.

(۳) قال ابن الهمام: وما عن أنس رضي الله عنه {كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يدخل الخلاه فأحمل أنا وغلام نحوي إداوة من ماء وعذرة فيستنجي بالماء} متفق عليه ظاهر في المواظبة بالماء، ومقتضاه كراهة تركه. وكذا ما روى ابن ماجه عن عائشة قالت {ما رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم خرج من غائط قط إلا لمس ماء. فتح القدير ج ۱ ص ۱۸۷، فصل فی الاستنجاء

طریقه ئی بیان کړې ده (۱) دا ټول ددې خبرې و ضح قرائن دی چه استنجا، واجب ده. والله اعلم
﴿وَإِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ نَوْمِهِ فَلْيُغْسِلْ يَدَهُ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَهَا فِي وَضُوئِهِ، فَإِنْ أَحَدُكُمْ لَمْ يَذَرِ يَدَيْهِ أَيْنَ هَاتَتْ يَدَهُ﴾

او کله چه په تاسو کښ څوک د خپل خوب نه راپیدار شی نو هغه لره پکار دی چه د خپل اودس په اوبو کښ د لاس داخلولو نه مخکښ هغه وینځی، ځکه چه په تاسو کښ څوک هم نه پوهیږی چه د هغه لاس چرته شپه تیره کړې ده.

په دې روایت کښ فرمائی: **﴿اِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ...﴾** چه کله په تاسو کښ څوک راپاسی، ځکه چه دا د عام خلقو حکم دې. حضرات انبیاء کرام عليهم السلام د دې حکم نه مستثنی دی ځکه چه د هغوی په باره کښ معلومه ده چه د هغوی سترگې اوډه کیږی خو زروته ئې وینځ وی. (۲)

هم دغه شان استیقاظ لره د **﴿من النور﴾** سره مقید کړې شوې دې، ځکه چه د دې لفظ استعمال کله کله د خوب نه په علاوه باندې هم کیږی، لکه چه یوسړې د بې هوشی نه پس راپیدار شی نو وئیلې شی: **﴿استيقظ من الغم أو الغشى﴾** هم دغه شان چه په چا باندې غفلت راشی او هغه په څه خیال کښ غرق وی نو د دې کیفیت د زوال نه پس وئیلې شی **﴿استيقظ من الغفلة﴾** (۳) نو چونکه دا لفظ کله د بې هوشی یا غفلت د لرې کولو دپاره هم استعمالیږی، په دې وجه دلته د **﴿من نومه﴾** قید اولگولې شو، چه دا معلومه شی چه د غفلت یا بې هوشی زوال نه دې مراد. والله اعلم

قوله: فَلْيُغْسِلْ يَدَهُ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَهَا فِي وَضُوئِهِ: خپل لاس دې د اودس په اوبو کښ د داخلولو نه مخکښ وینځی. په دې روایت کښ د اودس په لوښی کښ د لاس وینځلو نه مخکښ د هغې د وینځلو حکم کړې شوې دې.

د اودس په اوبو کښ لاس د وینځلو نه مخکښ د داخلولو حکم: حسن بصری، اسحاق بن راهویه. ابن جریر طبری او امام احمد بن حنبل عليهم السلام فرمائی چه د بیداریدو نه پس په لوښی کښ د لاس داخلولو نه مخکښ لاس وینځل واجب دی.

(۱) فإذا ذهب أحدكم إلى الغائط فلا يستقبل القبلة ولا يستديرها لغائط ولا يول . وليستنج بثلاثة أحجار . ونهى عن الروث والرمة . وإن يستنجى الرجل بيمينه . السنن الكبرى للبيهقي ج ۱ ص ۱۰۲ . كتاب الطهارة . باب وجوب الإستنجاء بثلاثة أحجار . رقم ۵۰۹

(۲) عن انس بن مالك جاءه ثلاثة نفر قبل أن يوحى إليه وهو نائم في المسجد الحرام والنبي صلى الله عليه وسلم نائمة عيناه ولا ينام قلبه وكذلك الأنبياء تمام أعينهم ولا تمام قلوبهم . صحيح البخاري . كتاب المناقب . باب كان النبي ﷺ نائم عينه . ولا ينام قلبه . رقم ۳۵۷۰

(۳) يقظ من نومه ونحوه . ييقظ يقظا ويقظة : صحا وانتبه . وتنبه للأمور وفطن ... يقال استيقظ من نومه وغيره . المعجم الوسيط مادة : يقظ

جمهور علماء کرام فرمائی سنت دی، واجب نہ دی، ہم دا د امام احمد رحمہ اللہ یو روایت دی. (۱)

د وجوب قائلین پہ حدیث شریف کښ د امر صیغې (فلیغسل) ته گوری او کوم حضرات چه د سنیت او استحباب قائل دی، هغوی فرمائی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د وینخلو حکم په یو علت موهومه باندې معلق کړې دي، هغه دا چه : په تاسو کښ چاته هم نه ده معلومه چه د هغه لاس چرته شپه تیره کړې ده. او د علت موهومه د وجې نه وجوب نه ثابتیږي.

پس امام شافعی رحمہ اللہ فرمائی چه د عربو خلق د گرم ملک اوسیدونکی وو، په کانرو سره به ئې استنجاء کوله، په شپه کښ د خوب په وخت کښ کیدې شوه چه د هغوی لاسونه یو خوا بل خوا لار شی، په دې وجه هغوی ته د لاس وینخلو حکم اوکړې شو. (۲)

قاضی ابو الولید باجی رحمہ اللہ فرمائی چه زمونږ د مشائخو رائي دا ده چه د لاس وینخلو حکم تنظیفی دي، انسان چه اوډه شی نو کله ئې د لاس د لاندې کتمل راشی، کله یوه دانه ماته شی. کله په خوب کښ بدن گروی نو په نوکونو کښ خیرې جمع شی، په دې وجه د نظافت په

غرض سره د لاس وینخلو حکم ورکړې شو. (۳) والله اعلم

بغیر د وینخلو نه د لاس داخلولو په صورت کښ د اوبو حکم : کوم حضرات چه په اوبو کښ د لاس داخلولو نه مخکښ د هغې وینخل واجب وائی په هغوی کښ حسن بصری، اسحاق بن راهویه او ابن جریر رحمہم اللہ فرمائی چه که بغیر د وینخلو نه ئې لاس اوبه ته داخل کړو نو اوبه به ناپاکې شی.

خو جمهور علماء کرام فرمائی چه که په لاس باندې نجاست کیدل یقینی وی او اوبه لږې وی نو بیا به اوبه ناپاکې وی، گینې اوبه صرف د شک په وجه باندې او د نجاست د وهم د وجې

نه نه ناپاک کیږي. (۴) والله اعلم

ایا د شپې او د ورځې په خوب کښ به فرق کولې شی؟ : د جمهور علماء کرامو په نزد بغیر د لاس وینخلو نه په اوبو کښ د داخلولو دا ذکر شوې حکم عام دي که د ورځې وی یا د شپې.

او د امام احمد رحمہ اللہ یو روایت خو د جمهورو مطابق دي او په بل روایت کښ ئې په دواړو کښ تفریق کړې دي چه که د ورځې د اوډه کیدو نه پس راپاسی او په اوبو کښ لاس داخل

(۱) د مذاهب تفصیل دپاره اوگورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۷۰، ۷۱. باب السواک وسنة الوضوء.

والمجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۵۰

(۲) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۴۸

(۳) قال الباجي: وروی عيسى بن دينار عن ابن القاسم أحب إلى أن يفرغ على يديه فيغسلهما كما جاء في

الحديث... ووجه ما ذهب إليه ابن القاسم أن يغسل اليد قبل إدخالها في الإناء إنما هو على معنى التنظيف بما

عسى أن يكون علق بها من أوساخ البدن والعرق وغسل اليدين بعضهما ببعض أنظف لهما وأبلغ في إزالة ما

يقدر تعلقه بهما. المنتقى شرح الموطأ ج ۱ ص ۲۷۰

(۴) اوگورئ: المغنی لابن قدامة ج ۱ ص ۷۱، والمجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۴۸، ۳۴۹. وطرح

التشريب ج ۱ ص ۱۹۶، ۱۹۷

کړی نو کراحت تنزیهې دې او که د شپې - اوده کیدو نه پس پکښې لاس داخل کړی نو کراحت تحریمی دې، هم دا د داؤد ظاهري قول دې. (۱)

ددې حضراتو دلیل په بعض روایاتو کېن د «من اللیل» د قید راتلل دی. (۲)

هم دغه شان دا حضرات په دې حدیث کېن د موجود لفظ «تات» نه هم استدلال کوی چه د «میت» معنی د شپې تیرولو ده.

جمهور وائی چه په ډیرو روایاتو کېن د «من اللیل» قید موجود نه دې. (۳) خو که «من اللیل» قید وی یا د «میت» قید وی نو دا د غالب اعتبار کولو سره تنقید دې چه عموماً اوږد او ښخ خوب، دغه شان غفلت د شپې په خوب کېن وی. (۴) والله اعلم

قوله: فَإِنْ أَحَدُكُمْ لَا يَدْرِي أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ: ځکه چه په تاسو کېن څوک هم نه پوهیږی چه د هغه لاس چرته شپه تیره کړې ده.

دا جمله تعلیلیه ده او په دې کېن اشاره ده چه د دې حکم منشا احتمال دنجاست دې، ځکه چه شارع کله حکم بیان کړی او روستو ترې علت ذکر کړی نو د دې مطلب دا وی چه دا حکم د هغه علت سره مقید او معلول دې. (۵)

قوله: أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ: ای من جسد! یعنی دا معلومه نه ده چه د هغه لاس د هغه د بدن کومې کومې حصې سره لگیدلې دې.

شاته مونږ د امام شافعي رحمه الله په حوالې سره نقل کړی دی چه د دې حکم سبب دا پېښ شوي وو چه عرب گرم ملک دې، په لوټو او گانوو سره به د هغه ځانې خلغو استنجاء کوله، ظاهره ده چه په هغې سره پوره طریقې سره د نجاستونو ازاله نه کیږی، لهذا د شپې په خوب کېن چه کله خوله راشی او لاس په هغې کېن اولگی نو نجاست به خور شی، په دې وجه د بیداریدو نه پس په لوبښې کېن د لاس داخلولو نه مخکښ د وینځلو حکم ورکړې شو.

په دې باندې قاضی ابوالولید باجي رحمه الله اعتراض کړې دې چه د دې نه خو به دا هم لازمه شی چه د جامې کوم ځانې د محل استنجاء سره اولگی د هغې وینځل هم ضروری دې.

س هغه فرمائی چه په اصل کېن د لاس د وینځلو دا حکم په دې وجه نه دې چه په لاس کېن یقینی نجاست لگیدلې دې، بلکه دا حکم په تنظیف باندې محمول دې چه په خوب کېن

(۱) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۴۹

(۲) اوگورئ: جامع الترمذی، ابواب الطهارة، باب اذا استيقظ احدكم من منامه فلا يمسح يده في الاثاء حتى يفسلها رقم ۲۴، ومسند احمد ج ۲ ص ۲۵۳، رقم ۷۴۳۲

(۳) پس د اصول سته، سنن دارمی، صحیح ابن خزيمة، صحیح ابن حبان او مسند احمد په ډیرو روایتونو کېن په یو کېن هم د «من اللیل» قید موجود نه دې.

(۴) اوگورئ: المجموع شرح المذهب ج ۱ ص ۳۴۹

(۵) قاله البيضاوي، انظر فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۴

لاس د پتونانو تر مینځه چرته چه خولی او خیرې جمع کیږي، یا څه دانه پولی وی او هغه او جوی نو په داسې موقع باندې احتیاطا لاسونه وینځلي شی او صفا کړې شی. (۱)
خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه وغیره د محل استنجا سره د لگیدونکې کپړې اعتراض رد کړې دې او فرمائی چه ممکنه ده چه اصل خوله په لاسونه کښ وی، نه په پتونانو کښ، په داسې صورت کښ به متاثر اصل کښ لاس وی نه کپړي.

دویم جواب ئې دا ورکړې دې چه دلته په اوبو کښ د کپړې اچول مسئله نه ده چه د کپړې د وینځلو حکم ورکړې شی خو د لاس د وینځلو حکم کړې شوې دې، ځکه که چه په هغه باندې د محل استنجا اثر راغلو او بیا لاس اوبه ته لاړو نو دا عفو نه دې، ځکه چه ماء قليل ناپاک کیږي. (۲)

علامه خلیل احمد سهارنپوری رحمته الله علیه د شاه عبدالغنی مجددی رحمته الله علیه نه د سنن نسائی اولنې حدیث لوستلو سره اجازت طلب کړو، په دې موقع باندې سهارنپوری رحمته الله علیه د شاه عبدالغنی صاحب نه د حدیث مستقیظ په باره کښ تیوس او کړو چه په دې کښ صرف د احتمال په وجه باندې د لاس د وینځلو حکم کړې شوې دې چه لاس چرته یو خوا بل خوا نه وی رسیدلې نو د پاچامې میانه ښځتگ خو په بدرجه اولی پاکول پکار دی؟

شاه عبدالغنی رحمته الله علیه او فرمائیل چه د لاس ضرر متعدی دې چه که لاس ناپاک شو او هغه اوبو ته لاړ شی نو هغه اوبه به ناپاکې شی او څومره خلق چه په هغې سره اودس کوی د هغوی اودس به نه کیږي او نه به د هغوی مونځ کیږي، دغه شان چه د هغه اوبو څاڅکی کوم کوم ځانې ته څی هغه ټولو ځایونه به ناپاک شی، په خلاف د ښځتگ چه د هغې ناپاک کیدل که متحقق شی نو دا خبره به د هم هغه حده پورې وی او د هغه په ذمه به د یو مونځ نیم قضاء لازم وی او بس؛ په دې وجه د لاس د وینځلو حکم دې، د ښځتگ د وینځلو نه: (۳) والله اعلم

.....

هذا اخر ما اردنا ايرادا من شرح كتاب الوضوء من الجامع الصحيح للامام البخاري رحمه الله تعالى وبه تم المجلد الخامس من كتاب كشف الباري على صحيح البخاري ويلييه باذن الله تعالى المجلد السادس، وأوله باب غسل الرجلين ولايسم على القدمين.
والحمد لله بنعمته تتم الصالحات، والصلاة والسلام الايمان الاكملان على افضل الكائنات، وعلى اله واصحابه ومن تبعهم باحسان، ما دامت الارضون والسموات.

...

(۱) اوگورئ: فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۴، وطرح التثريب ج ۱ ص ۱۹۸

(۲) پورته حواله جات

(۳) اوگورئ: الكنز المتواری علی لامع الدراری ج ۳ ص ۵۲

نوٹ: د کتاب پہ مضمون کنبی شہ فرق نشته البتہ د صفحہ پہ شمار کنبی غلطی وه حکم
مو دا صفحہ پہ مینخ کنبی داخه کره.

فوز المبتدی

بشرح

مختصر القدوری

تالیف:- مولانا شافعیصل فاضل وفاق المدارس، امداد العلوم،

خصوصیات

- ◀ دا حدیثو تخریج
- ◀ د گرانو لغاتو حل
- ◀ د مختصر القدوری د متن حل
- ◀ د قندھاری او پینسوری پښتو گوون
- ◀ د ائمه ثلاثه فقط مذاہب بیانول (بدون الدلائل)
- ◀ د حنفیانو په خپل مینخ کنبی مدلل اختلاف بیانول
- ◀ هره یوه مسئله او خبره په مستقل متن کنبی بیانول
- ◀ د هرې مسئلې د پاره نقلی یا عقلی یا دواړه دلائل بیانول
- ◀ د فیما بین الحنفیه په مختلف فیها مسائلو کنبی د قول راجع تعین

خوړونکی

فیصل کتب خانہ محلہ جنکی پینسور

مصادر ومراجع

- ١- القرآن الكريم.
- ٢- تحف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، للعلامة السيد محمد بن محمد الحسيني، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٢٢هـ / ٢٠٠٢م.
- ٣- الأحاديث المختارة أو المستخرج من الأحاديث المختار مما يخرجه البخاري ومسلم في صحيحهما، للإمام العلامة ضياء الدين أبي عبدالله محمد بن عبدالواحد بن أحمد الخليلي المقدسي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٤٣هـ، تحقيق: الدكتور عبدالملك بن عبدالله بن دهيش، الطبعة الرابعة ١٤٢١هـ / ٢٠٠١م، دار خضريروت.
- ٤- الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان، للأمير علي بن بلبان الفارسي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٣٩هـ، تحقيق: الشيخ شعب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت الطبعة الأولى: ١٩٨٨م.
- ٥- أحكام القرآن، للإمام أبي بكر أحمد بن علي الرازي الجصاص رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٧٠هـ، تحقيق: عبد السلام ومحمد شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت الطبعة الثانية: ١٤٢٤هـ / ٢٠٠٣م.
- ٦- الإحكام في أصول الأحكام، للإمام أبي الحسن علي بن أبي علي محمد بن سالم التتلي الآمدي رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٣١هـ، دار الصميعي الرياض، ١٤٢٤هـ / ٢٠٠٣م.
- ٧- إحكام الأحكام شرح عمدة الأحكام للإمام تقي الدين أبي الفتح محمد بن علي بن وهب بن مطيع المعروف بابن دقيق العيد، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٠٢هـ أملاه على الوزير عماد الدين بن الأثير الحلبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٩٩هـ، تحقيق: محمد حامد الفقي ومراجعة: أحمد محمد شاكر، ١٣٧٢هـ / ١٩٥٣م، مطبعة أنصار السنة المحمدية القاهرة.
- ٨- أحكام القرآن، للإمام أبي بكر محمد بن عبدالله المعروف بابن العربي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٣هـ، دار الكتب العلمية، بيروت.
- ٩- إحياء علوم الدين، للإمام أبي حامد محمد بن محمد الغزالي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٠٥هـ، تحقيق: أحمد عزوغناية، وأحمد زهرة، دار الكتاب العربي، بيروت.

- ١٠- أخبار مكة في قديم الدهر وحديثه، للإمام أبي عبد الله محمد بن إسحاق بن العباس الفاكهي المكي رحمه الله تعالى، من علماء القرن الثالث الهجري، تحقيق: عبد الملك بن عبد الله بن دهيش، الطبعة الثانية ١٤١٤هـ / ١٩٩٤م.
- ١١- أخبار مكة وما جاء فيها من الآثار، للإمام أبي الوليد محمد بن عبد الله بن أحمد الأزرقسي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٠هـ، تحقيق: رشدي الصالح ملحق، الطبعة الثالثة ١٤٠٣هـ / ١٩٨٣م.
- ١٢- الأدب المفرد، للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم الجعفي البخاري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٦هـ، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، الطبعة الثالثة، ١٤٠٩هـ / ١٩٨٩م، دار البشائر الإسلامية بيروت.
- ١٣- إرشاد الساري شرح صحيح البخاري، للإمام شهاب الدين أبي العباس أحمد بن محمد الشافعي القسطلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٢٣هـ، المطبعة الكبرى الأميرية، ببولاق مصر، الطبعة السادسة: ١٣٠٤هـ.
- ١٤- الإرشاد في معرفة علماء الحديث، للحافظ أبي يعلى الخليل بن عبد الله بن أحمد بن الخليل الخليلي القزويني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٤٦هـ، تحقيق: الدكتور محمد سعيد بن عمر إدريس، مكتبة الرضا الرياض.
- ١٥- الاستدكار الجامع لمذاهب فقهاء الأمصار وعلماء الأقطار، فيما تضمنه الموطأ من معاني الرأي والآثار، وشرح ذلك كله بالإيجاز والاختصار، للإمام الحافظ أبي عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم النمري القرطبي المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٦٣هـ، تحقيق: سالم محمد عطا ومحمد علي معوض، الطبعة الثانية ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٢م، دار الكتب العلمية بيروت.
- ١٦- الاستيعاب في أسماء الأصحاب (مامش الإصابة)، للإمام الحافظ أبي عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٦٣هـ، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى ١٣٩٨هـ / ١٩٧٨م.
- ١٧- أسد الغابة في معرفة الصحابة، للإمام عز الدين أبي الحسن علي بن محمد الجزري المعروف بابن الأثير، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٣٠هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

١٨- إسعاف المبطل برجال الموطأ للإمام عبدالرحمن بن أبي بكر جلال الدين السيوطي رحمه الله تعالى، المتوفى ٩١١هـ، تحقيق وتعلق: موفق فوزي جبر، الطبعة الأولى ١٤١٠هـ / ١٩٩٠م، دار الهجرة بيروت.

١٩- الإصابة في معرفة الصحابة، للإمام الحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٣٩٨هـ / ١٩٧٨م.

٢٠- إصلاح غلط المحدثين، للإمام أبي سليمان حمد بن محمد الخطاي البستي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٨هـ، تحقيق: الدكتور حاتم صالح الضامن، الطبعة الثانية ١٤٠٥هـ / ١٩٨٥م، مؤسسة الرسالة.

٢١- أصول الفقه الإسلامي للدكتور وهبة الزحيلي حفظه الله تعالى، دار الفكر دمشق، الطبعة الأولى ١٤٠٦هـ / ١٩٨٦م.

٢٢- إغاثة الطالبين على حل ألفاظ فتح المعين، لأبي بكر بن محمد شطالديماطي المعروف بالبكري، رحمه الله تعالى، المتوفى بعد ١٣٠٢هـ، الطبعة الأولى ١٤١٨هـ / ١٩٩٧م، دار الفكر بيروت.

٢٣- أعلام الحديث في شرح صحيح البخاري، للإمام المحدث أبي سليمان حمد بن محمد الخطاي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٨هـ، مركز إحياء التراث الإسلامي، جامعة أم القرى، مكة المكرمة.

٢٤- الاغتباط بمن رمي من الرواة بالاختلاط، للإمام برهان الدين إبراهيم بن محمد سبط ابن العجمي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٤١هـ تحقيق: علاء الدين علي رضا (باسم نهاية الاغتباط) الطبعة الأولى ١٤٠٨هـ / ١٩٨٨م، دار الحديث القاهرة.

٢٥- إكمال المعلم بفوائد مسلم، للإمام الحافظ أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض اليحصي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٤هـ، تحقيق: الدكتور يحيى إسماعيل، دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع، ط: ١٤١٩هـ / ١٩٩٨م.

٢٦- إكمال تهذيب الكمال، للعلامة الحافظ علاء الدين مغلطاي بن قليج بن عبد الله الحنفي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٦٢هـ، الفاروق الحديثة للطباعة والنشر، القاهرة، الطبعة الأولى: ٢٠٠١م.

٢٧- آكام المرجان في أحكام الجان، للإمام أبي عبد الله بدر الدين محمد بن تقي الدين عبد الله الشلبي الدمشقي الحنفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٦٩هـ، مكتبة القوآن القاهرة.

- ٢٨- إكمال إكمال المعلم شرح صحيح مسلم، لأبي عبد الله محمد بن خلفه الوشائي الأبي- المالكي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٢٧هـ أو ٨٢٨هـ، دار الكتب العلمية، بيروت.
- ٢٩- الإلزامات والتبع على الصحيحين، للإمام أبي الحسن علي بن عمر بن أحمد المعروف بالدارقطني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٥هـ، تحقيق: أبي عبد الرحمن مقل بن هادي السوادعي، الطبعة الثانية ١٤٠٥هـ / ١٩٨٥م.
- ٣٠- الانتقاء في فضائل الأئمة الثلاثة الفقهاء: مالك بن أنس ومحمد بن إدريس الشافعي وأبي حنيفة، للإمام الحافظ أبي عمرو يوسف بن عبد البر الأندلسي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٩٣هـ، اعتنى به الشيخ عبد الفتاح أبو غدة رحمه الله تعالى، الطبعة الأولى ١٤١٧هـ / ١٩٩٧م، مكتب المطبوعات الإسلامية مجلب/ دار البشائر الإسلامية بيروت.
- ٣١- الأنساب، للإمام أبي سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٢هـ، تعليق: عبد الله عمر البارودي، ٥٦٢هـ، دار الجنان، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٠٨هـ / ١٩٨٨م.
- ٣٢- إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون، المعروف بالسيرة الحلبية، لأبي الفرج نور الدين علي بن إبراهيم بن أحمد الحلبي الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى: ١٠٤٤هـ، دار الكتب العلمية، بيروت، ط: ٢٠٠٨م.
- ٣٣- الإنصاب في معرفة الراجح من الخلاف على مذهب الإمام المجمل أحمد بن حنبل، لشيخ الإسلام علاء الدين أبي الحسن علي بن سليمان المرداوي، رحمه الله تعالى، التمولي ٨٨٥، تصحيح وتحقيق: محمد حامد الفقي، الطبعة الأولى ١٣٧٤هـ / ١٩٥٥م.
- ٣٤- أوجز المسالك إلى موطأ مالك، للإمام المحدث شيخ الحديث محمد زكريا الكاندهلوي المدني رحمه الله تعالى، التمولي ١٤٠٢هـ، تحقيق: الدكتور تقي الدين الندوي، دار القلم، دمشق، الطبعة الأولى: ١٤٢٤هـ / ٢٠٠٣م.
- ٣٥- الأوسط في السنن والإجماع والاختلاف، للإمام أبي بكر محمد بن إبراهيم بن المنذر النيسابوري رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ٣١٩هـ، تحقيق: الدكتور أبو حماد صغير أحمد بن محمد حنيف، دار طيبة، الرياض، ط: ١٤٠٥هـ / ١٩٨٥م.
- ٣٦- البحر الرائق شرح كثر الدقائق، للإمام زين الدين بن إبراهيم بن نجيم رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٦٩هـ أو ٩٧٠هـ، مكتبة رشيدية كوتنة.

البحر الزخار (انظر: مسند البزار).

٣٧- بداية المجتهد ونهاية المقتصد، للإمام القاضي أبي الوليد محمد بن أحمد بن محمد بن أحمد بن رشتة المالكى القرطبي رحمه الله تعالى، التوفى ٥٥٩٥ تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، الطبعة الثانية: ١٤٢٤/٢٠٠٣ م. دار الكتب العلمية، بيروت.

٣٨- البداية والنهاية، للإمام الجافى أبي الفداء إسماعيل بن كثير الدمشقي رحمه الله تعالى، التوفى ٧٧٤هـ الطبعة الثانية ١٩٧٧ م، مكتبة المعارف، بيروت.

٣٩- بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، للإمام علاء الدين أبي بكر بن مسعود الكاساني الحنفي رحمه الله تعالى، التوفى ٥٥٨٧هـ إيج ام سعيد كمبني كراتشي.

٤٠- بذل الجهد في حل سنن أبي داود، للإمام المحدث الكبير الشيخ خليل أحمد السهار نفوري رحمه الله تعالى، التوفى ١٣٤٦هـ، تعليق: الدكتور تقي الدين الندوي، مركز الشيخ أبي الحسن الندوي للبحوث والدراسات الإسلامية، الهند، الطبعة الأولى: ١٤٢٧/٢٠٠٣ م.

٤١- بغية الأمل في تخريج الزيلعي (تعلقات نصب الراية) للشيخ المحدث عبد العزيز السهالوي، رحمه الله تعالى، التوفى ١٣٥٩/١٩٤٠ م، بعناية الشيخ محمد عوامة، دار القبلية جدة.

٤٢- البناية شرح الهداية، للإمام المحدث الفقيه العلامة محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن الحسين، المعروف ببدر الدين العيني الحنفي رحمه الله، التوفى ٨٥٥هـ، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٩٩٩/١٤٢٠ م.

٤٣- تاج العروس من جواهر القاموس للعلامة اللغوي المحدث الفقيه أبي الفيض السيد محمد بن محمد المعروف بالمرتضى الزبيدي رحمه الله تعالى، التوفى ١٢٠٥هـ، دار مكتبة الحياة بيروت.

٤٤- تاريخ أسماء اللغات للإمام عمر بن أحمد بن عثمان المعروف بابن شاهين رحمه الله تعالى، التوفى ٣٨٥هـ، تحقيق: صبحي السامرائي الطبعة الأولى ١٤٠٤/١٩٨٤ م، الدار السلفية، الكويت.

٤٥- تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي الدمشقي رحمه الله تعالى، التوفى ٧٤٨هـ، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٦/٢٠٠٥ م.

٤٦- التاريخ الكبير، للإمام محمد بن إسماعيل بن إبراهيم الجعفي البخاري رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٦هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

٤٧- التاريخ الكبير لأمر المؤمنين في الحديث محمد بن إسماعيل بن إبراهيم الجعفي البخاري رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٦هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

٤٨- تاريخ بغداد أو مدينة السلام، للإمام الحافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت المعروف بالخطيب البغدادي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٦٣هـ، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبع الثانية: ١٤٢٥/٥١٤٢٥ / ٢٠٠٤م.

٤٩- تاريخ مدينة دمشق وذكر فضلها وتسمية من حلها من الأماثل، للإمام الحافظ أبي القاسم علي بن الحسن بن هبة الله بن عبد الله الشافعي، المعروف بابن عساكر، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧١هـ، تحقيق: محب الدين أبي سعيد العمري دار الفكر، بيروت، ١٤١٥/٥١٩٩٥م.

٥٠- تاريخ يحيى بن معين للدارمي، للإمام يحيى بن معين بن عون المري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٣هـ، رواية عثمان بن سعيد الدارمي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٨٠هـ، تحقيق: الدكتور أحمد محمد نور سيف، دار المأمون للتراث.

٥١- تاريخ يحيى بن معين للدوري، للإمام يحيى بن معين بن عون المري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٣هـ، رواية أبي الفضل العباس بن محمد بن حاتم الدوري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧١هـ، تحقيق: عبد الله أحمد حسن، دار القلم بيروت.

٥٢- تأنيب الخطيب على ماساقي في ترجمة أبي حنيفة من الأكاذيب، للإمام محمد زاهد بن الحسن الكوثري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٧١هـ طبع ١٤١٠/٥١٩٩٠م.

٥٣- تجريد أسماء الصحابة، للحافظ شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨هـ، دار المعرفة بيروت.

٥٤- تحرير تقريب التهذيب، للدكتور بشارة عواد معروف والشيخ شبيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٧/٥١٩٩٧م.

٥٥- تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف، للحافظ المتقين جمال الدين أبي الحجاج يوسف بن الزكي عبد الرحمن بن يوسف المزي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٢هـ، تحقيق: عبد الصمد شرف الدين، المكتب الإسلامي، بيروت الطبعة الثانية ١٤٠٣/٥١٩٨٣م.

٥٦- تحفة الباري شرح صحيح البخاري، للإمام شيخ الإسلام أبي يحيى زكريا بن محمد الانصاري الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٩٢٦هـ، الطبعة الأولى: ١٤٢٥/ ٢٠٠٤م. دار الكتب العلمية، بيروت/ دار ابن حزم، بيروت.

٥٧- الترغيب والترهيب للإمام عبد العظيم بن عبد القوي المنذري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٥٦هـ، الطبعة الثالثة ١٣٨٨/ ١٩٦٨م، دار إحياء التراث العربي ببيروت.

٥٨- التعديل والتجريح لمن خرج له البخاري في الجامع الصحيح للإمام أبي الوليد سليمان بن خلف بن سعد الباجي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٧٤هـ، تحقيق الدكتور أبي لبابة حسين، الطبعة الأولى ١٤٠٦/ ١٩٨٦م، دار اللواء، الرياض.

٥٩- تعريف أهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس، للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق عاصم عبدالله القريوتي، الطبعة الأولى ١٤٠٣/ ١٩٨٣م، مكتبة المنار، عمان.

٦٠- التعليق المجدد على موطأ الإمام محمد، للعلامة الفقيه المحدث محمد عبد الحسي اللكنوي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٠٤هـ، نور محمد أصح المطابع كراتشي.

• التعليق المجدد، بتحقيق الدكتور تقي الدين الندوي، الطبعة الأولى ١٤١٢/ ١٩٩١م، دار السنة والسيرة بومبائي/ دار القلم دمشق.

٦١- تعليقات الإمام المحدث محمد زكريا الكاندهلوي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٤٠٢هـ، على بذل المجهود في حل سنن أبي داود، للإمام المحدث الكبير الشيخ خليل أحمد السهارنفوري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٤٦هـ، تحقيق: الدكتور تقي الدين الندوي، مركز الشيخ أبي الحسن الندوي للبحوث والدراسات الإسلامية، الهند، الطبعة الأولى: ١٤٢٧/ ٢٠٠٦م.

٦٢- تعليقات قديس الكمال، الدكتور بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٤١٣/ ١٩٩٢م.

٦٣- تعليقات على الأنساب، عبدالله عمر البارودي، دار الجنان، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٨/ ١٩٨٨م.

١- تعليقات على المحلى، للشيخ المحقق أحمد محمد شاكر رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٧٧هـ، إدارة الطباعة الخيرية بمصر ١٣٥٢هـ.

٦٤- تعليقات على مسند أحمد، للشيخ شعيب الأرناؤوط وجماعة، مؤسسة الرسالة، بيروت
الطبعة الأولى: ١٤٢١هـ.

٦٥- تغليق التعليق على صحيح البخاري، للحافظ أبي الفضل شهاب الدين أحمد بن علي بن
حجر العسقلاني الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق: سعيد عبدالرحمن القزقي،
المكتب الإسلامي/ دارعمار.

٦٦- تفسير البيضاوي (أنوار التزيل وأسرار التأويل) للإمام ناصر الدين أبي سعيد عبدالله بن
عمر البيضاوي الشافعي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٩٢هـ، مكتبة يوسف ديوبند.

٦٧- تفسير الجلالين (مع حاشية الصاوي) للعلامة جلال الدين محمد بن أحمد المحلي، المتوفى
٨٦٤هـ، وجلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى ٩١١هـ، رحمهما الله تعالى، دار
الفكر بيروت ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٣م.

٦٨- تفسير القرآن العظيم للحافظ أبي الفداء عماد الدين إسماعيل بن كثير الدمشقي رحمه الله
تعالى، المتوفى ٧٧٤هـ، دار إحياء الكتب العربية.

٦٩- تقريب التهذيب، للحافظ أبي الفضل شهاب الدين أحمد بن علي بن حجر العسقلاني
الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تقديم ودراسة: الشيخ المحدث محمد عوامة، دار
الرشيد/ دار البشائر الإسلامية، سوريا، حلب، الطبعة الأولى: ١٤٠٦هـ / ١٩٨٦م.

٧٠- التقرير والتحجير على التحرير، للعلامة المحقق شمس الدين أبي عبدالله محمد بن محمد بن
محمد بن أميرالحاج، رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٧٩هـ، المطبعة الكبرى الأميرية بولاق مصر،
١٣١٧هـ.

٧١- التلخيص الحبير في تخريج أحاديث الرافعي الكبير، للإمام الحافظ شهاب الدين أحمد بن
علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق: عادل أحمد عبدالموجود وعلي
محمد معوض، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٧هـ / ٢٠٠٦م.

٧٢- تلخيص المستدرک (المطبوع بذييل المستدرک) للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد
بن عثمان بن قايماز الذهبي الدمشقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨هـ، دار الفكر بيروت.

٧٣- التلقين في الفقه المالكي للإمام القاضي أبي محمد عبد الوهاب بن علي بن نصر البغدادي،
رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٢٢هـ، الطبعة الأولى ٢٠٠٤م / ١٤٢٥هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

٧٤- التمهيد لمالي الموطأ من المعاني والأسانيد، للإمام الحافظ أبي عمرو يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٦٣هـ، المكتبة التجارية، مكة المكرمة.

٧٥- تنوير الأبصار وجامع البحار (على هامش رد المختار) للفقهاء شمس الدين محمد بن عبدالله بن أحمد الخطيب العمري التمرتاشي الغزي الحنفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥١٠٤هـ، مكتبة رشيدية، كوتنه.

٧٦- قديم الأسماء واللغات، للإمام العلامة الحافظ الفقيه أبي زكريا يحيى الدين يحيى بن شرف النووي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٧٦هـ، دار الكتب العلمية، بيروت.

٧٧- قديم التهذيب، للحافظ أبي الفضل شهاب الدين أحمد بن علي بن حجر العسقلاني الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، دارصادر، بيروت، تصوير دائرة المعارف النظامية حيدر آباد الدكن، الهند، الطبعة الأولى: ١٣٢٥هـ.

٧٨- قديم الكمال في أسماء الرجال، للحافظ المتقن جمال الدين أبي الحجاج يوسف بن الزكي عبدالرحمن بن يوسف المزني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٢هـ، تحقيق: الدكتور بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٣٩٢/٥١٤١٣م.

٢- قديم سنن أبي داود وإيضاح مشكلاته (المطبوع ضمن معالم السنن ومختصر المنذري)، للإمام أبي عبدالله محمد بن أبي بكر المعروف بابن القيم رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٥١هـ، مطبعة أنصار السنة المحمدية، ١٣٦٧/٥١٩٤٨م.

٧٩- النقات، للإمام الحافظ أبي حاتم محمد بن حبان أحمد التميمي البستي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٥٤هـ، ١٣٩٣/١٩٧٣م، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد الدكن، الهند.

٨٠- جامع الأحاديث، للإمام جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى ٩١١هـ رحمه الله تعالى، جمع وترتيب: عباس أحمد صقر، وأحمد عبد الجواد، دار الفكر بيروت.

٨١- جامع البيان عن تأويل آي القرآن المعروف بتفسير الطبري، للإمام المفسر أبي جعفر محمد بن جرير الطبري رحمه الله تعالى، المتوفى ٣١٠هـ/ مركز البحوث والدراسات العربية والإسلامية بدار هجر، القاهرة، ١٤٢٢/٥١٢٠١م.

- ٨٢— جامع التحصيل في أحكام المراسيل، للحافظ صلاح الدين بن أبي سعيد خليل بن كيكليدي العلائي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٦١هـ، تحقيق: حمدي عبد المجيد السقلي، الطبعة الثانية ١٤٠٧هـ / ١٩٨٦م، عالم الكتب/ مكتبة النهضة العربية.
- ٨٣— جامع الترمذي، الجامع المختصر من السنن عن رسول الله صلى الله عليه وسلم ومعرفة الصحيح والمعلول وما عليه العمل، للإمام الحافظ أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة بن موسى الترمذي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٩هـ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١هـ / أبريل ٢٠٠٠م.
- جامع الترمذي، طبعة: إيج ايم سعيد كميني كراتشي.
 - جامع الترمذي، طبعة: دار إحياء التراث العربي، بيروت، تحقيق: الشيخ أحمد محمد شاكر والشيخ محمد فؤاد عبد الباقي وإبراهيم عطوة عوض.
- ٨٤— الجامع الصحيح (للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري) من رواية أبي ذر الهروي عن مشايخه الثلاثة الكشميهني والستملي والسرخسي، تحقيق: عبد القادر شية الحمد، الطبعة الأولى ١٤٢٩هـ / ٢٠٠٨م.
- الجامع الصحيح للبخاري، طبعة الدكتور مصطفى ديب البغا، دار ابن كثير، دمشق.
- ٨٥— الجامع في الجرح والتعديل، جمع وترتيب: السيد أبو المعاطي النوري وأصحابه، الطبعة الأولى ١٤١٢هـ / ١٩٩٢م، عالم الكتب.
- ٨٦— الجامع لأحكام القرآن، المعروف بتفسير الطبري، للأمام العلامة أبي عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٧١هـ، دار الفكر بيروت.
- ٨٧— الجامع الأخلاق الراوي وآداب السامع، للأمام الحافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت المعروف بالخطيب البغدادي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٦٣هـ، الطبعة الأولى ١٤١٧هـ / ١٩٩٦م، دار الكتب العلمية بيروت.
- ٨٨— الجرح والتعديل، للإمام الحافظ شيخ الإسلام أبي محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس بن المنذر التميمي الحنظلي الرازي رحمه الله تعالى، المتوفى: ٣٢٧هـ، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٢٢هـ / ٢٠٠١م.

- ٨٩- الجوهر النقي في الرد على السنن الكبرى للبيهقي، (بذيل السنن الكبرى) للعلامة علاء الدين علي بن عثمان المارديني الشهير بابن التركماني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٥هـ، مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية حيدر آباد، الدكن، ط: ١٣٤٤هـ.
- ٩٠- حاشية ابن عابدين (رد المختار حاشية الدر المختار) للفقهاء العلامة خاتمة المحققين محمد أمين بن عمر، الشهير بابن عابدين رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٥٢هـ، تحقيق: الدكتور حسام الدين بن محمد صالح فرفور، دار الثقافة والتراث، دمشق سورية، الطبعة الأولى: ١٤٢١هـ/٢٠٠٠م.
- ٩١- حاشية الدسوقي على الشرح الكبير، للعالم العلامة شمس الدين محمد عرفة الدسوقي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٣٠هـ، دار الفكر بيروت.
- ٩٢- حاشية السندي على صحيح البخاري، للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندي رحمه الله تعالى، المتوفى ١١٣٨هـ، (المطبوع على حاشية صحيح البخاري) قديمي كتب خانة، كراچی.
- ٩٣- حاشية الطحطاوي على الدر المختار، للعلامة الفقيه أحد بن محمد بن اسماعيل الطحطاوي الحنفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٣١هـ، الطبعة الثالثة، ١٢٨٢هـ، المطبعة العامة ببولاق مصر.
- حلي كبير (انظر: غنية التلمي).
- ٩٤- خلاصة الخزرجي (خلاصة تذهيب قذيب الكمال)، للعلامة صفي الدين الخزرجي رحمه الله تعالى، المتوفى بعد سنة ٩٢٣هـ، مكتب المطبوعات الإسلامية بجلب، الطبعة الثانية: ١٩٧١/١٣٩١م.
- ٩٥- الدر المختار شرح تنوير الأبصار وجامع البحار، للإمام العلامة الفقيه علاء الدين محمد بن علي بن محمد الحصكفي الحنفي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠٨٨هـ، (المطبوع مع رد المختار) تحقيق: الدكتور حسام الدين بن محمد صالح فرفور، دار الثقافة والتراث، دمشق سورية، الطبعة الأولى: ١٤٢١هـ/٢٠٠٠م.
- ٩٦- الدر المنثور في التفسير بالمأثور، للإمام عبد الرحمن بن أبي بكر جلال الدين السيوطي رحمه الله تعالى، المتوفى ٩١١هـ، مؤسسة الرسالة.
- ٩٧- دلائل النبوة ومعرفة أحوال صاحب الشريعة، لأبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٥٨هـ، تحقيق: الدكتور عبد المعطي قلجعي، دار الكتب العلمية، بيروت.

٩٨- ذكر من تكلم فيه وهو موثق، للإمام شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٨هـ، تحقيق محمد شكور المياديني، الطبعة الأولى ١٤٠٦هـ/ ١٩٨٦م، مكتبة المنار، الزرقاء الأردن.

٩٩- رجال صحيح مسلم، للإمام أحمد بن علي بن منجويه الأصبهاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٢٨هـ، تحقيق: عبدالله الليثي. دار المعرفة بيروت.

• رد المختار على الدر المختار. (انظر حاشية ابن عابدين)

• رد المختار، طبعة: مكتبة رشيدية، كونه، الطبعة الأولى: ١٤١٢هـ.

١٠٠- رسالة شرح تراجم أبواب صحيح البخاري (المطبوع مع صحيح البخاري) للأمام المحدث العارف الرباني الشيخ أحمد بن عبدالرحيم المعروف بالشاه ولي الله رحمه الله تعالى، المتوفى ١١٧٦هـ، قديمي كتب خانة، كراچی.

١٠١- الرواة الثقات المتكلم فيهم بما لا يوجب ردهم، للإمام الحافظ أبي عبدالله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٨هـ، تحقيق: محمد إبراهيم الموصلی، الطبعة الأولى ١٤١٢هـ/ ١٩٩٢م، دار البشائر الإسلامية بيروت.

١٠٢- روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، للإمام العلامة أبي الفضل شهاب الدين السيد محمود آلوسي البغدادی رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٧٠هـ، ضبطه وصححه علي عبدالباري عطية، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٦هـ/ ٢٠٠٥م.

١٠٣- زاد المعاد في هدي خير العباد، للإمام العلامة المحدث شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أبي بكر الدمشقي، المعروف بابن القيم رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٥١هـ مؤسسة الرسالة.

١٠٤- سبل السلام شرح بلوغ المرام من جمع أدلة الأحكام، للسيد الإمام محمد بن إسماعيل الكحلاني ثم الصنعاني المعروف بالأمر، المتوفى ١١٨٢هـ، مكتبة إحياء التراث العربي بيروت لبنان، الطبعة الخامسة: ١٣٩١هـ/ ١٩٧٩م.

١٠٥- سبل الهدى والرشاد في سيرة خير العباد، وذكر فضائله وأعلام نبوته وأفعاله وأحواله في المبدأ والمعاد، المعروف بالسيرة الشامية، للعلامة محمد بن يوسف الصالح الشامي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٩٤٢هـ، تحقيق: عادل أحمد عبدالموجود وعلي محمد معروض، الطبعة الأولى ١٤١٤هـ/ ١٩٩٣م، دار الكتب العلمية بيروت.

- ١٠٦- السعاية في كشف مالي شرح الوقاية، للعلامة الفقيه المحدث محمد عبدالحى الكوي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥١٣٠ هـ، سهيل اكيدي لاهور، الطبعة الأولى: ١٣٩٦هـ / ١٩٧٦م.
- ١٠٧- سنن ابن ماجه، للإمام الحافظ أبي عبدالله محمد بن يزيد بن ماجه الربيعي القزويني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٧٣هـ، المطبوع ضمن موسوعة الكتب الستة، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١هـ / أبريل ٢٠٠٠م.
- ١٠٨- سنن أبي داود، للإمام الحافظ أبي داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق الأزدي البجستاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٧٥هـ، المطبوع ضمن موسوعة الكتب الستة، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١هـ / أبريل ٢٠٠٠م.
- ١٠٩- سنن الدار قطني، للإمام المحدث الحافظ الكبير علي بن عمر الدارقطني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٣٨٥هـ دار نشر الكتب الإسلامية لاهور.
- ١١٠- سنن الدارمي (مسند الدارمي) للإمام الحافظ عبدالله بن عبدالرحمن الدارمي السمرقندي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٥٥هـ، تحقيق: فؤاد أحمد زمري وخالد السبع العلمي، قديمي كتب خانة، كراچی.
- السنن الصغرى (المجتبى) بتحقيق الشيخ عبدالفتاح أبوغدة، رحمه الله تعالى، الطبعة الثانية ١٩٨٦/٥١٤٠٦م، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب.
- ١١- السنن الصغرى (المجتبى) للإمام أبي عبدالرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٠٣هـ، المطبوع ضمن موسوعة الكتب الستة، دار السلام.
- السنن الكبرى للإمام أبي بكر بن أحمد بن الحسين بن علي البيهقي، بتحقيق: محمد عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٣م.
- ١١٢- السنن الكبرى، للإمام أبي بكر بن أحمد بن الحسين بن علي البيهقي، مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية، حيدر آباد، الدكن، الطبعة الأولى، ١٣٤٤هـ.
- ١١٣- السنن الكبرى، للإمام أبي عبدالرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٠٣هـ، إدارة التأليفات الأشرفية، ملتان.
- ١١٤- سؤالات ابن الجنيد (أبي إسحاق إبراهيم بن عبدالله الختلي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٦٠هـ تقريباً) لأبي زكريا يحيى بن معين رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٣٣هـ، تحقيق: الدكتور أحمد محمد نورسيف، الطبعة الأولى ١٤٠٨هـ / ١٩٨٨م، مكتبة الدار بالمدينة المنورة.

١١٥— سؤالات أبي عبيد الآجري، (أبو عبيد محمد بن علي بن عثمان الآجري البصري، أحد علماء القرن الثالث وأوائل القرن الرابع) للإمام أبي داود سليمان بن الأشعث السجستاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٧٥هـ، تحقيق: محمد علي قاسم العمري، ١٣٩٩م، الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة.

١١٦— سؤالات البرذعي (الإمام الحافظ أبي عثمان سعيد بن عمرو الأزدي البرذعي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٩٢هـ) لأبي زرعة الرازي (وهو كتاب الضعفاء والكذابين والتسويكين) للإمام الحافظ أبي زرعة عبيد الله بن عبد الكريم الرازي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٦٤هـ، تحقيق: أبي عمر محمد بن علي الأزهرى، الطبعة الأولى ٢٠٠٩/٥١٤٣٠م، الفاروق الحديثة.

١١٧— سيرة أعلام النبلاء للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٨هـ إشراف وتحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٩٨٦/٥١٤٠٦م.

١١٨— شرح ابن بطل على صحيح البخاري، للإمام أبي الحسن علي بن خلف بن عبد الملك المعروف بابن بطل البكري القرطبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٤٩هـ، الطبعة الثانية ١٤٢٣/٥١٤٠٣م، مكتبة الرشد، الرياض.

• شرح الأبي على صحيح مسلم (انظر: إكمال إكمال المعلم)

١١٩— شرح الزرقاني على المواهب اللدنية، للإمام العلامة محمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥١٢٢هـ، الطبعة الأولى ١٤١٧/٥١٩٩٦م، دار الكتب العلمية بيروت.

• شرح السنوسي على صحيح مسلم (انظر: مكمل إكمال الإكمال)

١٢٠— الشرح الكبير (لشمس الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن محمد بن أحمد بن قدامة المقدسي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٨٢هـ) مع المنقح (لموفق الدين أبي محمد عبد الله بن أحمد بن محمد بن قدامة المقدسي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٢٠هـ) والإنصاب في معرفة الراجح من الخلاف (لعلاء الدين علي بن سليمان بن أحمد المرادوي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٨٨٥هـ) تحقيق: عبد الله عبد المحسن التركي، والدكتور عبد الفتاح محمد الحلو، الطبعة الأولى ١٤١٤/٥١٩٩٣م، هجري للطباعة والنشر.

١٢١- شرح الكرمانى على صحيح البخارى، المسمى بالكواكب الدراري، للإمام العلامة المحدث شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرمانى رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٨٦هـ، إحياء التراث العربى، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠١/١٩٨١م.

١٢٢- الشرح الكبير على مختصر خليل، للعلامة الفقيه أبي البركات أحمد بن محمد بن أحمد العدوي الشهير بالدردير المالكي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٠١هـ، الطبعة الثانية ١٤٢٤/٢٠٠٣م، دار الكتب العلمية، بيروت.

• شرح النووي على صحيح الإمام مسلم، المسمى بالمنهاج، طبعة قديمى كتب خانة، كراچى، بذيلى صحيح مسلم.

١٢٣- شرح النووي على صحيح الإمام مسلم، المسمى بالمنهاج، للإمام العلامة الفقيه الحافظ أبي زكريا محمى الدين يحيى بن شرف النووي رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٧٦هـ، الطبعة الأولى ١٣٤٧/١٩٢٩م، المطبعة المصرية بالأزهر.

١٢٤- شرح الوقاية (المطبوع مع السعاية) لصدر الشريعة عبدالله بن مسعود بن تاج الشريعة رحمه الله تعالى المتوفى ٥٤٧هـ، سهيل اكيدي لاهور.

١٢٥- شرح سنن أبي داود، للإمام بدر الدين أبي محمد محمود بن أحمد بن موسى العيني، المتوفى: ٨٥٥هـ، تحقيق: أبو المنذر خالد بن إبراهيم المصري، الطبعة الأولى: ١٤٢٠/١٩٩٩م. مكتبة الرشد، الرياض

١٢٦- شرح عقود رسم المفتي لقيه الديار الشامية العلامة محمد أمين بن عمر عاسدين الدمشقي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٥٢هـ، تعليق: مفتي مظفر حسين والشيخ أبو لبابة. الطبعة الرابعة ١٤٣٤/٢٠١٣م مكتبة السعيد ناظم آباد كراتشي.

١٢٧- شرح علل الترمذي للإمام الحافظ زين الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن أحمد البغدادي الشهير بابن رجب الخليلي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٩٥هـ، تحقيق: الأسناد الدكتور نور الدين عتر، الطبعة السادسة ١٤٣٣/٢٠١٢م، دار السلام القاهرة.

١٢٨- شرح مشكل الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ٢٣١هـ، تحقيق: الشيخ شعيب الأرناؤوط، الطبعة الأولى ١٤١٥/١٩٩٤م، مؤسسة الرسالة، بيروت.

- شرح معاني الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٣٢١هـ، طبعة: المكتبة الحفانية، ملتان.
- ١٢٩- شرح معاني الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٣٢١هـ، تحقيق: محمد زهري النجار، عالم الكتاب، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٤هـ / ١٩٩٤م.
- ١٣٠- الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، للإمام أبي نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٣٩٣هـ، تحقيق: أحمد عبدالغفور عطار، الطبعة الرابعة ١٤٠٧هـ / ١٩٨٧م، دار العلم للملايين، بيروت.
- صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان (انظر: الإحسان)
- ١٣١- صحيح ابن خزيمة، للإمام أبي بكر محمد بن إسحاق بن خزيمة السلمي النيسابوري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣١١هـ تحقيق: الدكتور محمد مصطفى الأعظمي، المكتب الإسلامي، ١٤٠٠هـ / ١٩٨٠م.
- ١٣٢- صحيح الإمام مسلم (المسند الصحيح المختصر من السنن بنقل العدل عن العدل عن رسول الله صلى الله عليه وسلم) للإمام الحافظ أبي الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٦١هـ، (المطبوع ضمن موسوعة الكتب الستة) دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١هـ / أبريل ٢٠٠٠م.
- ١٣٣- صحيح البخاري (الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه) للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة الجعفي البخاري رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٦هـ، بحاشية العلامة المحدث الشيخ أحمد علي السهاري نفوري رحمه الله تعالى، المتوفى، قديمي كتب خاله كراتشي.
- صحيح البخاري، طبعة: دار السلام ضمن موسوعة الكتب الستة، الطلعة الثالثة: محرم ١٤٢١هـ / أبريل ٢٠٠٠م.
- صحيح البخاري، طبعة: شركة دار الأرقم بن دار الأرقم بيروت، بعناية: محمد نزار تميم وهيثم نزار تميم.
- ١٣٤- الضعفاء الكبير، للحافظ أبي جعفر محمد بن عمرو بن موسى بن حماد العقيلي المكي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٢٢هـ، تحقيق: الدكتور عبد المعطي أمين قلجعي، دار الكتب العلمية بيروت.

١٣٥ — الضعفاء والمتركون، للإمام أبي عبد الرحمن أحمد بن علي بن شعيب النسائي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٠٣هـ، تحقيق: محمود إبراهيم زايد، الطبعة الأولى ١٤٠٦هـ / ١٩٨٦م، دار المعرفة.

• طبقات ابن سعيد (انظر: الطبقات الكبرى).

١٣٦ — طبقات الشافعية الكبرى للامة تاج الدين أبي نصر عبد الوهاب بن الإمام تقي الدين السبكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٧١هـ، دار المعرفة بيروت.

١٣٧ — الطبقات الكبرى، للإمام أبي عبد الله محمد بن سعد رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٠هـ، دار صادر بيروت.

١٣٨ — طرح التريب في شرح التريب للشيخ زين الدين أبي الفضل عبد الرحيم بن الحسين العراقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٠٦هـ، تحقيق: حمدي الدمرداش محمد، الناشر: مكتبة نزار مصطفى الباز، مكة المكرمة، الرياض، الأولى: ١٤٢٤هـ / ٢٠٠٣م.

١٣٩ — عارضة الأحوذِي بشرح صحيح الترمذي، المعروف بشرح ابن العربي على صحيح الترمذي، للإمام أبي بكر محمد بن عبد الله المعروف بابن العربي المالكي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٣هـ، المطبعة المصرية بالأزهر.

١٤٠ — علل الترمذي الكبير، للإمام أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٩هـ، ترتيب أبي طالب القاضي، تحقيق: السيد صبحي السامرائي، والسيد أبو المعاطي النوري، ومحمود خليل الصعيدي، عالم الكتب / مكتبة النهضة العربية ١٤٠٩هـ / ١٩٨٩م الطبعة الأولى.

١٤١ — علل الحديث لابن أبي حاتم، للحافظ أبي محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس الخنظلي الرازي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٢٧هـ، الطبعة الأولى ١٤٢٧هـ / ٢٠٠٦م، مكتبة الملك فهد.

١٤٢ — العلل الصغير، للإمام أبي عيسى محمد بن عيسى بن الترمذي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٩هـ (آخر جامع الترمذي، نسخة أحمد شاكر وصاحبيه) دار إحياء التراث العربي.

١٤٣ — العلل الواردة في الأحاديث النبوية، للإمام الحافظ أبي الحسن علي بن عمر بن أحمد بن مهدي الدارقطني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٥هـ، تحقيق: الدكتور محفوظ الرحمن زين الله السلفي، الطبعة الأولى ١٤٠٥هـ / ١٩٨٥م، دار طيبة الرياض.

١٤٤ — اللعل ومعرفة الرجال (رواية عبدالله بن الإمام أحمد) للإمام أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٤١هـ، تحقيق الدكتور وصي الله بن محمد عباس، الطبعة الثانية ٢٠٠١م/١٤٢٢هـ، دار الحائري الرياض.

١٤٥ — علوم الحديث، للإمام الحافظ تقي الدين أبي عمرو عثمان بن عبد الرحمن المعروف بابن الصلاح رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٤٣هـ، تحقيق: نور الدين عتر، دار الفكر، تصوير ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م.

١٤٦ — عمدة القاري شرح صحيح البخاري، للإمام العلامة الفقيه المحدث بدر الدين أبو محمد محمود بن أحمد العيني رحمه الله، المتوفى ٥٨٥٥هـ، إدارة الطباعة المنيرية.

١٤٧ — عون المعبود شرح سنن أبي داود، للعلامة المحدث شمس الحق بن أمر علي البكري العظيم آبادي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٢٩هـ، الطبعة الأولى ١٤١٠هـ/١٩٩٠م، دار الكتب العلمية بيروت.

١٤٨ — غريب الحديث للإمام أبي عبيد القاسم بن سلام الهروي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٢٤هـ، تحقيق: الدكتور حسين محمد محمد شرف، الهيئة العامة لشئون المطابع الأميرية، القاهرة، ١٤٠٤هـ/١٩٨٤م.

١٤٩ — غنية المتلمي في شرح منية المصلي المعروف بالكثيري، وبجلي كبير، للشيخ إبراهيم بن محمد الحلبي الحنفي، المتوفى ٩٥٦هـ، الطبعة الأولى: ١٣٩٩هـ/١٩٧٩م، سهيل الكيدمي لاهور باكستان.

١٥٠ — الفتاوى التاتار خانية، للشيخ الدمام فريد الدين عالم بن العلاء الإندريقي السدهلوي الهندي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٨٦هـ، تحقيق شير أحمد القاسمي، الطبعة الأولى ١٤١٣هـ/٢٠١٠م، مكتبة زكريا بديوبند الهند.

١٥١ — الفتاوى الكبرى، للإمام شيخ الإسلام تقي الدين ابن تيمية رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٢٨هـ، تحقيق: محمد عبد القادر عطا ومصطفى عبد القادر عطا، الطبعة الأولى ١٤٠٨هـ/١٩٨٧م، دار الكتب العلمية بيروت.

١٥٢ — فتح الباري شرح صحيح البخاري للإمام الحافظ زين الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن أحمد البغدادي الشهير بابن رجب الحنبلي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٩٥هـ، تحقيق: محمود بن شعبان وأصحابه، الطبعة الأولى ١٤١٧هـ/١٩٩٦م، مكتبة الغرباء الأثرية.

١٥٣- فتح الباري شرح صحيح البخاري، للإمام الحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، دار الفكر بيروت.

١٥٤- فتح القدير على الهداية، للشيخ الإمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد، المعروف بابن الهمام الحنفي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٦١هـ، المكتبة الرشيدية، كونه.

١٥٥- فتح المغيث شرح ألفية الحديث، للإمام الحافظ شمس الدين محمد بن عبد الرحمن السخاوي، المتوفى ٩٠٢هـ، تحقيق: الشيخ علي حسين علي، الطبعة الثانية ١٤١٢هـ / ١٩٩٢م، دار الإمام الطبري.

١٥٦- فتح الملهم شرح صحيح مسلم، للعلامة المحدث مولانا شبير أحمد العثماني رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٦٩هـ، الطبعة الأولى: ١٤٢٧هـ / ٢٠٠٦م، دار القلم، دمشق.

١٥٧- الفصول في الأصول للإمام أحمد علي الرازي الجصاص، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٧٠هـ، تحقيق: الدكتور عجيل جاسم النشمي، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية دولة الكويت، ١٤١٤هـ / ١٩٩٤م.

١٥٨- فضل الباري شرح أردو صحيح البخاري، لشيخ الإسلام العلامة شبير أحمد العثماني رحمه الله، المتوفى ١٣٦٩هـ، ترتيب ومراجعة: قاضي عبدالرحمن، إدارة العلوم الشرعية، كراتشي، ط: ١٣٩٥هـ / ١٩٧٥م.

١٥٩- فوائح الرحوت بشرح مسلم الثبوت، للعلامة عبدالعلي بن نظام الدين بن قطب الدين بن عبد الحليم السهالوي الأنصاري اللكنوي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٢٥هـ، الطبعة الأولى ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٢م.

١٦٠- الفيض السماني على سنن النسائي، للإمام الفقيه المحدث الشيخ رشيد أحمد الكنكوهي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٢٣هـ، تحقيق وتحشية: الشيخ محمد عاقل، مكتبة الشيخ كراتشي.

١٦١- فيض القدير شرح الجامع الصغير، للعلامة محمد عبدالرؤف بن تاج العارفين بن الحدادي النابدي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠٣١هـ، دار المعرفة بيروت.

١٦٢- القاموس المحيط للإمام اللغوي مجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨١٧هـ، مؤسسة الرسالة، الطبعة الثانية، ١٤٠٧هـ / ١٩٨٧م.

١٦٣- الكامل في ضعفاء الرجال للإمام أبي أحمد عبدالله بن عدي الجرجاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٣٦٥هـ، تحقيق: الدكتور سهيل زكار ويحيى مختار غزاوي، دار الفكر، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٩٨٨/٥١٤٠٩م.

• كبري (انظر: غنية المتعلمي)

١٦٤- كتاب المختلطين للشيخ صلاح الدين أبي سعيد خليل بن الأمير سيف الدين بن كيكليدي بن عبدالله العلاني الدمشقي الشافعي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٦١هـ، تحقيق: رفعت فوزي عبد المطلب وعلي عبد الباسط، مكتبة الخانجي بالقاهرة.

١٦٥- كشف الأستار عن زوائد الزائر للإمام نورالدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٠٧هـ، الطبعة الأولى ١٤٠٥هـ، مؤسسة الرسالة.

١٦٦- كشف الباري عما في صحيح البخاري، لشيخ الحديث مولانا سليم الله خان حفظه الله تعالى، المكتبة الفاروقية، كراتشي، ط: ٢٠٠٨/٥١٤٢٩م.

١٦٧- كثر الدقائق للعلامة الفقيه حافظ الدين عبدالله بن أحمد بن محمود النسفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧١٠هـ، (المطبوع مع البحر الرائق شرح كثر الدقائق) مكتبة رشيدية كوثته.

١٦٨- كثر العمال في سنن الأقوال والأفعال، للعلامة علاء الدين علي المتقي بن حزام السدين الخندي، المتوفى: ٩٧٥هـ، تحقيق: محمود عمر الدمياطي، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ٢٠٠٤/٥١٤٢٤م.

١٦٩- الكثر المتوازي في معادن لامع الدراري وصحيح البخاري، للشيخ العلامة اخذت محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ١٤٠٢هـ، جمع وترتيب: لجنة من تلاميذ الإمام الكاندهلوي، مؤسسة الخليل الإسلامي، فيصل آباد، ط: ١٤٢٠هـ.

١٧٠- الكنى والأسماء، للإمام الحافظ أبي بشر محمد بن أحمد بن حماد الدولابي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ٥٣١٠هـ، المكتبة الأثرية، تصوير حيدرآباد الدكن.

١٧١- الكاشف في معرفة من له رواية في الكتب الستة، للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد الذهبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٨هـ، تحقيق: محمد عوامة وأحمد محمد غراخطيب، الطبعة الأولى ١٩٩٢/٥١٤١٣م، دار القبلة للثقافة الإسلامية/ مؤسسة علوم القرآن.

• كتاب الثقات (انظر: الثقات لابن حبان)

• كتاب الجرح والتعديل (انظر: الجرح والتعديل)

- ١٧٢- كتاب المجروحين من المحدثين والضعفاء والمتروكين، للإمام الحافظ أبي حاتم محمد بن حبان بن أحمد التميمي البستي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٥٤هـ تحقيق محمود إبراهيم زايد، الطبعة الأولى ١٣٩٦هـ، دار الوعي حلب.
- ١٧٣- الكاشف عن حقائق غوامض التزويل، لأبي القاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري، المتوفى ٥٥٣٨هـ، الطبعة الثالثة ١٤٠٧هـ، دار الكتاب العربي بيروت.
- ١٧٤- كشف الأسرار على أصول اليزدي، للعلامة عبدالعزيز بن أحمد بن محمد البخاري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٣٠هـ، الصدف بيلشرز كراتشي.
- ١٧٥- الكواكب النيرات في معرفة من اختلط من الرواة الثقات، لأبي البركات محمد بن أحمد المعروف بابن الكيال رحمه الله تعالى المتوفى ٩٣٩هـ، تحقيق ودراسة: الدكتور عبدالقيوم بن عديرب النبي، الطبعة الثانية ١٤٢٠هـ / ١٩٩٩م. المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة.
- ١٧٦- لامع الدراري على جامع البخاري، للإمام الفقيه المحدث الشيخ رشيد أحمد الكنكوهي رحمه الله، المتوفى سنة ١٣٢٣، ضبط: الإمام المحدث محمد يحيى الكاندهلوي المتوفى: ١٣٣٤هـ، المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة، ط: ١٣٩٦هـ / ١٩٧٦م.
- ١٧٧- اللباب في قلدب الأساب، للإمام عزالدين أبي الحسن علي بن محمد بن محمد الشيباني الجزري، رحمه الله تعالى، دار صادر بيروت ١٤٠٠هـ / ١٩٨٠م.
- ١٧٨- لسان العرب، للإمام العلامة اللغوي أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم بن منظور الإفريقي المصري، المتوفى ٧١١هـ، لشراذب الحوزة، قم، إيران ١٤٠٥.
- ١٧٩- لسان الميزان، للإمام الحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق: الشيخ عبدالفتاح أبوغدة، رحمه الله تعالى، دار البشائر الإسلامية، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٢م
- ١٨٠- المبسوط، لشيخ الإسلام أبي بكر محمد بن أحمد بن أبي سهل السرخسي الحنفي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٨٣هـ، دارالمعرفة بيروت، ١٣٩٨هـ / ١٩٧٨م.
- ١٨١- مجمع الزوائد ومنبع الفوائد لحافظ نورالدين علي بن أبي بكر الهيثمي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٠٧هـ، دار الفكر بيروت.

١٨٢— مجموع الفتاوى لشيخ الإسلام تقي الدين أبي العباس أحمد بن عبد الحليم بن تيمية الحراني رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٢٨هـ، تحقيق: عبدالرحمن بن محمد بن قاسم، مجمع الملك فهد بالمدينة المنورة.

١٨٣— المجموع شرح المذهب، للإمام العلامة الفقيه الحافظ أبي زكريا يحيى الدين يحيى بن شرف بن مري النووي الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ٦٧٦هـ، شركة من علماء الأزهر/ دار الفكر بيروت.

١٨٤— المحلى، للإمام أبي محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٥٦هـ، تحقيق: الشيخ المحقق أحمد محمد شاكر رحمه الله تعالى، إدارة الطباعة الميرية بمصر ١٣٥٢هـ.

١٨٥— مختار الصحاح، للإمام محمد بن أبي بكر بن عبدالقادر الرازي رحمه الله، المتوفى بعد سنة: ٦٦٦هـ، دار المعارف مصر.

١٨٦— مختصر اختلاف العلماء (للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله، المتوفى ٣٢١هـ) للإمام أبي بكر أحمد بن علي الجصاص الرازي المتوفى ٣٧٠هـ، تحقيق: الدكتور عبدالله نذير أحمد مزي، دار البشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٩٩٥/١٤١٦م.

١٨٧— مختصر الكامل، للإمام تقي الدين أحمد بن علي المقرئ رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٤٥هـ تحقيق: أيمن بن عارف الدمشقي، مكتبة السنة بالقاهرة، الطبعة الأولى ١٤١٥/١٩٩٤م.

• مختصر سنن أبي داود للحافظ عبد العظيم بن عبد القوي المنذري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٥٦هـ، المطبوع مع معالم السنن للخطابي، وتقليد السنن لابن القيم، بمطبعة أنصار السنة المحمدية، ١٣٦٧هـ.

١٨٨— مختصر سنن أبي داود للحافظ عبد العظيم بن القوي المنذري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٥٦هـ، تحقيق وتعليق: محمد صبحي بن حسن حلاق، مكتبة المعارف الرياض.

١٨٩— المدونة الكبرى، لإمام دار الهجرة مالك بن أنس الأصبحي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٧٩هـ، الطبعة الأولى ١٤١٥/١٩٩٤م، دار الكتب العلمية، بيروت.

١٩٠— المراسل للإمام الحافظ المتقن أبي داود سليمان بن الأشعث السجستاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٧٥هـ، تحقيق: الشيخ شعيب الأرناؤوط، الطبعة الأولى ١٤٠٨/١٩٩٨م، مؤسسة الرسالة بيروت.

- ١٩١- مراقي الفلاح (مع حاشية للطحطاوي) للعلامة الفقيه حسن بن عمار الشرنبلالي المصري الحنفي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠٦٩هـ، نور محمد كارخانه تجارت آرام باغ، كراتشي.
- ١٩٢- مرقاة الصعود إلى سنن داود، للإمام جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٩١١هـ، تحقيق: الدكتور محمد إسحاق محمد آل إبراهيم الطبعة الأولى ١٤٣٠هـ / ٢٠٠٩م، الرياض.
- مرقاة الصعود، بتحقيق محمد شايب شريف، الطبعة الأولى ١٤٣٣هـ / ٢٠١٢م، دار ابن حزم بيروت.
- ١٩٣- مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح، للعلامة الفقيه المحدث الشيخ علي بن سلطان محمد القاري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠١٤هـ، مكتبة إمداديه ملتان.
- ١٩٤- المستدرک علی الصحيحین، (مع تلخيص المستدرک) للإمام الحافظ أبي عبدالله محمد بن عبدالله الحاكم النيسابوري رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٠٥هـ، دار الفكر بيروت.
- المستدرک للحاکم، بتحقيق: مصطفى عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى: ١٤١١هـ / ١٩٩٠م.
- ١٩٥- الملك المنقسط في المنسك المتوسط للعلامة علي بن سلطان محمد الهروي المعروف بالملا علي القاري، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠١٤هـ، الطبعة الأولى ١٣٢٨هـ، مطبعة الترقى الماجدية بمكة الحمية.
- ١٩٦- مسلم الثبوت بشرحه فوائح الروحوت للإمام القاضي محب الله بن عبد الشكور البهاري، رحمه الله تعالى، المتوفى ١١١٩هـ، الطبعة الأولى ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٢م، دار الكتب العلمية.
- ١٩٧- مسند أبي عوانة، للإمام الجليل أبي عوانة يعقوب بن إسحاق الإسفرائيني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣١٦هـ، تحقيق: أيمن بن عارف الدمشقي، الطبعة الدولى ١٤١٩هـ / ١٩٩٨م، دار المعرفة، بيروت، لبنان.
- ١٩٨- مسند أبي يعلى الموصلي، للإمام أبي يعلى أحمد بن علي بن المنثي الموصلي، رحمه الله تعالى، المتوفى: ٣٠٧هـ، تحقيق: حسين سليم أسد، الطبعة الأولى: ١٤٠٨هـ / ١٩٨٤م، دار المأمون للتراث، دمشق.

- مسند الإمام أحمد بن حنبل، للإمام أحمد بن محمد بن حنبل رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٤١، بتحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط وجماعة، مؤسسة الرسالة، بيروت الطبعة الأولى: ١٤٢١هـ / ٢٠٠١م.
- ١٩٩ — مسند الإمام أحمد بن حنبل، للإمام أحمد بن محمد بن حنبل رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٤١، المكتب الإسلامي/ دار صادر بيروت.
- ٢٠٠ — مسند البزار (البحر الزخار) للإمام الحافظ أبي بكر أحمد بن عبد الخالق العتكي البزار، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٩٢، تحقيق: محفوظ الرحمن زين الله وآخرين، الطبعة الأولى ١٤٠٩هـ / ١٩٨٨م، مؤسسة علوم القرآن/ مكتبة العلوم والحكم بالمدينة المنورة.
- ٢٠١ — مسند الحميدي، للإمام المحدث أبي بكر عبد الله بن الزبير القرشي المعروف بالحميدي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٢٠٩، تحقيق: الشيخ المحدث حبيب الرحمن الأعظمي، دار الكتب العلمية/ مكتبة المنبي، بيروت/ القاهرة.
- ٢٠٢ — مسند الشاميين، للإمام أبي القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب اللخمي الطبراني ٣٦٠هـ، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، الطبعة الأولى: ١٤٠٩هـ / ١٩٨٩م، مؤسسة الرسالة، بيروت.
- ٢٠٣ — المسند المستخرج على صحيح الإمام مسلم، للإمام الحافظ أبي نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق الأصبهاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٤٣٠، تحقيق محمد حسن إسماعيل الشافعي، الطبعة الأولى: ١٤١٧هـ / ١٩٩٦م، دار الكتب العلمية بيروت.
- ٢٠٤ — مسند أبي داود الطيالسي، للإمام المحدث أبي داود سليمان بن داود بن الجارود رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٠٤هـ، دار المعرفة بيروت.
- ٢٠٥ — مشاهير علماء الأمصار، للإمام أبي حاتم محمد بن حبان أحمد التميمي البستي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٥٤هـ، تحقيق: المستشرق فلا يشمهر، ط: ١٩٥٩م، دار الكتب العلمية.
- ٢٠٦ — المصباح المنير في غريب الشرح الكبير للرافعي، للعلامة أحمد بن محمد بن علي المقري الفيومي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٧٠هـ، الطبعة الخامسة بالطبعة الأميرية بالقاهرة.
- ٢٠٧ — مصفى شرح موطأ (مع المسوى) للإمام أحمد بن عبد الرحيم المعروف بالشاه ولي الله الدهلوي رحمه الله تعالى، المتوفى ١١٧٦هـ، مطبع فاروقي دهلي، ١٢٩٣هـ.
- المصنف لابن أبي شيبة، طبعة: شركة دار القبلة/ مؤسسة علوم القرآن.

٢٠٨- المصنف لابن أبي شيبة، للإمام أبي بكر عبد الله بن محمد بن أبي شيبة رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٥هـ، تحقيق: الشيخ الحق المحدث محمد عوامة، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشي، الطبعة الأولى: ١٤٢٧هـ / ٢٠٠٦م.

٢٠٩- المصنف للإمام المحدث أبي بكر عبد الرزاق بن همام الصنعاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٢١١هـ، تحقيق: الشيخ المحدث حبيب الرحمن الأعظمي، المجلس العلمي، كراتشي، الهند، الطبعة الأولى: ١٣٩٠هـ / ١٩٧٠م.

٢١٠- المطالب العالية بزوائد المسانيد الثمانية، للحافظ أحمد بن علي المعروف بابن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق الشيخ المحدث الحق حبيب الرحمن الأعظمي رحمه الله تعالى، دار البازمكة المكرمة.

٢١١- معارف السنن شرح سنن الترمذي، للإمام المحدث الشيخ السيد محمد يوسف بن السيد محمد زكريا الحسيني البنوري رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٩٧، المكتبة البنورية كراچی.

٢١٢- معالم السنن شرح سنن الإمام أبي داود رحمه الله تعالى، للإمام أبي سليمان حد بن محم الخطابي البستي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٨٨هـ، طبعه وصححه محمد راغب الطباخ في مطبعته العلمية بحلب.

• معالم السنن، المطبوع مع قديم السنن لابن القيم، ومختصر المنذري، بمطبعة أنصار السنة المحمدية، ١٣٦٧هـ / ١٩٤٨م.

٢١٣- المعجم الأوسط للحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٠هـ، تحقيق: طارق بن عوض الله وغيدالحسن بن إبراهيم، دار الحرمين القاهرة، ١٤١٥هـ / ١٩٨٥م.

٢١٤- معجم البلدان، للعلامة شهاب الدين أبي عبد الله ياقوت بن عبد الله الحموي الرومي البغدادي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٢٦هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت.

٢١٥- المعجم الكبير، الإمام الحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٠هـ، تحقيق: حدي عبد المجيد السلفي، دار إحياء التراث العربي، بيروت.

٢١٦- المعجم الوسيط، للكتور إبراهيم أنيس والدكتور عبد الحليم منتصروعية الصوالحي، ومحمد خلف الله أحمد، مجمع اللغة العربية بدمشق.

٢١٣- المعجم الأوسط للحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٠هـ، تحقيق: طارق بن عوض الله وعبدالمحسن بن إبراهيم، دار الحرمين القاهرة، ١٤١٥هـ / ١٩٨٥م.

٢١٤- معجم البلدان، للعلامة شهاب الدين أبي عبد الله ياقوت بن عبد الله الحموي الرومي البغدادى، رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٢٦هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت.

٢١٥- المعجم الكبير، الإمام الحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٦٠هـ، تحقيق: حمدي عبدالمجيد السلفي، دار إحياء التراث العربي، بيروت.

٢١٦- المعجم الوسيط، للكتور إبراهيم أنيس والكتور عبدالحليم منتصروعية الصوالحي، ومحمد خلف الله أحمد، مجمع اللغة العربية بدمشق.

٢١٧- معجم مقاييس اللغة، لأبي الحسين أحمد بن فارس بن زكريا القزويني الرازي رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٩٥هـ تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٣٩٩هـ / ١٩٧٩م.

٢١٨- معرفة الثقات من رجال أهل العلم والحديث ومن الضعفاء وذكر مذاهبهم وأخبارهم، للإمام أبي الحسن أحمد بن عبد الله بن صالح العجلي الكوفي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢١٦هـ، تحقيق: عبدالمعظم البستوي، مكتبة الدار، المدينة المنورة، الطبعة الأولى: ١٤٠٥هـ / ١٩٨٥م.

٢١٩- معرفة الرجال، للإمام يحيى بن معين، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٣٣هـ، برواية أبي العباس أحمد بن محمد بن القاسم بن محرز، تحقيق: محمد كامل القصار، مجمع اللغة العربية دمشق ١٤٠٥هـ / ١٩٨٥م.

٢٢٠- معرفة الصحابة لأبي نعيم، للإمام المحدث العلامة أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق بن مهران، المعروف بأبي نعيم الأصبهاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٣٠هـ، تحقيق: عادل بن يوسف الغزالي، الطبعة الأولى ١٤١٩هـ / ١٩٩٨م، دار الوطن للنشر، الرياض.

٢٢١- معرفة الصحابة، للإمام الحافظ أبي عبد الله محمد بن إسحاق بن يحيى بن منده الأصبهاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٩٥هـ، تحقيق: الدكتور عامر حسن صبري، الطبعة الأولى ٢٠٠٥م / ١٤٢٦هـ، مطبوعات جامعة الإمارات العربية المتحدة.

● معرفة أنواع علم الحديث (انظر: علوم الحديث)

محمود فاخوري وعبد الحميد مختار، الطبعة الأولى ١٩٣٩٩/ ١٩٧٩م، مكتبة أسامة بن زيد، حلب سورية.

٢٢٥— المغني في الضعفاء، للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي الدمشقي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٧٤٨هـ، تحقيق: الدكتور نور الدين عتر، إدارة إحياء التراث الإسلامي بدولة قطر.

٢٢٦— المغني في ضبط أسماء الرجال ومعرفة كنى الرواة والقاهم وأنسابهم، للعلامة المحدث الشيخ محمد طاهر بن علي الهندي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٩٨٦هـ، تحقيق وتعليق: الشيخ زين العابدين الأعظمي، الطبعة الأولى ١٤٢٦هـ، الرحيم إكاديمي، كراتشي باكستان.

٢٢٧— المغني في فقه الإمام أحمد بن حنبل الشيباني رحمه الله تعالى، للإمام موفق الدين أبي محمد عبدالله بن أحمد بن قدامة رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٢٠هـ، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٩٨٥/ ١٤٠٥م.

٢٢٨— مفاتيح العلوم، للعلامة أبي عبدالله محمد بن أحمد بن يوسف الكاتب البلخي الخوارزمي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٣٨٧هـ، تحقيق إبراهيم الأبياري، الطبعة الثانية ١٤٠٩/ ١٩٨٩م، دار الكتاب العربي.

• مقدمة ابن الصلاح (انظر: علوم الحديث)

٢٢٩— مقدمة لامع الدراري (المطبوع باسم الكثر المتواري) للشيخ العلامة المحدث محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله تعالى، المتوفى سنة ١٤٠٢هـ، مؤسسة التحليل الإسلامي، فيصل آباد، ط: ١٤٢٠هـ.

• مناسك ملا علي القاري (انظر: المسلك المتقسط في المنسك المتوسط)

٢٣٠— المتقى شرح موطأ الإمام مالك، للإمام القاضي أبي الوليد سليمان بن خلف بن سعد بن أيوب الباجي رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٩٤هـ، تحقيق: محمد عبدالقادر أحمد عطا، الطبعة الأولى: ١٩٩٩/ ١٤٢٠م، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.

٢٣١— المتقى من السنن المسندة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، للإمام أبي محمد عبدالله بن علي بن الجارود النيسابوري رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٠٧هـ، تعليق عبدالله عمر البارودي، الطبعة الأولى: ١٩٨٨/ ١٤٠٨م، مؤسسة الكتب الثقافية/ دار الجنان، بيروت.

- ٢٣٢— موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان للإمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٦٠٧هـ، تحقيق محمد عبدالرزاق حمزة، دار الكتب العلمية بيروت.
- ٢٣٣— مواهب الجليل شرح مختصر خليل، لأبي عبدالله محمد بن محمد بن عبدالرحمن الطرابلسي المغربي المتوفى ٥٩٥٤هـ، دار عالم الكتب ١٤٢٣هـ / ٢٠٠٣م.
- ٢٣٤— موسوعة أقوال الإمام أحمد في رجال الحديث وعلمه، جمع وترتيب: السيد أبو المعاطي النوري وأحمد عبدالرزاق ومحمود محمد خليل، الطبعة الأولى، ١٤١٧هـ / ١٩٩٧م، عالم الكتب.
- ٢٣٥— الموسوعة الفقهية الكويتية، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، الكويت، الطبعة الرابعة: ١٤١٤هـ / ١٩٩٣م.
- ٢٣٦— الموطأ للإمام مالك بن أنس الأصبحي رحمه الله تعالى، المتوفى ١٧٩هـ، برواية يحيى بن يحيى الليثي رحمه الله تعالى، دار إحياء التراث العربي، بيروت.
- ٢٣٧— ميزان الاعتدال في نقد الرجال، للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٨هـ، تحقيق: علي محمد البجاوي، دار إحياء الكتب العربية، عيسى البابي الحلبي وشركاه، الطبعة الأولى: ١٣٨٢هـ / ١٩٦٣م.
- ٢٣٨— نتائج الأفكار في تخرج أحاديث الأذكار للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، تحقيق حمدي عبدالمجيد السلفي، الطبعة الثانية ١٤١٥هـ / ١٩٩٥م، دار ابن كثير دمشق/ بيروت.
- ٢٣٩— ثمر الأزهار شرح معاني الآثار، للعلامة محمد أمين الأوركوني، رحمه الله تعالى، المتوفى شهيداً ١٤٣٠هـ، الجامعة اليوسفية، بشاهروام، هنكو، كوهات باكستان.
- ٢٤٠— نزهة النظر في توضيح لحجة الفكر، للحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني، رحمه الله تعالى، تحقيق: الدكتور نورالدين عتر، مكتبة البشرية، كراتشي.
- ٢٤١— نصب الراية في تخرج أحاديث الهداية للإمام الحافظ جمال الدين عبدالله بن يوسف الزيلعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٦٢هـ، تحقيق: الشيخ محمد عوام، الطبعة الأولى ١٤١٨هـ / ١٩٩٧م، مؤسسة الريان بيروت/ دار القبلة جدة.
- ٢٤٢— النهاية في غريب الحديث والأثر، للإمام مجد الدين أبي السعادات المبارك بن محمد الجزري، المعروف بابن الأثير رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٠٦هـ، دار المعرفة، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٣٠هـ / ٢٠٠٩م.

- ٢٤٣— نيل الأوطار من أحاديث سيد الأبرار شرح منتقى الأخبار، للشيخ الإمام محمد بن علي الشوكاني رحمه الله تعالى، المتوفى ١٢٥٠هـ، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي مصر.
- ٢٤٤— الهداية شرح بداية المبتدي، للإمام أبي الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر المرغيناني، رحمه الله تعالى، ٥٥٩٣هـ، مكتبة البشري، كراتشي، الطبعة الثانية: ١٤٢٨هـ / ٢٠٠٧م.
- ٢٤٥— هدي الساري مقدمة فتح الباري، للحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢هـ، دار الفكر، بيروت.
- ٢٤٦— وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان لأبي العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان رحمه الله تعالى، المتوفى ٦٨١هـ، تحقيق: الدكتور إحسان عباس، دار صادر، بيروت، ١٣٩٨هـ / ١٩٧٨م.

تمت بالخير